

ЛУЇ-ФЕРДІНАНД СЕЛІН

ПОДОРОЖ НА КРАЙ НОЧІ

РОМАН ТОТАЛЬНОЇ НЕГАЦІЇ

1933 року з'явився роман «Подорож на край ночі» до того нікому не відомого письменника Луї Селіна (1894–1961); це був псевдонім, чи, точніше, материнське прізвище Луї-Фердінана Детуша, лікаря з паризького передмістя, заселеного біднотою. Вихід цього роману в світ був чимось більшим, ніж літературна сенсація. Враження, яке він справив на читачів, найадекватніше можна передати словом «шок». Книжка не лише вражала, а саме шокувала абсолютною відвертістю в зображенні споду життя і вияві авторського «Я», безпросвітним песимізмом, виключною зневагою до цінностей респектабельного суспільства й цинізмом, якимось усеохоплюючим і категоричним негативізмом. Та при всьому тому їй була притаманна своя правда, яку неможливо заперечити, до того ж правда, висловлена на рідкість талановито. Цей роман був і визначним художнім явищем, новаторським твором високого рівня. В ньому Селін творив свою художню мову, новий стиль, який виявився продуктивним для французького – і не тільки французького – письменства й був сприйнятий багатьма митцями слова.

Першою оговталася від шоку ліва критика, котра поспішила кваліфікувати роман «Подорож на край ночі» як нищівне викриття капіталістичного суспільства, розкладу й аморальности буржуазного класу. Права критика спершу зустріла роман досить стримано, побачивши в ньому суто деструктивний твір, що не полишає існуючому світові ніякої надії. «Пан Селін лікар, – писав один з консервативних критиків, – то невже він і своїм пацієнтам говорить те, що сказав усьому суспільству: ви цілком безнадійні, добродію». Рецензія французької лівої преси була підхоплена радянською критикою, яка вгледіла в «Подорожі на край ночі» передусім антибуржуазну сатиру, і вже в 1934 році роман вийшов у російському перекладі, а ще за рік – і в українському. До речі, російською мовою роман переклав Луї Арагон, який незадовго перед тим вступив у КПФ; слід сказати, що він не лише керувався пропагандистськими цілями, а й цінував «Подорож на край ночі» як оригінальний художній твір.

Зацікавлення романом Селіна в Радянському Союзі було непорозумінням, породженим пануючим політичним прагматизмом у підході до зарубіжної літератури, та досить швидко все стало на свої місця. 1936 року Селін побував у «країні, що будує нове, соціалістичне суспільство», і вона аж ніяк не викликала в нього ентузіазму, навпаки, справила враження ще безвідрадніше й гнітючіше, ніж старий капіталістичний світ. Повернувшись до Франції, він опублікував нарис «Mea culpa» («Моя провина»), сприйнятий радянською критикою як «оскаженілий наклеп» на першу країну соціалізму. Віднині Селінові в СРСР раз і назавжди було відведене місце на крайньому правому фланзі буржуазної літератури, серед найреакційніших письменників, занепадників і людиноненависників. Наступний його роман «Смерть у кредит» (1936), тоді ж перекладений російською мовою і анонсований, був виданий лише недавно, після краху СРСР.

Отож, роман «Подорож на край ночі» приголомшив і читачів, і критиків, викликав зливу відгуків, головним чином запальних і категоричних, що мали характер емоційних реакцій, серед яких переважали негативні. В цьому вируванні емоцій та пристрастей виділялася позиція відомих французьких письменників, які підійшли до роману Селіна зацікавлено й досить прихильно. Це були митці (П. Валері й А. Моруа, Ф. Моріак і Ж. Бернанос, А. Мальро й Ж.-П. Сартр, М. Арлан і А. Шамсон), що дотримувалися різних

світоглядів, громадсько-політичних позицій і художніх програм та смаків, які не суміщалися з селінівськими, але вони відчували в «Подорожі на край ночі» значне художнє явище, новаторський твір, передусім у сфері мови.

Луї-Фердінан Детуш народився в Курбева 1894 року, в сім'ї службовця. Міщанське середовище, в якому виріс письменник, згодом постало в його другому романі, але тут необхідно належним чином урахувати, що «Смерть у кредит» – не автобіографія й не мемуари, а саме роман зі своєю парадигмою, специфічне дзеркало, в якому бруд і нищість життя згущені до краю і все в ньому постає у гротескно-макабричному переломленні. Не без труднощів він отримав середню освіту й згодом диплом лікаря. З початком Першої світової війни пішов добровольцем на фронт, відзначився у боях і 1915 року був тяжко поранений. Зазначу, з цими біографічними фактами не узгоджується фронтова поведінка й «подвиги» Бардамо, протагоніста «Подорожі на край ночі», якого нерідко вважають alter ego автора.

Після завершення війни Селін, відмовившись од кар'єри провінційного лікаря, рушив у мандри, побував у Англії, Африці, Америці. Але це були не комфортні туристичні подорожі, а скоріше блукання, під час якого йому довелося перебрати чимало професій і занять у боротьбі за виживання. Повернувшись на батьківщину, він улаштовується лікарем у паризькому передмісті, з тим, щоб допомагати біднякам, і не відмовляється від цієї практики й після того, як з виходом у світ «Подорожі на край ночі» стає знаним письменником. І мандри країнами й континентами, і лікарська практика в бідняцьких кварталах відкривали йому життя й людину «зі зворотної сторони», в натурі, даючи щедрий матеріал для його роздумів.

Та «Подорож на край ночі» є першим виданим твором Селіна, хоча ще раніше, 1926 року, він написав драму «Церква». Ця п'ятиактна п'єса скоріше провіщає справжнього Селіна, але разом з тим є ніби його літературною заявкою, яка реалізовувалася в подальшій творчості. За змістом це глобальна сатира на тогочасне суспільство в його характерних проявах: колоніалізм, американський шоу-бізнес, злиденні робітничі передмістя, політична демагогія партій, лицемірна мораль, церква як її осереддя і т. п. Все це ввійде згодом у прозу Селіна, в її тематичний діапазон. Прозу пов'язує з п'єсою й те, що її головним персонажем виступає Бардамо, перша особа й оповідач наступних романів письменника. Можна сказати, Бардамо із драми «Церква» є ескізом цього наскрізного образу творів Селіна, ескізом, у якому проглядають його характерні риси й обставини біографії автора. Це лікар-анархіст, що сповідує радикальний песимізм, цинік і водночас своєрідний гуманіст, свідомий того, що зло вкорінене в людську природу, щодо якої не має жодних ілюзій. Цілком виразно дається взнаки в п'єсі настанова на демістифікацію дійсності й людини, одна з провідних у творчості Селіна. Чітко проявляється в «Церкві» й ще одна з найприкметніших рис письменника – звернення до розмовної мови, її лексики й синтаксису, хоч порівняно з романами він виявляє стриманість у використанні всіляких усних оборотів, арготизмів і вульгаризмів.

Роман «Подорож на край ночі» справедливо вважається найкращим твором Селіна, хоча в пізніших романах їх автор і піднявся на вищий щабель літературної майстерності. Принципово важливим є те, що він витворив свою, селінівську, романну структуру, якої дотримувався і в наступних творах великої форми. Це вільна наративна структура, що не рахується з тогочасними романними канонами, усталеними жанровими стереотипами, але орієнтована на певні архетипи оповідної прози. Втім, зняття канонів і творення вільних романних форм було поширеним явищем епохи, досить згадати такі дуже різноманітні, але об'єднані згаданою інтенцією твори, як «Жан Крістоф», «роман-ріка» Ромена Роллана, як «суб'єктивна епопея» Марселя Пруста «У пошуках утраченого часу» з її потоком свідомості, як «Улісс» Джеймса Джойса, твір унікальний і багатолікий у плані метаморфоз романного жанру, як пізні романи Кнута Гамсуна з їхніми вільними композиціями, що невимушено імітують спонтанний плін життя.

До відомих творів, у яких метаморфози роману проявилися найбільш масштабно і

рельєфно, належить також роман Селіна «Подорож на край ночі». У ньому відсутній романний сюжетний кістяк, що організовує твір і надає йому завершеності, це справді вільна відкрита композиція, в якій елементи традиційного роману поєднуються з автобіографією, мемуарами, сповіддю, розповідями про мандри тощо, які належать до non-fiction, небелетристичних жанрів. Та в «Подорожі...» з усіх цих елементів витворюється жива, органічна художня тканина. Тим же романним архетипом, від якого йде селінівський твір, є архетип крутійського (пікаресного) роману, поширеного в європейських літературах XVI–XVIII ст.

Крутійський роман був породженням соціальної і моральної кризи, яка охопила Західну Європу на переході від Середньовіччя до раннього нового часу, її специфічним відображенням. Герої цього роману – крутії, авантюристи, пройдисвіта, вихідці із суспільних низів або декласовані елементи, що ведуть жорстоку боротьбу за існування, зображену з натуралістичною відвертістю. Прикметна особливість цього роману, що вирізняє його серед інших жанрів тогочасної літератури, – це погляд на життя «знизу», тут воно постає таким, яким його бачить ізгой, що перебуває поза нормами й законами суспільства. Він відчужений від нього й самотній, він запекло бореться за існування, не гребуючи ніякими засобами й не визнаючи ніякої моралі.

Звичайно, роман Селіна не був реконструкцією крутійського роману, але архетипні риси цього жанрового різновиду проступають у ньому досить виразно. Основу його сюжету теж становлять пригоди й злигодні головного персонажа, Фердінана Бардаму, який переміщується не стільки в різних краях і країнах (котрі самі по собі мало його цікавлять), скільки в соціальних світах, кожен із яких – це ніби круг пекла, не потойбічного дантівського, а наявного, реального, до болю й нудоти очевидного. На відміну від пікаро, він не повністю належить до світу знедолених і уполісджених, він інтелігент, навіть інтелектуал з високим рівнем ідеологічної свідомості, але разом з тим певними рисами – близький героям крутійського роману, іноді навіть зворушливо нагадує Простака Простаковича, як переклав М.Лукаш ім'я героя роману Гріммельсгаузена «Сімпліціссімус». «Я нічого не розумів, – сповідається Бардаму, приголомшений „гендлярською добою“, – в усьому почувався ошуканим, мене дурило цілий світ – зраджували жінки, зраджували гроші й ідеї. Я почувався ображеним». Та найбільше з крутійським романом твір Селіна зближує те, що його протагоніст належить до соціальних низів, що все в ньому бачиться зі споду, з низів суспільства, з якими протагоніст себе ідентифікує.

Разом з тим окремі частини цього об'ємистого Селінового роману закруглюються в тематичні цикли, які напрошуються зіставити їх з певними тематичними різновидами роману ХХ ст. (у критичній літературі їх нерідко піднімають у ранг жанру). Оскільки автор не розбив роман на частини, доводиться виділяти тематичні цикли як частини із суцільного тексту. Так, перша його частина має яскраво виражений антивоєнний зміст і легко вписується в контекст західної антивоєнної літератури 20-30-х років, рельєфно виявляючи в ньому свою своєрідність. Іншого змісту – друга частина роману, в її основі – антиколоніальний дискурс і вписується вона в контекст антиколоніального роману першої половини ХХ ст. Далі твір уходить в русло соціально-побутової й психоаналітичної тематики, але при цьому на перший план висувається екзистенційна проблематика і він еволюціонує до екзистенціалістської літератури. Не випадково Сартр і Камю виявляли активний інтерес до творчості Селіна, вбачаючи в ньому свого попередника, а той згодом у романі «Із замку в замок» звинуватив «Тартра» в тому, що він «обікрав» його і здобув велику популярність.

Однак сказане не означає, ніби роман «Подорож на край ночі» позбавлений внутрішньої єдності. Цю єдність надають йому глибинні соціофілософські мотиви, якими перейнято твір від початку до кінця, загальний інтегруючий погляд на зображуване, герой-оповідач, носій авторської філософії і тотального неприйняття людської екзистенції, який не змінюється протягом твору (і в наступних творах теж).

Роман «Подорож на край ночі», як і вся художня творчість Селіна, має

автобіографічну основу, виростає із життєвого досвіду й вражень автора. В основі фабули – відрізок життя письменника, його молодість і рання зрілість: Перша світова війна, африканська колонія, перебування в США, повернення до Франції і медична практика в паризькому передмісті. Та при всьому тому, як уже згадувалося, «Подорож на край ночі» аж ніяк не автобіографія і не мемуари, а саме роман, fiction, на чому енергійно наголошує автор у своєму коротенькому вступному слові: «Це лише роман, не що інше, як вигадана оповідь», тут «люди, тварини, міста, річі і явища – все витворене уявою. [...] До того ж кожен може снити так само, як і ми. Досить лише заплющити очі». Етапи життя самого Селіна тут перетворюються на етапи «подорожі, що веде від життя до смерті». Вони набувають іншої, художньої семантики, кожен з етапів цієї подорожі стає кругом сучасного пекла, з якого немає виходу до чистилища і раю.

Перший такий круг – світова війна, учасником якої стає Бардаму, головний герой і porte-parole автора. Здавалося б, це найжахливіший круг, бо що може бути стахитливіше від війн ХХ ст., однак виявляється, що й інші круги, кожен по-своєму, не менш жахливі. В діючу армію Бардаму, як і автор роману, пішов добровольцем, але симптоматично, що Селін уникає конкретної розповіді про цей крок героя та будь-якої його мотивації і несподівано вдається до алегорії: паризькими вулицями крокує полк солдатів з оркестром, Бардаму та йому подібні пристають до колони й опиняються у воєнному ешелоні, що вирушає на фронт. Такі собі гамельнські музиканти й щури, яких заманюють на знищення.

Перша світова війна породила численну й розмаїту антивоєнну літературу, до якої небезпідставно прилучають і «Подорож на край ночі». У Франції її першими значними явищами були роман А.Барбюса «Вогонь» (1916), збірки оповідань Ж.Дюамеля «Життя мучеників» (1917) і «Цивілізація» (1919), роман Р. Доржелеса «Дерев'яні хрести» (1919). Це були пацифістські твори, сповнені антивоєнного пафосу й співчуття жертвам кривавої м'ясорубки; далі інших авторів пішов Барбюс, у романі якого протест проти війни переводиться в політичну площину і в фіналі декларується ідея, що тільки соціалізм здатен раз і назавжди покінчити з війнами. В період, коли Селін писав свою «Подорож...», піднялася нова хвиля антивоєнної літератури, пов'язана з творчістю письменників «втраченого покоління» (Е. Гемінґвей, Е. М. Ремарк, Р. Олдінгтон та інші), але ця пацифістська романістика з досить специфічним дискурсом не мала яскравих проявів на французькому ґрунті. Тут у цей період чи не найпримітнішим твором на антивоєнну тему був роман Ж. Жіоно «Велике стадо» (1931), де війна постає як вселенський абсурд, безглузде знищення людських стад, яких безжально гонять на бійню. Слід сказати, що за своїм антивоєнним дискурсом цей твір найближчий до Селінового роману.

У Селіна теж війна з самого початку набирає вигляду тотального абсурду, але принципова відмінність від роману Жіоно полягає у тому, що зображується вона в стилі, близькому до абсурдистів другої половини ХХ ст. Якщо твір Жіоно тяжіє до трагедійного полюсу й війну зображено в ньому як трагічний абсурд, то в романі Селіна це скоріше жорстокий трагіфарс. Для наративу Жіоно характерна напружена, часом трагікопатетична інтонованість, у Селіна вона зовсім інша, її домінанта – саркастична іронія, поєднана з цинізмом і постійними емоційними вибухами обурення, зневаги, зненависти. «Всюди багнюка і страх; орди мерзенних безумців, спроможні тільки вбивати й ставати жертвами, не розуміючи чому й навіщо. [...] Скрізь тварюки – попереду, позаду, обабіч», – такі пасажі характерні для селінівської оповіді.

Антивоєнна стратегія твору Селіна реалізується не в докладних описах окопних буднів і жахів війни, що характерно для «Вогню» Барбюса чи «Дерев'яних хрестів» Доржелеса. Власне, таких жахів у «Подорожі на край ночі» майже немає. Художня тканина в основному складається із загострених реакцій героя-оповідача на рядові, далекі від страхітливості, події та факти війни, реакцій, що набирають крайньої експресії вислову. Такі події, як, скажімо, нескінченна стрілянина й незворушний полковник під кулями в першому фронтівому епізоді. Дещо парадоксальним чином Бардаму починає боятися не так тих куль та снарядів, як вояків, що демонструють зневагу до

небезпеки й готовність воювати до переможного кінця. Думка про те, що таких героїв може бути багато й серед своїх, і серед німців, вкидає його в паніку: «І тут мій страх обернувся на паніку. Бо з такими людьми це пекельне безумство може тривати нескінченно. Чому вони не зупиняться? Гостріше, ніж тієї хвилини, я ще ніколи не відчував ні своєї приреченості, ні світу».

На фронті Бардаму переймається не тільки страхом перед воєнним героїзмом, а й глибокою відразою до нього. Досить швидко настає розчарування у війні й бажання вийти з цієї кривавої абсурдної гри. Тема «прощавання зі зброєю» з'являється і в «Подорожі на край ночі», але її мотивація істотно інша, ніж у Гемінґвея та інших письменників «утраченого покоління». Цинік і правдолюбець без будь-яких ілюзій щодо людської природи, Селін проставляє всі крапки над «і» й не приховує того, що в основі дій його героя – шкурне прагнення зберегти себе й уникнути безглуздої загибелі. Спершу він робить невдалі спроби здатися в полон, а потім уперто симулює душевну хворобу й витримує тривалу перевірку в спеціальному шпиталі.

Війна, через яку проходить Бардаму, відкриває йому багато жорстоких істин життя або ж різко увиразнює їх, доводячи до свідомості. И серед них ту, що «можна примусити людей, цих бідолах, вбивати, [...], не знаючи за що і чому», вбивати масово й ніби виконуючи щоденну роботу. Та, на думку автора, війна – це не тільки фронт, це онтологічний стан людського світу, де вбивства постійно вершаться іншими засобами і в інших формах: «Увесь світ – це клубок убивств», «світ тільки й вміє, що вбивати, коли він навалюється на вас, повертаючись як уві сні, – так сонна людина давить бліх». Дію цього закону життя Селін знаходить в усіх його сферах і проявах, – у колоніях тропічної Африки, в мегаполісах індустріальної Америки, в міщанських середовищах і серед бідного люду паризьких передмість.

Другий сюжетно-тематичний цикл роману – це перебування його протагоніста у французькій колонії десь в Екваторіальній Африці. В цій своїй частині твір уходить в контекст антиколоніальної літератури, яка в першій третині ХХ ст. набувала розвитку, виокремлюючись із колоніального роману, в французькій та інших західних літературах. І слід сказати, що за глибиною і різкістю критики колоніальної системи, за безапеляційністю її заперечення відповідні розділи «Подорожі...» не мають собі рівних у названому контексті, залишаючи далеко позаду такі резонансні у той час твори, як книжки А. Жіда «Подорож до Конго» (1927) і «Повернення з Чаду» (1928) та «Дорогами мандаринів» (1925) Р. Доржелеса.

В інтерпретації Селіна колонії – справжнє пекло не тільки через нестерпну тропічну спеку, це світ, у якому нищість і жорстокість, закладені в людській природі, розпускаються махровим цвітом. Разом з тим тут найтяжче зло капіталізму поєднується зі злом примітивних цивілізацій. У колоніях, твердить Селін, «починають випинатися й вилізати на поверхню найгірші риси білої людини, її справжня натура, розкриваючись, немов на війні», це якась «тропічна лазня для нищих отруйних інстинктів». У холоді Європи, «коли немає воєн і боєнь», безмірну людську нищість і жорстокість можна скоріше вгадувати за фасадом законності й пристойності, «але тільки-но людину збадьорить мерзенна тропічна лихоманка, на поверхню впливає зразу все паскудство».

«Це закон біології», – з категоричністю вченого резюмує автор у цілковитій відповідності зі своїми соціофілософськими поглядами. Проте слід сказати, що не тільки дія цього закону демонструється в романі, життя колонії не менш виразно подається і в соціальному розтині. Аж ніяк Селін не вдається до прикрашання негрів і «природного стану», не раз згадується в тексті людоїдство, але при всьому тому він виявляє до них співчутливу прихильність, чого не можна сказати про його ставлення до колонізаторів. Негри абсолютно беззахисні перед різними грабіжниками, які безсоромно їх оббирають і поводяться з ними як з напівтваринами. Слід зауважити й те, що йому чужий расизм і расова упередженість до негрів: «...загалом це така сама голота, – пише він, – як і в нас, тільки значно більше дітей, зате менше брудного шмаття і червоного вина».

Але в об'єктиві автора перебуває «біла колонія» в Бамболі-Брагаманці: адміністрація, військові, комерсанти, управителі, авантюристи. В колонії переважно їхали ті, хто розраховував, не гребуючи засобами, швидко збагатитися, і в умовах фактичної безконтрольності й загального отупіння вони швидко деградували, нерідко до втрати людської подоби. «Мої колеги не висловлювали жодних думок, – розповідає Бардамо про службовців, – з язика в них злітали тільки штампи, засмальцьовані недогризки мислення». Ті ж, хто піднімався над цим захланним середовищем, ставали жертвою «такої запеклої зненависти, що чимало їх повмирало, отруївшись, немов скорпіони, власною отрутою». Цей маленький світ, закинутий у джунглі, постає в найпохмурішому гротескно-сатиричному освітленні. Разом з тим у ньому є щось фантазмагоричне, атмосфера, народжувана й просякнута лихоманкою, яка дедалі згущується, переростає в маячню і, зрештою, цей світ ніби розсіюється в ній.

Підпаливши залишки хижини, Бардамо втікає з колонії, і в стані, коли людина перестає вирізняти реальність у навіяній пропасниці маячні, втікає в іспанське володіння. Там його продають, тяжко хворого, на галеру (все, що в цій частині твору відбувається з героєм, наближається до маячні) і в згаданому стані він несподівано прибуває до Нью-Йорка. Таким робом Селін перекидає його із тропічних джунглів у «камінні джунглі» мегаполіса ХХ ст. У цій своїй частині «Подорож на край ночі» входить в русло поширеної у літературі й мистецтві 20-30-х років теми маленької людини у великому капіталістичному місті – згадаймо хоча б романи Дос-Пассоса й фільми Чарлі Чапліна, поезію експресіоністів і драми Бертольта Брехта. З цією темою ввійшла в літературу й метафора «камінні джунглі», художня формула самотності й безпорадності людини в чужому й ворожому їй індустриальному світі.

Бардамо намагається пристосуватись до цього світу, плакаючи розрахунки й надії, з якими раніше прибували до Сполучених Штатів мільйони іммігрантів. Але цікаво, що діє він у стилі пікаро ранньокапіталістичного часу, неадекватно сучасній дійсності. Спершу вдається до хитрощів: підмітивши, що американці виявляють у роботі особливий нахил до статистики й системності, він пропонує нью-йоркським митникам ефективний метод підрахунку бліх у матрасах й одязі новоприбулих. Зазнавши невдачі, Бардамо стає сутенером повії Моллі і живе за її рахунок. Однак прижитися в Америці він не може, збуваються попередження галерників, які його застерігали: «Ти завжди будеш обдурений, – казали вони мені, – ти повернешся з Америки ще жалюгіднішим, ніж ми».

У романі Селіна виразно проявляється антипатія до Америки, в основі якої вловлюється традиція гуманістичної філософської антропології. Америка постає в ньому як світ дегуманізації і зречевлення людського буття, світ, у якому життя відбувається за якимись механічними законами, де рушійною силою всього є гроші. У цинічного мізантропа Селіна, як його часто трактують, проявляється давня романтична рецепція Америки як завершеного втілення механічної і меркантильної цивілізації, чужої самій людській природі. Та слід сказати, що при цьому він не втрачає почуття гумору, який нерідко обертається в іділію іронією. Чого вартий хоча б опис Мангатана, побаченого ніби очима Простака Простаковича: «То був, як мені пояснили згодом, фешенебельний квартал, квартал для золота, Мангатан. Туди заходять тільки пішки, як до церкви. Це банківське серце світу. Були, проте, й такі, що, йдучи, плювали на землю. Отже, треба тільки наважитись».

То був квартал, ущерть напханий золотом, справжнє диво, й те диво можна було чути навіть крізь двері. Шурхотіли гроші, пан Долар незмінно ширяв у високостях, мов істинний Святий Дух, набагато дорожчий за кров».

Повернувшись до Франції, Бардамо здобуває медичну освіту й відкриває лікарську практику в паризькому передмісті. Розпочинається останній, найдовший сюжетно-тематичний цикл твору, де твір зближується з типом соціально-побутового роману. Пацієнти Бардамо – переважно бідний люд, від якого він не вимагає платні: «Ніхто не платив мені. Я консультував усіх задурно, бодай з цікавосте». З цікавосте, наголосимо, до людської природи й екзистенції, цікавосте, що сходить головним чином

до спостережень і фіксацій людської ницости й захланності. Цими спостереженнями й фіксаціями переповнений твір, надто в останній його частині. Тут постійним супутником Бардаму стає професійний злодій і вбивця Робінзон, до якого протагоніст відчуває не зовсім зрозумілу симпатію й навіть повагу, перейнявшись нічим не мотивованою вірою, що той «виповнив свою голову єдиною, бездоганною думкою, яка буде набагато сильнішою за смерть». Несправедливість і мерзота життя викликають у протагоніста гнівні спалахи обурення, але загальним фоном його світосприйняття є духовний нігілізм і докучний мазохізм.

У «Подорожі на край ночі» та інших творах Селіна спостерігаємо аспекти й мотиви, що дають підстави вбачати в ньому попередника літературного екзистенціалізму, що розвинувся у французькому красному письменництві наприкінці 30-х і в 40-і роки. Так, протягом усієї «Подорожі...» послідовно наголошується абсурдність світу та людського буття, причому автор однозначно вбачає причину тієї абсурдності в ницості людської природи, в нездатності людини звільнитися з-під влади егоїстичних інстинктів, винесених із тваринного світу. Як згодом Сартр і, особливо, Камю, Селін розвиває мотив, за яким трагедія людей у тому, що вони свідомі своєї долі і їх виповнює страх перед світом і неминучістю смерти. Цей страх штовхає людину шукати близькості з іншими людьми, але ця близькість фатально унеможливується непоборним егоїзмом. Отже, кардинальна проблема «іншого» стояла гостро й перед Селіном, але, на відміну від екзистенціалістів, він дає їй однозначно песимістичне тлумачення, відмовляючись від пошуків можливості її позитивних рішень. «Інші» сприймаються протагоністом «Подорожі...» як реальні й потенційні вороги, яких треба розуміти, бачити такими, якими вони є, щоб передусім від них захищатися. Це прирікає людину на самотність. Разом з тим протагоніст і автор свідомі того, що «бути самотнім означає прагнути смерті».

Ще послідовніше і різкіше, ніж, скажімо, в «Нудоті» чи «Повнолітті» Сартра, проводиться в романі Селіна настанова на дезестетизацію побуту, середовища, зрештою людського буття шляхом нагнітання фізіологізмів, грубона-туральних подробиць та зарисовок, фіксацій негативних відчуттів та емоцій. Щоб пересвідчитись у цьому, досить розгорнути роман на будь-якій сторінці.

Та, незважаючи на занурення в грубу життєву емпірію, «Подорож на край ночі» не є твором, написаним у традиціях реалістично-натуралістичного роману ХІХ – початку ХХ ст. Це справді подорожі на край ночі, де «ніч» має метафізично – метафористичний зміст, який поширюється й на «подорож», надаючи їй символічної конотативності. Текстові передуює віршований епіграф, який дослівно звучить так: «Наше життя – подорож у Зиму й Ніч. Ми шукаємо свій шлях до Неба, де все в мороці». На метафізично-символічному рівні (так підказує автор у вступі) роман має прочитуватися як «подорож, що веде від життя до смерті».

Проте це скорше подорож у порожнечу, в ніщоту, на що теж згоден автор аби лише зник наявний світ, що став нестерпним. На цій ноті, що набуває своєрідних ліричних обертонів, завершується твір: «Десь далеко загув буксир: гудок пролетів повз міст, повз одну арку, другу, минув шлюз, іще один міст, полинув удалеч... Він скликав до себе всі баржі на річці, все місто і небо, далекі околиці і нас, – закликав геть усіх, навіть Сену, щоб ми вже ні про що не розмовляли».

Формулюючи один з лейтмотивів роману й усієї своєітворчості, Селін пише: «Істина в тому, що життя – це агонія, якій немає кінця». В своїй більшості люди неспроможні прийняти цю жорстоку істину життя, і це, а також їхній егоїзм і корисливі розрахунки, призводить до того, що лжа стає для них формою існування, призводить до тотальності лжі, котра стає їм необхідна як повітря. «Життя – безумна маячня, переповнена всілякою лжею. Правда неістівна», – резюмує автор. Лише окремі люди, до яких Селін відносив і самого себе, здатні її прийняти і витримати. Проте вони зовсім не герої, з фронту Селін виніс стійку «героїзмобію», і характерно, що в романі й автор, і протагоніст аж ніяк не підняті над загальнолюдським рівнем і не протиставлені йому. Згадану спроможність дає їм передусім те, що вони відмовилися

навіть від думки про можливість якогось іншого, кращого світу й сприймають існуюче як незмінну норму людської екзистенції.

На перший погляд «натуралістичний», роман Селіна насправді має іншу естетико-художню природу. На відміну від реалістів та натуралістів, його автор, сказати б, не вірить у реальність реального чи, точніше, в його традиційний онтологічний статус. У романі реальне перебуває на грані ірреального, яке досягається інтуїтивно, і раз у раз розчиняється в ньому. Воно позбавлене суверенної завершеності й детермінованості, те, що в творі відбувається, мотивується не тільки об'єктивними обставинами й причинами, а й суб'єктивним станом героя-оповідача й легко зісковзує в кошмар і маячню. Чи справді з'явився Робінзон у халупі Бардаму серед непрохідних джунглів, а чи це марення протагоніста, породжене нападом лихоманки? В кошмар зсувається загальна зненависть до нього пасажирів корабля, що пливе в тропіки, і загрожує йому розправою; тут роман Селіна нагадує кошмари Кафки, що виникають в алгоритмах реальності. Цілком сюрреалістичного характеру набувають марення протагоніста в дешевій кав'ярні паризького передмістя: «На довколишніх лавках уже хропла п'яна братія. Забамкали дзиг'арі, вибиваючи довгу череду нескінченних годин. Далі вже йти не можна, далі – самі мерці. [...] Ми дуже вигідно вмостились, аби бачити їх. Мерці неслися над галереєю Дюфаель на схід».

У цій незвичайній процесії, що проноситься над вулицями й площами Парижа, Бардаму бачить людей, з якими його зводило життя, своїх колишніх пацієнтів, а поряд з ними – славетного мореплавця Лаперуза з супутниками, а також козаків, похованих під Муленом, які ніяк не могли виборсатися з могил, але «нарешті протверезіли й знялися над містом». Та найважливіше зафіксувати, що тут маємо експлікацію авторської парадигми, за якою марення завершують подорож на край ночі, підводять до порога, за яким – ніч, «самі мерці», смерть.

Об'єктивний світ у Селіна, як і в згадуваній «суб'єктивній епопеї» Пруста, теж, хоча по-іншому, переводиться в світ суб'єктивного. Хоч роман розгорнуто в об'єктивному часопросторі, як подорож різними країнами і континентами, його художня тканина насправді зіткана не з описів, а з емоційних і когнітивних реакцій героя-оповідача на виклики й інспірації дійсності. Таким робом романний світ суб'єктивізується, зав'язується на особистості, зрештою, набуває змісту її самовираження. Все в «Подорожі...» постає побаченим очима героя-оповідача, пережитим його почуттями, витлумаченим й оціненим його збуреним і озлобленим розумом. Усі інші персонажі існують у його суб'єктивному просторі. Вони позбавлені незалежного існування, не мають своїх «історій», з'являються в романі епізодично, входячи в певний моменту життєве поле оповідача (якимось винятком є лише Робінзон, що входить у це поле кілька разів).

Роман «Подорож на край ночі» виявився визначним новаторським твором, за висловом одного французького літературознавця, його авторові пощастило виразніше, ніж іншим письменникам, стигматизувати певні види зла, властиві цивілізованому світові. Разом з тим Селін домігся в романі повної адекватності змісту і його словесного вираження, уніфікації авторської і розмовної мови з її розкутістю і «прямим словом», вільним синтаксисом і специфічною експресією. Це був повний розрив з beau langage класичних епох, поступки якому робили й відомі французькі письменники-модерністи, а деякі й повністю його дотримували, як, скажімо, Андре Жід. Традиційно для загалу французьку модерну літературу репрезентує Марсель Пруст, і для цього є серйозні підстави. Та разом з тим він досить тісно пов'язаний з класичною традицією від письменників-моралістів XVII сторіччя до Бальзака й імпресіоністів, його мова – це той же beau langage, доведений до крайньої межі ускладнення і витонченості. Інші аспекти й інтенції французької модерної літератури найрельсфніше проявилися в Селіна, і можна погодитися з сучасними дослідниками, які вважають, що для повноти її репрезентації поряд з «Пошуками втраченого часу» слід ще ставити «Подорож на край ночі». В цьому плані цікаві його «Зустрічі з професором X», де він ділиться своїми думками про літературу й письменницьке ремесло, а також характеризує оригінальність свого стилю і визначає власний внесок в оновлення літератури:

«Емоція в літературній мові! Ця мова була засушена, це я повернув їй емоційність, наповнив нею писане слово. [...] Прийом, магія, неважливо яким чином вас починає хвилювати „саме письмо“, віднаходиться емоційність „говоріння“ в письмі! А це щось та важить!» У цьому й полягає, за визначенням Селіна, його «маленький винахід» у літературі, який усі плагиатують з моменту його артикуляції.

Але річ не тільки в тому, що введенням розмовної мови, «говоріння» Селін долав «засушеність» літературної мови, повертав їй емоційність і динамічність. Йдеться про щось набагато ширше й вагомніше, про те, що його роман знаменував багатообіцяючу зміну мовного дискурсу у французькій та інших літературах. В ньому відтворюється логіка й рух усного мовлення, що базується на розмовній мові соціальних низів чи, за визначенням Ф. Моріака в його листі до Селіна, «людства... що його не можна назвати ні народом, ні пролетаріатом», але в ньому «сконцентровані всі муки й пороки» сучасного суспільства. В «Подорожі на край ночі» ця розмовна мова є не тільки мовою персонажів, що є звичним явищем, а й мовою авторською, відбувається їх ідентифікація. Отже, йдеться не про звичайне розширення лексики й стилістики художньої мови, а про радикальну зміну її структури, про її корелятивність структурам суспільства чи «людства», що стало реальністю ХХ ст. Все «позитивне» і «правильне» втрачає в цьому світі свій статус і сенс, в тому числі й усталена літературна мова, beau langage, для його адекватного вислову необхідне інше мовлення, нарація, що ведеться зсередини цього світу. У Селіна «мова грає роль змістового камертона, що визначає ставлення до навколишнього. Вся увага спрямовується на стиль – писати так, як говорять, як говорять, коли нікого й нічого з існуючого не поважають» (Т. Балашова).

І в загальних обрисах про подальший життєвий і творчий шлях Селіна. В 1936 році вийшов другий його роман «Смерть у кредит», який у сюжетно-тематичному аспекті видається передісторією «Подорожі на край ночі». Цей роман теж має біографічну основу, за яку правили дитинство та юність автора. Даний твір справляє особливо тяжке й гнітюче враження, – почасти тому, що йдеться в ньому про долю підлітка та його «виховання» в сім'ї, наділеній найгіршими пороками міщанського середовища. Його батьки, дрібний страховий службовець і продавщиця, ведуть жалюгідне існування, гостро проявляється в них комплекс особистої і соціальної меншовартісності. Невдоволення життям та роздратування вони виміщують і на синові, особливо батько, який пророкує йому катастрофічне майбутнє. Фердінан росте забитим і озлобленим, з єдиним бажанням не бути таким, як того хочуть батьки, саботуючи їхні плани й наміри. Перебравши різні заняття, аж до шахрайства, він у фіналі вирішує податися в армію, й Селін підводить розповідь до пункту, з якого розпочинається «Подорож на край ночі». Специфічний селінівський «натуралізм» у цьому романі поглиблюється й загострюється. Дрібноміщанський світ переростає в якийсь побутово-психічний кошмар, який з майже фізичною відчутністю давить на читача.

Після голосного, але не без скандального відтінку успіху перших романів Селін наприкінці 30-х – початку 40-х років виступає в ролі публіциста з уже згадуваним памфлетом «Mea culpa», за яким з'явилися памфлети «Дрібнички для погрому» (1937), «Школа трупів» (1938), «Час скрути» (1941), які ще більше скандалізували громадськість. Власне всім творам Селіна, у тому числі романам, притаманна памфлетність, усі вони певною мірою є памфлетами на суспільство, сучасну людину, її status vivendi й мораль. Памфлетність у його публіцистиці концентрується, виступає в оголеному вигляді, причому Селін абсолютно прямий і пристрасний у своїх судженнях і присудах, що ще більше справляє шокуєче враження. Слід сказати: вони різні за змістом і спрямованістю, ці памфлети Селіна.

У першому з них, що був наслідком відвідання СРСР, він виступив з нищівною критикою «країни, що буде соціалізм». Селін виявивсь одним з небагатьох західних письменників, яких не змогли ошукати досвідчені демагоги, він зумів розгледіти старанно закамуфльоване ество нової соціальної системи, оголити механізми тотального насилля та обману, на яких вона трималася. Селін зрозумів, що «великий експеримент визволення людства» на практиці виявився його новим, ще небаченим

поневоленням. Він розпізнав диявольську логіку політики сталінізму й арсенал підступних засобів її здійснення: «Тож удаваймося до теревень! Нехай нам допоможуть усі вигадані катастрофи! Найхимерніші вороги! Треба заповнити сцену! Лише не згадуйте в'язниць! Нам допоможуть найдикіші спілки! Найкровожерніші змови! Апокаліпсичні процеси! Треба знаходити нечисту силу! І зробити це всюди! Знайти всевинуватців усіх лих! Побільше напустити туману!» Як dokonаний факт констатується повна відсутність в СРСР свободи думки, з якою «покінчено остаточно». Тут пролетаря, нібито хазяїна своєї країни, «охороняють якнайпильніше, тримають за сотнями тисяч смуг колючого дроту; його березуть від нечистого закордону і навіть од пережитків старого світу. Це він, Пролетар (ціною власних злиднів) утримує найчисленнішу, найкровожернішу поліцію в світі, якій ніколи не бракує ні підозр, ні садизму! Ох! Пролетаря ніколи не лишать на самоті! За ним невсипуче стежать! І стежитимуть завжди».

У памфлетах «Дрібнички для погрому» й «Школа трупів» різко проявився антисемітизм Селіна, що викликало негативну реакцію французької громадськості. В них євреї і, ширше, всі належні тією чи іншою мірою до єврейської ментальності представлені принципово відповідальними за сучасний занепад Франції і всієї Європи. Власне, це ідеї й умонастрої, бродильнею котрих було дрібноміщанське середовище, з якого вийшов Селін і яке з такою відразою змалював у романі «Смерть у кредит». Разом з тим вони виявилися співзвучні нацизму, до якого Селін, на ґрунті антисемітизму, без недомовок висловив симпатію у «Часі скрути». І хоч під час окупації Франції колабораціоністські акції за ним не числяться, загальна зненависть до фашизму небезпідставно поширилася й на нього. В 1944 році він мусив утікати до Німеччини, а після її розгрому був засуджений до ув'язнення, яке відбував у Данії.

На тривалий час Селін випав з літератури, в яку знову поступово входить після реабілітації 1951 року й повернення на батьківщину. Все те, що довелося пережити, охолодило його памфлетний запал і послабило цинічний нігілізм: це відчувається в творах 40-х років, зокрема в романі «Гіньйоль» (1944) і в повісті «Траншея» (1949).

Найзначнішим твором пізнього Селіна є його трилогія, до якої входять романи «Із замку в замок» (1957), «Північ» (1960) і «Рігодон» (1961), своєрідна хроніка його екзилу й чорних днів життя. І хоч між «раннім» і «пізнім» Селіном пролягла тривала пауза, фатальні помилки й жорстокі катастрофи, можна сказати, що творчість письменника в основному розвивалася в одному річищі як на семантичному рівні, так і на рівні поетики. Як у довоєнних романах, так і в названій трилогії знаходимо той же екзистенційний дискурс, ті ж ментально-емоційні комплекси та структури і ті ж форми та засоби їх вираження. Романи трилогії теж будуються на біографічній основі, їм притаманна та сама «безформна форма», що адекватно передає хаос буття і внутрішнього світу героя-оповідача, ввергнутого в кошмарну круговерть історії. Оповідь також відзначається крайньою емоційною насиченістю, але в трилогії, особливо в першому романі, виразніше звучить сповідальна інтонація з прихованим бажанням виправдовуватися. З роману в роман згущується апокаліпсис, сягаючи кульмінації в останньому, в «Рігодоні», цій, за висловом К. Ґаденса, «галюцинаційній книзі подорожі Німеччиною, яка розвалюється з кінця в кінець і палає до самого моря».

Можна сказати, в трилогії продовжується «подорож на край ночі» у різних сенсах, в тому числі й метафізично-символічному. Він заявлений уже у вступному розділі роману «Із замку в замок» і, отже, всієї трилогії. Повертаючись вечорами з лікарняних візитів, автор спостерігає на причалі невеличкий застарілий пароплав, на який сідають люди, серед них він бачить і своїх померлих знайомих, котрі запрошують його з собою. Цей пароплав, човен Харона, що відпливає в царство мертвих, – маячня, але в ній далі спливає недавнє минуле, котре постає у відповідному освітленні і набуває конотативного сенсу нової «подорожі на край ночі», подорожі, що веде від життя до смерти.

Дмитро НАЛИВАЙКО

ПОДОРОЖ НА КРАЙ НОЧІ

Присвячую Елізабет Креґ'

Подорожувати дуже корисно, це сприяє розвиткові уяви. А решта – лиш омана й утома. Подорож, що її здійснюємо ми, цілковито уявна. В цьому й полягає її сила.

Наша подорож – шлях від життя до смерті. Люди, тварини, міста, речі і явища – все витворено уявою. Це лише роман, не що інше, як вигадана оповідь. Так казав Літтре, а він ніколи не помилявся.

До того ж кожен може вчинити так само, як і ми. Досить лише заплющити очі.

Це по той бік життя.

Що ж, «Подорож» починається. І я хвилююся.

Скільки всього було за чотирнадцять років...

Якби я не був такий знедолений і не мусив заробляти на шматок хліба, то, признаюсь, не розповів би нічого, не написав би жодного рядка.

Бо до мене поставились вороже. Я породив надто багато неприязні до себе.

Подивіться, скільки навколо смертей, ненависти, підступності... Подивіться, яка навколо клоака, гляньте на тих потвор... Ох! Краще бути сліпим і глухим!

Ви, може, заперечите: «Але ж це не подорож! Злочини, від яких ви буцімто постраждали, – пусте, звичайнісінькі „життєві дрібнички“! Розповідь про них свідчить тільки про вашу схильність до обмов і наклепів. Оті неймовірні паскудства – лише витвір вашої хворої уяви! У вас комплекс пошуку справедливості? Він мучить вас? То й нарікайте на самого себе! Ви просто дивак!»

Ох, перепрошую вас тисячу й тисячу разів! Я шаленію, задихаюсь, обурююся! Лицеміри! Святенники! Мене ви не спантеличите! Саме через «Подорож» усі напались на мене! Про це я й під сокирою волатиму! Вони просто квітаються зі мною! В найголовнішому, всього й не перекажеш... Ох, як мені надокучила містика! Ну й життя!

Якби я не був такий знедолений і не мусив заробляти на шматок хліба, то, признаюсь, не розповів би нічого. Таж я лише вшанував шакалів! Хотів бути лагідним... Дбати передусім про пожертви... «Віддай Господеві свою лепту!» Я став безталанний, розпрощався з нормальною температурою тіла! Зазнав мук! Переслідувань, цькувань! Потрібні одна, дві, три чудові книжки, щоб доконати мене! Щоб я заскімлив! Я віддав свою лепту. Я був милосердий – отак-то!

Добрі наміри тішать мене... тішили мене... та вже не тішитимуть.

Якби я не був такий знедолений і пригнічений, то не розповів би нічого, надто свою «Подорож»... «Подорож» – єдина справді лиха книжка з усіх моїх творів. Тепер я розумію себе: в глибинах душі...

Усе почнеться знову! Пробі! Ви почувете, як згори, з далечі, з усіх безіменних закутків залунають слова й накази...

Те все ви побачите й скажете мені...

Ох, тільки не думайте, ніби я прикидаюсь. Я не прикидаюсь, я став навіть люб'язнішим.

Якби я не був такий пригнічений, не почувався припертим до стіни, то не писав би нічого...

Це почалося так. Я завжди відмовчувавсь і ні про що не говорив: ні про що. Змусив мене розговоритись Артур Ґанат. Артур – мій приятель, теж студент і теж медик. Ми здибались із ним на майдані Кліші. Це було після сніданку. Йому кортіло порозмовляти, а я тільки слухав. «Не стіймо на вулиці, – запропонував він. – Краще ходімо куди-небудь». – Я покірливо ступив за ним; отак усе й почалося. – «На терасі, – провадив він далі, – хоч яйця печи, ходімо он туди!» Посідавши, ми побачили, що вулиці пустельні, через спеку навіть машини не їздять. А коли холодно, на вулицях тим паче нема нікого; я навіть пригадую, що з цього приводу він сказав: «Парижани завжди вдають, ніби зайняті якимсь ділом, а по суті, гуляють зранку до вечора, а коли надворі негода, дуже холодно або жарко й прогулянкам зась, їх не видно; всі вони поховалися по кав'ярнях, сьорбають каву з вершками й цідять пиво. Отак-то! А кажуть, ніби живемо в сторіччя швидкості. Де вона, їхня швидкість? Усе правлять про великі зміни. А які? Насправді нічого не змінюється. Парижани тільки захоплюються собою, та й годі. В цьому теж нема нічого нового. Слова, слова, – навіть нових слів не так-то й багато! Одне-два вряди-годи трапиться, та й край...» Гордо вирікши ці банальні істини, ми й далі сиділи в кав'ярні, знічев'я милуючись жінками.

Згодом заговорили про президента Пуанкаре, бо саме сьогодні вранці мала відбутися його інавгурація, далі про виставку хатніх собачок і помалу-малу підійшли до «Le Temps», газети, в якій про те все написано. «Ні, це справді чудова газета! – засперечався зі мною Артур Ґанат. – Тільки юна захищає французьку націю!» – «Французьку націю й справді потрібно захищати, бо ж її не існує!» – відповів я в'їдливо, показуючи, що обізнаний не згірше.

– Отакої! Ні, нація є, і то чудова! – правив Артур свої. – Ба більше, це найкраща нація в світі, й хто цього не визнає – просто дурень! – І після цього напавсь на мене ще дужче. Я, щоправда, тримався твердо.

– Це неправда! Нація, тобто те, що ти називаєш цим словом, – лише величезне зборисько таких голодранців, як і я – замерзлих, капавих, із чиряками та нужею; їх зігнали докупі голод, холод, пошесті та болячки; вони прийшли сюди, переможені, з усіх кінців світу. Далі їм іти нема куди – не пускає море. Ось що таке Франція,

отакі французи.

– Бардамо, – сумовито й повагом заперечив Артур, – таж наші батьки не гірші від нас, нам не слід їм дорікати.

– Маєш рацію, Артуре, тут ти маєш рацію! Ті сповнені ненависті та покори, згвалтовані, окрадені, одурені йолопи й справді не гірші від нас! Ще б пак! Ми не міняємось! Не міняємо ні шкарпеток, ні господарів, ні думок або ж робимо це так пізно, коли вже й сенсу ніякого нема. Ми народжуємось із рабською відданістю і від неї й здихаємо. Ми дармові солдати, герої на увесь світ і мавпи, що тямлять розмовляти, але кожне слово – страждання; ми всі – фаворити короля злиднів. Це він володіє нами! А коли нам забракне розуму, він нас душить... Щохвилини відчуваємо біля горла його пальці, вони не дають говорити, і треба добре пильнувати, коли хочеш бодай щось проковтнути... Він ладен тебе задушити за абищо! Це не життя.

– Бардамо, є ж і кохання!

– Артуре, кохання – це безмежжя, дароване кожному собаці, а я маю гідність! – відповів я йому.

– Що ж, тоді я скажу, що про тебе думаю! Ти – анархіст! Гадаю, ви зрозуміли, що Артур любив мудрувати, усі його думки були схибнуті.

– Атож, я анархіст! І найкраще доведу це молитвою про соціальну помсту, молитвою, яку сам склав. Скажеш, якої ти думки про неї. Називається вона «Золоті крильця». – І я зачитав: «Господь рахує хвилини й шеляги, Господь розпачливий, ласолубний і буркотливий, мов свиня. Оця свиня з золотими крильцями, яка моститься де завгодно, виставляючи черево, щоб його хто почухав, – це і є наш володар. Обіймімося ж браття».

– Твої одкровення – ніщо проти життя, а я завжди обстоюю усталений порядок і не люблю політики. Коли батьківщина накаже мені пролити за неї кров, я, звичайно, не ухилитимусь й радо зголошусь. – Ось так відповів мені Артур.

А війна й справді підкочувалася до нас, хоча ми цього й не усвідомлювали. Я відчув, що запаморочилась голова. Наша коротка, але гостра суперечка втомилася мене. Крім того, мені стало прикро, бо гарсон, якому я не дав чайових, подививсь на мене як на скупиндру. Під кінець ми з Артуром остаточно замирились. Тепер наші погляди збігалися майже в усьому.

– Так, ти таки маєш рацію, – погодивсь я. – Адже хіба тут заперечиш? Ми всі сидимо на одній величезній галері й щосили веслуємо! Сидимо просто на цвяхах, які давно годилося б витягти! І яку маємо винагороду? Ніякої! Самі канчуки, злидні, брехливі балачки й усякі паскудства. «Працуйте!» – закликають вони. А їхня праця – це найгірше з усього. И ми сидимо в смердючих тюрмах, знесилено сапаємо й пріємо до самих промежин! А вгорі, на палубі, під свіжим вітерцем – ті, хто нічого не робить і тішиться гарними, рум'яними й напахченими жінками, що сидять у них на колінах. Потім нас виводять на палубу. Вони поправляють свої військові кашкети й виголошують промову: «Падлюки, почалася війна. Треба отих негідників, що живуть на батьківщині № 2, взяти на абордаж і потопити їхній корабель. Уперед, вперед! У них на борту є чимало потрібних нам речей. А тепер усі гуртом крикніть, щоб аж луна покотилась: „Хай живе батьківщина № 1!“ Нехай вас чують іздалеку. А хто найгучніше кричатиме, дістане медаль і цукерочку від Ісуса. Прокляття! А кого не заб'ють на морі, той завжди зможе загинути на суходолі, де смерть набагато проворніша!»

– Аякже, саме так! – потвердив Артур, якого тепер, здається, було неважко переконати.

Тієї миті повз кав'ярню, де ми сиділи, проходив полк, попереду на коні гарцював

полковник, та ще який хвацький і веселий! Побачивши його, я аж підскочив од завзяття.

– Піду побачу на власні очі, як воно там! – крикнув я Артюрові й пристав до полку, став у вояцькі лави.

– Фердінане, ти нічого не зрозумів... – розпачливо гукнув мені навздогін Артюр, мабуть, прикро вражений ефектом, що його справив мій героїзм на людей, що сиділи поряд.

Мене трохи розсердило, що він так сприйняв мій учинок, проте я не спинився, йшов нога в ногу з колоною вояків. «Я з ними, я залишусь із ними!» – казав я собі.

– Що буде, те й буде, тютю! – ще встиг гукнути Артюрові, перше ніж полк із полковником та оркестром завернув за ріг. Отак воно тоді й сталося.

Після цього ми йшли ще дуже довго. Вулицям, здавалось, кінця нема, а з терас кав'ярень, привокзальних майданів, з ґанків переповнених церков нас гучно вітали цивільні чоловіки та їхні дружини, кидали квіти. Ох, скільки ж у нас патріотів! Згодом патріотів поменшало. Став накрапати дощ, привітання лунали чимраз рідше. А далі нас уже ніхто не вітав.

То що, ми zostалися геть самі? Самі лиш колони та шереди? Замовкла й музика. «Зрештою, – сказав я собі, побачивши, як усе обернулось – тут уже не до жартів. Треба все починати спочатку!» Я спробував тікати. Запізно! Цивільні тихо причинили за нами двері. Нас заманили до пастки, мов мишей.

Коли потрапив у військо, застряєш там надовго. Спершу нас посадили на коні, а потім, два місяці не даючи спшитись, поставили на ноги. Мабуть, коні обходились надто дорого. Одного ранку полковник не міг знайти свого огиря – ординарець подався на ньому бозна-куди, певне, туди, де кулі дзижчали на так часто, як посередині дороги. Бо саме там зупинилися ми з полковником, якраз посеред дороги: я тримав планшет, а він писав на ньому накази.

Удалині на цій самій дорозі ледь видніли дві чорні цятки, що, як і ми, стояли посередині, але то були німці, що вже хвилин п'ятнадцять випускали по нас набої.

Полковник, певне, знав, чого вони стріляють, німці, можливо, теж, але я, признаюся, не знав. Хоч як далеко зазираючи в пам'ять, не міг пригадати, щоб бодай коли-небудь заподіяв німцям яке зло. З ними я завжди був люб'язний і чемний. Німців я трохи знав, а хлопчиком навіть ходив до німецької школи в околицях Ганновера. Тоді я й розмовляв їхньою мовою. Разом з купою галасливих бовдурів із водявими, злодійкуватими, немов у вовченят, очима я після школи ходив до недалекого лісу лапати дівчат, стріляти з арбалета й пістолета, що його тоді можна було придбати за яких чотири марки. Ми цмулили підсолоджене пиво. Але відтоді й дотепер, коли вони стали серед шляху й стріляють у наші черепки, навіть не спробувавши підійти й поговорити, між нами пролягла не просто відстань, а прірва. Так, змінилося багато.

Війна, зрештою, – це єдине, чого несила зрозуміти. Так далі не можна.

Може, з людьми сталось якесь дивне перетворення? Метаморфоза, якої я зовсім не відчув?.. Та хіба я міг її відчутити? А проте, хоч як намагаючись збагнути, чому люди стали зненацька звіриною, мені ще дужче з неймовірною, нелюдською силою кортіло втекти від війни, бо все раптом видалось наслідком величезної помилки.

«У такій ситуації, – міркував я згодом, – нічого не вдієш, треба тільки втікати...»

Повз нас у гарячому літньому повітрі за який міліметр від скронь одна по одній бриніли довгі сталеві нитки, що їх натягали кулі, прагнучи заподіяти нам смерть.

Я ніколи не почувався таким непотрібним, як тоді під кулями й палючим сонцем. Мене ніби виставили на глум усьому світові.

Тоді мені минало лише двадцятий рік. У далині видніли покинуті ферми, порожні, незамкнені церкви: здавалось, ніби селяни на цілий день кинули свої хутори, подавшись на храм до далекого села, а все своє майно – левади, вози з задерними голоблями, лани, огорожі, шляхи, дерева, корів і навіть собак на ланцюгах – доручили нам. Мовляв, щоб ми, поки немає господарів, спокійно робили все, що нам заманеться. Який шляхетний учинок. «Та все ж, – міркував я, – якби ці люди нікуди не зникали, якби жили тут і досі, ми б не поводитись отак брутально! Отак ницьо! В них на очах ми просто не посміли б!» Проте ніде нікого – ніхто нас не присоромить. Є тільки ми, немов молодята, які, коли гості розходяться, беруться до сороміцтва.

А сховавшись за дерево, я подумав: було б добре побачити Деруледа, що про нього я стільки чув: нехай би він розказав мені про свій стан, коли куля влучила йому просто в черево.

Німці, попригинавшись до землі, стріляли затято, але стрільці з них були кепські. Зате набоїв, здається, мали доволі, мабуть, повнісінькі патронташі. Війна, звісно, й не думала кінчатись! Наш полковник – кажімо ж правду – виказував дивовижну хоробрість. Під кулями, самою серединою шляху він походжав уздовж і впоперек так невимушено, немов, лише трохи нетерпеливлячись, чекав приятеля на вокзальному пероні.

Слід сказати, місцевість попервах видавалась мені огидною, нагонила сум, довкола розкинулись нескінченні баговиська, стирчали будинки, назавжди покинуті людьми, тягайсь дороги, що не вели нікуди. А коли додати ще й війну, ставало просто нестерпно. Зненацька обабіч дорожнього насипу звіявся вітер, із тополь зашелестіло, посипалось листя, приглушивши виляски пострілів. Ті солдати знай промахувались, проте, обступивши нас тисячами смертей, немов зодягли нас у саван. Я не смів ворухнутися.

Наш полковник, мабуть, справжній виродок. Та він гірший од собаки й, певне, навіть не уявляє собі власної смерті! Водночас я збагнув, що отаких сміливців у нашій армії багатенько, і, мабуть, у ворожій армії теж. І хто його знає скільки. Один, два, а може, кілька мільйонів?

І тут мій страх обернувся на паніку. Бо з такими людьми це пекельне безглуздя може тривати нескінченно... Чому вони не зупиняться? Гостріше, ніж тієї хвилини, я ще ніколи не відчував приречености і людства, і світу.

«Невже на всій землі боягуз тільки я? – думалося мені. – Який жах!.. Невже лише я загубився серед двох мільйонів безумних, нестримних, озброєних до зубів шаленців? Шаленців у касках і без касок, а то й голомозих, що горлають, кричать, стріляють, посідавши на мотоцикли й автомашини; що крадуть і змовляються, стають навколішки, плазують, марширують, гарцюють і галасують; шаленців, замкнених на землі, мов у карцері, аби все на ній знищити, – Німеччину, Францію, континенти, – все, що дихає; вони скаженіші за псів і навіть обожнюють свій сказ (до чого ще не дійшли собаки), вони в сто, в тисячу разів скаженіші, ніж тисяча псів, і не меншою мірою паскудніші! От люди!» Атож, тепер я остаточно збагнув, що приєднався до апокаліптичного хрестового походу.

Можна мати невинність не тільки в чуттєвих насолодах, а й у царині страху. Хіба я міг здогадатись про цей страх, коли проминув майдан Кліші? Хіба можна було передбачити, перше ніж потрапити на фронт, скільки бруду зачалося у героїчній і ледачій людській душі? А тепер я беру участь у масовій гонитві, біжу до спільної

смерти, стрибаю у вогонь... Ці думки здавна жевріли в глибинах моєї душі і тепер прорвалися назовні.

Полковник і далі незворушно ходив дорогою, я бачив, як йому ввесь час підносять депеші від генерала, він їх одразу розпечатував і неквапно читав під кулями. Невже в жодній з них нема наказу зупинити оце жахиття? Хіба не пишуть йому згори, що він схибив, скоїв жакливу помилку, нічого не зрозумів, що його ошукано, що йшлося про сміховинні маневри, а не вбивства? Таки ні. «Полковнику, чиніть так і далі, ви на правильній дорозі», – пише йому, мабуть, наш начальник, командир дивізії генерал Антрей, від якого щоп'ять хвилин полковник отримує конверти, тоді як зв'язківець чимраз зеленіший від переляку. Цього хлопчину я б назвав своїм побратимом по страху! Щоправда, часу на братання ми не мали.

Тож, виходить, ніхто не помилився. Отже, стріляти, навіть не дивлячись куди, не заборонено? І можна стріляти, не боячись, що на тебе нагрімають? Навпаки, стрілянину вшановують, поважні добродії навіть захочують до неї – як і до лотерей, заручин, ловів!.. Що тут удієш? Я нараз зрозумів суть війни. Я втратив невинність. Слід опинитись із війною сам на сам, у ситуації, як моя теперішня, щоб добре роздивитися ту паскуду анфас і в профіль. Між нами й людьми, що навпроти, розпалили війну, і тепер усюди горить! Немов струміль між двома вуглинами дугової лампи. І ті вуглини не гаснуть! Туди потраплять усі, й полковник, дарма що відважний, теж; коли струміль з того боку проб'є йому груди, його тіло спечеться не гірше від мого.

Є чимало способів зіткнутися зі своїм смертним вироком. Ох, який же я йолоп, тієї миті я б, мабуть, усе віддав, аби опинитися не на фронті, а у в'язниці! Чому я, скажімо, був такий сліпий і нічого ніде не вкрав, коли красти було ще легко, чому нічого не скоїв, коли мав ще доволі часу? Я ні про що не думав! З в'язниці виходять живими, а з війни – ні. А решта – самі слова.

Якби я принаймні мав час, та його вже не було! А тут нема чого красти! Як було б добре, казав я собі, в невеликій тихій в'язниці, де не літають кулі. Не літають узагалі! Я знав таку в'язницю, її завжди осявало сонце. Часом я мріяв про неї: це в'язниця неподалік від Сен-Жерменського лісу; я знав її дуже добре й колись часто ходив повз неї. Як я змінивсь відтоді! Тоді був малий і та в'язниця мене лякала. Адже я ще не знав людей. А тепер уже ніколи не повірю ні їхнім словам, ні думкам. Бо завжди треба боятися людей, тільки людей, більш нікого.

Як довго тягтиметься безумство? Коли нарешті, знесилившись украй, ці потвори зупиняться? Як довго може тривати такий напад шаленства? Кілька місяців? Кілька років? Скільки? Може, доти, поки загине ввесь світ, щезнуть усі божевільні? Всі до одного? Навколишні події обернулись для мене тяжким розпачем, і я вирішив покласти на карту все, вдатися до останнього, вже крайнього засобу, спробувати самому зупинити війну! Принаймні на тому клапті землі, де я стояв.

Полковник походжав за два кроки від мене. Я надумав побалакати з ним, хоча ще ніколи до нього не звертався. Таж отут, під кулями, майже нема чого втрачати. «Чого ви хочете?» – запитає він мене, вражений моїм несподіваним звертанням. Я тоді викладу свої погляди на війну. Тоді з'ясується й те, що сам він про неї думає. Адже головне – це зрозуміти, пояснити життя. А вдвох зрозуміти його легше, ніж самотужки.

Я вже був намірився ступити цей вирішальний крок, та тієї ж миті, пригинаючись і заточуючись, до нас підскочив піший вершник (так тоді говорили), тримаючи в руці, мов Велісарій, перекинуту каску; забрьоханий, він тремтів усім тілом і був ще зеленіший на виду, ніж попередні посланці. Вершник щось бурмотів і корчився, наче вийшов з могили і його страшенно нудило. Отже, ця примара також не любить куль? Невже і він такий же видючий, як я?

– Що це? – гостро запитав полковник, невдоволений, що йому заважають; його очі мов

пропікали прибульця наскрізь.

Побачивши жалюгідного, на смерть переляканого вершника в такій нестатутній формі, полковник розлютився. Він узагалі не любляв переляканих. Крім того, каска в руці, перекинута, мов капелюх, роздратовала весь наш полк, що мав іти в наступ, поривався назустріч супостатові. Здавалося, ніби цей піший вершник смиренно вітає війну, зупинившись у неї на порозі.

Відчувши на собі гнівний погляд, посланець затремтів і виструнчився, його мізинці, як і треба в такій позиції, лягли на бічні рубці штанів. Застигши край насипу, він і далі хитався, по його шиї горохом котився піт, а зуби так цокотіли, що зв'язківець аж повискував, мов цуцик уві сні. Годі було розібрати, чи то він збирається говорити, чи то просто плаче.

Німці, присівши на далекому кінці шляху, саме помінjali своє знаряддя: цим дурисвітам забаглось кулемета. Почулася тріскотнява, немов хто один за одним ламав цілі коробки сірників, і навколо нас задзижчали рої несамовитих, кусливих, мов оси, куль.

Зв'язківець, проте, нарешті таки заговорив і в один дух проказав:

– Пане полковнику, вбито сержанта Баруса!

– Ну то й що?

– Пане полковнику, його вбили, коли він шукав фургон із хлібом на Етрапській дорозі.

– Ну то й що?

– Його розірвав снаряд!

– Господи, ну то й що? – Оцей усе...

– Усе?

– Так, пане полковнику, все.

– А хліб? – запитав полковник.

На цьому розмова й скінчилася, бо я добре пригадую, що він лише встиг промовити «А хліб?». У повітрі враз шугнуло полум'я і гримнуло. Гримнуло так, що раніше я б ніколи не повірив, що такі звуки існують. Мені засліпило очі, заткнуло ніс, рот і вуха; здалося, ніби це вже смерть, ніби я сам обернувся в гуркіт і полум'я.

Та ні, вогонь щез, у голові ще довго гуло, а руки й ноги трусилися так, ніби хто ззаду їх посмикував. Здалося, наче мені повідривало кінцівки, а проте ось вони. Ядучий дим іще довго роз'їдав очі, сірчаний сморід порошу довго крутив у носі, немов хто заповзявся труїти бліх і блощиць усього світу.

Я відразу подумав про сержанта Баруса, якого нібито вибухом рознесло на шматки. То була добра для мене звістка. Тим ліпше! «Тепер у полку бодай на одну падлюку стало менше!» – подумав я. Сержант намірявся послати мене під трибунал, бо я, бач, поцупив бляшанку консервів. «Кожен воює по-своєму!» – сказав я собі. Треба признатися: коли йдеться про таких падлюк, війна подеколи стає в неабиякій пригоді! В полку я знав ще трьох або чотирьох негідників, яким залюбки допоміг би наскочити, як Барус, на снаряд.

А от на полковника я не був лихий. А проте він загинув. Попервах я цього й не

бачив. Вибухом його віджбурнуло на край насипу, і він немов потрапив в обійми зв'язківця, якого теж спіткала смерть. Вони обнялися на мить, що стала їм вічністю, тільки вершник був тепер безголовий, шия кінчалась отвором, де, мов варення в каструлі, булькала кров. Полковникові вирвало живіт, його обличчя скривилося. Мабуть, коли вдарило, йому було дуже боляче. Тим гірше для нього! Якби він сховався, коли пролетіли перші кулі, то був би тепер живий.

З обох тіл цебеніла кров. Обабіч дороги знову й знову вибухали снаряди.

Я покинув те місце без вагань, украй задоволений, що трапився такий привід для втечі. Навіть щось стиха наспівував і похитувався усім тілом, ніби провеслував кілька годин і мені отерпли руки й ноги. «Всього один набій! Хай там як, однісінький набій швидко залагоджує всі справи, – думав я. – Ти ба яка сила! – приказував я по думки. – Ти ба яка сила!..»

Удалині на дорозі не було вже нікого. Німці пішли. Проте той вибух швидко навчив мене, що треба рухатися, ховаючись поза деревами. Я квапився добігти до табору, аби дізнатись, чи не вбито під час рекогносцирування ще когось із нашого полку. «Тут, певне, теж є мудровані способи потрапити до в'язниці!» – казав я собі. Вряди-годи клапті ядучого диму чіплялися за груддя. «Може, всі вже загинули? – питав я себе. – Якщо вони нічого не хочуть розуміти, то хай би їх повбивало якнайшвидше... Якби таке сталося, війна б одразу скінчилась... Ми повернулися б додому. Може, триумфальним маршем пройшлися б майданом Кліші. Звичайно, один або двоє – ті, хто виживе! Ох, як хочеться!.. І щоб за генералом ішли дужі й гарні хлопці, решта нехай гине, як полковник... як Барус... як Ванай – іще одна падлюка. Нас нагородять, нас завітчають, ми пройдемо під Триумфальною аркою. А в ресторанах з нас нічого не братимуть, ми вже ніколи ні за що не плататимемо! „Таж ми герої! – скажемо ми, коли подадуть рахунок. – Оборонці вітчизни!“ І цього буде досить! Ми розплатимось французькими прапорцями!.. Офіціанти не тільки не братимуть з нас нічого, а ще й наділятимуть грошима, цілуючи на прощання. Ото буде життя!»

Біжучи, я помітив, що з плеча в мене капає кров, але не дуже, звичайна подряпина. Отже, воюватиму й далі.

Знову став накрапати дощ, фламандські поля вкрилися калюжами. Я довго йшов і нікого не бачив, тільки вітер віяв у полі, а згодом таки визирнуло сонце. Не знати звідки беручись, вряди-годи, протинаючи сонце й повітря, вслід мені летіли веселі кулі, заповзявшись убити мене серед тієї самотності. Навіщо? Присягаюсь, ніколи, навіть якщо проживу ще сто років, я не гулятиму серед луків і нив.

Ідучи куди очі світять, я пригадував учорашню церемонію. То було в полі, на схилі пагорба. Полковник гучним голосом напучував полк. «Наберіться духу! – казав він. – Наберіться духу! Хай живе Франція!» Коли бракує уяви, помирати вкрай легко, а коли вона є – дуже тяжко. Така моя думка. Ще ніколи я не усвідомлював так багато за однісіньку мить.

А полковник ніколи не мав уяви. В цьому й криється причина його нещастя, а надто нашого. Невже в усьому полку тільки я здатен уявити собі власну смерть? Краще вмерти колись пізніше... Років через двадцять... Навіть через тридцять... А може, й пізніше, – тільки б не гинути отут, не їсти фламандську землю, та ще й не просто ротом, а пащею, роздертою вибухом аж до вух, або розколотим черепом. Хіба людина не має права на свою думку про власну смерть?

Але куди мені йти? Просто вперед? Показавши ворогові спину? Якби польова жандармерія схопила мене під час цієї мандрівки, то, гадаю, своє я б дістав. Ще сьогодні ввечері мене без великих церемоній засудили б у першому-ліпшому класі якоїсь покинутої школи. Тут повно таких занедбаних шкіл. Зі мною погралися б у правосуддя, як часом граються діти, коли в класі немає вчителя. Біля дошки розсядуться унтери, а я в наручниках стоятиму перед партами. А вранці мене

розстріляють, усадять рівно дванадцять куль. Що тоді?

Думками я знову повернувся до полковника, сміливого вусаня в кірасі й касці, що гуляв під кулями і снарядами; його можна було б показувати в мюзик-холі, і публіки було б стільки, що не вмістилася б і в «Альгамбрі», – полковник затьмарив би навіть Фрагсона, який під ту добу тішився величезною популярністю. Ось про що я думав. «Позбувайтесь духу!» – думав я.

За кілька годин обережного маршу я нарешті побачив на хуторі наших вояків. То був аванпост, там розмістився всього один ескадрон. У них, виявляється, жодного забитого! Всі живі! А я приніс їм новину «Полковника вбито!» – закричав я, тільки-но підійшов ближче. «Полковників ніколи не бракує!» – відрубав мені капрал Пістій, що був начальником караулу й очолював наряд.

– А поки нам пришлють нового полковника, піди, хлопче, з Ампусем і Кердонкуфом по м'ясо, візьміть кожен по два мішки, роздають он там, за церквою. Оно їй видно... Глядіть, щоб вам не дали самих кісток, як учора, й покваптеся повернутись у табір ще до ночі, мерзотники!

Отже, далі ми пішли вже втрьох.

«Більше я їм нічого не розкажу», – казав я собі ображено. Збагнув, що таким падлюкам не варто розповідати про драму, яку мені довелося бачити, це просто пропаще діло! Надто пізно, щоб їх отаке ще цікавило. А тиждень тому моїй оповіді про полковникову смерть, певне, надали б у газеті чотири колонки, ще й умістили б моє фото. Які мерзотники!

М'ясо для всього полку розподіляли на сухому моріжку – тільки вишні бодай трохи ховали його від спекотного серпневого сонця. На мішках, брезентах і просто на траві лежали гори тваринних тельбухів, жовтаво-бліді грудки жиру, купи баранячих туш із безладно навертаними нутрощами, кров вигадливими струмочками стікала в довколишню зелень. На дереві висів цілий бугай, розрубаний навпіл, і на нього досі накидалися з ножами чотири полкові різники. Солдати, що прийшли по м'ясо для своїх підрозділів, люто сварилися між собою, бо ніхто не хотів брати жиру, а надто – нирок; усюди, як завжди в таких випадках, дзижчали мухи – такі великі й співучі, що скидались на маленьких птахів.

Усюди кров, її калюжки в траві зливалися, ширшали й неначе вагались, куди їм текти далі. Трохи віддалік доколювали останню свиню. Чотири солдати й різник уже сперечалися, кому дістануться тельбухи. Хтось крикнув:

– Паскудо, це ти вчора вкрав вирізку!

Прихилившись до дерева, я ще встиг двічі або тричі поглянути на цю різанину і раптом почав блювати, блювати болісно й довго, аж поки зомлів.

До табору мене донесли на ношах, але, скориставшись нагодою, поцупили мої обидва руді мішки.

Я прочнувся, почувши, як капрал знову напавсь на мене з лайкою. Війна ще не скінчилася.

У житті трапляється всіляке: наприкінці цього самого місяця я теж став капралом. Разом зі ще п'ятьма солдатами мене часто приставляли за зв'язківця до генерала Антрея. Цей командир був невисокий на зріст, мовчазний і на перший погляд не здавався ні жорстоким, ні героїчним. Але його треба було стерегтись... Над усе генерал полюбляв зручності. Він без упину дбав про них і, дарма що ми понад місяць

відступали з боями, лаявсь на всі заставки, коли після денного переходу в кожному новому таборі ординарець не знаходив йому чистої постелі й пристойної кухні.

Начальникові штабу з його чотирма нашивками це ненастанне догоджання командирові завдавало неабияких прикрощів. Забаганки генерала Антрея просто дратували. Надто через те, що сам начальник штабу аж пожовк, страждаючи від гастриту й запертя, і їжа нітрохи його не тішила. Та йому, однак, доводилося сидіти за генеральським столом, їсти варені яйця і слухати командирові нарікання з цього приводу. Мовляв, ти військовий чи ні. Проте до нього я не перейнявся співчуттям, бо як офіцер він був страшенний зануда. Тож так йому й треба. Плентаючи до самого вечора з пагорба на пагорб, по люцернах і моркві, ми зрештою зупинялись, аби наш генерал міг спочити. Для нього шукали тихе, добре захищене село, де ще не було війська, а якщо в селі вже отаборились якісь частини, їх звідти чимшвидше виводили, скорше виганяли просто в поле, навіть коли солдати вже поскладали рушниці в піраміди.

А в селі розташовувався тільки штаб, штабні коні, каністри, валізи і, звичайно, паскуда – комендант. Його звали Пенсон, комендант Пенсон. Сподіваюсь, він уже сконав, і то не тихою смертю; та в часи, про які я розповідаю, Пенсон був здоровий, мов бугай. Щовечора він збирав усіх зв'язківців і читав нам казання, аби ми як слід зрозуміли ситуацію й перейнялися завзяттям. Нас, що цілісінький день тяглися за генералом, він посилав на край світу! З коня! На кінь! З коня! На кінь!.. Отак то сюди, то туди ми розносили його накази. Після того нас, бідолах, хоч одразу в могилу кидай. Так було б краще для всіх.

– Забирайтесь під три чорти! Йдіть у свій полк! Розбігайтесь! – горлав він.

– А де наш полк, коменданте? – запитували ми. – У Барбаньї.

– А де те Барбаньї? – Он там!

Там, куди він показував, була, як і всюди, тільки ніч, безмірна ніч, що за два кроки від нас закривала світ і де годі було щось розгледіти, крім вузького, мов язик, утинка дороги.

А ти пхайсь на край світу і шукай те Барбаньї! Щоб знайти Барбаньї, треба було послати принаймні цілий ескадрон. І то відчайдушних сміливців! А я й на дрібку не був сміливцем, та й узагалі не розумів, чого я повинен бути сміливим. Звісно, я менше за всіх прагнув знайти те Барбаньї, про яке й сам Пенсон говорив навмання. Мені здавалось, ніби мене брутальною лайкою спонукали до самогубства. Але людина або має бажання накласти на себе руки, або не має його зовсім.

Про ніч, таку темну, що, здавалось, випростай руку – й не побачиш пальців, я знав тільки одне, але те знання було непохитне: ніч сповнена багатолікою та невгамовної жадоби вбивства.

Той горлань-комендант, тільки-но смеркало, неодмінно посилав нас на смерть, принаймні досить часто. Іноді ми мляво опиралися, вдавали нетямущих, то так, то сяк чіплялися за табірний затишок, та зрештою, коли в темряві вже зезали дерева, а вечеря для генерала була готова, доводилося коритись і вирушати на пошуки смерті.

Ми їхали навмання, і все залежало від випадку. Часом знаходили свій полк, а часом ні. Здебільшого знаходили вже по тому, як нас обстрілював власний сторожовий ескадрон. Доводилося пояснювати, хто ми, а потім нас мало не всю ніч змушували до всілякої роботи: ми носили незліченні мішки вівса, каністри з водою і слухали лайку, що прибивала нас ще дужче, ніж важкий сон.

Уранці ми, зв'язківці, всі п'ятеро, знову вирушали вперед шукати притулку для генерала Антрея, щоб і далі тривала війна.

А здебільшого ми вночі не знаходили полку й чекали ранку, кружляючи незнайомими дорогами навколо покинутих сіл та хуторів, обминаючи підозрілі гайки: ми боялися наскочити на німецький патруль. Адже треба десь перебути ніч, дочекатись ранку. Але всіх небезпек однаково не уникнеш. Відтоді я добре розумію, як мають почуватися зайці, коли їх полюють. Отже, співчуття часом породжують найнесподіваніші причини.

Якби комендантові Пенсону сказали, що він нищий, боягузливий убивця, це стало б для нього несказанною втіхою, – він би дістав нагоду розстріляти нас руками капітана жандармерії, що ні на п'ядь не відступав од нього і тільки й думав про розстріли. Отож ворогами капітана жандармерії були аж ніяк не німці.

А нам кожної з тих безглузких ночей, що тяглися нескінченною валкою, доводилось уникати засідок, нас живила дедалі слабша надія повернутись додому; ми знали: повернувшись, ми вже ніколи не забудемо, що відкрили новий вид людини, вона збудована точнісінько так, як ви або я, але набагато кровожерніша, ніж крокодили та акули, що плавають під водою з роззявленими пащами навколо кораблів, які скидають у відкритому морі неподалік Гавани покидьки й тухле м'ясо.

Найбільше лихо загалом полягає в тому, що ми забуваємо, а надто забуваємо те, від чого гинемо, гинемо, ніколи не спромагаючись збагнути, наскільки люди паскудні. Коли стоїш на краю ями, не варто прикидатися надто розумним, а тим паче – забувати, що слід розповісти все, до решти розкрити побачену людську ницість, а вже потім замовкати й лягати в могилу. Такого завдання людині вистачає на все життя.

Я б охоче кинув акулам на поживу коменданта Пенсона вкупі з його жандармами, щоб вони нарешті навчилися жити; крім того, кинув би ще й свого коня, щоб бідолаха не мучився, бо замість спини в нього були дві криваві, кожна завбільшки як дві долоні, виразки під сідлом, патьоки гною тяглися по боках аж до копит. А йому ж доводилось бігати клусом... Від того клусу коняку мало не тіпало. Все-таки коні набагато терплячіші за людей. Біжу чи, кінь аж заточувався. Його можна було тримати тільки надворі. В стайні виразки так смерділи, що ми задихалися. Коли я сідав верхи, це завдавало йому такого болю, аж він присідав, немов чемно вклоняючись мені, а живіт йому опускався до самих колін. Тож я сідав неначе на віслюка. Слід признатися – так було набагато зручніше. Бо ми й самі дуже втомлювались, носячи крицевий обладунок на голові та грудях.

У вибраному для нього будинку генерал Антрей чекав вечері. Стіл уже був накритий, лампу поставлено.

– Геть звідціля, клятї душі! – як завжди, гримнув на нас Пенсон, підносячи ліхтаря аж під наші носи. – Зараз сядуть за стіл! Скільки разів вам казати! Забирайтеся чимшвидше, нікчеми!

Коли він, запінившись од люті, отак гнав нас на смерть, на його блідім, аж прозорім обличчі проступав слабенький рум'янець.

Часом перед нашим відходом генеральський кухар устигав дати нам кілька ласих шматочків, бо генерал мав чим напихатися досхочу, за статутом на нього одного припадало сорок солдатських пайок! Генерал був чоловік немолодий і, мабуть, готувався до відставки. Ходячи, він пригинав коліна. І, певне, фарбував собі вуса.

Вени на його скронях, – а коли він сидів під лампою, їх було добре видно, – звивалися, мов Сена в Парижі. Розповідали, нібито генерал має незаміжніх дорослих доньок, таких самих бідних, як і він. Може, саме тому, що його мучили думки про їхню долю, генерал був такий дріб'язковий і буркотливий, мов старий собака, якого, вигнавши з дому, позбавили звичного затишку і який усюди, де йому відчиняють двері, прагне знайти втрачений кошик з теплою підстилкою.

Генерал любив гарненькі садочки з трояндами і, хоч де ми проходили, ніде не

пошкодив жодного кущика. Адже звісно: ніхто так не любить троянд, як генерали.

Нарешті ми таки вирушили. Найтяжче – пустити наших коней клусом. Вони боялися виїзду через свої виразки, а крім того, боялися нас, боялись ночі, боялися геть усього! Ми теж боялись! Ми поверталися разів десять, знову і знову розпитуючи коменданта про дорогу. Він щоразу обзивав нас ледацюгами й паскудами. Підостроживши коней, ми зрештою проминули останніх вартових, сказали їм кілька слів і потім одразу занурилися у морок нічесьї землі.

Змушені протинати темряву з краю в край, ми, як принаймні нам думалося, потроху призвичаювались до неї. Одна хмара здавалася світліша за іншу, і ми казали: ось уже щось видніє попереду... Проте попереду бігла тільки самотня луна, цокіт або гупання копит, і ці нібито неймовірно гучні звуки гнітили нас. Звуки копит немов долинали аж до неба і скликали всіх коней на землі, аби занапастити нас. Хоча це можна було зробити лиш однією рукою, одним карабіном, приклавши його до дерева й дочекавшись нашого підходу. Я завжди казав собі, що перше світло, яке ми побачимо, буде полум'я пострілу, що звістуватиме нашу смерть.

Війна тривала вже цілий місяць, і за цей час ми так знесилили та обшарпалися, аж я від втоми став помалу позбуватися страху. Гнітюче відчуття, ніби тебе вдень і вночі цькують унтер-офіцери та сержанти, надто молодші, оті ниці людці, які тепер ще бруральніші, лихії й підступніші, ніж у мирний час, зрештою навіть найзатятіших спонукає замислитись, чи варто жити далі.

Ох, як хочеться кудись заховатися! Просто лягти й виспатись! Це передусім! А якщо справді немає змоги заховатися й виспатись, лишається саме бажання жити. А коли живеш, чіпляєшся за життя, завжди слід удавати, ніби шукаєш свій полк.

Щоб у мозку придурка прокрутилась однісінька думка, йому треба зазнати чимало – і то жорстоких – випробувань. Замислитись, уперше в житті по-справжньому замислитись і дійти необхідних практичних висновків, мене, безперечно, примусив наш горлань-горлоріз комендант Пенсон. Я думав про нього щосили, напружувався якомога, коли, хитаючись у сідлі, знемагав під вагою зброї та обладунку: адже я тільки ще один статист у цій нелюдській міжнародній драмі, в яку потрапив через своє завзяття... Так, визнаю: здуру я сам вскочив у цю халепу.

Кожен метр темряви попереду таїв нову обіцянку смерті – але якої саме? В тому, що станеться, важко було передбачити тільки одне: в якому мундирі буде той, хто мене застрелить. Може, то буде хтось із наших? А може, таки чужий?

Але ж Пенсонові я нічого не заподіяв! Я ніколи не чинив йому зла, так само як і німцям! Хіба я скривдив коли Пенсона з його головою як гнилий персик і чотирма галунами, що блищали на ньому всюди від тім'я до пояса, шорсткими вусами і гострими колінами, біноклем, що висів на шиї, мов калатало в корови, і картою-кілометрівкою? Я питав себе, звідки в нього той шал посилати людей на смерть? Людей, які навіть не мають такої карти?

Ми, четверо вершників на дорозі, тупотіли, як цілий ескадрон. Нас, певне, чули за кілька годин ходу, а може, вдавали, ніби не чують. Можливо... Може, німці теж нас бояться? Хто його знає.

Місяць безсоння в кожному оці – ось що ми носимо з собою, і те саме ще й за плечима на додачу до важезного залізничя.

З вершниками мого ескорту дуже важко порозумітись. Власне, вони майже не розмовляють зі мною. Цих хлопців витягли на службу з бретонської глушини, й усіх своїх знань вони набули не в школі, а в полку. Цього вечора я спробував з'ясувати, де воно, те Барбаньї, з хлопцем, що їхав поряд зі мною і звався Керсюсон.

– Послухай, Керсюсоне, – сказав я йому, – ми зараз, як ти знаєш, в Арденнах... Ти не бачиш нічого там попереду? Я – так нічогісінько не бачу.

– Там чорно, як у сраці, – відповів Керсюсон. Що ж, отака інформація.

– Послухай, а ти не чув, щоб хтось удень згадував про Барбаньї? Як туди їхати? – знову запитав я його.

– Ні, не чув.

Оце й усе. Того Барбаньї ми так і не знайшли. Кружляли до самого ранку, аж поки натрапили на інше село, де нас чекав чоловік із біноклем. Коли ми прийшли, наш генерал сидів перед будинком мера в затінку переплетених виноградних лоз і пив каву.

– Ох, Пенсоне, яка чудова молодість! – гучно виголосив старий своєму начальникові штабу, тільки-но побачивши нас. Підвівсь і пішов до вітру, потім зігнувся, схопившись за поперек. «Генерал сьогодні дуже втомлений, – прошепотів мені ординарець, – він кепсько спав, кажуть, у нього негаразд із сечовим міхуром».

Керсюсон, коли я звертався до нього вночі, відповідав завжди однаково. Казав, що «чорно, як у сраці», а потім таки загинув, його застрелили, коли – як зараз пам'ятаю – ми виїздили з села, яке були переплутали з іншим селом; застрелили французи, гадаючи, що ми німці.

Через кілька днів після загибелі Керсюсона ми, добряче поміркувавши, винайшли спосіб, як не заблукати серед нічної темряви.

Отож нас виганяли за межі табору. Гаразд. Ми не заперечували. Не протестували. «Забирайтеся геть!» – кричав, як звичайно, наш несамовитий горлань.

– Слухаю, пане коменданте!

І ми вп'ятьох, немов ідучи в сад по вишні, вирушали в той бік, звідки стріляли гармати. Місцевість була дуже нерівна. Адже це департамент Мез із горбами та виноградниками, ще не достиглим виноградом і будинками з добре висушеного за три літні місяці дерева, яке спалахувало, мов солома.

На те місце ми натрапили однієї ночі, коли нам стало невтямки, куди їхати. Там, де стріляли гармати, горіло село. Близько ми не підходили, стояли віддалік, дивилися на нього з відстані десяти, може, дванадцяти кілометрів. І кожної наступної ночі на обрії займалися села, то одне, то інше, круг нас утворювалося коло химерних свят цієї країни пожеж, просто перед нами і з кожного боку здіймалися, лижучи хмари, вогненні язики.

Ми бачили, як усе топиться в полум'ї: церкви, клуні, копиці сіна, що спалахували буйним, шаленим вогнем, а потім крокви, що тяглися в ніч, вкривалися вогненным ряботинням і зрештою щезали в сліпучій стихії.

Сільську пожежу видно й за двадцять кілометрів. Картина незабутня. Нікчемний хуторець, якого не помітиш удень, осягаючи поглядом нудні сільські обшири, вночі, беручися полум'ям, вражає і приголомшує так, що раніше й уявити було годі! Здається, немов перед вами собор Богородиці Паризької! Навіть найменше село горить цілісіньку ніч і під кінець починає скидатися на велетенську квітку, згодом на пуп'янок, а потім усе зникає.

Дим здіймається вгору, вже настав ранок.

Нерозсідлані коні, що стоять у полі поряд із нами, мов скам'яніли. Ми всі спимо,

розкинувшись у траві, крім одного, кому випало вартувати. Та коли пожеж не одна, а дві, ніч здається привабливішою, тягар легшає, самотности вже нема.

На жаль, сіл вистачило ненадовго... За місяць у цій окрузі їх уже не стало. Ліси також були знищені артилерійським вогнем. Вони простояли всього тиждень. Ліси теж славно горять, шкода, що недовго.

Після цього всі дороги в бік фронту загатили гарматні запряги, їм назустріч, тікаючи від війни, посувалися цивільні. Одне слово, ми вже не мали змоги їздити ні туди, ні сюди, мусили зоставатись на місці.

Утворилася справжня черга за смертю. Навіть генерал уже не міг розташуватися там, де б не було солдатів. Зрештою ми всі, і генерал також, спали просто неба. Ті, хто ще мав бодай трохи бойового духу, стали його втрачати. Саме відтоді почали розстрілювати цілі чоти солдатів, аби піднести дух армії, в наказах щодня називали того чи того жандарма, відзначаючи ревність, із якою він провадив свою малу війну, свою істинну, найсправжнісіньку війну.

За кілька тижнів, одпочивши, ми знову посідали коней і рушили на північ. Разом з нами туди прийшов холод. Нас увесь час обстрілювали. Проте німців ми здибали лише випадком: то самотнього гусара, то гурт стрільців у жовто-зелених строяхну й веселенькі кольори! Ми ніби шукали їх, але, побачивши, завжди спинялися. Після кожного зіткнення на землі залишалось двоє чи троє вершників, часом наших, часом німецьких. Звільнені коні, несамовито дзеленькаючи стременами, чвалом утікали в поле. Та потім здалеку підступали до нас, німецькі сідла мали незвичні для нас задні луки і пахли свіжою шкірою, мов гаманець, якого дарують на Новий рік. Це до наших коней вони приходили і зразу ж браталися з ними. Які вони щасливі! Адже ми на таке були не годні!

Одного ранку, повернувшись із розвідки, лейтенант Сент-Анжанс при всіх офіцерах заходився вихвалитись: «Я потяв шаблю аж двох!» – Він кричав, ще й показував клинок у жолобочку якого й справді темніла загусли кров.

– Він був неперевершений! Молодець, Сент-Анжанс! Панове, якби ви бачили! Який удар! – притакував капітан Ортолан, бо це сталося в його ескадроні. – Я бачив усе на власні очі, був зовсім близько! Одного він рубонув кінцем шаблі по шиї з правого боку! Раз! Перший падає! А другого вдарив зліва просто в груди! З лівого! Проткнув його наскрізь! Панове, то був справжній показовий виступ! Молодець, Сент-Анжанс! Убив двох ворожих пікінерів. За кілометр звідсіля! Вони й досі лежать серед поля. Відвоювались, еге ж, Сент-Анжансе? Який неперевершений подвійний удар! Ти їх забив, мов кроликів!

Лейтенант Сент-Анжанс, чий кінь парував від довгого бігу чвалом, скромно приймав хвалу й вітання товариства. Тепер, коли потвердили його звиягу, він заспокоївся, від'їхав убік і заходивсь охолоджувати коня, пустивши його ступою довкіл зібраного в гурт ескадрону, що жваво обговорював подробиці, немов ішлося про успішне додання перешкод на іподромі.

– Нам треба негайно послати туди ще один загін! Негайно! – не вгамовувався збуджений капітан Ортолан. – Ті два йолопи прийшли сюди здохнути, та за ними, певне, посунуть інші... Слухайте, капрале Бардамо, – звернувся він до мене, – поїдьте туди зі своїми чотирма людьми! Якщо вас обстріляють, спробуйте виявити, де їхні позиції, поверніться й скажіть мені. Це, певне, бренденбургці!

Ті, хто перебував на дійсній службі, розповідали, ніби вдома, у мирні часи, Ортолан

майже нічим не вирізнявся з-поміж решти цивільних. А тепер, на війні, він усе надолужував із гаком. Ніколи не знав втоми. Сміливців не бракувало, але капітан день у день ставав дедалі завзятішим. Ще казали, буцімто він уживає кокаїн. Коли Ортолан, блідий, із колами під очима, збуджено махаючи своїми тоненькими ніжками і ручками, спішувався, то спершу заточувався, а потім починав несамовито бігати, шукаючи нової нагоди показати свою звитяжність. Він, певне, був ладен послати нас по вогонь до гарматних жерел супротивника. Ортолан став спільником смерті. Можна було присягнути, що вона уклала з ним контракт.

Перша частина його життя (я розпитав людей) минула на кінських перегонах, і кілька разів на рік він трощив собі ребра. Оскільки при цьому ламались ще й ноги, Ортолан, власне, ніколи не ходив, м'язи його ніг атрофувались, і він пересувався нервовим вистрибом, мов на дибах. Загорнувшись у широчезний плащ, скулившись під дощем, він скидався на круп бігового коня.

Відзначмо, на початку цієї жахітної війни, тобто ввесь серпень і навіть вересень, траплялись окремі години, іноді й цілі дні, коли приречені відчували полегкість... Можна було бодай трохи потішитись ілюзією спокою і, скажімо, неквапом з'їсти й вимастити хлібом бляшанку консервів, не боячись, що робиш це востаннє. Та з жовтня таких затишних годин уже не стало, град снарядів і куль дедалі густішав. Ось-ось мала розгулятися буря, й те, чого ми намагались не помічати, постане перед самісіньким носом і ми бачитимемо тільки її – нашу власну смерть.

Натомість ніч, якої ми попервах так боялися, ставала, порівнюючи з днем, лагідніша. Зрештою ми почали її чекати, прагнули розчинитися в п'їтмі. Вночі нас не так легко застрелити, як удень, і тільки ця різниця мала значення.

До істотного дійти дуже важко, навіть коли воно пов'язане з війною, – завжди заважають якісь химери.

Коти, коли їм загрожує вогонь, зрештою кидаються у воду.

Вночі вряди-годи можна було відшукати чверть години, що дуже скидалась на тепер недосягну, але таку для нас любу добу миру, часи, коли все було благословенне, по суті, ніщо не віщувало згуби, часи, що повнились учинками та подіями, які стали тепер неймовірно привабливими. Ох, яке то блаженство – мирні часи!..

Але незабаром і ночі стали нещадно мордувати нас. Майже щоразу доводилось напружувати знесилене тіло, додавати собі нових мук, – і лише на те, щоб поїсти, вибрати зайву часинку для сну. Припас на передову приставляв ганебно повільний, надміру важкий обоз, валка абияк поправлених возів, які везли м'ясо, в'язнів, поранених, овес, рис, жандармів і вино, пузаті пляшки весело подзенькували на ритвинах.

В'язні плентали за похідною кухнею та хурою з хлібом; кожен був у наручниках, прикутий до стремені жандарма; їх засудили до різних кар, декого вранці мали розстріляти, та вони журились тим не більше за решту товариства. Посідавши обабіч дороги під час привалу, вони теж їли свою пайку тунця, що потім довго лежить грудкою у шлунку (часу на травлення в них не було), жували свою останню скибку хліба. З ними був і припнутий до них цивільний чоловік, про якого казали, ніби то шпигун, хоча він сам не мав про те й гадки. Тим паче – ми.

Наші тортури тепер відбувались уночі; навпомацки, зігнувшись під мішком, набагато важчим за тебе, вирячуючись під ноги, ми ходили вибоїстими сільськими вулицями; нас лаяли, нам погрожували, ми, шпортаючись, дибали від клуні до клуні, знаючи, що скрізь буде те саме – нові погрози та лайка; всюди багнюка і страх, а нас катують і дурять орди мерзенних безумців, спроможні тільки вбивати й ставати жертвами, не розуміючи чому й навіщо.

Коли ми падали на землю між двома купами гною, аби перепочити, офіцерня лайкою й копняками піднімала нас і знову гнала розвантажувати вози.

Продукти немов розтікалися селом. Солдати, нав'ючені мішками сала, картоплі, вівса, цукру, навання розносили все це й скидали підрозділам. В обозі було все, крім свободи.

Знесилівши, ми засинали біля возів, і тоді над нами з'являвся з ліхтарем каптенармус, мавпій із подвійним підборіддям; хоч би там що, потрібно напувати коней. Коні хочуть пити! А я бачив, як четверо наших вояків спали просто в калюжі, по шию у воді.

Напоївши коней, треба було знову шукати село та вулицю, де нібито розташувався наш підрозділ. Коли ж не знаходили, то вже й цього разу лягали під найближчим муром, аби поспати бодай годинку, якщо вона ще була. Коли тобі судилося загинути, не слід ставати вередливим, треба вдавати, ніби життя триває; така брехня дається найважче.

Вози тим часом вертали назад. Обоз рушав, жахаючись світанку, риплячи всіма своїми кривими колесами, від'їздив разом із моїм побажанням, щоб його цього самого дня перейняли, розметали вибухами й спалили, – такі сцени часто зображують на воєнних гравюрах: обоз розграбовано, щезають візники й горили-жандарми, зникає зброя, сторожа з солдатів запасу разом із їхніми ліхтарями та тяжкою працею, зникає сочевиця й борошно, з якого вже ніколи нічого не спечуть, – обозу відтак немає. Байдуже, помирати з втоми чи, може, від чогось іншого; найтяжча смерть тоді, коли носиш мішки, щоб заповнити ними ніч.

Того дня, коли в цих паскуд не лишиться жодного колеса, думав я, нас принаймні ніхто не чіпатиме, а коли нам дадуть спокій бодай на однісіньку ніч, можна буде нарешті виспатись, відпочити і душею, й тілом.

Постачання – це додаткове жахіття, маленька в'їдлива почвара, що видерлась на плечі великої почвари – війни. Скрізь тварюки – попереду, позаду, обабіч. Приречені так або так загинути, ми вже не годні позбутися нелюдського бажання заснути, все інше лише додає страждань, – а надто повільний час і невситиме прагнення наїстися. Здається, ми впізнаємо вигин потічка, мур, який колись уже проминали... Знайти хутір, де розташувався твій підрозділ, найбільше допомагають запахи. Ми обернулись на собак, що вночі серед покинутих сіл нюхують війну. Ще кращий орієнтир – трупний сморід.

Унтер-офіцер служби постачання, цей вартовий полкової ненависти, на хвилину став господарем світу. Той, хто згадує про майбутнє, – справжній йолоп, бо важить тільки теперішній день. Згадувати минушину – однаково, що проповідувати перед недоумками. Вночі в прифронтовому селі унтер стереже людську худобу для великої бойні, що ось-ось почнеться. Унтер тут цар! Цар смерті! Унтер Кретель! Чудово! Могутніших за нього немає! Дорівнятися силою до нього може тільки унтер супротивника, там, за лінією фронту.

В селі не лишилось свійських тварин, крім переляканих котів. Меблі – стільці, фотелі, буфети, від найлегших і до найважчих – відразу потрощили на паливо для кухні. А все, що можна покласти в торбу, мої приятелі забирають собі; гребінці, ліхтарики, чашки, всілякі дрібниці й навіть віночки наречених. Здається, ми наміряємося жити ще віки. Крадемо, щоб розважитись, удаємо, ніби в нас попереду ще багато часу. Всім кортить увічнитись.

Гармати для нас – просто гуркіт. Саме через таке ставлення війни існують ще й досі. Навіть ті, що, власне, роблять війну, не уявляють її. Діставши кулю в черево, вони б і далі підбирали по дорозі старі сандалі, які ще можуть «знадобитись». Отак і барани, впавши в передсмертних корчах на моріжок, і далі скубуть травцю. Більшість людей помирає останньої миті; решта починає вмирати за двадцять, а то й тридцять

років до правдивої смерти. Це найнещасніші.

Сам я теж не мав великої мудрости, але став досить практичний, аби остаточно обернутись у боягуза. Певне, саме через свою постанову стати боягузом я видавався розважливим і спокійним. Ба більше, нашому капітанові, самому Ортолану, я навівав якусь парадоксальну довіру, і він вирішив доручити мені цієї ночі делікатну місію. Йдеться про те, пояснив він мені довірчо, щоб клусом пробитися до світання в Нуарсер-сюр-Лі, місто ткачів, що на відстані чотирнадцяти кілометрів від села, де ми отаборились. Безпосередньо на місці я мав пересвідчитись, чи є там ворог. Бо всі посланці, що їздили туди з самого ранку, приносили суперечливі вістки. Генералові Антрею вже вривається терпець. Для цієї розвідки мені дозволено вибрати того коня з нашої чоти, який найменше смердить. Бо вже давно не тільки в мене самого кінь зогнивав живцем.

Мені відразу здалося, що час вирушати в подорож. Але полегша була примарна.

Сівши верхи, смертельно натовлений, я став уявляти собі власну смерть з усіма подробицями, мало не зомліваючи при цьому. Я посувався від дерева до дерева, на мені ввесь час бряжчало залізаччя. Сама тільки шабля гримотіла, мов ціле піаніно. Мене, може, й годилось пожаліти, але моя постать була, безперечно, гротескна. Про що думав генерал Антрей, посилаючи в глиб тиші людину, вбрану з голови до п'ят у цимбали? Звичайно, не про мене.

Кажуть, ніби ацтеки в своїх храмах сонця щотижня мимохідь убивали вісімдесят тисяч вірних, віддаючи їх у жертву богові хмар, аби той послав їм дощу. В таке важко повірити, доки не потрапиш на війну. А коли ти на війні, шукати пояснень уже не треба, зневага ацтеків до тіл своїх ближніх нічим не краща від зневаги нашого добродійця Антрея до моїх жалюгідних нутрощів: генерала нині підвищили, просунувшись угору, він ніби став небожителем, невеличким, але вкрай вибагливим і жорстоким божеством сонця.

Мені залишилась тільки маленька надія – потрапити в полон. Вона була вкрай мізерна – благенька ниточка, та й годі. Ниточка, напнута серед ночі, бо обставини нітрохи не сприяли ґречному знайомству з супротивником. У такі хвилини куля долітає швидше, ніж здійснюється для вітання капелюх. Крім того, що я скажу солдатові, своєму принциповому ворогові, який приперся з іншого краю Європи, аби вбити мене? Якщо він завагається на мить (її вистачить), то що мені казати? А насамперед: хто він буде насправді? Продавець? Професійний вояк? Грабар? Може, буде в цивільному? Куховар?.. Коні щасливіші за нас, дарма що вони, як і ми, теж стають жертвами війни: від них ніхто не вимагає присягати, вдавати, ніби віриш у війну. Коні – які ж вони нещасні й вільні! Це суче патріотичне завзяття існує, на жаль, тільки для людей!

У ті хвилини я добре розпізнавав дорогу й великі мовчазні обриси будівель обабіч. Стіни біліли під місяцем, мов незмірні, абияк поколоті шматки криги. Невже саме тут буде кінець? Скільки я проведу часу в цій самотності після того, як мене схоплять? Перед тим, як мене приб'ють? Цікаво, в якій ямі? Під яким муром? Може, ще й ножем добиватимуть? Часом вони відтинають руки, виймають очі... Про таке чимало балакають, і ті балачки не тішать! Хто зна... Кінь ступає раз, двічі, – може, досить? Кінь ступає, мов дві скуті докупи людини в залізних черевиках, що вибрали собі якусь химерну й неузгоджену гімнастичну ходу.

Моє дурне гаряче серце несамовито тіпається, тремтить, мов кролик, у затісній клітині ребер.

Людина, що кидається з вершечка Ейфелевої вежі, мабуть, відчувається так само. Тоді, певне, кортить зупинитися в повітрі.

Село, здається, приховує таємничу загрозу, але ось ніби зраджує себе. Серед майдану лише для мене одного тихо забулькотіла вода.

Цього вечора все належало тільки мені. Я нарешті став володарем місяця, села і власного незмірного страху. Пустив коня клусом. До Нуарсера-сюр-Лі зоставалася принаймні година дороги, аж тут я помітив слабенький затінений вогник, що вибивався з-під якихось дверей. Я зразу поїхав на те світло, відчувши, як у мені прокидається звага, – щоправда, дезертирська, зате незаперечна. Світло миттю погасло, але ж я встиг його побачити. Я постукав. Потім заходився наполегливо стукати ще й гукати, про всяк випадок звертаючись до незнайомців, що причаїлись у пільмі, наполовину французькою, наполовину німецькою.

Двері зрештою з гуркотом відчинились – то був порятунок.

– Хто ви? – запитали мене з темних сіней. – Драгун...

– Француз? – У пільмі поволі вимальовувалася жіноча постать. – Так, француз.

– Питаю, бо тут недавно пройшли німецькі драгуни. Вони теж розмовляли французькою...

– Що ви, я стеменний француз.

– Ох! – сумнівалася жінка.

– Де вони тепер? – запитав я.

– О восьмій годині пішли на Нуарсер, – і вона кивнула рукою на північ.

Тепер я вже виразно її побачив – на порозі стояла дівчина в шалі й білому фартушку.

– Що ті німці тут робили? – запитав я.

– Спалили будинок біля мерії, а потім убили мого братика, прохромали його пікою... Він грався на Червоному мості й дививсь, як вони йдуть. Гляньте, – без сліз проказала дівчина, – він тут...

Вона знову запалила свічку, вогник якої я бачив перед тим. У кімнаті на матраці справді лежав мрець, зодягнений у матроський костюмчик; шия та голова, як і вогник свічки, виступали з широкого синього коміра. Дитина скоцюрбилась, підібгавши руки й ноги. Спис улучив у живіт, і навколо тієї рани скрутилася смерть. Обіч навколішки тяжко ридала мати, хлипав батько. Перегодом вони гучно заскімлили всі разом. Мені, проте, хотілося випити.

– У вас часом нема пляшки вина на продаж? – запитав я дівчину.

– Спитайте в мами. Вона, певне, знає, чи там залишилося що-небудь. Німці тут увечері добре похазяйнували...

Дівчина пошепталася з матір'ю, тоді кинула:

– Більше нема! Німці забрали геть усе. Хоча перед тим ми самі дали їм чимало.

– О, як вони понапивалися! – докинула мати, урвавши голосіння. – Це вони люблять.

– Десь добру сотню пляшок забрали, – додав батько, не підводячись із колін.

– Невже не лишилося жодної? – наполягав я, не втрачаючи надію, бо надто вже хотілося випити, і то терпкого білого вина, що бодай трохи збадьорює. – Я б непогано заплатив.

– У нас лишилося тільки дуже дороге. Коштує п'ять франків за пляшку, – пояснила

господиня.

– Згода! – Я витяг з кишені величезну купюру – свої п'ять франків. – Піди пошукай отам! – лагідно звеліла дочці мати.

Дівчина взяла свічку й за хвилину прийшла з літровою пляшкою десь прихованого вина.

Мене обслужили, зосталося тільки вийти.

– А німці мають повертатись? – спитав я, раптом занепокоївшись.

– Можливо, – разом закивали жінки, – але тоді вони сплять усе... Нахвалялися!

– Поїду побачу.

– А ви відчайдух. Це туди! – показав рукою батько в бік Нуарсера-сюр-Лі. Навіть вийшов на дорогу провести мене. Донька й мати боязко нахилились над трупиком: їм треба чатувати цілу ніч.

– Іди до хати! – гукнула дружина. – Жозефе, тобі нема чого стовбичити на вулиці.

– А ви відчайдух, – знову промовив батько, потискаючи мені руку. Я клусом поїхав далі на північ.

– Бодай не кажіть їм, що ми досі тут! – закричала мені вслід донька з порога.

– Завтра вони й самі побачать! – гукнув я у відповідь. Було неприємно, що довелося викинути стільки грошей, тепер вони постали між нами. Сотні су досить, щоб усіх зненавидіти й побажати їм смерті. Коли з тобою твої сто су, то й любові до ближнього більше. – Завтра... – невпевнено протягла дівчина.

Завтра – це дуже далеко, воно не мало для них жодної ваги. По суті, нам усім ішлося тільки про те, щоб прожити ще одну годину. Однісінька година, прожита в світі, де все веде до смерті, – це вже неабияк.

Їхав я недовго, від дерева до дерева, чекаючи, що мене от-от гукнуть або застрелять. А далі буде ніщо.

Минала десь друга година ночі, не більше, коли я ступою виїхав на верх невисокого пагорба. Стало видно цілі вервечки газових ліхтарів, а на першому плані – яскраво освітлений вокзал, вагони, буфет, проте звідти не долиняло жодного звуку... Жодного. Вулиці, провулки, ліхтарі, потім знову паралелі вулиць, цілі квартали, а довкруг – тільки чорна зажерлива пустка. Місто розляглося переді мною, заблукавши разом із своїми ліхтарями в просторах ночі. Я спішився й сів на горбик, аби все роздивитись.

Так, я не побачив, чи німці вже зайняли Нуарсер, але, пам'ятаючи, що в таких випадках вони здебільшого щось підпалюють, виснував: коли німці прийшли й не спалили відразу міст, то мають, безперечно, якісь особливі плани. Ніде не видніло жодної гармати – це теж було підозріло.

Мій кінь захотів лягти, натяг повід, і я обернувся. Коли я знову глянув на місто, на пагорбі попереду ніби промайнула тінь, я придивився пильніше й загукав: «Хто там? Хто там ходить?» Там справді хтось вештався.

– Не кричи так! – відповів мені густий і хрипкий голос – таки голос француза. – Ти що, теж відстав? – Тепер я вже бачив чоловіка. То був піхотинець у хвацько збитому набакір кашкеті. Проминули довгі роки, а я й досі пам'ятаю ту хвилину і постать, що підводилася з трави, мов мішень, яка в старих тирах на ярмаркових святах зображувала солдата.

Ми зійшлися ближче, в руці я тримав револьвер. Ще трохи – й вистрелив би, навіть не знаючи чому.

– Слухай, ти бачив їх? – запитав мене піхотинець.

– Ні, але приїхав побачити. – Ти драгун 145-го полку? – Так, а ти?

– Я резервіст...

– А! – протяг я. Мене вразила його відповідь. Це був перший резервіст, якого я побачив на війні. В нас усі служили в регулярній армії. Я ще не роздививсь обличчя, але голос не скидався на наші, був ніби трохи сумніший і щиріший. Саме тому я потроху відчув до нього довіру. А це вже щось та важило.

– З мене досить, – сказав піхотинець, – я йшов здаватися німцям. Він нічого не приховував.

– І як ти це зробиш?

Його задум раптом надзвичайно зацікавив мене, я прагнув дізнатися, що саме він намірявся вчинити, аби німці таки схопили його. – Ще не знаю...

– А до цього ти намагався щось зробити? Адже здатись у полон не так просто!

– Чхав я на те; піду й здамся.

– То ти, значить, боїшся?

– Так, боюсь і, коли хочеш знати мою думку, гадаю, що війна – це безглуздя. А на німців мені начхати, вони мені нічого не заподіяли.

– Помовч, – сказав я, – вони, може, нас слухають.

Я ніби прагнув бути ґречним із німцями. Мені б дуже хотілося, щоб цей резервіст, поки він тут, пояснив, чому і в мене, на відміну від решти людей, нема сміливости воювати. Але він нічого не пояснив – а знай приказував, що йому все остогидло.

Натомість розповів, як учора на світанку розбито й розпорошено його полк, бо наші стрільці, помилившись, його обстріляли. Тоді стрільців ніхто не сподівався, вони прийшли натри години раніше, ніж передбачено. Потомлені, приголомшені стрільці доценту розбили полк. Таку побрехеньку мені вже не раз доводилось чувати.

– Невже б я таким не скорився! – додав резервіст. – Робінзоне, – сказав я собі. Робінзон – це мос ім'я. Робінзон Леон. Коли ж, як не тепер, тобі слід накивати п'ятами? А хіба не так? Я пішов попід невеличким лісом, а потім, уяви собі, натрапив на нашого капітана. Він був тяжко поранений і сидів під деревом. Уже конав. Тримавсь обома руками за штани й харкав кров'ю... Очі йому заковувались, звідусіль текла кров. Біля нього не було нікого. Він своє дістав. Плакав, помираючи, сцяв теж кров'ю, й заводив: «Мамо, мамо!»

«Замовкни! – гукнув я йому. – На дідька ти їй здався, лайно таке!» Саме так і сказав, пробігаючи мимо. Просто в обличчя! Ото, мабуть, зрадів, паскуда!.. Ех, хлопче! Адже не часто можна сказати капітанові все, що про нього думаєш. Тож треба користатися, така нагода трапляється рідко. Щоб чимшвидше втекти, я кинув амуніцію, а потім і зброю... в болото, повз яке пробігав. Уяви собі, ніколи не мав бажання вбивати, я цього не навчився... Навіть у мирні часи ніколи не любив суперечок і бійок. Завжди уникав їх. Тож тепер розумієш? Перед війною я спробував був ходити день у день на завод... Якийсь час працював гравером, але через сварки знеохотився до

цього ремесла, мені ліпше продавати вечірні газети, і то в тихому кварталі, де мене знають усі, біля Французького банку... Якщо хочеш знати, моя тодішня ділянка – майдан Перемоги й вулиця Пті-Шан. Як бачиш, я ніколи не заходив далі Луврської вулиці й Пале-Руаяля. Вранці робив закупівлі для крамарів...

Пополудні вряди-годи розносив покупки, щось лагодив... Крутивсь, як міг. Зате ніколи не любив зброї! А що, якби німці побачили в тебе зброю? Дісталось б тобі! А якби ти був у цивільному, як от я... Нічого в руках, нічого в кишенях. Тоді німці відчують, що, беручи тебе в полон, матимуть із тобою менше клопоту, – розумієш? Вони вже знатимуть, хто перед ними. Якби до німців можна було прийти голісіньким, це було б іще краще. Прибігти, як кінь! Тоді вони взагалі не знали б, із якого ти війська!

– А таки справді! – подумки я відзначив, що вік теж упливає на мислення. З роками людина стає практичніша. – Отож вони там, еге? – Ми мовчки зважили наші шанси, вдивляючись, мов у карти, у великий освітлений план мовчазного міста. – Що, ходімо?

Спершу ми мали перетнути залізницю. Якщо там є варта, нас побачать. А може, й ні. Треба піти й подивитись. Перейти можна й через колії, й тунелем.

– Поквапмося! – докинув Робінзон. – Таке слід чинити лиш уночі, бо вдень друзів немає, тоді кожен прагне виставлятися, адже, – хіба ти не знаєш? – удень навіть на війні всюди ярмарок. Береш із собою жеребця?

Так, я повів коня за повід. Бо ж мудрість у тому, аби чимшвидше втекти, коли тебе кепсько зустрінуть. Ми проминули переїзд, широкі біло-червоні шлагбауми стриміли вгору. Таких шлагбаумів я зроду не бачив. В околицях Парижа були не такі. Я спитав:

– Гадаєш, вони вже ввійшли до міста?

– Аякже! – відповів він. – Нумо швидше!..

Ми тепер були змушені стати мужніми, як справжні сміливці, бо кінь, що ступав позаду, ніби підганяв нас цоканням копит: ніде жодного звуку, тільки залізне «цок» та «цок». Цокіт відбивався гучною луною, немов у п'ятьмі не наїлося жодної небезпеки.

Отже, Робінзон, сподіваючись утекти від війни, покладався на ніч? Ми не криючись ступали серединою вулиці, йшли в ногу, немов на муштрі.

Так, Робінзон мав слушність, день був безжальний від землі до небес. Ідучи так вулицею, ми мали безневинний, навіть простакуватий вигляд, наче поверталися зі звільнення. «Ти чув: у Ліллі ввесь Перший гусарський полк нібито потрапив у полон? Кажуть, вони, як і ми, теж отак увійшли до міста й ні про що не здогадувались... Полковник попереду... Центральною вулицею... Аж тут усе й почалося. Німці попереду, позаду!.. У вікнах, скрізь! Отак воно. Наших половили як щурів. Як щурів! Ну хіба їм не пощастило?

– Ох, негідники!

– Ще б пак!..

Ми б ніколи не втекли з такого благословенного й безпечного полону, в нас аж слина покотилась.

На всіх крамницях і житлових будинках віконниці були зачинені, перед кожним будинком зеленів охайний садочок. Проминувши пошту, ми побачили, що один з тих будинків, трохи біліший за решту, світиться всіма вікнами, від першого поверху аж до даху. Ми подзвонили. Наш кінь сумирно стояв позаду. Двері відчинив огрядний бородань.

– Я мер Нуарсера, – оголосив він одразу, хоч ми й не питали його, – й чекаю на німців!

Мер вийшов надвір, щоб краще нас роздивитись у місячнім сяєві. Збагнувши, що ми не німці, а такі свої, французи, він позбувся всієї врочистости, залишились тільки зичливість і збентеження. Очевидно, він нас зовсім не сподівався, ми прийшли, перешкодивши всім його попереднім намірам. Німці мали ввійти до Нуарсера цієї ночі, мер знав це й разом з префектурою залагодив геть усе: тут розташується їхній полковник, тут шпиталь, там... А якщо вони прийдуть саме зараз і побачать нас туг? Ото буде клопоту! Безперечно, виникнуть ускладнення... Цього він нам відверто не казав, але ми бачили, що в нього на гадці.

Згодом серед мовчазної ночі, в якій ми заблукали, мер став торочити нам про загальне добро. Все потрібно робити лише задля загального добра... Слід подбати про матеріальні набутий місцевої громади... Мистецьку спадщину Нуарсера довірено опіці мера, зберегти її – його священний обов'язок, тут годі шукати чогось вищого! Надто церкву XV сторіччя. Невже мають палити церкву XV сторіччя? Як спалили церкву в сусідньому містечку Конде-сюр-Ізер, га? І лише через те, що німці будуть у лихому гуморі? З досади, що побачать тут нас?.. Мер дав нам відчутти весь тягар відповідальности, що лягала на нас. Бо ми просто молоді, несвідомі солдати... Всі знають: німці не люблять непевних міст, де ще тиняються солдати супротивника...

Поки він, стишивши голос, читав нам оцих казань, його дружина та дві доньки, пухкенькі апетитні білявочки, вряди-годи докидали слово, потверджуючи татову думку. Одне слово, нас відкидали. Між нами немов постали сентиментальні археологічні пам'ятки, бо вже ніхто в усьому нічному Нуарсері не міг заперечити їхньої вартости. Ввесь час перед нами поставали патріотичні й моральні примари, що їх породили мерові слова, але зразу ж і зникали, подолані нашим страхом і нашим егоїзмом, а крім того, простою незатьмареною правдою.

Зворушливо переконуючи нас, ніби наш обов'язок – мерщій забиратись під три чорти, мер по-своєму мав не менше зятягосте, ніж наш комендант Пенсон, хоча був не такий брутальний.

Такому могутньому натискові ми могли протиставити хіба наше скромне бажання уникнути смерті й не згоріти живцем. Цього, звичайно, дуже мало, надто під час війни, коли про такі почуття згадувати не личить. Тож ми відступили й поплентались далі безлюдними вулицями. Безперечно, кожен, кого я зустрів цієї ночі, показав мені всю свою душу.

– Отаке моє щастя! – зітхнув Робінзон, тільки-но ми рушили далі. Ось послухай, якби ти був німцем, – а ти хлопець ніби нівроку, – ти полонив би мене, зробив би велику ласку. Ех, на війні важко рятуватися самому!

– А якби ти, – спитав я його, – був німцем, ти б теж мене полонив? Тебе тоді, мабуть, нагородили б медаллю. Та медаль, певне, має якусь кумедну німецьку назву, еге ж?

Оскільки й далі нам не трапилася жодна людина, яка прагнула б нас полонити, ми зрештою сіли на лаві в скверіку і з'їли бляшанку тунця, яку Робінзон із самого ранку грів у кишені. Тепер ми почули, як десь попереду гримотять гармати, щоправда, дуже далеко. Якби ж ті вороги зосталися кожен на своїх позиціях і не чіпали нас!

Потім ми вийшли на набережну й під бортом якоїсь напіврозвантаженої баржі довгими цівками посцяти у воду. Я й далі вів за повід коня, і він ступав позаду, мов велетенський собака. Біля мосту в хатині човняра, що мала тільки одну кімнату, на матраці лежав убитий – француз, командир кінних стрільців, що обличчям дуже скидався на Робінзона.

– Ну й бридота! – скривився Робінзон. – Терпіти не можу мертвяків.

– Найцікавіше, – відповів я, – що він трохи схожий на тебе. Не набагато старший за тебе й такий самий довгий ніс.

– Змучені люди всі стають трохи схожі одне на одного. Та якби ти бачив мене раніше, коли я щонеділі ганяв велосипедом! Тоді я був ого хлопець! Ох, друже, які я мав литки! То все від спорту, ти ж знаєш. І стегна які були міцні...

Сірник, яким ми присвічували, погас, і ми вийшли з хатини.

– Подивись, уже розвидняється!

За містом, край ночі, на версі пагорба заясніла довга сіро-зелена смужка-день! Ще один день! Принаймні один! Слід прожити цей цей, як усі попередні, що ставали дедалі густішим ситом, повним дзижчання куль і снарядних вибухів.

– Скажи, ти часом не збираєшся сюди й наступної ночі? – запитав Робінзон, прощаючись.

– Ох, друже, наступної ночі в нас не буде! Чи ти маєш себе за генерала?

– Я вже не годен навіть думати! – додав Робінзон. – Не думаю ні про що, розумієш? Тільки й гадки, як не загинути... Цього досить. Кажу собі: кожен здобутий день – це таки ще один день життя.

– Атож... До побачення, друже, хай щастить! – Нехай щастить і тобі! Може, таки побачимось!

Ми знову повернулись на війну. Затим відбулася сила всіляких подій, що про них розповісти тепер дуже важко, бо люди сучасної доби вже не спроможні зрозуміти їх.

Щоб тебе приймали й поважали, годилось притьмом заприятитися з цивільними, бо, зоставшись позаду, вони, що довше тяглась війна, ставали дедалі лихіші. Я збагнув це відразу, тільки-но вступивши до Парижа. Збагнув і те, що в жінок наче вогонь між стегнами й отакенні пащі й руки, що залізуть тобі і в штани, і в кишеню.

Ті, що zostались, обернулися на солдаток і швидко навчилися сміливо, гідно й пристойно володіти спадщиною солдатів, не маючи при цьому жодної мороки.

Матері – медсестри й доглядачки, мучениці – не скидали довгих жалобних убрань і тим паче не розлучались із невеличкими свідоцтвами, які слушного часу через службовців мерії видавав їм військовий міністр. Зрештою, все якось уладнувалось.

Під час пишного поховального ритуалу всі, звичайно, сумують, а водночас думають і про спадщину, про подальші вакації, про гарненьку і, як кажуть, жагучу вдовичку, і про те, що самі вони, на відміну від уже померлих, житимуть довго, може, й ніколи не помруть. Хто зна...

Коли приходиш на похорон, усі вітають тебе, здіймаючи капелюхи. Це тішить. Саме тоді годиться поводитись добре, вдавати пристойність, не реготати гучно, а тільки нишком радіти. Таке дозволено. Нишком усе дозволено.

У війну танцюють не на терасах, а в підвалах. Солдати до цього ставляться стерпно, ба навіть більше: полюбляють такі розваги. Вони вимагають їх, тільки-но прибувши до міста, і їхнє поведження нікому не видається підозрілим. По суті, тільки сміливість

підозріла. Як це – важити власним життям? Тоді вимагайте сміливости й від черви: вона така сама рожева, бліда та м'яка, як і ми.

Мені, власне, не було чого нарікати. Я навіть почувався вільнішим, завдяки бойовій медалі, яку заробив за поранення. Коли одужував, медаль привезли мені просто до шпиталю. Того ж вечора я подався в театр, показував медаль цивільним під час антрактів. Ефект незвичайний. То були перші медалі, які з'явилися в Парижі. Нечувана подія!

Саме тоді у фойє „Опера-Комік“ я познайомивсь із крихіткою Лолою з Америки і завдяки їй став потроху набиратися розуму.

Часом трапляються події, що сяють, мов зорі, на тлі безбарвних місяців, протягом яких ти, власне, по-справжньому й не жив. Той вечір в „Опера-Комік“ став для мене вирішальним.

Завдяки Лолі я неабияк зацікавився Сполученими Штатами й напався на неї з запитаннями, але вона не завжди знала, що відповісти.

Коли в подорож пускаються навмання, додому повертаються невідомо коли й невідомо як.

Тієї доби всі парижани носили якийсь мундирчик. Не мали мундирів тільки громадяни нейтральних країн і шпигуни, що, власне, те саме. Лола теж мала офіційну форму, до того ж досить гарненьку, оздоблену червоними хрестиками на рукавах і невеличкій, схожій на поліційний капелюх, шапчині, завжди кокетливо збитій набакир; з-під шапочки вибивались хвилясті коси. Лола приїхала допомогти нам урятувати Францію, признавалася вона директорові готелю, і хоч сили в неї небагато, зате серце щире. З Лолою ми порозумілися відразу, хоч і не цілком, бо я зневажав усілякі пориви серця. Просто я віддавав перевагу поривам тіла. Під час війни на серце покладатись не можна – в цьому я сам пересвідчився, та ще й як! Така наука не забувається.

Лоліне серце було чуйне, лагідне й палке. Тіло – ніжне й вабливе, і годилося приймати Лолу загалом, таку, як є. Лола, зрештою, була шляхетна дівчина, тільки, на жаль, між нами поставала війна, неймовірне шаленство, що спонукало половину людства (закоханих і ні) посилати другу половину на бойню. Отже, ця вбивча манія так або так обтяжувала наші взаємини. Я намагавсь якомога краще скористатися своїм одужанням і нітрохи не прагнув знову потрапити на цвинтарі бойовищ; гуляючи містом, на кожному кроці усвідомлював разючу абсурдність кривавих битв. Усюди запанувала несвітська брехня.

Проте я практично не мав шансів уникнути війни. Не мав жодних зв'язків, потрібних, аби уникнути її лабет. Серед моїх знайомих були самі злидарі, тобто люди, чия смерть нікого не хвилює. Аж ніяк не випадало сподіватися, ніби Лола допоможе мені влаштуватись у тилових частинах. Хоча вона була лише сестра-жалібниця, я не міг собі уявити, що в когось (окрім хіба Ортолана) більше войовничого завзяття, ніж у цього чарівливого дівчати. До того, як я пройшов крізь баговиння героїзму, ця маленька Жанна д'Арк, може, й надихнула б мене, додала б завзяття, але тепер, відколи я на майдані Кліші став солдатом, мене посів патологічний страх перед будь-яким – словесним чи справжнім – героїзмом. Я одужав, я просто одужав.

Аби надати дамам з американського експедиційного корпусу певні вигоди, групу сестер-жалібниць оселили в готелі „Париц“, а щоб саме Лола почувалась якомога затишніше (в неї були зв'язки), їй доручили виконувати осібне завдання в самому готелі: опікуватись пиріжками з яблуками – пиріжки випікали для паризьких шпиталів. Кільканадцять тисяч тих витворів щоранку розвозили по всьому місту. Лола з ревністю, яка невдовзі обернулася лихом, узялась до своїх гуманних обов'язків.

Признатися, вона зроду не пекла пиріжків із яблуками. Лола найняла кількох

куховарок, і після двох чи трьох спроб усі пиріжки були однаково рум'яні, солодкі, соковиті та смачні. Лолин обов'язок, власне, полягав у тому, щоб куштувати пиріжки, перед тим як їх відправлять у шпиталі. Щоранку о десятій годині Лола підводилася з ліжка, купалась і сходила на кухню в підвальних глибинах. І так, повторюю, щоранку, причому вбиралась лиш у чорно-жовте японське кімоно, яке напередодні від'їзду їй подарував приятель із Сан-Франциско.

По суті, все йшло дуже добре, ми для себе вигравали свою війну, та одного разу, зайшовши до Лоли, я побачив, що вона вкрай пригнічена й не хоче навіть доторкнутися до сніданку. Невже сталося лихо, неville вона занедужала? Я благав Лолу покластися на моє щире кохання.

Виявилось, що день у день протягом місяця куштуючи пиріжки, Лола погладшала на цілі два фунти! А втім, про це лихо свідчили й дірочки на її пасочку. Полилися сльози. Намагаючись утішити дівчину й хоч трохи їй зарадити, я посадив її в таксі, й ми разом об'їздили чимало аптек, розкиданих по всьому місту. Випадково чи ні, але безжальні терези всюди неспростовно потвердили: Лола справді поважчала на два фунти. Тоді я запропонував їй відступити свою посаду колезі, яка, навпаки, прагне трохи „набрати тіла“. Лола й чути нічого не хотіла про такий компроміс, вважаючи його за ганьбу і справжнісіньке дезертирство. Розповіла мені, що її пращур був у складі команди славетного „Мейфлауера“, який прибув до Бостона 1677 р., і що, пам'ятаючи про це, вона не може знехтувати свій хай і скромний, та все-таки священний пиріжковий обов'язок.

Відтоді, куштуючи пиріжки, вона тільки надкушувала їх – зуби в неї були гарненькі й рівні. Страх поправитись не давав їй утішатися їжею. Лола гинула. Невдовзі вона так само боялася пиріжків, як я снарядів. Через ті пиріжки, а ще з гігієнічних міркувань ми ходили тепер на прогулянки набагато частіше, блукали набережною, бульварами, проте вже ніколи не заходили до „Неаполітанців“, бо від морозива жінки теж гладшають.

Я ніколи не думав, що може існувати така затишна кімната, як Лолина. Стіни були блакитні, поряд ванна. Всюди висіли фотографії друзів, часто з присвятою, мало дівчат, багато хлопців – гарних, добре поголених чорнявих парубків: такі їй подобались найдужче. Вона розповідала мені, які в них очі, пояснювала ніжні, врочисті й недвозначні присвяти. Спочатку, признаюсь, я бентежився серед тих подобизн, а потім звик.

Тільки-но розривалися наші обійми, Лола – я спинити її не міг – знову розводилась про війну та про яблучні пиріжки. Не раз ми говорили й про Францію. Для Лоли Франція зоставалася своєрідним лицарським краєм із невизначеними часовими й просторовими межами, краєм, щоправда, тяжко ураженим, але через те ще привабливішим. Натомість я, коли хто говорив мені про Францію, не міг спекатися думки про власну утробу, тому мимоволі був набагато стриманіший у виявах патріотичного завзяття. Кожному свій страх. Але в ліжку Лола була надзвичайно мила, і тому я вислуховував її, ніколи не суперечачи. А от моя душа Лолу не вдовольняла. Лола прагнула, щоб я ввесь поривавсь уперед, палав завзяттям, а мені було дуже важко збагнути, чому саме я маю перебувати в такому екзальтованому стані. Навпаки, я бачив тисячі неспростовних підстав перейматися цілком протилежними почуттями.

Лола, зрештою, без угаву базікала про щастя та оптимізм – так чинять усі, до кого життя поставилось прихильно, всі привілейовані, здорові, забезпечені люди, в яких попереду ще довге життя.

Лола страшенно набридала мені балачками про душу, рот у неї не закривався. Душа – це втіха та марнославство тіла, поки йому добре ведеться, або бажання покинути тіло, коли людина хвора або опинилась у скруті. Обирають перший чи другий погляд залежно від того, котрий із них придатніший цієї хвилини, – оце й усе! Поки можна вибирати – все гаразд. Та я вибирати вже не міг, моя гра скінчилася! Я знав правду

до самих глибин, а моя власна смерть ішла, так би мовити, за мною слід у слід. Я майже не міг думати про щось інше, крім своєї долі рано чи пізно полягти, – долі, яка, на загальну думку, була для мене цілком нормальна.

Аби назавжди зятимити, про що, власне, йдеться, слід самому пережити очевидну зтяжну й неминучу агонію, під час якої ти нарешті почнеш розуміти абсолютні істини.

Я дійшов висновку, що німці можуть прийти аж сюди, повбивати, пограбувати, спалити все і всіх – готель, пиріжки, Лолу, Тюїльрі, міністрів, їхніх приятелів, Академію, Лувр, універмаги, – занাপстити місто, стати бичем Господнім, пекельним вогнем для цього ярмарку гнилизни, бо, певне, марно було б шукати десь іще більшої мерзоти, а я від того не тільки нічого не втрачу, а й виграю.

Адже ти майже нічого не втрачаєш, коли горить будинок домовласника. Завжди з'явиться якийсь інший або навіть той самий – німець, француз, англієць чи китаєць – і випише тобі при нагоді рахунок для оплати...

Мораль, по суті, дуже лиха. Якби я розповів Лолі все, що думав про війну, вона б уважала мене за страховисько і наші взаємини б утратили будь-яку ніжність. Тож я пильнував і ні в чому не признавався їй. Тим часом у мене з'явилися певні труднощі: я відчув суперництво. Дехто з офіцерів зазіхав на мою Лолу. Я боявся їхнього суперництва, бо вони ходили зі зброєю, а на грудях у них виблискували ордени Почесного легіону. Про славетний Почесний легіон дуже багато писали в тодішніх американських газетах. Двічі або тричі, коли Лола стрибала з яким небудь офіцером через пліт, нашим взаєминам загрозувала велика небезпека, проте саме тоді я раптом виявився незвичайно корисним для Лолі: щоранку замість неї я ходив куштувати пиріжки.

Ці звитяги врятували мене за хвилину до краху. Лола без жодних заперечень погодилась, щоб я виконував її обов'язок. Хіба я не сміливий войовник, гідний такої високої місії! Відтоді ми були не просто коханці, а й спільники. Почалася новітня доба наших взаємин.

Лолине тіло стало для мене джерелом безконечних радощів, я ніколи не міг насититись вивченням її американської плоті. Щиро кажучи, я був страшенно безсоромний. Зостануся таким і надалі.

Я навіть дійшов одного висновку, що сповнив мене втіхою та надією: країна, здатна породити таке сміливе красою тіло, щедра на палкі душевні пориви, напевне володіє таємницями інших одкровенень, не менш важливих за біологічні.

Тож, пестячи Лолу, я надумав рано чи пізно, скоро лиш трапиться нагода, здійснити подорож до Сполучених Штатів, поїхати туди мов на прощу. Я й справді не мав ні затишку, ні спочинку (впродовж невблаганно лихого й неприхильного життя), поки успішно втілював цей задум, містично породжений анатомією людського тіла.

Отже, біля Лолиного заду я отримав послання з Нового світу. Звичайно, Лола мала не тільки чудове тіло, а й личко, гарненьке й трохи хиже завдяки блакитно-сірим очам, зовнішні кутики яких ледь піднімались угору, мов у дикої кицьки.

Навіть просто дивлячись у Лолине обличчя, я відчував, як мені котиться слина, неначе я випив склянку сухого вина або набрав у рот каміння. Її очі були, зрештою, холодні, в них зовсім не відчувалося м'якої орієнтально-фрагонарівської жвавості, властивої французьким очам.

Найчастіше ми зустрічались у кав'ярні поблизу її готелю. По вулицях тинялось дедалі більше поранених, інколи геть розкутих. Для них збирали пожертви, влаштовували „вечори“, присвячені тому або сьому, а здебільша – самим організаторам. Брехати,

злягатися, вмирати – здавалось, усе інше втратило сенс. Несамовита брехня – в газетах, на плакатах, скрізь і повсюдно – перевищувала будь-яку уяву, всякі межі сміховинності та безглуздя. Цілий світ заповзаявся брехати. Йшлося тільки про те, чия брехня буде більша. Невдовзі в місті було годі шукати щиро ста.

Дециця правди, яку ще можна було відчутти до 1914 року, тепер видавалася сороміцтвом. Хоч би чого торкнувся – усе несправжнє: цукор, літаки, сандалі, варення, фото; все, що читали, поглинали, обсмоктували, оспівували, стверджували, заперечували, боронили, – було лише примарою, ошуканством і маскарадом. Навіть зрадники повнилися фальшу. Безумство брехні й віри в ту брехню стало справжньою пошестю. Крихітка Лола знала французькою лише кілька фраз, зате патріотичних: „Перемога за нами!“, „Вперед, Мадлон!“ Від цього аж плакати хотілося.

Лола вперто і безцеремонно приглядалась до нашої смерти, як, зрештою, всі жінки, відколи запанувала мода бути сміливими задля інших.

Натомість я всім серцем прихилився до всього, що відвертало від війни! Я не раз розпитував Лолу про Америку, але її відповіді були непевні, претензійні й вочевидь заплутані, вона ніби прагнула приголомшити мене.

Та тепер я вже не вірив жодному враженню. Одного разу на мене вже подіяло враження, і більше ніхто й ніколи мене брехнею не звабить.

Я вірив Лолиному тілу і не вірив її розумові. Вважав Лолу за уособлення вроди, що ховалася по той бік війни, по той бік життя.

Лола посилювала мій страх думками, запозиченими з бульварних газет: помпони, фанфари, моя любка й білі рукавички... Чекаючи розв'язки, я спав із нею дедалі частіше, запевняючи, ніби від цього худнуть. Хоча вона покладалася більше на прогулянки. Я страшенно не любив тих довгих моціонів, та Лола наполягала.

Ми, мов ті спортсмени, щодня пополудні по кілька годин ходили Булонським Лісом на „романтичні прогулянки“.

Природа – це щось жахітне. Навіть коли цілком цивілізована, як Булонський Ліс, вона однаково лякає справдешнього городянина. На лоні природи городянам несамохіть кортить відкрити душу. Хоч Булонський Ліс – вогкий, засмічений, підстрижений, обгороджений ґратами – нічого й не вартий, на городянина, що походжає між деревами, нестримно напливають спогади. Лола теж не могла уникнути цього сумного неспокою. Під час прогулянок вона розповідала мені тисячі подробиць про своє нью-йоркське життя, про тамтешніх подружок. Я так і не второпав, що правдиве в тому складному плетиві доларів, заручин, розлук, магазинів одягу й прикрас, яке нібито оповивало її життя.

Одного дня ми пішли до іподрому. В тих місцях іще траплялися численні фіакри, діти верхи на віслюках, хлопчаки в хмарах куряви, автомобілі з відпускниками, що, збуджені й спітнілі, переслідуювані невблаганним часом і прагненням жити, пильно озираючи околиці й не гаючи ні хвилини, кваплячись устигнути з поїзда на поїзд, чимдуж шукають незайнятих жінок у бідних алеях і здіймають при цьому ще більшу куряву, поспішаючи десь хутенько попоїсти й покохатися. З відпускників скочувався піт пристрасти і спеки.

Ліс тепер був занедбаний, мабуть, міській владі стало не до нього.

– Тут, певне, було дуже гарно до війни? – запитала Лола. – Все таке вишукане?.. Розкажи мені, Фердіане. Й тут відбувалися перегони? Такі самі, як і в нас, у Нью-Йорку?

Відверто кажучи, я ніколи не бував на кінних перегонах, але, щоб розважити Лолу, заходився вигадувати сотні барвистих подробиць на цю тему, користаючись принагідно десь та колись чутими оповідями. Пишне вбрання... Елегантні пани і паніі... Блискучі кубки... Старті... Веселі лункі сурми... Стрибки через канаву з водою... Президент Республіки... Шалено зростають ставки...

Мої вигадки так сподобалися Лолі, що ми навіть зблизились. Відтоді вона гадала, що в нас є принаймні одне спільне вподобання, – щоправда, в мене нібито добре приховане, – світські розваги. Піддавшись почуттям, Лола навіть поцілувала мене, – таке з нею траплялося рідко.

А ще вона зворушливо сумувала за речами, які вийшли з моди. Кожен оплакує минувшину по-своєму. Саме за відмерлими модами Лола помічала плин часу.

– Фердіане, – спитала вона, – ти віриш, що на цьому іподромі колись ізнову будуть перегони?

– Безперечно, Лоло, як скінчиться війна...

– Але це так непевно, еге ж?

Думка, що в Лоншані більше ніколи не буде перегонів, засмутила Лолу. Світова скорбота підступає до людей по-всякому, а підступити їй щастить майже завжди.

– Припустімо, Фердіане, що війна триватиме ще довго, може, й кілька років... Тоді мені вже буде пізно... вертатися сюди. Ти розумієш мене, Фердіане? Ти ж знаєш – я дуже люблюю отакі гарненькі місця... де багато публіки... гарне вбрання... Але тоді вже буде пізно. І пізно назавжди. Хіба що... Фердіане, коли знову збиратиметься публіка, я вже стану стара... Я стану стара, Фердіане, отож буде пізно. Я відчуваю, що буде пізно.

У розпачі Лола відвернулася так рвучко, немов угледіла обіч на стежці двісті франків. Я як міг утішав дівчину, вдаючись до всіх засобів, які тільки спадали мені на гадку. Зрештою їй лише двадцять три роки... Війна швидко мине. Щасливі дні повернуться. Все буде, як колись, набагато краще, ніж колись... Принаймні для неї... Такої гарненької... Змарнований час? Та вона його надолужить без будь-яких зусиль. Нею ще довго будуть милуватись і захоплюватися. Лола, щоб трохи потішити мене, вдала, ніби заспокоїлась.

– Погуляємо ще? – запитала вона.

– Аби схуднути?

– Ох, справді, я й забула.

Коли ми виходили з Лоншану, діти вже порозбігались, по них зосталася тільки курява. Відпускники й далі вганяли за щастям, та вже не в Лісі, а на терасах біля брами Порт-Майо, – ох і зацьковане те щастя!

Ми йшли берегом до Сен-Клу, вкриті звинними пасмами осінніх туманів. Біля мосту кілька барж із вугіллям осіли глибоко, аж до планширу, повтикавшись в узбережні дерева. Над парковою огорожею широким віялом височіли зелені крони – буйні та пишні, мов мрії. Проте й деревам, не раз потраплявши в засідки, я теж уже не вірив. За кожним стовбуром чаїлася смерть. Широка алея з трояндами обабіч вела до

фонтанів. Збоку в кіоску літня дама, що продавала содову воду, немов повільно збирала всі вечорові тіні навколо своєї спідниці. Трохи далі вздовж білих доріжок напиналися посірілі куби й паралелепіеди-святочні ярмаркові павільйони, заскочені війною й тепер занурені в мовчанку.

– Уже рік як вони забралися! – звернулась до нас літня продавщиця содової. – Тепер тут за день хіба кількоро пройде. Я сиджу, бо звикла. А колись тут було стільки люду!

Стара знала тільки це; в тому, що відбулося, вона більше нічого не втямила. Лолі заманулося пройти біля тих порожніх наметів, сумувати стало для неї примхою.

Ми нарахували десь із двадцять великих павільйонів, що мали віконця, і набагато більше малих. В одних колись продавали солодощі, в інших – лотерейні квитки; був навіть невеликий театр, відданий на поталу протягам. Намети стояли всюди, майже під кожним деревом, в одному, що був ближче до головної алеї, ми не бачили завіс, вітер надимав його, і намет зяяв таємничою пусткою.

Намети вже посхилялися до землі й опалого листя. Ми зупинились біля останнього, що похилився найдужче й від вітру хитавсь на кілочках, мов припнутий корабель, чиї вітрила шматує вітер, і, здається, от-от урветься остання линва. Полотно просідало та випиналось, рвучись у небо. Спереду ще видніла давня назва павільйону, виписана червоно-зеленими літерами: „Тир народів“.

Павільйон уже ніхто не охороняв. Власник, як і його колеги, стріляв тепер на фронті разом зі своїми клієнтами.

Скільки куль угачено в ті невеликі мішені! Вони всі були всіяні невеличкими біленькими цятками. Задля сміху мішені зображували весілля: попереду стояли бляшані постаті нареченої з квітами, дружок, весільного генерала, нареченого з великим червоним ротом; далі – запрошені гості, яких не раз убивали, поки тривало ярмаркове свято.

– Фердіане, ти, мабуть, добре стріляєш? Якби зараз був ярмарок, я б позмагалася з тобою! Фердіане, ти ж добре стріляєш?

– Ні, я стріляю кепсько.

За весільною процесією видніла яскраво розмальована мерія з прапором нагорі. Коли тир працював, можна було стріляти і в мерію, й у вікна, що, цокнувши, відчинялись, і навіть у бляшаний прапорець. Крім того, в полк, що спускався збоку, як колись і мій – з майдану Кліші. По цьому всьому давніше немилосердно стріляли, а тепер стріляють по мені, – стріляли вчора і стрілятимуть завтра.

– Лоло, по мені теж стріляли! – не стримав я крику.

– Ходімо! – сказала вона відразу. – Фердіане, ти верзеш дурниці, ходімо, тут можна застудитись.

Обминаючи грязюку, ми спустилися до Сен-Клу головною алеєю, Королівською. Лола взяла мене під руку своєю маленькою рукою, а я не міг думати про щось інше, крім весільної процесії бляшаних фігурок у тирі, полишеному в парковій сутіні. Я навіть забув обняти Лолу, думки просто гнітили мене. Я почувався дивно. Гадаю, саме відтоді мені стало вкрай важко бодай трохи приборкувати думки, що роїлись у голові.

Коли ми підійшли до мосту Сен-Клу, вже геть споночіло.

– Фердіане, може, повечеряємо в Дюваля? Адже ти так любиш там бувати... Там і журба твоя мине. В Дюваля завжди так людно. А може, повечеряймо у мене в кімнаті? – Цього

вечора Лола й справді була дуже чуйна.

Зрештою ми вирішили піти до Дюваля. Кав'ярня видалась мені божевільнею. Всі, хто посідав за столиками довкруг нас, немов чекали, що й на них звідусіль от-от посипляться кулі, поки вони напихатимуть черево.

– Тікайте всі звідси! – попередив я їх. – Утікайте! Зараз почнуть стріляти! Вас уб'ють! Уб'ють нас усіх!

Лола мерщій повела мене до свого готелю. Мені всюди ввижалося те саме: всі, хто вештався коридорами „Парица“, немов мали загинути під кулями, а надто службовці, що неначе мішені вишикувалися за довгою конторкою, й отой, з першого поверху, чоловігя в синій, мов небо, і ніби сонцем позолоченій лівреї; він називався швейцар; крім того, офіцери і генерали, які тинялися по готелю, звичайно, не в таких пишних, як у швейцара, та все ж у мундирах, – усюди величезний тир, з якого ніхто ніколи не вийде, ні стрільці, ні жертви. Тут уже не до жартів.

– Зараз стрілятимуть! – горлав я до них у великому холі. – Зараз стрілятимуть! Тікайте звідси! – Потім я вигукував ці слова у вікно й не міг замовкнути. Скандал, та й годі! „Бідолашний солдатик!“ – приказували люди. Швейцар по-дружньому лагідно завів мене до бару, дав щось випити, і я випив, згодом за мною прийшли жандарми й були не менш зичливі. В „Тирі народів“ я також бачив жандармів. Лола поцілувала мене й допомогла їм одягнути на мене наручники.

Отже, як пояснили мені згодом у шпиталі, я захворів, став марити, збожеволів од страху. Можливо. Найкраще, що можна вчинити в цьому світі, – це вийти з нього, хіба не так? Байдуже, божевільним чи ні, зі страхом чи без, – головне вийти.

Потім зі мною було чимало мороки. Одні казали: „Цей хлопець анархіст, а тепер такий час – його треба розстріляти на місці, не зволікаючи: адже йде війна!“ Інші, терплячіші, вважали, що я просто сифілітик і таки справді збожеволів, тож мене треба відгородити од суспільства аж до кінця війни чи принаймні на кілька місяців, бо вони, ті, хто не збожеволів і, як їм видавалося, зберіг свій розум, прагнуть опікуватися мною, а тим часом самі, без мене, воюватимуть далі. Це доводить: щоб тебе вважали за розумного, треба мати тільки хоробрість. Коли ти хоробрий, цього досить, тобі дозволено все, абсолютно все, тебе підтримує більшість, а саме більшість визначає, хто божевільний, а хто ні.

Отже, мій діагноз зоставався непевний. Медичні авторитети постановили якийсь час поспостерігати мене. Моїй подружці Лолі, а також матері дозволили навідувати мене. Оце й усе.

Поранених із психічними розладами поміщали в ліцей Іссі-де-Муліно, нашвидку переобладнаний для лагідного або немилосердного – залежно від того, хто що бовкне – цькування подібних до мене солдатиків, чий патріотичний ідеал геть випарувався або захирів. Аж надто жорстоко до нас не ставились, проте ми всякчас відчували, як нас невсипуще пильнують мовчазні наглядачі, обдаровані величезними вухами.

Коли закінчувався період спостереження, той або той пацієнт непомітно зникав із клініки, його везли в притулок для божевільних, на фронт, а чи – й досить часто – на розстріл.

Мені завжди кортіло дізнатися, хто перший з товариства, що стиха перемовлялось у ідальні цього таємничого закладу, перейде в стан примар.

Біля самої брами в невеликій будці мешкала консьєржка, що продавала нам льодяники, помаранчі й голки з нитками для пришивання гудзиків. Крім того, вона давала нам

утіху. Унтер-офіцерові це обходилося у десять франків. Купити втіху міг кожен, тільки слід було стерегтися відвертості, що часто виникає в такі хвилини. Бо ті душевні пориви могли коштувати вкрай дорого. Все, що хлопці довіряли консьєржці, вона якнай докладніше переповідала головному лікареві, і на кожного могли завести досє для військового трибуналу. Ніхто не сумнівавсь, що через довірливість розстріляно капрала з африканського корпусу, якому не було й двадцяти років, резервіста з інженерних військ, що наковтався цвяхів, аби йому болів живіт, і ще одного істерика, що розповів консьєржці, як удавав на фронті напади паралічу... Одного вечора вона, провокуючи, запропонувала мені військовий квиток начебто вже померлого батька шістьох дітей, мовляв, з таким квитком можуть призначити в тиллові частини. Одне слово, падлюка, зате в ліжку була просто чудова й незмінно дарувала всім радість. Отже, справжня хвойда. Власне, для втіхи потрібні саме хвойди. В пригодах, де працює зад, підлота зрештою – наче перець у доброму соусі: перчину не їдять, але без неї не можна обійтися.

Будівлі ліцею стояли на широкій, позолоченій літом терасі, ховаючись серед дерев; з тераси відкривалася напрочуд гарна панорама Парижа. По четвергах на терасі нас чекали відвідувачі, серед них і Лола, яка щоразу приносила мені тістечка, поради й сигарети.

Своїх лікарів ми бачили щодня. Вони зичливо розпитували нас, але ми ніколи не знали, що в них на думці. Приязно посміхаючись, лікарі носили в кишенях наші смертні вирокі.

Чимало пацієнтів, хлопців слабкої вдачі, заведені в оману такою зичливістю та уважністю медиків, геть упадали в розпач, утрачали сон, ходили ночами з кутка в куток по палаті і вголос протестували проти власної малодушности, затиснуті між надією та відчаєм, немов на зрадливому гірському схилі. Вони катувались отак, аж поки одного вечора зривались і в усьому признавалися головному лікареві. Після цього ми їх уже ніколи не бачили.

Я теж не мав спокою. Та якщо ти кволий, то наберися сили, зневажаючи людей, котрих боїшся найдужче. Слід навчитися бачити їх такими, якими вони є, навіть гіршими, відчувати всю їхню ницість, тобто бачити їх з усіх боків. Це додає тобі снаги й захищає так, що й уявити годі. У тебе самого немов виростає друге „Я“. Відтоді вас двоє, а їхні вчинки вже не мають для вас паскудного містичного чару, що ослаблює силу й волю. Отож їхнє прикидання вже ніколи не заведе вас в оману й не спровокує душевної кризи.

Поряд зі мною лежав капрал, що теж самохіть пішов на фронт. До початку війни він викладав історію та географію в Туренському ліцеї. А тепер виявилось, що він – злодій, якому годі знайти рівню, затятий крадій консервів: колишній викладач безжально їх цупив з полкового обозу, з хур інтендантської служби, зі стратегічних резервів, – крав усюди, де бачив.

Отже, разом із нами він потрапив сюди, зразу збудивши підозри військового трибуналу. Та оскільки капралова родина вперто доводила, що бідлаху приголомшили й деморалізували вибухи набоїв, слідство місяць у місяць відсувало порушення справи. Зі мною капрал спілкувався дуже рідко. Здебільша він годинами розчісував собі бороду, а якщо й озивався до мене, то майже завжди говорив про те саме: буцімто винайшов засіб не робити дітей своїй дружині. Чи справді капрал був божевільний? Коли світ вивертається навиворіт (а бути божевільним означає запитувати, чому нас убивають), стає очевидним, що набути слави божевільного нічого не варто. Правда, слід, щоб у те повірили, – та коли йдеться про втечу від патріотичних гекатомб, людські мізки спромагаються на таке, що потім тільки очі вирячеш.

Усе найцікавіше відбувається, безперечно, в п'їтмі: правдивої історії людства не знає ніхто.

Того капрала звали Преншар. На що ж він зважився, рятуючи свої сонні артерії, легені й зорові нерви? Ось де основна проблема, і її треба порушувати перед усім людством, аби нітрохи не відступити від гуманності й практичності. Але ми від цього дуже далекі, ми крутимось в ідеалізованому безглузді, нас стережуть нездорові войовничі штампи, а ми, щури, вже задихаючись від диму, перейнявшись безумством, прагнемо покинути охоплений вогнем корабель; у нас немає жодного спільного плану, ми не віримо один одному. Приголомшені війною, побожеволіли: нас dokonує страх. Страх – це друге обличчя війни, зворотний бік тієї ж медалі.

Серед того загального безуму колишній викладач лицю Преншар виказував мені певну прихильність, тим часом, звісно, стережучись мене. Там, куди нас заслано, не могло існувати ні приятні, ні повної довіри. Кожен говорив тільки те, що вважав за корисне для своєї шкури, оскільки все або майже все потім переповідали кому слід викажчики, що пильнували за нами день і ніч.

Вряди-годи хтось із пацієнтів зникав, отже, його справу вже визначено – її розглянув військовий трибунал: бідолаху засилали в африканський штрафбат, або на фронт, або для дальшого лікування до Кламарської божевільні.

На їхнє місце незмінно прибували інші бідолахи, їх звозили з усіх родів військ: молодесеньких і пристаркуватих, боягузів і хвальків; щочетверга до них приходили батьки, дружини й навіть діти, що ошелешено вирячували очі.

У залі побачень ці родичі рясно проливали сльози, надто ввечері. Сюди приходило плакати безсилля людей перед війною: посидівши, жінки й діти, бліді від газових ламп, поверталися коридором додому, спроквола човгаючи ногами. То було велике й огидне стадо плакальниць.

Лола провідувала мене в цій своєрідній в'язниці, й такі візити видавалися їй романтичною пригодою. Ми не плакали – ні вона, ні я. Нам не було де брати сльози.

– Фердіанане, ти справді збожеволів? – запитала вона мене одного вечора.

– Так, я божевільний! – признавсь я. – Тож тебе лікуватимуть тут?

– Лоло, страх не мінують.

– Невже ти так боїшся?

– Ще й як! Страх – це коли згодом я помру власною смертю, а тут мене хочуть спаї і йти! Краще нехай закопають у землю, кинуть гнити на цвинтарі, щоб я спокійно лежав, готовий, може, й воскреснути... Хіба знаєш, що чекає на тебе по смерті? Лоло, розумієш, коли тебе сплять на попіл, то це вже кінець, вороття не буде. Бо кістяк усе-таки бодай трохи скидається на людину, він швидше може воскреснути, ніж попіл. Коли попіл – це вже кінець. Що ти на це скажеш? Хіба війна не?..

– Ох! Фердіанане, ти боягуз! Ти гидкий пацюк!

– Атож, я боягуз, я відкидаю війну й усе пов'язане з нею. Та я оплакую не себе. Я заперечую війну не задля себе. Я не ридаю над собою. Я просто відкидаю її геть разом з усіма людьми, що беруть у ній участь, я не хочу мати нічого спільного ні з ними, ні з нею. Навіть якщо їх буде дев'яносто п'ять мільйонів, а я сам, то помиляються все-таки вони, а я, Лоло, маю слушність, бо тільки я один знаю, чого хочу: я більше не хочу гинути.

– Фердіанане, хіба можна заперечувати війну? Коли батьківщина в небезпеці, тільки божевільні й боягузи відмовляються воювати...

– Що ж, хай живуть божевільні й боягузи! Чи, радше, хай виживуть божевільні та

боягузи! Лоло, ти, скажімо, пригадуєш прізвище бодай одного з безлічі солдатів, забитих упродовж Столітньої війни? Ти хоч прагнула коли дізнатися їхні прізвища? Для тебе вони такі самі безіменні, байдужі й безвісні, як і останній атом ось цього прес-пап'є, що перед нами, або твій вранішній послід... Лоло, збагни: ці недоумки загинули нізачо! Абсолютно нізачо! Я це можу довести, докази вже готові. Важить тільки саме життя. Закладаюся – через десять тисяч років цю війну, хоч зараз вона нам видається великою, ніхто вже не пам'ятатиме... Хіба, може, з десяток ерудитів уряди-годи сперечатиметься про дати найбільших гекатомб, якими вона знаменита. Це все, що люди досі спромагаються вважати за гідне пам'яті з подій минувшини, байдуже, чи збігло кілька століть, чи кілька років, а чи годин. Лоло, я не вірю в майбутнє...

Переконавшись, що я ще й похваляюся такими ганебними почуттями, Лола вже не мала до мене найменшого жалю. Для неї я остаточно обернувся у мерзотника. Лола постановила одразу ж і покинути мене. З неї досить. Я провів її аж до хвіртки нашого притулку, а вона навіть не поцілувала мене.

Лола, звісно, ніяк не могла второпати, чому приречений на смерть не вважає ту смерть за своє покликання. Коли я запитав, як там печуться пиріжки, вона змовчала.

Зайшовши до палати, я побачив, що біля вікна серед гурту солдатів стоїть Преншар і випробовує темні окуляри, дивлячись крізь них на газову лампу. Він пояснив, що ця думка сяйнула йому під час літнього відпочинку на морському березі, а що тепер літо, він хоче носити окуляри, гуляючи вдень у парку. Наш парк був дуже великий, і його пильно охороняв цілий загін наглядачів. Наступного дня Преншар наполіг, щоб я пішов з ним аж на терасу, де він остаточно випробує свої чудові окуляри. Пополудневе сонце яскраво виблискувало на Преншаровім обличчі, захищенім тьмавими скельцями, і я помітив, що в нього майже прозорі ніздрі і він дихає дуже часто.

– Друже, – щиро заговорив капрал Преншар до мене, – час іде, але на мене анітрохи не працює. Моє сумління неприступне для докорів, дякувати Богові, я вільний від такого боягузтва. В цьому світі зважають не на злочини... Від такої практики вже давно відмовились. Так, відмовилися, зважають тільки на промахи. Гадаю, я й сам скоїв промах, причому непоправний...

– Коли крали консерви?

– Так, уявіть собі, я гадав, ніби це нищий учинок, якого буде досить, аби ганебно, проте живцем утекти від баталій, дійти до миру, як отой норець, що, довго пробувши під водою, нарешті виринає на поверхню... Я мало не досяг успіху. Але війна вочевидь затяглась. Уже не можна навіть визначити ту міру огидности, переступивши яку, стаєш огидним батьківщині... Батьківщина заповзлялась приймати всі пожертви, всіляку поживу, байдуже, звідки вона походить. Батьківщина стала без міри поблажлива у виборі своїх мучеників. Фактично, вже немає чоловіків, негідних носити зброю, а надто – вмирати від неї. Та вони, чуєте, навіть із мене роблять героя! Манія вбивства стає така владна, що ніхто вже й уваги не звертає на крадіжку якоїсь бляшанки консервів! Та що там – на те заплющують очі! Звісно, ми звикли щодня захоплюватись нелюдами, і разом із нами весь світ шанує їхню велич, хоча їхнє життя, коли придивитися пильніше, – це довгий, нескінченний злочин. Проте ці люди тішаються славою, честю та могутністю, їхні злочини освячено законом, дарма що, хоч як далеко зазирати в історію (мені, як ви знаєте, за знання історії платили), – ми всюди бачимо, що цілком безневинна крадіжка, надто найпростіших харчів – хліба, шинки, сиру – незмінно призводить до громадського осуду, до негайного вилучення з суспільства, до тяжкої кари, безчестя й ганьби, якої не змити жодним каяттям. Усе це відбувається внаслідок двох головних причин: по-перше, через те, що злодій здебільшого злидар, а злидні позбавляють його будь-якої гідности; по-друге, через те, що його вчинок – німий докір суспільству. Розумієте, коли краде злидар, це просто негідний учинок індивіда... І куди ж ми котимось? Завважте, кара за незначні крадіжки на всіх широтах була дуже тяжка, вона становила не тільки засіб громадського захисту, а й виступала

немов суворою засторогою всім бідолахам, щоб вони тихенько держалися свого місця й своєї касти, з радістю погоджуючись впродовж довгих століть ганути невідомо за що від голоду... Досі в нашій країні дрібні злодії мали певні переваги – їх позбавляли патріотичної честі носити зброю. Та завтра все зміниться, я, злодій, завтра знову займу своє місце в окопах... Такий наказ... Нагорі постановили мов губкою стерти те, що досі називали моїм „схибленням“, і, завважте, вчинили так, зглянувшись на „честь моєї сім'ї“. Яке блюзнірство! Я вас запитую, друже: невже вся моя родина стане решетом і ситом для французьких та німецьких куль, що летять одним роєм?.. Бо в такій ролі виступатиму тільки я, еге ж? А коли я загину, невже мене воскресить честь моєї сім'ї? Ось послухайте, я вже зараз бачу свою сім'ю по війні: адже минає все. Моя родина, коли знову повернеться літо, топтатиме моріжки, гулятиме кожної погожої неділі... От тільки я, батько, лежатиму на метр під землею, в мені кишітиме черва й буде більше всілякої зарази, ніж у купі лайна чотирнадцятого липня, моя плоть зогніє напрочуд швидко... Лягти гноєм у землю невідомого рільника – ось майбутнє справжнього солдата! Ох, друже! Запевняю вас: цей світ – величезна фабрика, де спроваджують на той світ! Ви ще молодий, і нехай ці хвилини мудрости запам'ятаються вам на багато років! Слухайте мене пильно й ніколи не нехуйте, не оцінивши його ваги, головного гасла, яким пишно оздоблене все вбивче лицемірство нашого суспільства: „Співчувайте долі й нелюдським умовам життя злидарів!“ Та послухайте, обивателі й недоумки, експлуатовані, биті та одурені, я вас застерігаю: коли можновладці починають любити вас, це означає, що вони наміряються обернути вас у гарматне м'ясо... Це пророцтво справджується завжди. Все починається з любові. Людовік XIV, як відомо, ганяв свій народ у хвіст і в гриву. Людовік XV так само, але дійшов і до ануса. Звичайно, тієї пори жилося погано, бідним ніколи не живеться добре, хоча їх не вбивали так завзято й люто, як убивають наші сучасні тирани. Адже, слухайте: відпочинок малих людей – у зневазі великих, бо коли можновладці думають про народ, їх спонукає до цього лиш інтерес та садизм... Саме філософи, – добре запам'ятайте це, – почали годувати народ усілякими побрехеньками... Народ, який знав лише катехізіс! І вони взялись, як заявляли, освічувати його. Ох, скільки істин вони мали йому відкрити! Яких пречудових істин, які не втомлюють, а блищать, вилискують, засліплюючи весь народ! Саме так люди здобулися на слово, саме так! Достоту так! Тож загиньмо за це! Бо народ завжди вимагає лише своєї загибелі. Бо він такий. „Нехай живе Дідро!“ – горлали люди, а згодом – „Нехай живе Вольтер!“ Ото вже філософи! І хай живе Карно, що так добре організовує перемоги! Нехай живуть усі! Чи принаймні ті, хто не дає народові виздохати в невігластві й фетишизмі. Вони показали народові коріння свободи. Вони визволили його й нітрохи з цим не барилися. Спершу нехай увесь народ навчиться читати газети, адже спасіння в цьому. Прокляття, хай учиться чимшвидше! Геть неписьменність! Неписьменних не треба, потрібні тільки солдати-громадяни! Які голосуватимуть! Які читатимуть! Які воюватимуть! Які маршуватимуть! Вітатимуть своїх зверхників! Для цього режиму народ невдовзі цілком дозріє. Та чи досить самої втіхи визволення, невже свобода не має нічому служити? Адже Дантон недурно вправлявся у красномовстві. Кількома гучними і такими влучними фразами, що їх чути й сьогодні, він як оком змигнути мобілізував увесь народ. То був перший похід перших несамовитих батальйонів визволеного люду. Перших недоумкуватих виборців і прапоролюбців, що їх повів Дюмур'є здихати у Фландрії. Проте сам Дюмур'є вкрай пізно прилучився до цієї доти нечуваної дріб'язкової гри в ідеалізм і, віддавши перевагу таки грошам, дезертирував... То був наш останній найманець. Солдат, що воює задурно, – це вже новітнє явище. Таке новітнє, що навіть Гете, сам Гете, ставши свідком битви при Вальмі, враз помітив його. Побачивши когорти несамовитих голодранців, які самохіть прийшли шукати смерті від рук прусського короля, боронячи незвісну патріотичну вигадку, Гете відчув, що йому ще треба вчитися та вчитися. „Того дня, – як завжди, своїм звичаєм урочисто заявив він, – почалася нова доба“. Оскільки система була чудова, відразу заходилися серійно продукувати героїв, вартість яких дедалі меншала: адже система вдосконалювалась. Усі користалися нею як могли – Бісмарк, обидва Наполеони, Баррес, а також вершниця Ельза. Прапоролюбна релігія швидко заступила небесну – старе хмаровиння, розвіяне Реформацією і віддавна сконденсоване в єпископських макітрах. Колись мода фанатично вимагала кричати: „Слава Ісусу! Паліть єретиків!“ Проте єретиків було мало, і, зрештою, єретиками ставали доброхіть. А сьогодні, за нашої

доби, ревуть уже незліченні орди, лунають провокативні заклики: „Розстріляти всіх безхребетних! Усіх, хто не має снаги! І безневинних читачів. Шикуйсь, мільйони!“ А тих, хто не хоче ні різати, ні стріляти, смердючих пацифістів, – схопити й четвертувати! Вбивати тридцятьма різними способами – найефективнішими! Щоб вони навчилися жити, їм треба спершу випустити нутрощі, потім вибрати очі й укоротити їхнє слиняве життя! Нехай їх легіонами посилають на смерть, примушують муштруватися під дудку, спливати кров'ю, димітися в кислотах – і тільки на те, щоб батьківщина стала ще миліша, веселіша, добріша! І якщо є серед нас паскуди, які відмовляються розуміти такі високі матерії, їх слід негайно загнати в землю разом із рештою, проте ховати не поряд, а в закутку цвинтаря, зганьбивши епітафіями про боягузів без ідеалу: ці мерзотники втратять право спочивати в затінку пам'ятника, спорудженого коштом уряду й суспільства на честь тих, хто помер пристойною смертю й лежить на центральній алеї; вони втратять ще й право ловити відлуння слів міністра, який у неділю знову прийде до префекта, а пообідавши й висцявшись, просторікуватиме над могилами...

Аж тут із глибин парку Преншара покликав санітар: негайно до головного лікаря!

– Іду, – відповів Преншар, маючи час тільки на те, щоб передати мені чернетку промови, яку щойно читав переді мною. Так учинив би перший-лішний актор-нездара.

Преншара я більше ніколи не бачив. Він мав ваду, властиву всім інтелігентам: був нікчема. Знав дуже багато й заплутавсь у тому знанні. Щоб додати собі завзяття й зважитися на щось, Преншар мусив удаватися до хитрощів.

Часом я згадую той дуже далекий вечір, коли Преншар зник. Пам'ятаю його дуже добре. Будинки передмістя, які підступали до самого парку, знову постають переді мною, як і увесь краєвид, що стає ясний і виразний перед тим, як заховатись у сутінки. А в пільмі дерева більшають і, виростаючи до неба, зливаються з ніччю.

Я ніколи навіть не намагавсь довідатися, що сталося з Преншаром, не прагнув дізнатись, чи він справді, як казали тоді, „зник“. А все-таки краще, що він зник.

Ще точилась війна, а вже можна було розпізнати зародки лихого миру. Неважко вгадати, що станеться з тим істеричним створінням – досить поглянути, як воно звивається тепер у кав'ярні „Олімпія“. В підозрілому довгому півпідвалі з сотнею свічад воно, в самих панчохах, тупотіло серед пилюки й тяжкого розпачу під юдео-саксонсько-негритянську музику. На яскраво-червоних канапах сиділи впереміш британці й негри, всюди вешталась левантієць та росіяни з цигарками в зубах – галасливі та сумовиті, у військових строях. Мундири, що їх тепер дуже важко згадати, теж були зародком сьогодення, пагоном, який росте й досі і стане купою гною тільки згодом, набагато пізніше.

Щотижня, посидівши кілька годин в „Олімпії“ й добряче розпаливши свої жадання, ми цілим гуртом ішли провідувати пані Ерот, що продавала нам білизну, рукавички та книжки в завулку Березина позаду театру „Фолі-Бержер“. Тепер цього театру вже нема; в тім завулку собачки, ведучи на повіді своїх маленьких господинь, справляли природні потреби.

Ми ходили туди, навпомацки шукаючи свого щастя, якому люто погрожував увесь світ. Ми ніби й соромилися наших жадань, та однак їм годилось коритися! Зректись кохання набагато важче, ніж зректись життя. В цьому світі або вбиваєш, або кохаєш – і те все діється водночас. „Я тебе ненавиджу – я тебе кохаю!“ Людина несамовито, будь-що боронить та підтримує своє життя двоногої істоти і тягне його аж до наступного сторіччя, немов у тому, щоб продовжувати рід, – величезна втіха, немов, зрештою, це дасть нам безсмертя. Людей мов охоплює сверблячка, незважаючи ні на що, їм кортить злягатися.

З головою мені ставало дедалі краще, проте моя воєнна доля й далі зоставалась дуже

непевна. Подеколи мені дозволяли виходити в місто.

Отже, наша продавниця білизни звалася пані Ерот. Її чоло було таке низьке й вузьке, що попервах, зостаючись із нею наодинці, ви вкрай бентежились; натомість її губи – такі усміхнені й повні, що потім ви вже й не знали, як спекатися їх. Маючи незвичайну пожадливість та незабутній темперамент, вона плекала кілька простих і хижих суто комерційних задумів.

Своє багатство пані Ерот почала збивати кілька місяців тому з допомогою союзників, а надто – власного лона. Слід сказати, що їй видалили яєчники, торік оперували з приводу сальпінгіту. Ця визвольна кастрація стала для неї багатством. Гонорея в жінок часом може давати добрі наслідки. Жінка, що весь вік боїться завагітніти, – те саме, що імпотент, вона ніколи не досягне великих успіхів.

І старі, й молоді, а разом з ними і я вважали, що в задніх комірчинах певних крамничок і книгарень можна залюбки натішитись недорогим коханням. Саме так було ще років двадцять тому, проте відтоді пішло в небуття вже багато речей, а надто – приємних. Англосаксонське пуританство місяць у місяць висушує нас дедалі більше, воно майже внівець обернуло веселі втіхи затильних комірчин. Усе повернулося до шлюбу і до поправи звичаїв.

Пані Ерот добре скористалася з останніх сороміцьких свобод, коли ще було можна злягатися навстоячки і недорого. Однієї неділі до її крамниці прибував безробітний аукціоніст і зостався там назавжди. Він виявився трохи маразматик і більш нічого. Їхнє щастя було неголосне. В затінку газет, сповнених безумних закликів до останніх патріотичних жертв, у край помірковане обачне життя тривало далі, ставши ще вигадливішим на всілякі хитрощі. Отакі вони, п'ятьма та світло, лице і зворотний бік однієї медалі.

Аукціоніст розмістив у Голландії гроші своїх найближчих приятелів, а згодом і самої пані Ерот, тільки-но вона стала довіряти йому. Краватки, бюстгальтери й сорочки, які продавались у її крамниці, приваблювали дедалі більше клієнтів, а надто клієнток.

Чимало звичайних і міжнародних побачень відбулося за рожевими фіранками, тимчасом як балакуча господиня, чий пишний й до памороків напахчене тіло могло пробудити хіть у найпохмурішого жовтушника, невтомно плескала язиком. Паруючи людей і до всього ставлячись тверезо, пані Ерот діставала своє – передусім грошима, бо, торгуючи почуттям, мала з того десятину, а по-друге, тішилася тим, що навколо неї так багато кохання. З допомогою обмов, вигадок, зрад вона і з'єднувала, й розбивала пари з однаковою втіхою.

Пані Ерот без упину вибудовувала в уяві картини щастя й пов'язані з ним драми. Вона дбала про людські почуття. Торгівля від цього тільки процвітала.

Пруст, що його я часом несамохіть згадував, заблукав у безмежжі, з незвичайною старанністю зображуючи марноту пісних церемоній і ритуалів, що обплутують життя світських людей, людей-пусток; зображуючи примарні бажання учасників оргій, що все чекають на свого Ватто, шукачів, що без усякого завзяття прагнуть потрапити на казковий острів кохання Кітеру. Проте пишна пані Ерот, що вийшла з простолюду, міцно стояла на землі завдяки своїм тваринним конкретним уподобанням.

Якщо люди такі лихі, це, мабуть, тому, що страждають, але від хвилини, коли припиниться їхнє страждання, до миті, коли вони стануть хоч трохи кращі, мине досить багато часу. Матеріальний достаток і чуттєві вдовolenня пані Ерот не встигали злагіднити її войовничі риси.

Пані Ерот була не лихіша за більшість навколишніх крамарок, але докладала чимало зусиль, аби довести протилежне. Через те й стала популярною. Її крамничка була не

чим іншим, як місцем побачень, вузькими, невидними дверима в світ розкошів та багатства, куди я, попри все своє бажання, довго не міг потрапити і звідки після першого мого знайомства з ним мене безжально потурили.

Паризькі багатії живуть укупі, їхні квартали, мов шматок торта, цілим масивом тягнуться від гострого верха Дувру до заокругленої основи, що спирається на сади і парки між мостом д'Отей і брамою Порт-де-Терн. Так-то. Це гарна частина міста, все решта-тільки страждання і бруд.

Коли хто чужий заблукає в квартали багатіїв, то спершу не помічає їхньої різючої відмінності від решти кварталів. Просто тут вулиці трохи чистіші, та й годі. Аби дізнатися, що діється в душах тамтешніх жителів, побачити речі, серед яких вони живуть, слід покладатися на випадок або на любовну пригоду.

Через крамницю пані Ерот можна було трохи зазирнути в те таємниче царство завдяки аргентинцям: ці приходили сюди з привілейованих кварталів, аби купити пару кальсонів чи сорочку й перекинутися словом з добре дібраним гуртом чарівних дівчат із акторськими та музичними амбіціями, – дівчат, що їх зумисне наблизила до себе пані Ерот.

До однієї з них я, не маючи, як кажуть, нічого запропонувати їй, крім своєї молодости, дуже прихилився. Дівчину звали Мюзін.

У провулку Березина, мов у справжній невеличкій провінції, затиснули між двома паризькими вулицями, всі крамарі добре знали своїх сусідів, тобто суто по-людськи, мало не втрачаючи глузду, шпигували одне за одним і пускали плітки та обмови.

Перед війною ці люди жили вкрай убого й до розпачу ощадливо. Серед інших випробувань злиднями їм неодмінно дошкуляло те, що через сутінки, які панували в провулку, вони вже о четвертій годині дня були змушені запалювати газові лампи у вітринах. А в затильних комірчинах, навпаки, світла ніколи не запалювали, створюючи там ту атмосферу, що їй потрібна для всіляких делікатних дій. Через війну чимало крамниць, незважаючи на велику ощадливість власників, занепало, натомість заклад пані Ерот завдяки молодим аргентинцям, високій офіцерській платні й порадам друга-аукціоніста, досяг такого буйного розквіту, що всі довколишні мешканці паплюжили його найогиднішими словами. Відзначмо, наприклад: під ту саму пору славетний кондитер із сто дванадцятого номера нараз утратив мало не всю свою чудову клієнтуру, мобілізовану до армії. Звичайні шанувальниці його мистецтва, що полюбляли довгі великопанські рукавички й фіакри, тепер, оскільки всіх коней реквізовано, мусили ходити пішки й до нього вже не заходили. А, скажімо, в Самбане, палітурника, що опрацьовував ноти, зненацька прокинулось бажання, з яким він нічого не міг удіяти: вчинити содомітський гріх з молоденьким солдатом. Через невдалу спробу здійснити одного вечора цей подвиг Самбане зажив лихої слави непоправного злочинця, а патріоти звинуватили його ще й у шпигунстві. Самбане мусив закрити крамницю. А от пані Ерманс із двадцять шостого номера, що донедавна успішно торгувала гумовими виробами, які можна називати, а можна й ні, могла б, завдяки новим обставинам, мати тепер ще більші прибутки, якби їй не доводилося зазнавати несвітських труднощів: адже презервативи постачали з Німеччини.

Отже, тільки пані Ерот, ставши на порозі нової, демократичної доби, доби тонкої білизни, легко ввійшла в процвітання. Крамарі тоді писали одне одному безліч анонімних листів, і то паскудних, проте пані Ерот, аби трохи розважитись, воліла писати лише значним особам: навіть цим вона виказувала свою амбітність, що становила саму суть її вдачі. Голові військового трибуналу вона послала листа тільки аби сповістити, що його дружина стрибає через пліт. Маршалові Петену, аби розгніввити його, вдавшись до словника, пані Ерот писала англійською мовою. Що таке анонімний лист? Отрута, що стікає з пера! Пані Ерот і сама щоранку отримувала цілу паку непідписаних листів, які, запевняю вас, гидко тхнули. Стеревшись, вона хвилини на десять замислювалась, а потім, не знати як і завдяки чому, раптом відновлювала

душевну рівновагу, почуваячись іще певніше, ніж доти, бо в її серці не було місця сумнівам, а правді – й поготів.

Серед її клієнток і протезе траплялося чимало актрисок, що мали більше боргів, ніж суконь. Пані Ерот кожній давала поради, й ті поради припадали до серця. Серед тих дівчат була й Мюзін, що видавалася мені найпривабливішою. То був справжній музичний янгол, фея зі скрипкою, але, як я згодом побачив, фея надто корислива. Невблаганна в своєму прагненні доскочити успіху не на небі, а на землі, Мюзін, коли я познайомився з нею, грала в невеличкій виставі в театрі „Вар'єте“, виставі, яка ввібрала в себе все найвитонченіше, суто паризьке й давно забуте.

Акомпануючи собі скрипкою, вона виконувала нібито імпровізований, віршований мелодійний пролог. Сюїадний, гідний захоплення жанр.

Я відчував до Мюзін таке жагуче кохання, що, неспроможний стримати себе, шалено гасав од шпиталю до того театру. Майже завжди я був там не сам. Її палко прагнули бачити представники наземних військ, а також авіатори, досягаючи при цьому більшого успіху, але найвправнішими спокусниками виявилися, безперечно, аргентинці. Через неймовірне розростання армії закупівля аргентинського м'яса перетворилася на бурхливу стихію. Маленька Мюзін вправно скористалася тією гендлярською добою. І цілком слушно: адже нині аргентинців нема.

Я нічого не розумів, в усьому почувавсь ошуканим, мене дурив цілий світ – зраджували жінки, зраджували гроші й ідеї. Я почувався скривдженим. Нині мені припадком десь раз у два роки трапляється здибати Мюзін, як, зрештою, й багатьох із тих, кого я знав колись дуже добре. Два роки – це той проміжок часу, що дає можливість, глянувши одним оком, непомильно, немов інстинктом усвідомити та відчутти бридкість, якої набуває навіть гарне колись обличчя.

Попервах з хвилину наче вагаєшся, та потім сприймаєш те обличчя таким, яким воно стало нині: спотвореним і огидним; мусиш упізнавати карикатурні риси, що їх повільно й старанно проорав різець часу за два роки. Слід змиритись із плином часу й портретами, які він створює. Здається, немов упізнавши одне одного (наче іноземну банкноту, яку спершу вагаєшся брати), ми потверджуємо, що не збилися з дороги, що, не дуже тим переймаючись, іще два роки йшли неминучим курсом-дорогою гниття. Оце й усе.

Мюзін, коли ненароком бачить мене, так лякається, що, здається, ладна втекти, побігти невідомо куди. Мюзін вочевидь стає погано, бо я нагадую їй про минуле; але я знаю, скільки їй років, і то так давно, що вона аж ніяк не сховається від мене. Мюзін збентежено спиняється переді мною, неначе перед страховиськом. І вона, така витончена, вважає за пристойне ставити мені незграбні, безглузді запитання, поводитьсь, мов піймана на гарячому покоївка. В жінок така сама вдача, як у слуг. Може, тієї миті Мюзін тільки уявляє собі, ніби відчуває огиду – бодай цим я ще можу себе потішити. А може, це я лише думаю, ніби я їй огидний. Бо в огидності я, напевне, митець. Зрештою, чому й тут не можна виявляти таке саме мистецтво, як у красі? Це жанр, який ще треба розвивати, так-то.

Я довго гадав, ніби маленька Мюзін звичайна дурепа, але згодом пересвідчився, що цю гадку породило моє марнославство. Адже до війни, як ви знаєте, було набагато більше дурнів і невігласів, ніж тепер. Люди майже не мали уявлення про світ загалом, про царину неусвідомленого... Такі недоумки, як я, ще легше, ніж сьогодні, плутали золото з сухозліткою. Закохавшись у гарненьку Мюзін, я гадав, ніби кохання обдарує мене найпотрібнішим, передусім – сміливістю, якої мені бракувало, – і все тому, що моя маленька обраниця на диво гарна й пречудово грає! Кохання немов алкоголь: що дужче нап'єшся і знесилієш, то, здається, більше в тобі сили, розуму й певности.

Пані Ерот, родичка багатьох полеглих героїв, виходила зі свого провулку тільки в пишній жалобі. До центру ходила вкрай рідко, бо її приятель-аукціоніст виявився

вельми ревнивий. Ми збиралися позаду крамнички в ідальні, що, відколи з'явивсь достаток, дедалі більше скидалася на невеличкий салон. Там, при світлі газових ламп, ми гомоніли і розважались, дбаючи про звичаї і пристойність. Крихітка Мюзін сиділа за піаніно й награвала класичні речі, ми всі захоплювалися класикою, як і годилось у ті скорботні часи. Сходились пополудні, сідали тісним гуртом, аукціоніст – посередині, й спільно колисали наші таємниці, страхи та надії.

Нещодавно найнятий новий служник пані Ерот намагався якомога докладніше дізнатись, як чоловік врешті зважується пов'язати свою долю з дружиною. На його батьківщині вільного кохання не було. Ті всі аргентинці, офіцери, пронозуваті клієнти наганяли на нього майже тваринний страх.

Мюзін дедалі частіше забирали до себе південноамериканські клієнти, тож зрештою я добре познайомився з усіма куховарками й слугами тих добродіїв, бо здебільша чекав свою кохану на кухні. А втім, лакеї тих панів мали мене за сутенера. Кінець кінцем геть усі, навіть сама Мюзін і, напевне, завсідники крамнички пані Ерот, стали думати, що я сутенер. Я нічого не міг удіяти. А проте рано чи пізно кожному однаково наліплять якусь етикетку.

Військове начальство ще на два місяці дало мені відпустку для лікування й навіть обіцяло знову взяти до війська. Ми з Мюзін постановили оселитись разом у Білланкурі. Це були тільки хитрощі, аби припнути мене, бо, користаючись тим, що ми жили далеко від центру, вона чимраз рідше поверталася додому. Завжди в неї знаходились нові причини лишитись у Парижі.

Ночі в Білланкурі були лагідні й тихі, тільки зрідка їх ожвавлювали сміхотливі тривоги з приводу появи аеропланів та цепелінів. Завдяки цьому громадяни могли досхочу натруситися від страху. Чекаючи на кохану, я, скоро лиш опадала ніч, ходив гуляти аж до мосту Гренель, де п'ятьма піднімалася з річки до самих колій метро; в непроникній темряві намистинками тягнуся ліхтарі, а залізничка поїзда, котячись, наче грім, ударяло в бік величезних кам'яниць набережної Пассі.

У містах існують такі огидні закутки, де ти майже завжди самотній.

Зрештою Мюзін стала навідувати наше своєрідне родинне вогнище лише раз на тиждень. Вона дедалі частіше акомпанувала співачкам на вечірках в аргентинців. Звісно, Мюзін могла б грати й заробляти гроші в кінотеатрах, де мені було б набагато легше її знайти, але аргентинці мали веселу вдачу й добре платили, натомість у нудних кінотеатрах платили мало. В житті завжди доводиться вибирати.

Щоб довершити моє нещастя, виник Армійський театр. Мюзін одразу налагодила сотні зв'язків у військовому міністерстві й дедалі частіше виїздила на фронт розважати наших солдатиків, зникаючи часом на цілі тижні. Вона старанно вигравала сонати й адажіо перед партером, де зручно вмощувався штаб, милуючись заодно і її ногами. Солдати, що амфітеатром сиділи позаду свого начальства, втішалися лиш відлунням. Хоч-не-хоч Мюзін мусила залишатися на іноді нелегкі ночі в готелях прифронтової зони. Одного разу вона, аж сяючи, повернулася додому й показала грамоту за геройство, що її підписав, коли ваша ласка, один з наших визначних генералів. Ця грамота стала основою її подальшого триумфу.

В аргентинській колонії Мюзін ураз здобула незвичайну популярність. На її честь улаштовували цілі свята. Всі захоплювались Мюзін – такою гарною фронтовою скрипалькою! Такою свіжою, кучерявою, а на додачу – героїнею! Аргентинці були вдячні за високі прибутки, без міри захоплювались нашим начальством, і коли до них знову прийшла моя Мюзін із найсправжнісінькою грамотою та юним гарненьким личком, проворними славними пальчиками, вони стали найщиріше її любити – так би мовити, накидати їй ціну. Героїчною поезією найрадніше захоплюються ті, що самі на війну не ходять, а ще дужче – ті, що надміру багатіють на війні. І так завжди.

Ох, від того пустотливого героїзму просто нудить. Судновласники з Буенос-Айреса присвячували себе гарненькій дівчині, що так чудово ожіночувала французьку мужність і войовничість. Мюзін, признатися, спромоглася створити невеличкий і дуже кокетливий репертуар воєнних пригод, що, немов грайливий капелюшок, страшенно їй личив. Інколи вона навіть мене вражала своїм тактом і, по правді, слухаючи її, я усвідомлював, що проти неї я тільки грубий наслідувач у царині оповіді всіляких небилиць. Вона вміла надавати своїм вигадкам певного драматичного флеру, і її оповідь одразу ставала неоціненна і зворушлива. Я раптом збагнув, що ми, справжні солдати, розповідаючи небилиці, грубо прив'язані до часу та подробиць. Натомість гарненька Мюзін працювала на вічність. Слід покластися на слова Клода Лоррена, мовляв, передній план картини завжди навіває відразу і мистецтво вимагає, щоб головну тему твору зображували в далечі, в невловному, там, де вже починається омана, ота мрія, зловлена на гарячому, те єдине, що люди вшановують любов'ю. Жінка, яка розуміє жалюгідність нашої вдачі, дуже легко обертається на нашу найдорожчу, найпотрібнішу і найвищу надію. Ми чекаємо, щоб вона визначила облудний сенс нашого існування, та, поки триває те чекання, вона, користаючись зі своєї чарівної функції, може сягнути неабияких статків. А крихітці Мюзін інстинкту не бракувало.

Аргентинці селились у районі вулиці Терн, а надто в околицях Булонського Лісу в добре відгороджених од світу розкішних приватних кам'яницях, де взимку панувало таке приємне тепло, що, коли зайти з вулиці, ваші думки несамохіть раптом стають оптимістичні.

Аби довершити власну поразку, я, як уже казав, аж тремтячи з розпачу, намагавсь якомога частіше чекати свою кохану на кухні. Терпляче сидів іноді до самого ранку, часом дрімав, хоча ревності разом з білим вином, яке щедро наливали мені слуги, таки добре бадьорили мене. Самих панів аргентинців бачив дуже рідко, чув лише їхні співи, покручену іспанську мову й піаніно, що не змовкало ні на хвилину, хоча здебільша на нього грали руки не Мюзін, а чийсь інші. Що ж та сука виробляла своїми руками, коли не грала?

Уранці, побачивши мене під дверима, Мюзін кривилася. В такі хвилини я скидався на справжнього собаку біля порога, бо, мов із кісткою, не хотів розлучатися зі своєю радістю.

Свою молодість здебільшого марнуєш через нетямущість. Було очевидно, що моя кохана зовсім покине мене, і то скоро. Я ще не з'ясував, що існують два дуже відмінні людські загали – громада багатіїв і громада злидарів. Мені, та й не мені одному – знадобилися двадцять років і війна, щоб навчитися триматись у межах свого загалу, запитувати про ціну речей і людей, перше ніж торкнутися їх, а надто – перше ніж їх узяти.

Я грівся на кухні вином у товаристві слуг і не розумів, що над мою голову танцюють аргентинські божки, що могли бути й німецькі, французькі, китайські, – це не мало жодного значення; головне – то справжні божки, багатії, – це й треба було з'ясувати. Вони нагорі з Мюзін, а внизу я – самотній. Мюзін замислювалась над своїм майбутнім, отож і надумала пов'язати його з божком. Я, звичайно, теж думав про своє майбутнє, але ті роздуми скидались на безумство: адже я потай увесь час боявся, що мене вб'ють на війні або ж я здохну з голоду в мирні часи. Я був закоханий, а смерть лише на хвилину відступилась од мене, – жажіття, та й годі. Недалеко, за яку сотню кілометрів, мільйони сміливих, озброєних, навчених чоловіків чекали, аби погубити мене, чекали на мене й французи, аби здерти з мене мою бідолашну шкуру, коли я не захочу, щоб її обернули на криваві клаптики ті, що по той бік фронту.

Для бідних у цьому світі є два головні способи здохнути: через цілковиту байдужість

ближніх у мирні часи і через їхній людовбивчий шал під час війни. Якщо ближні починають думати про тебе, – то, отже, готують тобі муки, більш нічого. Тих паскуд цікавить тільки кров: Преншар казав правду. Коли тобі загрожує бойня, про майбутнє не дуже й замислюєшся, тільки прагнеш бодай кілька останніх днів натішитись коханням, бо це єдиний спосіб хоч трохи забути про своє тіло, не бачити, як із тебе живцем здирають шкуру.

Оскільки Мюзін унікала мене, я став уважати себе за ідеаліста: адже ідеалізмом завжди називають власні дрібні інстинкти, перебрані в гучні слова. Моя відпустка мала от-от скінчитися. Газети закликали на бій кожного, хто годен носити зброю, і, зрозуміло, насамперед тих, хто не має зв'язків. Уряд уперто втовкмачував нам, що всі думки треба спрямувати на перемогу.

Мюзін, як і Лола, прагнула, щоб я негайно повернувся на фронт і лишився там; оскільки я ніби не квапився воювати, вона надумала прискорити події, дарма що таке втручання не відповідало її вдачі.

Того вечора, коли ми разом повернулись у Білланкур, що, звичайно, траплялось у край рідко, залунали пожежні сурми, й усі мешканці нашого будинку на честь не знати якого цепеліна побігли до підвалу.

Ці невеликі паніки, коли увесь квартал у піжамах, зі свічками в руках, квокчучи, зникав у підземеллях, ховаючись від майже завжди уявної небезпеки, свідчив про жахливу нікчемність тих істот – чи то наполоханих курей, чи то дурних і згідливих баранів. Такої, а то й гіршої мерзоти цілком досить, щоб найтерплячіший, найпослідовніший соціофіл пройнявся до людей огидою.

Скоро лиш пролунав сигнал тривоги, Мюзін зразу забула, що Армійський театр у ній відкрив цілі поклади героїзму. Вона наполягала, щоб я біг разом з нею в підземелля, в метро, в каналізаційні труби – байдуже куди, аби тільки миттю і чим глибше сховатись! Побачивши, як мешканці, гладкі й худі, кумедні й поважні, чимдуж збігають униз до рятувальної діри, долаючи зразу по чотири сходинки, я, зрештою, виповнився байдужості. Боягуз чи сміливець – яке це має значення? Тут кролик, а там герой – і це та сама людина, тут вона думає не більше, ніж там. Усе, не пов'язане з заробітками, безмежно далеко виступає за рамки людського розуміння. Питання життя та смерті людині неприступні. Навіть про власну смерть вона думає абияк і вряди-годи. Зрозумілі їй тільки хліб та видовища.

Я не хотів іти, а Мюзін заливалася слізьми. Сусіди підганяли й кликали за собою, і я врешті погодився. Будинок мав кілька підвалів, тож можна було вибирати. Майже всім видавалося, ніби підвал різника найкращий, бо начебто найглибший з-поміж усіх. Уже з порога вчувався ядучий, добре мені знайомий запах, що миттю став просто нестерпним.

– Мюзін, невже ти підеш туди й сидітимеш поряд із тушами на гачках? – спитав я.

– Чом би й ні? – здивовано відповіла вона.

– А мені, – сказав я, – згадуються дуже прикрі речі, я краще піду нагору...

– Ти що, справді йдеш?

– Скінчиться тривога, й ти знову мене побачиш!

– Але ж вона може затягтися...

– Та ні, це не надовго. Я краще почекаю нагорі. Не люблю духу м'яса.

Під час тривоги, сидячи в безпечних криївках, мешканці ввічливо жартували, кілька

жінок у пеньюарах елегантно, немов і не кваплячись, утискалися під протхнуті сирим м'ясом склепіння, куди їх шанобливо запрошували різник і різничиха, вибачаючись за штучний холод, доконечний для зберігання товару.

Мюзін так і зникла в їхньому гурті. Я чекав її вдома ніч, цілісінький день, рік... Вона вже ніколи не повернулася.

Відтоді мені стало дедалі важче гамувати внутрішній неспокій, і в моїй голові крутилося лише дві думки: врятувати шкуру й поїхати до Америки. Але головне завдання – втекти від війни, і вже кілька місяців я напружував для цього всі свої думки.

„Гармат, людей, амуніції!“ – вимагали, здавалось, ніколи не втомлюючись, патріоти. Вони ніби й спати не могли, поки бідолашну Бельгію та безневинний малий Ельзас не вирвуть з-під німецького ярма. Цей невсипущий клопіт заважає, запевняли вони, найкращим з-поміж нас дихати, їсти й злягатися. Він, проте, нітрохи не заважав тим, хто вижив, улаштовувати свої обладунки. Мораль, як кажуть, добра тільки тоді, коли її прикладаєш не до себе.

Треба було чимшвидше поповнити полки. Та після першого ж візиту до лікарів мені сказали, що моє здоров'я поки незадовільне й потребує перебування ще в одному шпиталі – тепер уже там, де лікують хвороби кісток та нервової системи. Одного ранку, поранені й хворі, ми вшістьох – три артилеристи й три драгуни – рушили з призовного пункту на пошуки того місця, де відновлюють утрачену сміливість, згаслі рефлекси й потрощені кістки. Спершу, як і всі поранені, пішли реєструватись у Вальде-Грас, черевату фортецю, шляхетну й геть порослу деревами, де в коридорах сильно тхнуло омнібусом, – запахом, що тепер, безперечно, без навіки: сотнями людських ніг, соломю та олійними лампами. Там ми затримались недовго: тільки-но ввійшли, нас одразу вилаяли як слід два перевтомлені, з лупою у волоссі чергові офіцери, погрожуючи військовим трибуналом. Затим інші адміністратори витурили нас на вулицю. Тут нема місця, сказали вони, направивши нас бозна-куди: в якийсь бастион десь за містом.

Отже, вшістьох, від шинку до шинку, цмулячи аперитиви, ми рушили за тими непевними вказівками на пошуки нового притулку, що нібито спеціалізувався на зціленні отаких, як ми, неспроможних героїв.

Один з нашого гурту володів неабияким багатством, що, признатися, вміщалося у невеликій бляшанці з-під печива „Перно“, славетної тоді марки, про яку нині вже ніхто не чув. У бляшанці товариш зберігав сигарети й зубну щітку; ми всі глумилися з нього, що він – украй незвично для тієї пори – ретельно доглядає зуби, й за ту непристойну вишуканість прозвали його „гомосексуалістом“.

Нарешті після довгих блукань, уже десь опівночі ми підійшли до зануреного в п'ятьмю потрібного нам бастиону „Бісетр“, що мав сорок третій номер. Хоч це було добре.

Бастион нещодавно відремонтували, призначивши його для німецьких старих і поранених. У садку ще навіть не закінчили всіх робіт.

Коли ми прийшли, у військовій половині бастиону ще не було жодного пораненого, тільки санітарка. Почувши наші голоси, вона злякалась, та коли ми її де слід погладили, вже всміхалась: „А мені здавалось, ніби німці прийшли!“ – „Та ні, вони далеко!“ – відповіли ми. – „А що у вас болить?“ – „Усе, крім грішного тіла!“ – зареготав один з гармашів. Атож, дотеп був пречудовий, і санітарка оцінила його.

В тому ж бастионі разом із нами лежали й старі, про яких дбала Громадська опіка. Для них поспіхом спорудили нові флігелі, засклені кілометрами шибок. Їх, мов комах, мали тримати тут до кінця війни. На сусідніх пагорбах розкинувся цілий висип вузьких земельних ділянок з халупами серед глинищ, біля хаток місцями росли латук

та редька, на яких розкошували слимаки, вшановуючи господарів поїданням чомусь саме цієї городини.

Наш бастіон, як і всі шпиталі, був чистий кілька тижнів після відкриття, – отже, спішімо подивитись: адже в нас не тямлять нічого доглядати, це звичайнісіньке паскудство. При місячнім світлі ми абияк полягали на металеві ліжка: палати були новісінькі, ще й електрику не підвели.

Коли ми прокинулись, прийшов головний лікар, вочевидь потішений нашою присутністю, начебто ширий дядько. Лікар мав підстави для радості, бо його щойно підвищили і тепер він начепив на погони аж чотири нашивки. В лікаря були гарні очі, оксамитові й дивовижні, та й він управно користався ними, викликаючи захват чотирьох чарівних медсестричок, що, прикипівши до свого шефа очима, запобігливо звивалися перед ним. Головний лікар одразу, як, власне, й попереджав, збагнув наш моральний стан. Не церемонячись, по-панібратськи взявши одного з наших за плече й по-батьківському торсонувши, він заспокійливим голосом познайомив нас із режимом дня шпиталю й найкоротшим шляхом, що весело і якомога швидше знову поведе нас назустріч смерті.

Там, звідки з'являються подібні до головлікаря люди, мабуть, тільки й гадки, як вирядити нас на фронт. Це, напевне, їх тішить. Їхні намагання – новітнє нечестя. „Франція, друзі мої, вам вірить, Франція – це жінка, найчарівніша жінка! – проголошував головний лікар. – Франція покладається на ваш героїзм. Франція стала жертвою найпідступнішої агресії! Франція має право вимагати від своїх синів справедливої помсти за кривду! Франція вимагає відновити цілість своєї території коштом навіть найтяжчих жертв. Ми, друзі мої, якнайкраще виконаємо свій лікарський обов'язок, ну а ви – виконуйте свій! Наші знання належать вам! Беріть їх! Усі засоби спрямовано на ваше лікування. Допоможіть нам і ви, виявіть усю свою добру волю! Певен, вам її не забракне! Невдовзі ви знову знайдете своє місце в окопах у товаристві фронтів побратимів! Своє священне місце! Ви боронитимете наш любий край! Хай живе Франція! Вперед!“

Атож, лікар тямив, як розмовляти з солдатами. Ми виструнчилися біля ліжок і слухали його. Чорнява дівчина, одна з медсестер, які стояли позаду, страшенно розхвилювалася, навіть зронила кілька сльозинок. Товаришки заходились її втішати: „Не треба, люба... не треба... Та ж він скоро повернеться“ Найревніше втішала подругу трохи огрядна білявка. Проходячи повз нас і підтримуючи бідолашку під руку, вона пояснила: дівчина так побивається за нареченим, його недавно мобілізували до морського флоту. Палкий начальник, розгубившись, намагався вгамувати прекрасне трагічне хвилювання, породжене його короткою натхненною промовою. Він стояв перед медсестрою згнічений і збентежений. У його шляхетному, чуйному серці заворушився болісний неспокій. „Пане, якби ми знали, – шепотіла далі білява сестричка, – ми б вас попередили. Якби ви знали, як вони кохають одне одного!“ Медсестри і сам начальник почовгали з палати. Нами вони більше не переймались.

Я намагався збагнути суть промови, яку щойно виголосив перед нами лікар із прегарними очима; поміркувавши, зрозумів, що його полум'яні заклики, які мене нітрохи не розчулили, – чудовий засіб відбити будь-яку охоту вмирати. Так думали мої товариші, хоча й не відчули в тих словах ні виклику, ні образи. Вони зовсім не прагнули зрозуміти, що відбувається навколо, тільки бачили, та й то ледь-ледь: звичайне безумство світу протягом останніх місяців зросло такою мірою, аж людина вже ні в чому й ніде не має тривкої опори.

У шпиталі, як і вночі у Фландрії, нас переслідувала смерть, щоправда, тут та сама неминуча смерть погрожувала нам уже звіддалік, але, нацькована урядом, не відступала від наших жалюгідних тіл ні на мить.

Тут, звісно, на нас не кричали: до всіх зверталися лагідно й ніколи не згадували про смерть; проте наш вирок виразно читався в останніх рядках кожного паперу, який нам давали підписувати, відчувавсь у сторожкій дбайливості, з якою нас опікали:

відповідальність... наручники... коротесенькі звільнення... всілякі поради... Ми відчували – нас пораховано, пронумеровано і стережено у величезному резерві тих, що завтра вже підуть на передову. Тож не дивно, що всі довкола – й цивільні, і лікарі – були не такі смутні та зажурені, як ми. Суки медсестри нітрохи не переймалися нашою долею, не замислювались над нею, – навпаки, думали тільки про те, аби жити довго, якомога довше, і, звісно, кохати, гуляти і тисячі, десятки тисяч разів злягатися. Кожне з цих янгольських створінь плекало в промежині, немов каторжник, свій потаємний план на майбутнє, план кохання в добу, коли всі ми загинемо де-небудь у багнюці, і то бозна-якою смертю!

Тоді вони згадуватимуть нас, зітхаючи з умисною ніжністю, від чого ставатимуть іще привабливіші; серед тиші вони зворушливо воскрешатимуть трагічні часи війни, поминатимуть полеглих... „А ви пам'ятаєте Бардаму, – казатимуть вони в сутінках про мене, – отого, що ми ніяк не могли вилікувати від кашлю? Бідолашний, через те він завжди так журився... Цікаво, що з ним потім сталося?“

Кілька доречно висловлених уболівань – і жінки стають такі ж гарні, як часом запарені коні місячної ночі. Тепер за кожним їхнім словом годилося розуміти: „Шляхетний воїне, ти загинеш... Ти підеш на смерть... Це війна... В кожного своє життя... Кожному своя роль... Кожному своя смерть... Ми вдаємо, ніби поділяємо твою тугу... Але не можна поділити нічесьї смерти. Маєш бути здоровий і тілом, і духом, щоб тобі нічого не вадило, – не більше й не менше, – а ми молоді, здорові, гарні, розважливі та освічені дівчата... Для нас усе стає біологічним автоматизмом, веселим спектаклем, усе обертається в радість! Адже цього вимагає наше здоров'я! Лихих нападів смутку в нас не буває... Нам потрібні тільки веселощі та втіхи, самі втіхи... Солдатики, вас невдовзі забудуть... Будьте шляхетні й чимшвидше гиньте... Нехай скінчиться війна, щоб ми могли вийти заміж за когось із ваших любих офіцерів... Надто за чорнявих! Хай живе батьківщина! Яке чудове буде наше кохання, коли мій наречений повернеться з війни!.. О, мій чоловік заробить ордени, буде відзначений! А ти, солдатику, якщо доти ще не згинеш зі світу, нашмаруєш його гарненькі черевики в чудовий день нашого весілля... Солдатику, хіба тебе тоді не потішить наше щастя?..“

Головного лікаря й медсестер, що ходили за ним слідом, ми бачили щоранку. Виявилось – це справжній учений. Навколо наших палат незграбно, немов підстрибом, човгали мешканці притулку для старих. Вони швендяли з палати до палати й усюди вихаркували плітки разом із карієсом, розносили клапті обмов і зашмульгані поговори. Приречені на визначене урядом злиденне животіння, старі наче вгрузали в дно замуленої криниці й, прогарувавши все життя, тепер без упину ремигали лайно, що ним обросли їхні душі за довгі роки рабства. Сичала безсила ненависть, запліснявіла в просякнутому сечю неробстві загальних палат. Рештки давньої, вже майже зужитої енергії йшли в них тільки на те, аби бодай трохи нашкодити, аби стерти будь-які сліди втіхи, затруїти свій останній віддих.

Саме в цьому була їхня найвища насолода: в зашкарублому тілі вони не мали жодного атома, який би не повнився злістю.

Коли старі почули, що ми, солдати, поділяємо з ними нужденні вигоди й затишок бастіону, то всім гуртом зненавиділи нас, а водночас ходили й ненастанно вижебрували, перестрівши нас, залишки тютюну й крайці зачерствілого хліба, що падали під лави. Коли ми обідали, їхні пергаментні обличчя прилипали до вікон нашої ідальні. З очей текли слиз і гній, а самі вони скидались на старих пожадливих щурів. Один з цих бідолах видавався хитріший і промітніший за решту, звався він дядько Бірует і, розважаючи нас, співав шлягери свого часу. Він радо робив усе, що йому загадають, аби тільки дали тютюну, лише відмовлявся пройти повз шпитальний морг, який, зрештою, ніколи не стояв пусткою. Один наш жарт полягав у тому, щоб повести його в той бік нібито на прогулянку. Опинившись біля самих дверей моргу, старого зненацька запитували: „Не хочеш зайти?“ Дядько Бірует, буркочучи, тікав так швидко й далеко, що принаймні два дні ми його потім не бачили. Старий немов мимохідь поглянув на власну смерть.

Головний лікар із прегарними очима, професор Бетомб, прагнучи покріпити наші душі, запровадив дуже складне блискуче електричне обладнання, і час від часу ми зазнавали на собі дію електричних розрядів, які, на його гадку, піднімали нам тонус і які годилося терпіти, щоб нас не витурили зі шпиталю. Бетомб був, напевне, заможний, інакше, як би він придбав те дороге електричне причандалля. Його тесть, впливовий політик, що надміру збагатився, скуповуючи ділянки для уряду, дозволяв йому такі розкоші.

Отже, годилося скористатись із цього. Все владналось, – і злочини, й покарання. До лікаря, власне, ми не почували неприязні. Він із ґречною товариськістю розпитував нас і вкрай ретельно обстежував нашу нервову систему. Ця старанно випнута зичливість неймовірно тішила його гарненьких медсестер. Ці красуні щоранку чекали миті, коли можна було втішатися його витонченою галантністю: то були для них справжні ласощі. Зрештою, всі ми грали свої ролі в п'єсі, в якій Бетомб вибрав собі роль зичливого, щиро-людяного, люб'язного вченого, всі ми дуже добре порозумівалися.

У шпиталі я опинився в одній палаті з сержантом Бранледором, добровольцем; Бранледор уже давненько вештався по лікарнях. Кілька місяців він поневірявся зі своїм перфорованим кишковим трактом у чотирьох шпиталях.

Протягом тих поневірянь Бранледор навчився прихилити до себе медсестер і міцно утримувати їхні симпатії. Бранледор часто блював, сцяв і дристав кров'ю, крім того, ядушно дихав, та цього, напевне, було б замало, щоб забезпечити прихильну увагу й ласкавість персоналу, коли навколо страждало ще стільки хворих. Отож між двома нападами кашлю, якщо поряд проходив лікар або медсестра, Бранледор кричав або, залежно від ситуації, мимрив півголосом: „Перемога! Перемога! Ми переможемо!“ Вдало користаючись нагодою вочевидь покріпити твердження палких войовничих брошур, він мав чималий зиск із тієї патріотичної моралі. Так, сержант тямив, як треба прикидатись.

Оскільки театр – усюди, слід самому обирати роль, тож Бранледор мав цілковиту слушність. Бо й справді: хіба в світі є щось безглуздіше й дратівливіше, ніж байдужий глядач, який ненароком вийшов на кін? Мабуть, коли вже вийшов, слід дібрати тон, оживитися, грати роль: слід зважитись або зникнути. А найдужче вимагають видовища жінки – ці суки не мають ніякого жалю до нерішучих аматорів. Війна, безперечно, діє на їхні яєчники, і вони вже вимагають героїв, а той, хто нітрохи не схожий на героя, мусить удавати героїзм або ж готуватися до найтяжчої, найганебнішої долі.

Проживши тиждень у новому шпиталі, ми усвідомили доконечність змінити своє поведження, й завдяки Бранледорові (до війни продавцеві мережив) ті самі перелякані чоловіки, що досі шукали прихистку, пригнічені ганебними спогадами про бойню, від якої щойно втекли, обернулись у несамовиту зграю гультаїв, упевнених у перемозі й, повірте, сповнених завзяття та пишних слів. Ми несамохіть перейшли на грубу й таку сороміцьку мову, що ті дамочки часом червоніли, але ніколи не скаржились: адже, зрозуміло, солдат не менш сміливий, ніж безтурботний, а зчаста ще й брутальний, отже, що брутальніший, то сміливіший.

Попервах, коли ми з усієї сили намагались наслідувати Бранледора, наші патріотичні пориви були ще не дуже переконливі. Минув добрий тиждень, ато й два посилені репетицій, заки ми непомильно виробили відповідний тон.

Помітивши блискуче поліпшення морального стану хворих, наш лікар професор Бетомб, аби заохотити хворих, дав дозвіл провідувати нас – спершу тільки батькам-матерям.

Деякі обдаровані солдати, – про таке мені розповідали, – почавши бій, відчувають сп'яніння й навіть досить сильну хіть. Я, якби лише спробував уявити собі щось

подібне, мабуть, захворів би принаймні на тиждень. Я почувався такий нездатний когось убити, що, певне, було б краще, якби відмовився від такого наміру й ніколи не згадував про нього. Й не тому, ніби мені бракувало досвіду, – бо зроблено все, щоб і мені прищепити смак до вбивств, – я не мав природженого дару вбивати. Мабуть, треба було поступовіше привчати мене до війни.

Одного дня я вирішив признатися професорові Бетомбу, що мені дуже важко, і душою, й тілом, бути таким сміливим, як хотілося б і як вимагають обставини, а надто високі почуття. Трохи боявся, чи не стане він вважати мене за нахабу, за нестерпне базікало... Проте даремно. Навпаки! Професор одповів, що щасливий бачити, як я, віддавшись щирому пориву, прийшов поділитися з ним своїм клопотом.

– Бардамо, друже, вам уже ліпше! Вам просто стало ліпше! – миттю виснував він. – Бардамо, признання, яким ви так несподівано поділилися зі мною, – вкрай сприятливе свідчення, що ваш душевний стан значно покращав... Ще Водескен, скромний, але дуже проникливий дослідник занепаду моралі в солдатів імперії, 1802 року підсумував свої спостереження в трактаті, що вже став класичним, дарма що його несправедливо нехтують нинішні вчені. Зокрема, Водескен цілком точно й вірогідно описав так звані „кризи признань“, які трапляються – напрочуд сприятливий симптом – у хворих, що одужують душою... Наш великий Дюпре майже на століття пізніше описав той самий симптом, назвавши його у своїй славетній класифікації хвороб кризою „призбирування спогадів“; кризою, що, на думку цього автора, має, – звісно, якщо проводити лікування, – трохи передувати загальній руйнації вогнищ неспокою й остаточному звільненню поля свідомости. Це, зрештою, вторинний феномен, що виявляється під час психічного одужання. Крім того, Дюпре, полюбляючи образну термінологію, назвав цю кризу „визвольною діареєю думки“. До її ознак належить почуття великої ейфорії, пробудження товариськості і, до речі, сонькуватість – хворий іноді може проспати цілісінький день. І, нарешті, на останній стадії, – надмірна активність статевих функцій, тож нерідко монсна спостерігати, що в хворих, перед тим байдужих до сексу, раптом прокидається „еротичний шал“. Звідси й приказка: „Хворий не підходить, а летить до одужання“. Ось такими справді чудовими й точними словами описують успіхи реабілітації, що під ними Філібер Маржето, ще один видатний французький психіатр минулого сторіччя, розумів справді триумфальне відновлення всієї нормальної діяльності в хворих, що одужують від страху. Щодо вас, Бардамо, я запевняю: віднині ви стали на шлях одужання. Та чи знаєте, Бардамо, що, оскільки ми дійшли такого втішного висновку, не пізніш ніж узавтра я подам у Товариство військової психології доповідь про фундаментальні особливості людської психіки?... Гадаю, то буде вартісна праця. – Звичайно, професоре, я втішений...

– Отож, Бардамо, знайте, я обґрунтовую таку тезу: до війни людина зоставалась для психолога цілком незбагненою, можливості людської психіки становили загадку...

– Професоре, дозвольте мені сказати – я такої самої думки.

– Бачите, Бардамо, війна завдяки своїм незрівнянним засобам впливу на нервову систему дозволяє людському духові сягнути вершин одкровення! Цілі століття ми марно напружували думку, марно віддавалися дослідницькому шалові – ці відкриття в патології зроблено нещодавно... Признаймося щиро – до сьогодні ми тільки здогадувались про емоційне й духовне багатство людини! Та тепер, завдяки війні, ми вже знаємо! Через вилом, звісно, болючий, проте такий важливий, немов науці його подарувало саме провидіння, ми проникли в глибини психіки. Вже з перших відкриттів я збагнув, у чому полягає безперечний обов'язок сучасного психолога й мораліста! Потрібно цілковито реформувати наші психологічні концепції! Ось така в мене думка, Бардамо.

– Професоре, я теж гадаю, було б добре...

– Ох, Бардамо, і ви такої думки, а я ж вам нічого не казав! Бачите, в людини добро й зло врівноважені. З одного боку, виступає егоїзм, а з другого – постає альтруїзм...

У людей, що належать до еліти, переважає альтруїзм. Хіба не так? Правда ж?

– Авжеж, професоре, саме так...

– А тепер я питаю, Бардамю, яка в еліти моральна риса найвища, яка риса спонукає цих людей виявляти альтруїзм і робить його непереможним?

– Патріотизм, професоре!

– От бачите, а я ж вам нічого не казав! Бардамю, ви зрозуміли мене абсолютно правильно! Адже все так просто: патріотизм і його нерозлучна супутниця – слава!

– Атож!

– Ох! І, відзначу, наші солдатики після перших випробувань вогнем ураз спромагаються звільнитись від усіляких софізмів та теорій, а надто від софізмів самозбереження. Вони інстинктивно прагнуть негайного злиття з правдивим сенсом нашого існування – з нашою Батьківщиною. Щоб дійти такої істини, розум не тільки не потрібний, а й шкідливий! Батьківщина, як і всі найвищі істини, – це щира правда серця, народ ніколи не помиляється! Там, де несумлінний учений сходиться на манівці...

– Як добре сказано, професоре! Як добре! Я немов чую античних греків і римлян!

Бетомб палко потис мені руку й майже батьківським тоном пояснив:

– Отак, Бардамю, я й розумію лікування своїх хворих – електрикою для тіла й для душі, великими дозами патріотичної етики, справжніми ін'єкціями оновчої моралі!

– Професоре, тепер я все розумію!

Я й справді розумів дедалі краще. Вийшовши від професора, не гаючись, пішов з товариством на відправу в новісіньку, аж сяйливу, каплицю й примітив там Бранледора, що зайшов за високі двері й потверджував сміливість свого духу, додаючи відваги недорослій доньці консьєржки. Він гукнув мене, і я зразу приєднався до них.

Пополудні, вперше, відколи ми потрапили до шпиталю, до декого приїхали батьки-матері; згодом вони навідувалися щотижня. Я нарешті написав і своїй матері. Вона тішилась, побачивши мене, і скімлила, немов сучка, якій нарешті віддали її цуцика. Цілюючи сина, певне, гадала покріпити його, і все ж була дурніша від сучки, бо вірила в слова, якими її дурили, аби відібрати мене. Сука принаймні вірить лише своїм почуттям. Якось пополудні ми довго гуляли з матір'ю в околицях шпиталю, ходили нещодавно прокладеними вулицями, вздовж яких стояли ще не пофарбовані ліхтарні стовпи, проминали довгі фасади в патьоках, бачили вікна, завішані барвистим ганчір'ям, латаними сорочками, чули, як опівдні смажать вишкварки, ширячи запахом старого, прогірклого сала. Серед пустки, що зусібіч спроквола підступала до міста, там, де брехня про міську пишноту, танучи, оберталась на купи гною, місто немов виставляло всім, хто прагнув його побачити, свій велетенський зад, усіяний покидьками та сміттям. Дорогою нам траплялись і заводи, хоч ми намагались їх обминати: звідти несло найрізноманітнішим смородом, часом просто нестерпним, здавалося, огиднішого не може бути. Неподалік, між високими, але неоднаковими коминами обертався у руїну ярмарковий майдан, дерев'яні фарбовані коники були задорогі для тих, кому кортіло на них залізти, кого водночас і вабило, й лякало, й стримувало, – недоглянутих рахітичних шмаркачів, що без угаву длубались у носі; лунала музика й витріщалася нужда.

Усе ніби прагнуло відігнати од цих місць правду, що ненастанно поверталась, оплакуючи все на світі; даремно щось діяти, даремно пити червоне, густе, мов чорнило, вино, тутешнє небо завжди однакове, воно ніби замкнене й скидається на величезну калюжу, що вбирає весь навколишній дим.

А на землі, де сковує втомою болото, життєві обрії такі самі вузькі, прикриті будинками й заводами. Тут кожен мур – як справжня домовина. Лола пішла від мене, Мюзін – теж, тепер я зостався сам-самотою. Отож і написав матері – хотілося бодай когось побачити. Мені минало лише двадцятий, а я мав тільки минувшину. В неділю ми з матір'ю довго ходили по вулицях. Вона ділилася зі мною своїми дрібними комерційними новинами, переказувала, що в місті говорять про війну, мовляв, війна – тяжкий смуток і навіть „жах“, але, виявивши неабияку сміливість, ми зрештою покінчимо з війною. Вбиті, на її думку, – це просто жертви нещасних випадків, немов на кінських перегонах: коли добре тримаються, то й не падають. Війна для матері – нове страшне лихо, яке вона намагалась не дуже ворухити; те лихо лякало її, бо містило в собі чимало страшного й незбагненого. В глибинах душі вона вірила: таких малих людей, як вона, створено для страждань, у цьому полягає їхня роль на землі, і якщо віднедавна все пішло так погано, це загалом тому, що ті малі люди скоїли надто багато хибного... Можливо, коїли дурниці, навіть не усвідомлюючи їх, та все ж провина лежить на них, і це ще велика Божа ласка, що вони, страждаючи, мають нагоду спокуювати свою нікчемність та недолугість... Так, моя мати була людина переконана.

Цей покірливий, трагічний оптимізм правив матері за віру й визначав усю її вдачу.

Ми ходили під дощем вулицями, ще навіть не розбитими на ділянки, тротуари часом провалювались, а то й геть зникали, на гіллі ясенків, посаджених обабіч, довго висіли краплі, здригаючись, мов примари, під холодним вітром. Дорога від шпиталю йшла повз численні недавно збудовані кам'яниці, деякі з них навіть мали назви, решта чудово обходились і без назв. Ці кам'яниці були просто „покинуті на тиждень“. Війна брутално вимела з них скромних похильців – заробітчани і роботяги. Вони вже не повернуться навіть нате, щоб тут умерти. Помирати – це теж робота, але вони впораються з нею десь-інде.

Мати, обливаючись слізьми, провела мене до шпиталю, думала, що й зі мною станеться нещасний випадок – смерть, – і не просто змирилася з цим, а й питала себе, чи буде в мені стільки героїчної покори, як у неї. Вона вірила у фатум не менше, ніж у точний метр з Національної технічної школи, про який завжди говорила з пошаною, бо ще замолоду дізналася, що метр, яким вона послуговується у своїй галантерейній крамниці, – досконала копія величного офіційного еталона.

Поміж будинків у тій занедбаній місцевості де-не-де траплялися грядки, нивки й навіть поодинокі старі селяни, що горбилися над клаптиками ґрунту. Якщо ввечері в нас із матір'ю зоставалося трохи часу, ми ходили дивитися на тих кумедних селян, що несамовито ворухили залізом грудкувату масу – землю, в яку кладуть гнити мерців і з якої, проте, виростає хліб. „Мабуть, земля дуже тверда!“ – щоразу озивалася мати, вражено споглядаючи селян. Адже вона знала нужду, хоча тільки дуже близьку до її власної, – міські злидні, й намагалась уявити, як саме бідують на селі. Це єдина цікавість, яку я коли-небудь помічав у своєї матері, і тієї цікавості їй вистачало, вона правила матері за недільну розвагу. Надивившись і натішившись, мати поверталась у місто.

Я не мав жодних вісток ні від Лоли, ні тим паче від Мюзін. Ті суки вочевидь зосталися за межами сфери, де діяв ніби лагідний, а насправді безжальний наказ позбуватися нас усіх, – усіх, чю плоть призначено на криваві пожертви. Двічі мене вже засилали в те місце, де збирають заручників смерті. Мине час, і я знов опинюсь на фронті. Правила гри невблаганні.

Як я вже казав, Бранледор, мій палатний сусіда, тішився несхитною прихильністю медсестер, був геть оповитий бинтами й променів оптимізмом. Бранледорові заздрили всі й намагались наслідувати його. Оскільки ми вже не збуджували патріотичної огиди, – навпаки, з погляду моралі стали гідні всілякої пошани, нас почали

провідувати люди, що займали поважне становище в суспільстві й верхні щаблі паризької муніципальної управи. По всіх салонах пронеслося, що неврологічний центр професора Бетомба став справжнім осередком палкого патріотичного завзяття, так би мовити, вогнищем, де гартується любов до вітчизни. Тепер до нас приходили не тільки єпископи, а й італійська герцогиня, високий урядовець, невдовзі з'явилися й артисти самої Опери та молоді актори „Комеді Франсез“. Усі приходили захоплюватись нами безпосередньо на місці. Вродлива стипендіатка з Театру комедії, що незрівнянно декламувала вірші, дійшла навіть до мого узголів'я, аби прочитати надто вже патріотичні рядки. Під час читання її рудими сатанинськими косами і, звичайно, шкірою пробігали дивовижні хвилі, що, збуривши все моє тіло, сягли аж до промежини. Коли ця богиня заходилась розпитувати мене про мої бойові звитяги, я виклав їй стільки бентежних подробиць, що вона вже й очей з мене не зводила. Розчулившись, попросила дозволу перекласти найразючіші місця моєї оповіді на вірші – це мав зробити поет, один з її залицяльників. Я зразу ж погодився. Професор Бетомб, дізнавшись про цей проект, виявив незвичайну прихильність, навіть дав інтерв'ю – того ж таки дня, та ще й репортерам популярного журналу „Illustre National“, які сфотографували нас усіх на терасі шпиталю поряд із тією гарненькою актрискою.

– Найвищий обов'язок поетів у трагічні часи, які ми переживаємо, – виголосив професор Бетомб, що жодної дурниці не цурався, – прищепити суспільству смак до епічної поезії! Тепер не пора складати пусті, легковажні віршики! Смерть літературній мертвотині! У величному шляхетному гуркоті битв перед нами розпукає нова душа! Вона потрібна для нового патріотичного відродження! Ця душа – ті недосяжні високості, на які злетить наша слава!.. Ми потребуємо величного подиху епічної поезії!.. Як на мене, просто чудово, що в шпиталі на наших очах відбувається незабутнє – творча співпраця поета й героя!

Бранледор, мій палатний сусіда, чия уява в цій ситуації була не така прудка, тож йому й не пощастило потрапити на фото, зрештою став мені несамовито заздрити. Він люто сперечався зі мною за пальму героїзму. Нетямлячись і не знаючи впину, вигадував усе нові, дедалі неймовірніші звитяги.

Було важко вигадати ще героїчніші подвиги, додати бодай щось до тієї несвітської брехні, а проте ніхто в шпиталі не відступався, кожен навипередки прагнув повигадувати ще „чудовіші воєнні сторінки“, героєм яких він нібито був. Ми жили немов на сторінках воєнно-авантурницьких романів, нап'явши на себе шкури фантастичних героїв, а під тими шкурами всім переляканим нутром і еством жалюгідно здригалися. Ми померли б від страху, якби нас і справді спіткали ті вигадані події. Війна на відміну від нас давно вже визріла.

Наш великий приятель Бетомб і далі приймав візити численних зарубіжних достойників, панів учених, усіляких нейтралів, скептиків і цікавих. По палатах вешталася й інспекція військового міністерства, пихаті інспектори з шаблями були дуже втішені, що їхня війна триває й тут, що й за це їм щодня йде платня. Вони теж не шкодували похвал і захоочень. Отже, все гаразд. Бетомб і його незрівнянні поранені стали гордістю медичної служби.

Моя вродлива заступниця з „Комеді Франсез“ невдовзі знову мене провідала, цілком приватно, поки той її поет десь там заримовував поему про мої звитяги. Згодом і я уздрів того молодика – блідого й неспокійного – в якомусь коридорі. На думку лікарів, признався він мені, в нього навдивовижу тонкі волокна серцевого м'яза, тож лікарі, що дбають про таких витончених істот, і не дозволяють йому воювати.

Надолужуючи цей ґандж навіть із ризиком для здоров'я, віддаючи свої найвищі душевні сили, бард-початківець заходився клепати для нас „Крицевий дух Перемоги“. Та поема стане грізним бойовим знаряддям, усі, зрозуміло, завчать напам'ять її незабутні рядки. Так-то.

Мені годі було нарікати: адже серед стількох безперечних сміливців саме мене обрали

на головного героя поеми. Крім того, зі мною поводились по-королівськи.

По щирості, все складалося просто чудово. Вперше поему прочитали в самому театрі „Комеді Франсез“ одного, так би мовити, поетичного пополудня. Запросили ввесь шпиталь. Коли на сцені з'явилася моя рудуля і, тремтячи від збудження, з величними жестами, до самих ніг обгорнена пишними хвилями триколору, стала декламувати, зал підхопився й заплескав у долоні, почались нескінченні овації. До такого я був трохи готовий, та, однак, щиро здивувався, побачивши, як тремтять глядачі, як вони здригаються й навіть стогнуть, намагаючись глибше відчути ввесь драматизм того чи того епізоду мого героїчного життя.

Той поет, мабуть, мав ще буйнішу уяву, ніж я, він по-несвітському роздув мої вигадки, оперяючи їх вогняними римами й пишними епітетами, які тепер урочисто спадали в мертву, сповнену захвату тишу. Дійшовши середини якогось уступу й виголошуючи найпалкіші слова, простягнувши прегарні руки й немов віддаючись найзвитяжнішому з-поміж нас, актриса звернулася до ложі, де сиділи Бранледор, я та ще кілька хворих. У словах, що лунали тієї хвилини, поет святобливо змальовував один із подвигів, які я поприписував собі. До ладу й не пам'ятаю, про що там ішлося, напевне, про щось величне. На щастя, коли йдеться про героїзм, не буває нічого неймовірного. Публіка зрозуміла сенс того артистичного звертання, й увесь зал, радісний, зворушений, схвильований, обернувся до нас, вимагаючи героїв.

Бранледор сидів попереду всіх у ложі й мав куди вигідніше становище, бо своїми пов'язками міг майже цілком затулити нас від публіки. І, паскуда, скористався тією перевагою.

Двоє з нашого товариства видерлись на стільці позаду й через голову Бранледора теж тішилися захопленими вітаннями юрби. Зал аж гримів оваціями.

„Таж ідеться про мене!“ – мало не закричав я тієї миті. – Лиш про мене одного!» Та я добре знав Бранледора, ми б посварилися на очах у цілого залу, а може, навіть побилися б. Зрештою, саме він виграв партію й незмірно тим тішився. Тріумфуючи, як і сподівався, він лишився сам, приймаючи ту велику шану. А нам, переможеним, зоставалося тільки вибратися з ложі й піти за лаштунки, де нам спорядили вельми врочисте прийняття. Принаймні й ми трохи втішились.

Але наша натхненна актриса була в своїй кімнаті не сама. Біля неї впадав поет – її поет, наш поет. Як і актриса, він теж ніжно любив молоденьких солдатиків. Вони пояснили це мені цілком артистично: просто запропонували нескладну обладунку. Зробили пропозицію вдруге, але я нітрохи не зважав на їхні делікатні натяки. Тим гірше для мене, бо все могло б дуже добре владнатися. Вони мали чималий вплив. Я, по-дурному роздратувавшись, одразу ж пішов геть. Я був молодий.

Підсумуймо: авіатори вкрали в мене Лолу, аргентинці забрали Мюзін, а цей збоченець, оспівувач гармонії, видирає в мене прегарну комедіантку. Пригнічений, я вийшов з театру, коли в коридорах уже гасли останні вогні, і вночі, не сідаючи на трамвай, пішки дійшов до свого шпиталю-мишоловки, що причаївся серед глевкого бруду ще не скорених передмість.

Не криючись, мушу визнати: моя голова зроду не була надто багатю на смалець. Та тепер у мене знічев'я ставались такі запаморочення, що я мало не потрапляв під колеса, я, заточуючись, поринав у війну. Перебуваючи в шпиталі й відчувши потребу в кишенькових грошах, я міг розраховувати лише на ті кілька франків, які вельми неохоче щотижня привозила мати. Отож, тільки-но випадала нагода, я то тут, то там шукав собі заробітку. Передусім згадав про одного колишнього роботодавця й відразу ж подався до нього.

В непевні часи незадовго до війни я працював помічником у Роже Пути, торгівця ювелірними виробами, що мав крамницю на розі бульвару Мадлен та вулиці Віньйон. Моя робота в того клятого ювеліра була підсобна: я начищав усілякі срібні вироби, загортав святкові подарунки, це не мало кінця-краю, тож крутився, наче муха в окропі. Коли по обіді зачиняли аудиторії медичного факультету, де я день у день марудився, бо ніяк не міг скласти іспитів, я чимдуж біг до пана Пути й щодня дві або три години воював із шоколадницями, до блиску натираючи їх, аж поки надходив час вечеряти.

Платили мені за роботу якихось сорок франків на місяць та ще годували на кухні, щоправда, щедро. В мої обов'язки входило й те, щоб уранці, до початку лекцій, вигуляти ювелірових сторожових псів. Крамниця пана Пути виблискувала тисячами діамантів, і кожен з тих камінців був вартий моєї платні за десятки років. А втім, ті прикраси виблискують там і досі. Потрапивши під час мобілізації в допоміжні війська, Пути був поставлений за шофера до якогось міністра. Тим часом Пути цілком офіційно став робити куди корисніші послуги, постачаючи коштовності високим урядовцям з військового міністерства. Ті урядовці зі свого боку дуже інтенсивно спекулювали на всіх ринках. Що далі загрузали у війні, то більша виникала потреба в коштовностях. Часом Пути мав так багато замовлень, що насилу спромагався їх виконувати.

Від втоми, яка іноді облягала Пути, його обличчя прибирало бодай трохи розумнішого виразу, але для цього треба було добре втомитись. Та, відпочивши, його обличчя, попри незаперечну витонченість рис, оберталось на гармонійну маску бездумної незворушності, розпачливий спогад про яку назавжди залишавсь у пам'яті.

Його дружина пані Пути немов зрослася з крамничною касою. Цю жінку наче породили на те, щоб вона стала за дружину ювелірові: того вимагали батьківські амбіції. Й вона знала свій обов'язок. Подружжя було щасливе, бо в касі ніколи не переводилися гроші. Пані Пути вдалась аж ніяк не бридка, навпаки, як і чимало інших жінок, була б навіть гарненька, якби не виявила стільки нерішучості, що зупинилася на порозі краси, мов на порозі життя: її коси були надто рівно зачесані, усмішка – надто несподівана й нетривка, рухи – надміру швидкі й неначе злодійкуваті. Було несила збагнути, що ж у тій особі заздалегідь обраховане й чому при ній почуваєшся незатишно. Інстинктивна гидливість, яку навіюють крамарі кожному, хто підступився до них і збагнув їхню суть, бодай трохи стишує жалі тих злидарів, які нікому нічого не продають.

Дрібний торговельний клопіт до решти поглинав пані Пути, – як і пані Ерот, тільки в трохи іншому розумінні; вона, наче вірний – Богові, віддавалася тому клопотові душею й тілом.

Проте вряди-годи наша господиня переймалась і довколишнім світом. Якось юна замислилась про батьків-матерів.

– Яке лихо оця війна для тих, у кого дорослі діти!

– Подумай, перше ніж говорити! – зразу присадив її чоловік, протиставляючи цим сентиментам рішучість і жертвовність. – Хіба не треба боронити Францію?

Отож добряги, а насамперед – щирі патріоти щовечора засинали над мільйонами власної крамниці – багатством Франції.

У борделях, які подеколи навідував пан Пути, він ставав вибагливим і прагнув, щоб його не вважали за марнотратника. «Ясочко, я тобі не англієць, – попереджав він одразу. – Я знаю, як дістаються гроші! Я простий французький солдат, і мені не горить!» Такою була його вступна заява. Жінки дуже шанували пана Пути за те, що він так мудро споживає втіхи. Любить розважитись, але розуму не втрачає.

Пути скористався зв'язками в своєму світі й посприяв власниці борделю в її оборудках із коштовностями, бо вона вже була зневірилась у грі на біржі.

Пан Пути напрочуд швидко просунувсь у військовій царині, спершу перейшовши від тимчасових відстрочок до тривалих, а невдовзі його остаточно звільнили від вояцької служби після вже й не знати скількох візитів поблажливих лікарів.

За найвищу втіху свого життя він уважав споглядання, а по змозі – обмацування гарненьких литок. Саме ця втіха ставила його вище від дружини, бо та до решти офірувала своє серце торгівлі. Коли вдача однакова, все-таки складається враження, що в чоловіка завжди трохи більше неспокою, ніж у жінки, навіть якщо він геть обмежений і нудний. Пути певною мірою скидався на актора-початківця: чимало людей, причетних до мистецтв, теж полюбляють гарненькі литки. Пані Пути була дуже щаслива, що не має дітей. Вона так часто втішалася своєю безплідністю, що її чоловік зрештою сповістив про це господиню борделю. «Однак на фронт мають іти чиїсь діти – це ж обов'язок!» – відповіла господиня. Й справді, війна на всіх накладала обов'язок.

Міністр, якого Пути возив автомобілем, теж не мав дітей, міністри ніколи не мають дітей.

Разом зі мною 1913 р. в крамниці, виконуючи всілякі дрібні доручення, працював іще один допоміжний робітник – Жан Вуарез: вечорами він підробляв статистом у невеликих театриках, а пополудні розносив замовникам товар Пути. Жан удовольнявся такою ж мізерною платнею, як і я, але дещо ошадив на метро. Розносячи клієнтам усякий дріб'язок, він пішки впорювався не менш швидко, ніж їдучи на метро, і клав собі до кишені вартість проїзду. Це й було його додатковою платнею. Правда, в нього смерділи ноги, і то дуже, але він знав про це. Часом просив мене повідомляти, коли в крамниці нема клієнтів, щоб він міг спокійно позалицятись до пані Пути. Після інкасації виручки Жана миттю проганяли до мене в затильні комірчини.

Ноги йому дуже прислужилися й на війні. У своєму полку він був найпроворнішим зв'язківцем. Одужуючи після поранення, прийшов провідати мене до нашого шпиталю у форті Бісетр. Ось тоді ми з ним і надумали позичити трохи грошей у нашого колишнього господаря. Сказано – зроблено. Коли ми дійшли до рогу бульвару Мадлен та вулиці Він'йон, Пути саме закінчував виставляти вітрину.

– Ти ба! – трохи здивувався пан Пути. – Ну, я страшенно радий вас бачити! Заходьте! Вуарезе, який ви тепер славний! А ви, мій хлопчику Бардаму, видаєтеся хворим! А втім, ви ж іще молоді, здоров'я повернеться! Дарма, вам іще пощастило! Хай балакають що завгодно, але ми живемо в знаменний час! Хіба не так? Ну, годі журитися! Хай там що, на наших очах твориться історія! Та ще яка історія!

Ми нічого не відповіли панові Путі, нехай каже, що хоче, заки ми скубнемо в нього трохи грошей.

– Ох! Уявляю собі, як ото тяжко в окопах! – повів далі Пути. – Що правда, то правда! Та й тут, знаєте, теж сутужно! Ви, певне, обидва поранені? А я втомивсь як чорт! Уже два роки чергую вночі за кермом! Ви хоч знаєте, що це таке? Я знесилів украй! Просто дохну з утоми! Ох, ці нічні паризькі вулиці! И ніде жодного ліхтаря! А треба вести автомобіль, часто навіть з міністром на сидінні. І швидко ж як! Ні, цього вам несила уявити! Це десятки разів за ніч заглядати смерті у вічі!

– Атож, – потвердила пані Пути, – часом він возить іще й міністрову дружину.

– Так, тому кінця немає.

– Це жах! – погодились ми обидва.

– А ваші вівчарки? – спитав із чемности Вуарез. – Що з ними сталося? їх досі водять

гуляти в Тюільрі?

– Я віддав їх гицлям! Мені ними очі витикали! Через тих собак могла впасти торгівля: то ж були німецькі вівчарки!

– Так їх шкода! – поскаржилася жінка. – Нові собаки, що тепер у нас, дуже гарні: це коллі. Щоправда, трохи смердять псиною. А пам'ятаєте, Вуарезе, від наших німецьких вівчарок майже ніколи не тхнуло. Їх можна було зачиняти в крамниці навіть після дощу.

– Авжеж, – погодився пан Пута, – то вам не клятий Вуарез зі своїми ногами! Жане, ваші ноги й досі смердять? Хай йому грець!

– Мабуть, трохи є, – знітився Вуарез. Цієї миті зайшли покупці.

– Друзі мої, я більше вас не затримую, – мовив пан Пута, прагнучи якнайшвидше вивести Жана з крамниці. – Головне – здоров'я! Я навіть не питаю, звідкіля ви прийшли! Ні! Для мене передусім – оборона держави!

Згадавши про оборону, Пута вмить споважнів, мов у хвилини, коли, бувало, видавав нам гроші... Отак нас і вигнали, але пані Пута, прощаючись, дала нам по двадцять франків. Крамниця сяяла, мов начищена яхта, і ми ступали, боязко позираючи на свої черевики, що здавалися трохи жакітні на гарненькому килимі.

– Роже, ти тільки поглянь на них, які кумедні! Вони вже відвикли! Ступають, ніби в них казна-що під ногами! – потішалася пані Пута.

– Це не страшно! – ласкаво кивнув пан Пута, вдоволений, що так швидко й дешево спекався нас.

На вулиці ми поміркували, що з нашими сорока франками на двох далеко не зайдеш, але Жанові спала на думку ще одна ідея.

– Ходімо, – сказав він, – до матері мого друга, що загинув у Мезі. Я ходжу до його батька-матері щотижня й розповідаю, як їхній син загинув... Вони заможні... Кожного разу пані дає мені сотню. Вони кажуть, я їх трохи розраджую. Тож розумієш...

– А що я там робитиму? Що я їм скажу?

– Казатимеш, ніби теж його знав. І пані й тобі дасть сотню франків. Це справжні багатії! Не такі, як отой жмикрут Пута. їм грошей не шкода.

– А ти певен, що мене не розпитуватимуть про подробиці? Адже я зовсім не знав їхнього сина. Щось мене запитають і відразу заженуть на слизьке!

– Та ні, це пусте, казатимеш те саме, що і я. Киватимеш головою: так, так... Не переймайся! Розумієш, пані дуже побивається, і коли говорити про сина, це їй трохи втішає. Тільки це їй потрібне. А казати можна що завгодно. Це зовсім неважко.

Було нелегко зважитись, але надто вже кортіло дістати сотню франків, що їх доля ніби сама давала в руки.

– Гаразд, – кивнув я нарешті. – Тільки прошу: зроби так, щоб мені нічого не довелось вигадувати. Обіцяєш? Я казатиму тільки те, що й ти. А як той хлопець загинув?

– Ех, друже, снаряд улучив просто в нього, і то чималенький... Це сталось у Гарансі, департамент Мез, на березі річки. З нього, друже, навіть клаптика не знайшли. Тільки спогад зостався... А хлопець був нівроку, високий, кремезний і дужий, спортсмен, але що ти вдієш проти снаряда! Пробиває все!

– Атож!

– Одне слово, його пестили вдома, а тепер мати й досі повірити не може. А я марно товчу їй одне й те саме... їй хочеться, щоб він просто пропав безвісти. Що за химера! Пропав... Хіба вона винна, що ніколи не бачила снарядів, і тепер їй несила збагнути, – надто коли йдеться про сина, – що можна так просто щезнути, мов хто перднув: розвіялось – нема й сліду.

– Атож!

– Я вже, мабуть, тижнів зо два до них не ходив. Але, побачиш, як прийду, пані відразу запросить мене до салону, а там у них так гарно, що здається, ніби потрапив до театру, стільки навколо завіс, килимів, дзеркал... Тож, як бачиш, сто франків для них – дрібниця. Однаково, що для мене сто су... А сьогодні пані розщедриться навіть на дві сотні. Вже два тижні, як мене не бачила. А слуги в них із золотими ґудзиками.

Ідучи вулицею Анрі Мартен, ми повернули ліворуч, пройшли трохи й нарешті підступили до брами, за якою видніла обсаджена деревами доріжка.

– Ти побачиш, – вів далі Вуарез, коли ми підійшли зовсім близько, – це справжній замок... Я ж казав тобі... Батько, кажуть, якесь велике цабе на залізниці...

– Мабуть, начальник вокзалу, – пожартував я.

– Не смійся... Оно він спускається... йде до нас.

Та літній чоловік, що його Вуарез показав мені пальцем, не пішов до нас, а, згорбившись, рушив навколо моріжка, розмовляючи з якимсь солдатом. Ми підійшли ближче, і я впізнав його: то був той самий резервіст, якого я здивав був уночі в Нуарсері-сюр-Лі, коли їздив на розвідки. Я зразу ж пригадав і його ім'я – Робінзон.

– Ти що, знаєш того чобота? – запитав мене Вуарез. – Знаю.

– Це, певне, їхній приятель і вони десь-то розмовляють про пані; не хотілося б, щоб вони перешкодили нам її побачити. Адже грошенята дає вона.

Літній добродій підійшов до нас, вуста йому тремтіли.

– Любий друже, – заговорив він до Вуареза, – я мушу вам сповістити сумну новину: по тому як ви були в нас востаннє, моя бідолашна дружина впала під тягарем нашого безмірного горя... У четвер ми лишили її на хвилину саму, вона попросила нас... Вона плакала... – Не доказавши, старий умить обернувся і пішов геть.

– А я тебе зразу впізнав, – сказав я Робінзоні, тільки-но літній добродій відійшов досить далеко.

– Я тебе теж упізнав...

– А що там сталося зі старою? – запитав я.

– Ет, два дні тому повісилась, та й годі, – відказав Робінзон. – От і говори тепер про щастя, – докинув він. – Вона була мені мов хрещена мати! Отакий мій, значить,

талан. А ще, кажуть, немає долі! Сьогодні я вперше дістав дозвіл вийти в місто!.. Цього дня я чекав півроку!

Почувши про Робінзонове лихо, ми з Вуарезом аж пирснули зі сміху. Правда, це була прикра несподіванка й для нас, хоча ми втрачали лише свої дві сотні, позбувшись необхідности викладати нові порції брехні. Одне слово, ніхто не був задоволений.

– Ну що, паскудо, ухопив шилом патоки? – дражнив мене Робінзон. – Гадав, тобі грошей дадуть? Сподівався ситого обіду? Думав надурити старих? Ну що ж, своє ти отримав!

Стояти й далі, реготати і дивитися на моріжок не годилося, тож ми всі втрюх пішли до кварталу Гренель. Порахували, скільки в нас грошей: як на трюх – небагато. Ввечері кожному з нас належало повернутися до свого шпиталю, а грошей вистачило б тільки на обід у кав'ярні. Щоправда, трохи лишилося б, але не досить, аби зайти до борделю й піднятися із дівчатами на другий поверх. Ми туди все-таки зайшли, але тільки щоб випити вниз по склянці вина.

– Дуже був радий тебе бачити, – признався мені Робінзон, – але ж мати того хлопця повісилась! Мені з гадки не сходить: це ж треба було повіситися саме тоді, коли я прийшов до них! Я б їй не дозволив такого вчинити! Невже я теж коли-небудь повішусь? Із розпуки? Ні, я переживу ту хвилину, коли треба вішатися. А ти?

– Багатіі, – відповів Вуарез, – чутливіші за решту... Вуарез був добряга.

– Якби мав оце шість франків, – докинув він згодом, – я б пішов із тією чорнявкою, що сидить оно там, біля грального автомата.

– Іди, – сказали ми йому, – й розкажеш, чи добре вона відсмоктує.

Та, порившись у кишенях, ми збагнули, що, навіть як не платити чайових, Жана Вуареза нема з чим посилати. Грошей вистачало тільки на каву для кожного та дві смородинівки. Перехиливши чарчину, ми були змушені вдовольнитися облизнем.

На Вандомському майдані ми зрештою розсталися, кожен пішов у свій бік. Прощаючись, уже не бачили один одного і розмовляли пошепки, бо кожен звук відбивавсь у вухах гучною луною: адже палити світло на вулиці забороняли.

Жана Вуареза я вже ніколи не бачив. Із Робінзоном згодом бачився не раз, а Жан на Соммі наковтався газу. Помер він через два роки в Бретані, в санаторії на морськім узбережжі. Перед тим двічі написав мені, а потім замовк. Раніше Жан ніколи не бував на морі. «Ти й уявити не можеш, як тут гарно, – писав він мені. – Я потрохи приймаю ванни, від цього легше моїм ногам, але голос, боюсь, пропав навіки». Втрата голосу непокоїла Жана Вуареза, бо в глибинах душі він мріяв стати колись театральним хористом.

Адже хористові платять набагато більше, ніж простому статистові.

Начальство врешті зглянулося на мене, дало спокій, я вже міг не боятися за свою шкуру, але мені й справді бракувало клепки, і так буде, певне, довіку. Що ж тут удієш? «Забирайся! – кинули навздогін. – Ти вже ні до чого не придатний!»

«В Африку! – сказав я собі. – І що далі, то краще!» Я сів на корабель, що нічим не вирізнявсь од решти суден компанії «Корсарське братство». Корабель плив у тропіки, везучи бавовняні тканини, офіцерів та урядовців.

Корабель був такий старий, що з нього здерли навіть прибиту на верхній палубі мідну дошку, де колись був написаний рік народження судна; певне, той рік такий, що одним пасажирам ставало надміру лячно, а інші глузували.

Взяли мене на той пароплав, аби я в колоніях пошукав собі долі. Так уважали ті, хто зичив мені добра, мовляв, там можна доробитися багатства. Я, правда, не мав бажання туди їхати, але, якщо ти злидар, завжди слід удавати, ніби даєш якусь користь; по-друге, я не закінчив навчання й животіння в Парижі мені остогидло. Не мав я й грошей їхати до Америки. «Шуруй до Африки!» – сказав я тоді собі й дав себе випхати в тропіки, де, запевняли мене, досить трохи поміркованости й доброго поведження, щоб одразу забагатіти.

Наслухавшись про такі перспективи, я поринув у мрії. Великих здібностей, я, звичайно, не мав, але, думав, умію добре поводитись і вирізняюся скромністю; я покірливий перед начальством, завжди боюся запізнитись і переживаю, щоб у житті нікому не перейти дороги; зрештою – делікатний... Коли ти спромігся випорснути з божевільні міжнародної різанини, тебе все-таки мають шанувати за такт і скромність.

Та вернімось до подорожі. Поки пливли європейськими водами, велось мені непогано. Пасажири нудилися, ховаючись гуртками в затінку міжпалубних приміщень, гальюнах та курільнях. Усі повнилися підозрами, гугнявили й теревенили зранку до вечора. Кожен то помирав од нудьги, то спав, то жер і, здавалося, ні за чим у Європі не шкодував.

Наш пароплав називавсь «Адмірал Брагетон». Тримався він на тих теплих водах, мабуть, завдяки самій фарбі: на бортах її відклалося стільки шарів, що вона, зрештою, стала для «Адмірала Брагетона» захисною шкаралупою, обхопивши його, мов цибулину. Ми пливли до справжньої, величної Африки, до континенту недосліджених лісів, отруйних міазмів, незайманої самотності, до тиранічних негритянських царків у гирлах річок, яким, здається, немає ліку. За пачку лез там можна вимінити отакенні слонові бивні, вогняних птахів і неповнолітніх рабінь: це все нам пообіцяно. А життя! Ці оповідки, на жаль, не мали нічого спільного з Африкою, де не було агентств, пам'ятників, залізниць і всіляких розваг. Ми пливли знайомитись із щирою, справдешньою Африкою, – ми, сп'янілі пасажири «Адмірала Брагетона»!

Та відколи проминули береги Португалії, нам ставало дедалі гірше. Якось, прокинувшись уранці, ми побачили, що опинились немов у великій, перефітій лазні, від якої годі шукати рятунку. Питна вода, море, повітря, простирадла, піт-усе було парким і гарячим. Ночі і дні стали нестерпні, пахвини, промежина і горлянка вже ніколи не знали свіжосте, тільки в барі давали хоч трохи полегші віскі зі шматочками льоду. Пасажирів «Адмірала Брагетона» огорнув страшений розпач, вони були мов приречені тулитися біля бару, їх чарували й приковували вентилятори, притягали шматочки льоду; картярі після гри сварились між собою й звідусіль долинали марні безкінечні скарги.

Наслідки не забарились. Від незмінного розпачливого жару всі пасажири зрештою обернулися на пияцький гурт. Люди мляво тинялися по палубах, мов спрути на дні ванни з огидною теплою водою. Почала випинатись і вилізати на поверхню страшна вдача білої людини, її справжня, звільнена, розхристана натура, розкриваючись, немов на війні. То була тропічна лазня для нищих отруйних інстинктів, що розпукли махровим серпневим цвітом на шолудивих бортах водяної в'язниці. У холоді Європи, серед похмурих північних краєвидів, коли немає воєн і боєнь, можна лише здогадуватись про незмірну людську жорстокість, але тільки-но людину збадьорить мерзенна тропічна лихоманка, на поверхню зразу впливає все паскудство. Саме тоді людина розперезується, а мерзота триумфує та вкриває її з голови до п'ят. Це закон біології. Скоро лиш робота і холод, ослабивши на мить свої лещата, вже не змушують нас напружуватись, можна все до ладу роздивитись, побачити те, що ховає гарне узбережжя, коли море під час одпливу відступить: смердючі калюжі, крабів, усіляке падло і лайно, тобто правду.

Отож, проминувши Португалію, кожен пасажир дав волю власним інстинктам, заручившись допомогою алкоголю й чуття потаємної втіхи, породженого абсолютною безкоштовністю подорожі, передусім для військових і державних службовців. Як подумати, то чотирьох

тижнів, протягом яких тебе задурно годують і поять, досить, щоб глузувати з економіки. За квиток платив тільки я, і коли згодом пасажири дізналися про це, мене почали зневажати, я став їм усім нестерпний.

Якби, відпливаючи з Марселя, я бодай трохи знав життя в колоніях, то навколішки благав би милосердя в того офіцера колоніальних військ, що мав найвищий ранг і траплявся мені на кораблі повсюди, а для більшої переконливості, мабуть, іще б упав до ніг найстаршому з урядовців. Може, тоді ті дурноверхі пасажири терпіли б мене в своєму товаристві? Але я ні про що й не здогадувався, і мої нерозважні наміри трохи відітхнути серед них мало не довели мене до згуби.

Людині завжди бракує трохи страху. Завдяки певній спритності я не втратив останніх решток самолюбства. И ось як усе відбувалося. Невдовзі по тому, як ми проминули Канарські острови, я почув від каютного прибиральника, ніби всі пасажири мають мене за гордія, а то й за негідника... Що мені водночас закидають і сутенерство, й педерастію... Що я навіть трохи наркоман...

Але це, власне, дріб'язок. Згодом з'явилася думка, що я, мабуть, утікаю з Франції, боячись розплати за скоєні там тяжкі злочини.

А втім, я був лише на початку своїх випробувань. Це тоді я довідався й про звичай, що панував на тому морському маршруті: з великою обережністю, та й то не без глуму та образ, приймати до свого гурту пасажирів, які подорожують власним коштом, – тобто тих, що не тішаться ні військовою дармовизною, ні бюрократичними пільгами. Адже – про це знають усі – французькі колонії, по суті, належать тільки тим обранцям, яких згадують у «Щорічнику».

Зрештою, в безвісного цивільного пасажира дуже мало поважних причин плисти до африканських берегів. Я був шпигун, підозрюваний, і кожен мав сотні притичин так про мене думати: офіцери, не криючись, виказували це лютим поглядом, а жінки своєрідно посміхалися. Невдовзі навіть знахабнілі слуги пускали мені вслід ядучі зауваження. Ніхто вже й не сумнівався, що сам я – найбільший, найнестерпніший і, власне, єдиний негідник на борту. Оце тобі й колоніальні благословення.

За столом я сидів із чотирма беззубими й хворими на печінку поштовиками з Габону. Попервах вони були зі мною товариські й люб'язні, та згодом їм наче заціпило. За мовчазною згодою всього товариства, наді мною, власне, встановили негласний нагляд. З каюти я виходив тепер тільки з безліччю осторог. Розпечене повітря тисло на тіло, наче камінь. Узявши двері на засув, я, не ворушачись, лежав зовсім голий і намагавсь уявити, який диявольський план вигадують пасажири, аби занепастити мене. На пароплаві я нікого не знав, проте кожен, здавалося, «впізнавав» мене. Опис моїх прикмет миттю і докладно вкарбувався в їхніх головах, немов я став славетним злочинцем, чиї фото публікують у газетах.

Мені дісталась, хоч я цього й не прагнув, роль, без якої годі обійтись в будь-якому товаристві, – роль «безсоромного та огидного мерзотника», що ганьбить увесь людський рід; такий тип усюди об'являвся упродовж довгих віків і про нього знав кожен – не менше, ніж про Бога й диявола, але він був таким летким і мінливим, що ставав невловним. Аби нарешті схопити, ізолювати того «мерзотника», були потрібні надзвичайні умови, що їх можна знайти тільки на вузькій корабельній палубі.

На борту «Адмірала Брагетона» запанувало загальне збудження: «Нечестивий не уникне своєї долі!» Тобто я.

Для мене це цькування стало чи не тяжчим за саму подорож. Несподівано опинившись серед стількох ворогів, я більш-менш успішно намагався виявити їх, хоча сам їм у вічі не ліз: абсолютно безкарно, надто вранці, стежив за ними крізь ілюмінатор своєї каюти. Перед сніданком вони, зарослі шерстю від лобка до повік і від ануса до п'ят, виходили на прогулянку, сонце наскрізь просвічувало їхні піжами. Поспіравшись

на фальшборт, із чарками в руках мої вороги нудились від самого світанку і, здавалося, от-от заблюють усе навколо, надто капітан із банькатими, налитими кров'ю очима, що мучився печінкою з самого ранку. Повиходивши з кают, пасажири щоразу розпитували один одного, чи мене ще не «харкнули за борт». Унаочнюючи цей образ, вони плювали в збурунене море. Ну й розвага!

«Адмірал» не плив уперед, а, стогнучи, радше плентав, важко перебираючись із хвилі на хвилю. Не подорож, а справжня хвороба. Я дивився зі свого кутка на членів того ранкового синкліту, й усі вони видавались мені хворими, що вочевидь страждають на малярію, алкоголізм, сифіліс; вони стояли від мене метрів за десять, і їхній безперечний фізичний занепад трохи гамував мою тривогу. Зрештою, ці хвальки такі ж переможені, як і я! Вони просто й далі комизяться, та й годі! Це єдина відміна Комарі зобов'язані смоктати їхню кров і впорскувати в набряклі вени отруту, яка знешкодиться ой не швидко. Спірохети вже роз'їдають їм артеріальні стінки... Алкоголь роздимає печінки... Від сонця репаються нирки... До волосні в них попримлипали лобкові воші, а на шкірі живота вже розпливається екзема... Безжальне світло зрештою випалить їм сітківку!.. Мине трохи часу – і що від них зостанеться? Кавалок мозку... А навіщо? Га? Навіщо їм мозок там, куди вони їдуть? Щоб накласти на себе руки? Адже в тих краях мозок може придатись тільки на це. Шкода й мови: невесело старіти в країні, де немає розваг... де навіть у потьмянілому дзеркалі, як дедалі швидше обертаєшся в руїну, стаєш дедалі бридкіший. Серед зелені загниваєш дуже швидко, надто коли немилосердо пражить сонце.

На Півночі принаймні зберігається людська плоть, північани бліді з народження й довіку. Між мертвим шведом і хлопцем, що не виспався, різниця невелика. А колоніста вже на другий день по приїзді починає точити черва. Саме на колоністів чекають у край працюючі хробачки, даючи їм спокій тільки в могилі. Людина – це торба на хробаків.

Ми пливли морем ще цілий тиждень, заки дісталися Брагаманки, першої обіцяної землі. Я почувався так, ніби мене замкнули в коморі з вибухівкою. Я майже не ходив до їдальні, намагався не сідати за їхні столи й не ходити серед білого дня їхніми палубами. Я вже ні з ким не розмовляв, не виходив на прогулянку. А втім, важко стати непомітним на пароплаві, нікуди не тікаючи з нього.

Прибиральник кают, – до речі, вже батько родини, – охоче розповів мені, як блискучі офіцери колоніального корпусу з чарками в руці присягайся відлупцювати мене при першій нагоді й викинути за борт. Причини цього прибиральник не знав, ба й сам зацікавився, що я міг накоїти, щоб усіх отак збаламутити. Ми обидва нічого не розуміли. Це все могло тягтися хтозна-як довго. Просто в мене не рот, а паща з отрутою.

Надалі я ніколи не пускатимусь у подорож із людьми, яким так важко догодити. Вони так знемагали від неробства, цілий місяць замкнені наодинці з собою, що було досить дрібнички, аби розбуркати їх. Поміркуйте лишень: навіть на суходолі протягом однісінького дня добра сотня людей зичить вам, бідолашному, смерті, – скажімо, ті, кому ви заважаєте, ті, що тиснуть за вами в метро, ті, що ходять повз ваше помешкання, а самі не мають де жити, ті всі, хто стоїть за вами в черзі до пісуара; зрештою, чимало інших людців, навіть ваші діти. Цьому немає кінця-краю. Світ такий. А на пароплаві цей тиск набагато відчутніший, сковує ще дужче.

У тій перегрітій лазні піт розпарених тіл почав концентруватись, пригнічені передчуттями страшливої самотності, що невдовзі поховає і їх самих, і їхню долю, колоністи стогнали, мов у передсмертних корчах. Вони чіплялися, гризли, дерли все на шматки, захилювались власною слиною. День у день увага до мене зростала дедалі більше. Якщо я вряди-годи несміливо заглядав до їдальні, це ставало мало не справжньою сенсацією. Тільки-но ставав на порозі, всі сто двадцяттеро пасажирів здригались і починали шепотітися...

Офіцери колоніальних військ, що без упину насичувались горілкою біля капітанського столу, службовці всіляких контор, а надто конголезькі вчительки, яких на «Адміралі Брагетоні» снував цілий виводок, зрештою перейшли від незичливості до ганебних для мене припущень, надавши мені майже пекельної величі.

Сідаючи в Марселі на пароплав, я був непримітним мрійником, а тепер, унаслідок зосередження на моїй особі уваги алкоголіків і нетерплячих жіночих піхов, відчув, що мене всупереч Моєму бажанню піднесено на небезпечний п'єдестал.

Капітан пароплава, засіяний бородавками шахрай і придурок, який на початку подорожі радо тиснув мені руку, тепер, коли ми здибувалися, вдавав, ніби й не впізнає мене, – так цураються людини, що вчинила паскудство, в чомусь завинила... В чому? Коли ненависть не пов'язана з жодним ризиком, людську глупоту вкрай легко схилити й намовити; знайдеться й привід.

Борсаючись у густому баговинні ворожосте, я, здається, вирізнув одну вчительку, що ревню вводила жіночий елемент в корабельні інтриги. Та сука поверталась до Конго, – сподіваюся, там і здохне. Вона майже не відходила од офіцерів, чиї тулуби огортало блискуче шмаття, офіцерів, які героїчно присягали ще до наступного порту розчавити мене – ні більш, ні менш – мов отруйного слимака. Хтось іще цікавився, чи лишуся я, коли мене розчавлять, таким самим гидким, як завжди. Одне слово, пасажери потішалися. Та вчителька розпалювала їхнє завзяття, прикликала бурю на палубу «Адмірала Брагетона», воліючи не знати спочинку, аж поки мене обернуть на потовчену купу м'яса, назавжди зцілять від моєї нібито непоправності, поки я, зрештою, зазнаю кари зате, що наважуюсь жити: мене мають жорстоко побити, закривавити, понівечити, поки я почну благодати ласки під кулаками й черевиками одного з тих хлопців, від котрих вона з таким захватом чекала гри м'язів, шляхетного гніву. Їй були потрібні кров і бойня, – мабуть, сподівалася, що знов оживуть її зів'ялі яєчники. Ця сцена, певне, дасть не менший ефект, ніж якби її згвалтував горила. Час минав, а чекати кориди дуже довго – небезпечно. Я був биком, цькованою звідусіль звіриною. Моєї смерті домагавсь увесь пароплав, здригаючись цілим корпусом.

Море немов замкнуло нас у цирку. Навіть механіки в трюмах знали про те, що відбувається. Оскільки до порту призначення лишалось усього три дні, – три вирішальні дні, – з'явилося чимало тореадорів. Що більше я уникав скандалу, то лютіші й агресивніші ставали мої супутники. Здавалось, вони от-от принесуть священну жертву. Одного разу мене затисли між двома каютами за шторою. Я насилу втік, але відтоді для мене стало вкрай небезпечно виходити вже й до гальюна. Отож коли попереду зосталося лише три дні, я скориставсь ними, щоб геть зректися всіх природних потреб. Мені вистачало ілюмінаторів. Навколо мене всіх пригнічували нудьга й ненависть. Слід сказати, що нудьга на борту була неймовірна, просто космічна. Нудьга огортала й море, й корабель, і небеса. Люди статечні ставали через неї диваками, а найпроникливіший розум поринав у химери.

Жертва! Жертвою мав стати я сам. Усе прояснилось увечері після обіду, на який я все-таки пішов, гнаний голодом. Я встромив носа в тарілку, не сміючи навіть витягти з кишені хусточку, щоб обтертися. Мабуть, ніхто й ніколи не їв скромніше за мене. Сидячи, я чув, як унизу глухо гудуть машини, стілець вібрував. Мої сусіди за столом, напевне, знали, яку мені визначено долю, бо, на мій превеликий подив, невимушено заговорили до мене, люб'язно розпитуючи, як я ставлюсь до дуелей і поєдинків. Саме тоді до салону ввійшла конголезька вчителька-та, що здіймала найдужчий галас. Я ще встиг помітити, що вона, вбрана в розкішну гіпюрову сукню, з якимсь нетерплячим поспіхом підійшла до піаніно, щоб зіграти мелодії кількох арій, причім жодної не закінчила. Запанувало нервозне напруження.

Я підхопився, прагнучи захватись у каюті. Вже майже дійшов до неї, коли один капітан, найм'язистіший і найдебеліший серед офіцерів, владно, дарма що й не торкнувся мене, загородив мені дорогу. «Ходімо на палубу», – звелів він. Ми подались на палубу. З такої нагоди капітан надів свого найкращого золоченого

кашкета і застібнувся на всі ґудзики від шиї до ширінки, чого не робив від самого Марселя. Отже, все було наготові для драматичної церемонії. Я почувався невпевнено, серце немов провалювалось.

Такий вступ, ота незвичайна врочистість однострою сповнили мене передчуттям повільної й болючої розправи. Цей чоловік видавався уламком війни, що несподівано стала на моїй дорозі, – затята, безвихідна, вбивча.

За ним, загородивши мені шлях до відступу на нижню палубу, стояло четверо вкрай пильних молодших офіцерів, – то був почет Неминучої Долі.

Тож утекти не було як. Цю сцену, мабуть, ретельно готували.

– Добродію, – озвався капітан, – перед вами офіцер колоніальних військ Фремизон. Від імені моїх товаришів і пасажирів цього судна, щиро обурених вашим негідним поведженням, я маю честь вимагати від вас пояснень! Дещо з того, що ви говорили про нас після відплиття з Марселя, просто неприпустенно. Нині, добродію, ви маєте нагоду висловити свої претензії вголос! Заявити про те, що ви підло нашіптували впродовж усієї подорожі. Сказати нам урешті, якої ви думки...

Коли він проказав ці слова, я відчув неймовірну полегшу. Боявся негайної смерти, а вони, виголошуючи промову, дають мені шанс здихатися їх, і я відразу ж ухопився за нього. Для того, хто хоч трохи на цьому тямить, усяке боягузтво обертається на чудову надію. Таке моє гасло. Ніколи не слід ні зосереджуватись на тому, яким способом уникнути напасті, ні, тим паче, гаяти час на з'ясування мотивів, чому тебе переслідують. Мудрому досить урятувати шкуру.

– Капітане, – відповів я найщирішим тоном, на який спромігся тієї хвилини, – якої дивної ви припустилися помилки! І це ж ви! Як можна приписувати мені такі підступні почування? Це велика несправедливість. Хіба я міг завдати французькому капітанові таких прикросців? Я, вчорашній оборонець нашої дорогої вітчизни? Я, чия кров кілька років проливалась разом із вашою в незліченних битвах? Ох, капітане, яку кривду ви мені заподіяли!

Потім я звернувся до решти офіцерів:

– Панове, невже ви не розумієте, що ми з вами стали жертвами жадливої обмови? Як ви могли дійти до думки, ніби я, – по суті, ваш побратим, – затято поширю ганебні чутки про героїчних офіцерів? Це вже занадто! І, мовляв, саме тоді, коли ці сміливці, наші незрівнянні сміливці, збираються відважно боронити священні кордони нашої безсмертної колоніальної імперії! – провадив я. – Там, де покрили себе довічно славою найкращі воїни нашого народу! Манжен! Федерб! Гальєні!.. Ох, капітане!.. Хіба я міг?

Почувався я невпевнено. Сподівався бути зворушливим, і на якусь мить мені пощастило. Не гаючись, я скористався з цього, підійшов просто до капітана й розчулено потис йому обидві руки.

Тримаючи капітана отак, я трохи заспокоївся. Не випускаючи його рук, я й далі з не меншим красномовством став виправдовуватись, визнаючи в усьому його правість; запевняв, що між нами все почнеться спочатку, і цього разу якнайкращим чином! Що причиною такої неймовірної помилки стала тільки моя природжена дурнувата несміливість! Моє поведження й справді можна було трактувати як незбагненну зневагу до пасажирів і пасажирок, «водночас героїчних і чарівних... немов самою долею дібраного товариства шляхетних і талановитих людей. Уже не кажучи про окрасу борту – наших незрівнянних музично обдарованих дам!»

Пишномовно спокутуючи свої провини, я наприкінці став благати, щоб мене одразу й без будь-яких засторог прийняли до їхнього веселого братерського гурту патріотів.

Що віднині й довіку я стану їм усім за приятного товариша... Не випускаючи, звісно, капітанових рук, я подвоїв свою проречистість...

Військовий, коли не вбиває, – просто дитина, і забавити його дуже легко. Не маючи звички міркувати, він, коли до нього звертаються, змушений, силкуючись зрозуміти вас, докладати тяжких зусиль. Капітан Фремідзон не вбивав мене, тим паче не пив тієї хвилини, нічого не робив руками чи то ногами, а лише намагався міркувати. Це завдання було йому не під силу. Я, власне, тримав його за голову.

Мало-помалу, поки тривав той іспит на приниження, я відчував, що моє самолюбство вивірюється, збираючись, так би мовити, покинути мене остаточно. Дехто, може, й заперечить, але це вельми приємна мить. Відтоді я вже довіку став безмежно легкий і вільний, – розуміється, з погляду моралі. Мабуть, аби вибратись із халепи, яка в житті може трапитися з кожним, людям найчастіше потрібен страх. Щодо мене, то з того дня я вже ніколи не прагнув мати ані іншої зброї, ані інших чеснот.

Приятелі збентеженого офіцера, що тим часом посходилися, збираючись побродити по калюжах моєї крові й пограти в кості моїми вибитими зубами, вдовольнялися, замість планованого тріумфу, словами, які розлітались у повітрі. Цивільні, що тремтіли в радісному збудженні, сподіваючись моєї смерті, застигли з невдоволеними пиками. До ладу й не знаючи, що верзе мій язик, і лише щосили намагалися утриматися на ліричній ноті, я, й далі держачи капітанові руки, прикипів очима до невидної точки в густому тумані, крізь який, пахаючи і плюючись, посувався з кожним поворотом гвинта «Адмірал Брагетон». Зрештою я ризикнув, відпустивши капітанову руку – тільки одну, – підняти свою правицю над головою і закінчити виступ:

– Хіба, панове офіцери, сміливці не мають дійти згоди? Отож, в ім'я Господа, хай живе Франція! Хай живе Франція!

То був трюк сержанта Бранледора. Цього разу він теж удався. То був єдиний випадок, коли Франція врятувала мені життя, доти вона намагалася радше занাপастити його. Я постеріг, що слухачі на хвилю завагались; та все ж офіцерові, навіть коли його обсядуть найлихші думки, важко прилюдно затопити в пику цивільному, коли той щодуху горлає: «Хай живе Франція!» Те вагання врятувало мене.

Я, не дивлячись, схопив за руки двох молодших офіцерів і запросив усіх до бару випити за моє здоров'я й за наше примирення. Відважні вояки з хвилину поогинались, а потім ми пиячили дві години. Тільки жінки, безмовні й розчаровані, сумно провели нас очима. Крізь ілюмінатори бару я бачив, як палубою походить серед пасажирів упертюща гієна – вчителька-піаністка. Ті суки таки здогадалися, що я спритно уникнув засідки, і присягли зловити мене деінде. Тим часом чоловіки пили безперестану, посідавши під вентилятором, який, немов опадаючи на голову, з самих Канарських островів молотом гарячу повітряну вату, не даючи жодної охолоди. Мені, проте, годилося знову набратись натхнення, говорити те, що найшвидше припало б до вподоби моїм новим друзям. Боячися схибити, я вщерть виповнювавсь патріотичного захвату й без упину просив кожного з тих колоніальних звітяжців розповідати все нові й нові героїчні бувальщини. Героїчні бувальщини – однаково, що сороміцькі анекдоти: вони завжди подобаються військовим усіх країн. По суті, щоб порозумітися з людьми, – байдуже, офіцерами чи ні, – щоб укласти з ними хоч нетривке, проте неоціненне замирення, треба за будь-яких умов давати їм нагоду виставлятися, не стримувати їхніх безглузких вихвалень. Розумного марнославства не буває: це інстинкт. Мало того, нема чоловіка, що не був би насамперед марнославний. Роль захопленого підніжка – мабуть, чи не єдина, в якій людина з певною втіхою може терпіти іншу людину. А з солдатами не треба й великої вигадливості: досить тільки щомиті вдавати захоплення.

Розпитувати про воєнні пригоди дуже легко, мої нові приятелі викладали мені їх без ліку. Мені здалося, ніби повернулись найкращі шпитальні дні. Після кожної оповідки я не забував висловити своє схвалення гучною фразою, запозиченою в Бранледора:

«Так, це ще одна славетна сторінка історії!» Чогось ліпшого за цю формулу не існує.

Офіцерський гурт, до якого я так підступно пристав, мало-помалу визнав мене за цікавого співрозмовника. Чоловіки стали розповідати про війну всі ті хвальковиті небилиці, які я колись уже чув, а потім і сам переказував, змагаючись із шпитальним товариством. Щоправда, тепер тло було інше: йшлося не про Францію та Вогези, а про конголезькі ліси.

Капітан Фремізон, який ще хвилину тому намірявся звільнити пароплав від моєї паскудної присутності, побачивши, що я тямлю якнайуважніше слухати, почав розкриватись переді мною тисячами милих, люб'язних рис. Від зачудованих похвал, на диво розумних і слухних зауважень кров по його артеріях стала бігти спокійніше, обличчя проясніло, вузькі почервонілі очі заклятого пияка, до яких звідусіль збігалися зморшки, зрештою зволожились і заблищали крізь шкаралущу отупіння й глибокі сумніви, які ще міг відчувати Фремізон щодо своєї вартості і які в хвилини душевного пригнічення часом вибивалися й назовні.

Я, отже, допровадив їх усіх до ейфорії! Люди вдоволено ляскали себе долонями по стегнах! Тільки я вмів зробити життя приємнішим, незважаючи на вбивчі тропічні випари! Ну хіба я не найкращий слухач?

Поки ми розмовляли, «Адмірал Брагетон» знову стишив хід, чимдалі повільніше розтинаючи воду. Ніде навколо не ворухивсь жоден атом повітря, ми були змушені пливати попід берегом, та ще й так помалу, що здавалось, ніби пароплав повзе крізь маляс.

На чорний увігнутий малясовий пластир скидалось і небо, я з заздрістю позирав угору. Найдужче я люблю занурюватись у ніч – навіть стогнучи, спливаючи потом і взагалі не знати в якому стані! Фремізон патякав та й патякав. Берег здавався зовсім близьким, проте мій план утечі навівав тисячі побоювань. Мало-помалу ми полишили воєнні теми, балаканина стала непристойна, потім одверто сороміцька, а врешті така незв'язна, що я вже й не знав, про що говорити далі, щоб вона не урвалася. Мої горілчані брати один за одним змовкали і, тяжко хропучи, засинали, огидний сон дряпав їм носові перетинки. Коли ж, як не тепер, найслухніша мить утікати? Не слід чекати, поки в цих людях знову прокинеться жорстокість, поки урветься замирення, до якого всупереч усьому природа часом схиляє навіть найлихвіші й найагресивніші натури.

Ми кинули якір зовсім близько від берега, проте бачили лише кілька миготливих ліхтариків. Поза бортом закишіло десятками блаженських човників, усюди галасували негри. Вони заповнили всі палуби, пропонуючи свої послуги. За кілька секунд я підніс до трапу свої потай спаковані речі і пішов за одним з човнярів; темрява не давала роздивитись ні його обличчя, ні постави. Спустившись до самого низу й почувши плюскіт води, я занепокоївся:

– А де ми?

– У Бамболі, Фор-ґоно! – відповіла мені темрява.

Ми легко стали плинути по воді, негр широко вимахував веслом, а я допомагав йому, аби рухатись іще швидше.

Тікаючи, я мав нагоду ще раз поглянути на своїх небезпечних супутників. Світили палубні ліхтарі, і я побачив, що, прибиті отупінням та гастритом, вони й крізь сон бурчать і галасують. Поснули й ситі, всі оці офіцери, урядовці, інженери, збирачі податків скидались один на одного: прищаві, череваті, позеленілі, вони лежали впереміш, годі когось вирізнити. Собаки, коли сплять, схожі на вовків.

Ще за хвилину я дістався берега, поринув у ніч, під деревами ще густішу, поєднався

в тій ночі зі змовницькою тишею.

У колонії Бамбола-Брагаманка над усім місцевим людом владарював губернатор. Його офіцерам і службовцям з переляку забивало дух, коли він зволив звернути на них увагу.

Набагато нижче від цієї військово-урядовчої аристократії стояли комерсанти, що, здавалось, крали і процвітали куди успішніше, ніж у метрополії. Жоден кокосовий горіх, жодне арахісове зернятко не уникали їхніх захланних пазурів. Але службовці, з роками виснажившись та набравшись хвороб, починали дедалі краще розуміти, що їх таки добряче надурили, завізши аж сюди та даючи, по суті, тільки нові нашивки, формуляри, які треба заповнити, і майже нічого не платячи. Через те вони скося позирали на комерсантів. Натомість військові, ще тупіші за два попередні прошарки, ніяк не могли нажертися колоніальної слави, а щоб вона не урвалась – ковтали силу хіни та довжелезні статути.

Цілком зрозуміло, що люди, ввесь час чекаючи, поки впаде стовпчик термометра, несамохіть дедалі більше паскудилися. Між військовими й адміністрацією, між адміністрацією та комерсантами, між тими верствами, що тимчасово об'єдналися, і третьою верствою, між білими та чорними й, нарешті, між самими неграми тривала безкінечна й безглузда індивідуальна або й колективна ворожнеча. Отож нечисленні завзяті натури, яким пощастило уникнути малярії, спраги та сонця, ставали жертвами такої ядучої й запеклої ненависти, що чимало їх просто здихало, отруївшись, немов скорпіони, власною отрутою.

Проте всю цю вірулентну анархію поліція тримала в надійних рамках, наче раків у кошику. Службовці марно бризкали слиною, губернатор, аби насадити в колонії послух, набрав на службу стількох озброєних найманців, скількох потребував, бо злидні тисячами виганяли на узбережжя переможених комерцією зубожілих негрів, що шукали бодай якоїсь поживи. Тим рекрутам утовкмачували, яким саме способом вони мають право вшановувати губернатора. Губернатор, здається, вивішував на своєму мундирі все золото, яке мав у скарбниці, й, осяяний сонцем, обертався на чудернацьку постать-страховисько, що й уявити годі.

Губернатор щороку їздив у Віші й читав тільки «Урядового вісника». Не один службовець плекав надію, що губернатор коли-небудь таки переспить із його дружиною, проте той не любив жіноцтва. Він узагалі нічого не любив. Під час кожної нової епідемії жовтої пропасниці губернатор дивом виживав, тоді як чимало людей, що бажали йому смерти, дохли, мов мухи.

Розповідали, нібито на свято чотирнадцятого липня, коли губернатор гарцював серед тубільної кінноти своєї гвардії попереду величезного прапора, один сержант, якого, безперечно, спонукала пропасниця, кинувся йому навперейми й закричав: «Назад, проклятий рогносоц!» Губернатор, здається, був украй приголомшений цим своєрідним замахом, що, зрештою, так і зостався незбагненим.

У тропіках важко нормально сприймати людей і довкілля, бо все надто яскраво мерехтить, кожна річ і барва немов закипає. Бляшанка з-під сардин на вулиці опівдні розсипається стількома сліпучими променями, що можна попекти собі очі. Отже, слід стерегтися. В колоніях нема жодної нормальної людини, самі істерики, і мало-помалу все тамтешнє життя теж стає істеричним. Воно трохи стерпніше тільки тоді, коли западає ніч, але й темряву майже зразу захоплюють цілі рої москітів, нависаючи густим хмаровинням. Урятуватися від них – справжній подвиг самозбереження. Удень тебе пряжать, уночі їдять – точиться безмовна безперервна війна.

Коли в хижі, де ти притулився і де можна вільніше дихати, стане нарешті тихо, за хижу беруться терміти; паскудні комахи роблять свою одвічну роботу: підточують палі, на яких тримається твоє житло. Якби нате зрадливе мереживо налетів торнадо, зразу позникали б цілі вулиці.

Фор-ґоно, місто між морем і лісом, де я опинився, правило за столицю Браґаманки. Тут аж ніяк не бракувало таких неодмінних атрибутів, як банки, борделі, кав'ярні, столики на тротуарах і навіть рекрутське бюро; справжня маленька метрополія. Та не забудьмо, що був іще парк Федерб і бульвар Бюжо для прогулянок, а також низка блискучих споруд серед узбережних скель, де кишіло червою; скелі були зачовгані не одним поколінням завзятих службовців та податкових агентів.

Близько п'ятої години пополудні на чарку аперитиву чи лікеру збиралися невдоволені вояки: саме тоді, як я приїхав, на ці напої зросли ціни. Ціла пияцька делегація ходила до губернатора з петицією заборонити шинкарям піднімати ціни на полинівку і смородинівку. Як послухати декого з завсідників шинків та кав'ярень, наші колонізаційні успіхи дедалі занепадають через лід. Коли в колоніях уперше з'явився лід, це засвідчило, що колонізатори позбуваються мужности. Відтоді посланець метрополії став невільником своєї звичної горілки з крижинками і розучився долати клімат самим стоїцизмом. Адже, зауважмо принагідно, Федерб, Стенлі, Маршан мріяли тільки про пиво, вино й теплу каламутну воду, яку, не нарікаючи, пили роками. А в цьому й суть. Саме так і втрачають колонії.

У затінку пальм, що виклично буяли вздовж вулиць, контрастуючи з блаженськими хижками, я ще й не про те дізнався. Тільки дика, незвичайно пишна зелень не дозволяла тим місцям скидатись на якісь далекі від центру паризькі квартали. Коли надходила ніч у хмарах метушливих, нашпигованих жовтою пропасницею москітів, вас з усіх боків обсідали тубільці. Величезний гурт суданок пропонував перехожим усе добро, що містилось у них під стегенними пов'язками. За вельми помірковану ціну можна було на годину чи дві найняти цілий дівчачий виводок. Я б залюбки мандрував від поцьки до поцьки, але врешті був змушений пошукати бодай якоїсь роботи.

Мені сказали, директор компанії «Пордюр'єр» з Малого Того шукає службовця для роботи на факторії в джунглях. Я не гаючись запропонував йому свої некваліфіковані, зате ревні послуги, але директор прийняв мене вкрай нелюб'язно. Цей маніяк – назвімо його цим справжнім ім'ям – жив неподалік від губернаторського палацу в курені з бадилля й листя, що на високих палях мов зривавсь угору. Навіть не глянувши на мене, директор став грубо мене розпитувати. Заспокоївся, тільки почувши мої цілком простодушні відповіді, тоді його зневага стала ніби поблажлива. Проте й далі навіть не запропонував сісти.

– Як видно з ваших паперів, ви трохи знаєте медицину? – спитав він.

Я відповів, що й справді певний час вивчав медицину.

– Тоді це вам придасться! Вип'єте віскі? Я відмовився.

– Запалите цигарку?

Я знову відмовився. Така скромність подивувала його. Він навіть скривився:

– Не люблю службовців, які не п'ють і не курять. Ви, бува, не педераст?.. Ні? А шкода!.. Педерасти крадуть менше за решту, це я з досвіду знаю. Прихиляються до господаря. Зрештою, – прагнув увиразнити свою думку директор, – як на мене, це загальна риса всіх педерастів, їхня перевага... А може, ви доведете нам протилежне? Вам жарко? О, ви ще скуштуєте спеки! А втім, треба звикати! А як вам пливлося морем?

– Погано!

– Гаразд, друже, ви ще нічого не бачили, ви мені розповісте про свої враження, коли проживете рік у Бікомімбо, там, куди я вас пошлю замість того блазня...

Директорова негритянка, сівши навпочіпки біля столу, чухала собі ноги тріскою.

– Забирайся, курво! – звелів їй господар. – Іди знайди того хлопця! А перед тим принеси льоду!

Хлопець з'явивсь дуже нескоро. Директор, розгніваний його вайлуватістю, шдвівся і відважив йому два добрих лящі, а потім двічі копнув у пахвину, аж у животі в бідолахи щось кевкнуло.

– Ці люди мене до могили доведуть, їй-бо! – прорік, зітхнувши, директор і знову сів у фотель, застелений зіжмаканими, брудними, пожовклими простирадлами. І раптом лагідно попросив, немов щойно скоєна брутальність на хвилину дала йому полегшу: – Друже, подайте мені ціпок та хіну... он там на столі. А мені не можна отак гніватись. Це дурниця – піддаватися настроям...

З директорового куреня ледь видніла річкова пристань, зблискуючи крізь таку густу важку куряву, що легше було почути звуки гарячкової роботи біля суден, ніж роздивитися подробиці. Чорні вантажники скидалися звідси на мурах, що поставали сторч і несли на головах величезні кошики та лантухи; насилу зберігаючи рівновагу, вони серед прокльонів і лайок без упину повзли хисткими трапами, розвантажуючи баржу за баржею, де трюми, здавалося, бездонні.

Постаті миготіли, мов намистинки чоток, розпливаючись у червонястому поросі. Серед них подеколи траплялися й такі, що несли не тільки кошик чи лантух на голові, а ще й клунок за плечима: то були матері з дітьми. Цікаво, чи здатні мурахи на таке?

– Як кажуть, тут кожного дня неділя, хіба не правда? – пожартував директор. – Тут весело, гарно! А жінки завжди голісінькі. Серед них є й гарненькі, ви помітили? Напевно вам, парижанинові, це трохи незвично, га? А ми тут які! Завжди в білих шоломах! Ніби на морських пляжах! Мабуть, ніде немає такої краси, як тут. Ми мов ідемо до першого причастя! Кажу ж вам, тут завжди свято! Справжнє п'ятнадцяте серпня! Й отак до самої Сахари! Подумайте лишень!

Невдовзі директор замовк, зітхнув, щось буркнув і двічі або тричі вимовив слово «Паскудство!»; потім обтер обличчя й знову озвався:

– Там, де ви працюватимете, густий ліс, і то дуже вологий... Звідси туди десять днів дороги. Спершу морем, а потім річкою. Та річка геть червона, ви побачите. А на тому березі – іспанці. Затямте, чолов'яга, що його ви заступите на факторії, добрячий мерзотник... Але це між нами... Скажу вам ще... Нема жодного способу змусити того негідника передати сюди свої рахунки! Жодного! Я марно посилав йому вимогу за вимогою! Бачите, на самоті людина недовго зостається чесною! В цьому ви й самі пересвідчитесь! Згодом. Він написав нам, що хворий... Ще б пак! Хворий! Я он теж хворий! Що воно взагалі означає – хворий? Усі ми хворі! Ви теж будете хворий, і то дуже скоро! Це зовсім не причина! Нам начхати, що він захворів!.. Передусім – компанія! Як дістанетесь на місце, зразу облікуйте все майно! На тій факторії харчів на три місяці, а товарів вистачить і на рік... Ви тільки ґав не ловіть! А вночі ні в якому разі не виходьте з дому! Стережіться! Оті його негри, що він їх пришле по вас до моря, можуть вас і втопити. Він, певне, вимуштував їх. То такі ж негідники, як він сам! Я нітрохи не сумніваюсь! Він неодмінно намовить їх проти вас! Тут усі таке чинять! І наберіть із собою хіни, щоб вона була ваша, тільки для вас... Бо ще підсипле чогось до хіни!

Директорові набридло давати поради, і він підвівсь, аби мене вирядити. Бляшана покрівля над головою важила, здавалось, не менше двох тисяч тонн, придушивши нас усім тягарем спекоти. Від жару ми обоє аж кривилися. Хоч лягай і здихай відразу.

– Бардамо, гадаю, до вашого від'їзду ми вже не побачимось! – провадив далі директор. – Тут усе так утомлює! А втім, я ще, мабуть, побачу вас до від'їзду на

складі. А як дістанетесь туди, вам напишуть: ми раз на місяць посилаємо кур'єра. Ну що ж, хай щастить!

Директор мов розчинивсь у темряві, видніли тільки піджак та шолом на в'язах, що двома худими, жилавими пальцями вперлись у потилицю. Проте зразу ж і обернувся:

– І скажіть тому дивакові, щоб поспішив сюди, бо я вже до нього доберуся!.. Хай не гає ні хвилини! Ох, падлюка! Хоч би не здох, поки доїде, бо було б шкода! Ще й як шкода!.. Ото паскуда!

Негр, що служив у директора, пішов попереду з великим ліхтарем, ведучи мене туди, де я мав оселитись, поки виїду в той чудовий обіцяний край – Бікомімбо.

У вечірні сутінки повиходили, здається, всі жителі міста. Залягала ніч, її всюди клепали гонги, шматував пронизливий, незлагоджений спів, що скидався на гикавку, – чорна, бездонна тропічна ніч із жорстоким тамтамовим серцем, яке завжди б'ється надміру швидко.

Мій юний провідник ішов, м'яко ступаючи босими ногами. Ліс навколо був вирубаний, серед молодої порості походжали європейці, часом я чув навіть їхні кроки, а також стишені й до болю знайомі агресивні та нещирі голоси. Над головою без упину ширяли кажани, пронизуючи комашині рої, що, зваблені нашим яскравим ліхтарем, невтомно летіли вслід за нами. Здавалося, мов під кожним листком на деревах заховалося принаймні по цвіркуну – таке-бо несамовите сюрчання зчинилося довкола.

Ми були змушені зупинитись під пагорбом на перехресті двох вулиць: тубільні стрільці поклали на землю домовину, вкриту великим пожмаканим триколомом, і поміж них точилася жвава суперечка.

У труні лежав небіжчик зі шпиталю, й вони вагалися, де ж його поховати, бо в шпиталі ніхто нічого певного не сказав. Одні хотіли віднести покійного в берег, натомість інші кивали в бік цвинтаря на пагорбі. Годилося дійти згоди. Ми з провозатим теж утяглися в суперечку.

Зрештою всі дійшли згоди, що небіжчика краще нести не на горішній, а на нижній цвинтар, аби не дертись угору. Дорогою ми ще здибались із трьома недокрівними білими молодиками – такі хлопці полюбують у Європі ходити щонеділі на матчі з реґбі, обертаючись на навіжених, агресивних уболівальників. Вони, як і я, теж служили компанії й досить люб'язно пояснили, як потрапити до того ще не вивершеного будинку, де мені пообіцяли складане ліжко.

Нарешті ми прийшли. Будинок був порожнісінький, я не побачив нічого, крім жалюгідного кухонного начиння і благенького ліжка. Тільки-но я простявся на його хисткому плетиві, як із кутків повипурхували зо два десятки кажанів, із шелестом, наче зграї віял, шугаючи над моїм узголів'ям.

Мій юний провідник повернувся й запропонував свої інтимні послуги, та, оскільки я не мав до того настрою, він, розчарований, миттю запропонував привести мені свою сестру. Цікаво, як він знайшов би її такої темної ночі!

Від гупання тамтамів у недалекому селищі моє тіло неначе аж підскакувало, удари сікли й різали його на дрібненькі шматочки муки. Тисячі працьовитих москітів негайно обліпили мені стегна, а я вже не зважувавсь поставити ноги на долівку, боячися скорпіонів та гадюк, що, як мені здавалось, почали своє огидне полювання. А зміївилізло багатенько – насправді то були пацюки, які гризли все, що їм

траплялося в зуби, я чув, як вони шарудять у стінах, бігають по долівці й навіть видираються на стелю, – жах!

Нарешті зійшов місяць, у кімнаті стало ледь-ледь тихіше. Тож у колоніях не так-то й добре.

Почався новий день, і я знову відчув, що вскочив у казан з окропом. Мене охопило нездоланне бажання повернутися до Європи. Для цього бракувало лиш грошей. Причина, однак, поважна. Тож іще цілий тиждень я мав сидіти у Фор-ґоно, перш ніж вирушити до факторії Бікомімбо, що її змалювали мені такими приятними барвами.

Після губернаторського палацу найбільшою спорудою Фор-ґоно був шпиталь. Я всюди натикався на його корпуси, досить було пройти містечком сотню метрів, щоб побачити якийсь відділ і відчутти незнищений дух карболки. Інколи я наважувався піти аж до моря, в порт, і дививсь, як гарують мої недокрівні земляки, що їх компанія набирала у Франції і нібито піклувалася про них. Здавалось, вони одержимі войовничим шалом, ненастанно, одне за одним, розвантажуючи й навантажуючи судна. «Коли пароплав простояє на рейді, ми зазнаємо великих збитків», – справді сп'янівши від роботи, пояснювали вони, неначе йшлося про їхні власні гроші.

Мої земляки дошкульно глумилися з чорних вантажників. Безперечно, вони були ревні й старанні, але не меншою мірою – лихі та боягузливі. Це, власне, золоті, добірні службовці, перейняті таким бездумним завзяттям, про яке можна тільки мріяти. Як би хотілось моїй матері мати такого сина, палко відданого господарям, єдиного сина, яким можна пишатися перед усіма людьми, сина, так би мовити, справжнього.

Ця жовторота юнь добулася до тропічної Африки, аби віддати господарям свої тіло, життя, кров і молодість; це мученики, що катуються за двадцять два франки на день (без вирахувань), і вони вдоволені, вдоволені всім еством аж до останнього еритроцита, на який уже чатує десятиміліоновий москіт.

Поживши в колонії, ця службова дрібнота починає гладшати або худнути, проте колонія її не відпускає, бо є тільки два шляхи здохнути під гарячим сонцем: гладкий і худий. Третього не дано. Можна було б вибирати, але все залежить тільки від природи – стати як бодня чи здохнути, коли шкіра прилипне до кісток.

І директор, що там, угорі, на червоній скелі, біснується зі своєю негритянкою під бляхою, на якій кільканадцять тонн сонця, – теж не відсуне свого терміну, не уникне долі. Він серед тих, що худнуть. Просто ще борсається. Вдає, ніби призначився до клімату. Це ж омана! Насправді він спорохнявіє ще швидше, ніж решта.

Кажуть, ніби в нього є бездоганний шахрайський план за два роки доробитися багатства... Але йому ніколи не стане часу втілити план, навіть якщо дуритиме компанію день і ніч. Бо до нього вже два десятиліття директорів намагались забагатіти, і кожен, як гравець у рулетку, також мав свій план. Це все дуже добре знають великі акціонери, що шпигують за ним здалеку, ба навіть із самого верху, з вулиці Монсей у Парижі, – та лише сміються з директора: бавиться, мов дитина. Вони, ті найстрашніші й найлютіші розбишаки, незгріше знають, що їхній директор сифілітик і на нього згубно впливають тропіки, що він жертиме хіну та вісмут, поки оглухне, і миш'як, поки геть повипадають зуби.

У центральній бухгалтерії компанії вже підраховано, скільки місяців ще протягне директор, йому лічать місяці, як кабанові.

Мої колеги не висловлювали жодних думок. З язика в них злітали тільки штампи, засмальцьовані недогризки мислення. «Не переймайся! – закликали вони. – їм таки ще дістанеться!.. Генеральний директор – рогоносець!.. Тих негрів щодня лупцювати треба!» І т. ін.

Увечері ми збиралися за чаркою, виконуючи ці останні труди в товаристві одного з наймолодших представників адміністрації, що звався пан Тандерно і був родом з Ла-Рошелі. Тандерно крутився біля комерсантів з однієї причини: аби випити надурняк. То був уже край, він не мав за душею ані шеляга й дійшов остаточної руїни. Тандерно посідав щонайнижче місце в колоніальній ієрархії. Його обов'язки полягали в нагляді за прокладанням шляхів у джунглях. Звичайно ж, працювали тубільці, підохочувані палицями озброєної варти. Та оскільки жодна біла людина ніколи не ступала на ті нові шляхи, а чорні, бо шляховий податок був високий, воліли ходити давніми лісовими стежками, які потребували лише невеликої направи, й оскільки ті державні шляхи, власне, нікуди не вели, то дуже швидко знову заростали чагарями, як сказати правду, – то й за місяць.

– Я змарнував минулий рік на сто двадцять два кілометри! – охоче нагадував нам цей незвичайний піонер про свої шляхи. – Хоч вірте, хоч ні, а таки правда.

Пригадую, поки я там жив, Тандерно, виявляючи жалюгідне честолюбство, все хвалився: він-бо єдиний європеець, що спромігся підхопити нежить у Брагаманці, коли температура досягала сорока чотирьох градусів у затінку. Така оригінальність була йому чи не єдиною відрадою. «Я ще й досі шморгаю, як кінь! – гордо промовляв він за чаркою. – Таке тільки зі мною може трапитись!» – «Ну й чолов'яга, цей Тандерно!» – захоплювались тоді члени нашого гуртика. Така сатисфакція, це, зрештою, щось краще, ніж нічого. Коли ти марнославний, нахваляйся бодай чим-небудь, тільки не мовчи.

Ще однією розвагою дрібних службовців, що вдовольнялись мізерною платнею, були конкурси з пропасниці. Влаштовувати їх було неважко, проте вдень не наважувались, бо це забирало багато часу. Надходив вечір, а з ним і пропасниця, – майже щодня: кожен міряв температуру. «Ти ба, в мене вже тридцять дев'ять!..» – «Ет, далеко тобі до мене: я маю цілих сорок!»

Усі й справді мали високу температуру. Ставши під лампою, порівнювали термометри. Переможець, трусячись, тріумфував. «Я так прію, що й сцяти не можу!» – гордо заявляв найвиснаженіший, худезний службовець родом з Ар'єжа. Цей чемпіон з пропасниці опинився тут, як він мені звірявся, втікши з семінарії, де «не було такої свободи». Але час минав, а ніхто з моїх нових приятелів не міг достеменно сказати, що то за тип, якого я мав заступити в Бікомімбо.

– О, то ще ого який дивак! – казали мені, та й годі.

– Треба, – порадив мені сухореврий ар'єжець із високою температурою, – щоб тут зразу оцінили твої здібності! В колонії можна бути або лихим, або хорошим! Ти станеш для директора як не золотом, то гівном! А це вже вирок!

Я добряче налякався: а раптом мене зарахують до «гівна», а то й до чогось гіршого?

Ті молоді рабовласники потягли мене в гості до іншого колеги, який заслуговує в моїй оповіді на окрему згадку. Він мав крамничку в центрі європейського кварталу, запліснявів і зігнувся з утоми, а його очі на масному обличчі боялись усякого світла, бо, два роки підряд пошкварившись під гофрованою покрівлею, немовби висохли й попеклись. Казали, вранці йому треба півгодини, аби їх розплющити, і ще півгодини, щоб можна було нарешті бодай щось побачити. Найменший яскравий промінь випікав йому очі. Він скидався на великого коростявого крота.

Страждати від усього того та ще й душитись від ядухи стало для нього другою натурою, так само як і красти. Його б напевне вигнали, якби він раптом зробився й здоровим, і чесним. Ще й сьогодні, з відстані стількох років, його ненависть до найвищого представника компанії, тобто генерального директора, видається мені однією з найсильніших пристрастей, які я мав нагоду спостерігати в людей. Тільки-но хто згадував директора, крамаря хапали чорти, він, забувши про свої муки, несамовитів і казився, чухаючи своє тіло від голови до п'ят.

Він чухався без упину, кружними рухами обводячи весь тулуб від куприка до потилиці. Роздирав пальцями епідерміс і навіть шкіру, лишаючи нігтями довгі криваві борозни, причому й далі обслуговував численних покупців, здебільшого майже голих негрів.

Він проворно сягав рукою в численні сховки праворуч і ліворуч від себе й, жодного разу не схибивши, відразу ж витягав звідти саме те, що потрібне купцеві: прілий тютюн, вогкі сірники, бляшанку сардин, черпак меляси, пляшку бозна-де звареного міцного пива – і жбурляв усе те на прилавок, якщо раптом його охоплювало нестерпне бажання почухатися, скажімо, десь у глибинах широченних штанів. Рука пірнала по лікоть і більше, а потім чимдуж вискакувала з ширінки, яка, аби не гаяти часу, завжди була розстебнута.

Хворобу, що точила йому шкіру, він називав по-місцевому: коро коро. «Яке паскудство!.. Подумати лишень, до того падлюки директора корокоро ще не вчепилося! – лютував він. – Від цього мої муки ще тяжчі. Той, певне, ніколи не підхопить корокоро. Це мерзотник, яких іще світ не бачив. Ця курва взагалі не чоловік, а якась зараза. Лайно, та й годі!»

Товариство заходилося реготом, сміялись, аби не відстати, навіть негри. Цей крамар трохи й страхав нас. А проте був у нього й щирий приятель – миршавий, завжди засапаний шпакуватий чоловічок, водій ваговоза, що належав компанії. Водій завжди приносив нам лід, мабуть, крадучи його на кораблях, що швартувались у порту.

Ми пили за здоров'я крамаря, посідавши перед прилавком упереміш із чорними покупцями, що аж слину пускали з заздощів. То були найсміливіші тубільці, які наважувались підступити до нас, білих, – по суті, то були обрані. Інші негри, котрим не ставало духу, воліли триматися далі: інстинкт. Оті найсміливіші, найбільш отруєні та зіпсуті, працювали в крамниці за чорноробів. їх можна було впізнати відразу, бо вони кричали і лаяли на всі заставки решту негрів. Заражений корокоро крамар скуповував зібраний сировий каучук, що його вогкими кулями в мішках приносили з джунглів.

Якось, коли ввесь наш гурт сидів у крамниці, не втомлюючись слухати господаря, на порозі несміливо застигла ціла родина збирачів каучуку. Попереду з довгим мачете в руці стояв зморшкуватий батько, підперезаний вузькою жовтогарячою пов'язкою.

Він не наважувався зайти, але тубільний помагач крамаря таки підохотив його:

– Йди сюди, чорнопикий! Заходь, подивися! Дикунів тут не їдять!

Ці слова зрештою переконали прибульця. Він зайшов у розпечену хижку, в глибинах якої шалено змагавсь із корокоро крамар.

Негр, здавалося, ще ніколи не бачив крамниць і, напевне – білих людей. Одна з його дружин, опустивши очі, зайшла за ним слідом, несучи на голові великого кошика з сировим каучуком.

Чорні помагачі мерщій підступили ближче й узялись до кошика, аби зважити каучук на терезах. Дикун не зрозумів ні сенсу зважування, ані всього, що відбувалося далі. Жінка навіть не сміла підняти голову.

Решта негритянської родини чекала надворі, з подиву вирячивши очі. їх теж запросили досередини, навіть малих дітей, аби кожен навіч побачив усю сцену.

Це вперше вони всією родиною вийшли з лісу й придибали до білих людей, у місто. Певне, довгенько гарували, аби зібрати той каучук. Ох як повільно, краплинами, стікає каучук у прив'язані до стовбура чашечки! Часто за два місяці навіть склянки

не набереться. Тож хоч-не-хоч, а результат цікавив усіх.

Зваживши, наш свербигуз потяг приголомшеного батька за прилавок, нашкрывав щось олівцем і тицьнув йому в долоню кілька монеток. А потім гаркнув що є сили:

– Забирайся! Ось твій рахунок!

Мої білі приятелі аж покотилися з реготу, побачивши, як хвацько скінчився торг. Негр із жовтогарячою пов'язкою на стегнах мов прикипів до прилавка.

– Ти не знаєш, що таке гроші? То ти дикун? – запитав його, аби розворушити, зухвалий чорний помагач, певне, давно вже навчений провадити такі торговельні оборудки. – То ти і «пранцузької» не знаєш? Ти, може, ще горила? Ну хоч що-небудь нам скажи! Кус-кус? Мабілья? Ото вже бовдур! Бушмен! Стеменний бовдур!

Дикун, проте, й далі стояв, затискаючи в долоні монети. Він давно б уже втік, якби насмілився, але насмілитися не міг.

– Мабуть, за гроші ти хочеш щось купити? – ніби прихильно запитав тубільця крамар. – Давно я не бачив такого йолопа, як оцей, – додав він для нас. – Здалеку, певне, добрався! Чого ти хочеш? Давай мені свої гроші!

Крамар владно забрав в негра гроші й замість них тицьнув йому в руки велику яскраво-зелену хустинку, мерщій витягати її з якоїсь шухляди під прилавком.

Батько-негр вагався; чи слід йому йти з тією хустиною. Тоді свербигуз учинив іще краще. Він, либонь, опанував уже всі способи торгівлі з тубільцями, тож схопив хустку й помахав тією зеленою шматиною перед очима одного з негреньят: «Ну що, бахуре, гарна вона тобі? Скажи мені, мій гидунчику, почварочко, ти часто бачив отакі хустки?» І владно пов'язав її малому на шию, немов зодягаючи його.

Родина дикунів тепер розглядала малюка, прикрашеного шматком зеленої тканини... Що тут удієш, якщо хустка вже ввійшла до родини? Можна тільки погодитись і піти геть.

Негри стали поволі задкувати, дійшли аж до порога, і коли батько, йдучи останнім, обернувся, аби щось сказати, найрозбещеніший помагач, узутий у черевики, підохотив його, щосили копнувши ногою по сідницях.

Уся родина мовчки поставала під магнолією на тому боці вулиці й дивилась, як ми далі п'ємо аперитиви. Чорні збирачі каучуку немов намагалися збагнути, що ж з ними сталося.

Нас пригощав крамар, заражений кліщем корокуро. Він навіть поставив нам патефона: в його крамничці було все, і мені згадалися воєнні обози.

Як я вже казав, компанія «Пордюр'єр» у Малому То'о наймала для роботи в складах і на плантаціях чимало негрів і таких самих білих молодиків, як я. Тубільці, зрештою, працювали тільки тоді, коли їх підганяли дубцями, і з гідністю тримались цього звичаю. Натомість білі, вдосконалені загальною освітою, бралися до роботи доброхіть.

Палиця кінець кінцем утомлює руку, що змушена вимахувати нею, натомість надія стати могутнім і багатим, якою по вінця виповнені білі, не коштує нічого, нічогісінько. Нехай не хваляться перед нами Стародавній Єгипет і татарські тирані! Ті давні аматори – лише претензійні партачі, які не сягнули верхів найвищого мистецтва змушувати двоноге бидло до найтяжчих зусиль. Ті примітиви не тямали, що раба треба назвати «паном», вряди-годи тягти на вибори, купувати йому газету, а передусім – гнати на війну, аби він вилив там свої пристрасті. Чогось я таки вже навчився – християнин, у якого за плечима два тисячоліття, неспроможний утриматись, коли

вулицею марширує полк. Його захоплює видовище, буяння ідей запаморочує голову.

Отож я постановив собі надалі пильнувати за власними думками та вчинками, вирішив якнайсумлінніше мовчати, аби приховати своє бажання дати драла, і, нарешті, не зважаючи ні на що, доскочити якомога більшого в компанії. Не можна втрачати ні хвилини.

Уздовж гамазеїв на багнистому березі похмуро чатували крокодилячі ватаги. Полискуючи металом, ці потвори вилежувались і тішилися спекотою, мов справжні негри.

Опівдні я лише дивувався, як можна в тій веремії так завзято метушитись і бігати по причалах. Негри джерготіли, мов навіжені.

Перше ніж податись у джунглі, я мусив нумерувати мішки й щодня душитися на складах компанії разом з іще кількома службовцями, в закутку між двома великими вагами. Навколо товклись обідрані прищаві негри, співаючи й виповнюючи повітря важким, ядучим духом. Кожен мав над собою хмаринку куряви і подеколи її струшував. Щедрі удари глухо падали на спинах носіїв, і не чулось ні скарг, ні протестів. Така байдужість просто приголомшувала. Негри були не менш терплячі до болю, ніж до спекотного повітря цієї закуреної печі.

Інколи навідувався агресивний, як завжди, директор, аби пересвідчитися, чи справді великі мої успіхи в техніці нумерації лантухів та обважування.

Директор пробивав собі дорогу до ваг крізь юрбу тубільців, на всі боки вимахуючи палицею.

– Бардамю, – сказав він мені одного ранку, очевидно, сповнившись натхнення, – бачите оцих усіх негрів? Отож, коли я приїхав до Малого Того (відтоді вже минуло тридцять років), – ці гниди жили лише з полювання, рибальства й міжплемінної різанини! Спочатку я мав тут невеличку факторію й бачив їх, вони стеменно такі, як я оце розповідаю, й після перемоги верталися в село, несучи добру сотню кошиків людського закривавленого м'яса, щоб досхочу напхати собі черева! Ви чуєте мене, Бардамю? Закривавлена чоловічина! То були трупи їхніх ворогів. Отакі вони учти справляли. А сьогодні таких тріумфів уже немає. Бо тепер тут ми! Нема племен! Нема викрутасів! Нема вигадок! Є тільки робітники й арахіс! Уже не полюють і не бігають лісом з рушницями! Лиш арахіс і каучук! Аби сплачувати податки! Податки, щоб іще більше прибувало каучуку та арахісу! Бардамю, життя тут таке! Арахіс! Арахіс і каучук!.. До речі, онде просто сюди йде генерал Томба.

Генерал, старигань, що зігнувся під незмірним сонячним тягарем, і справді посувався в наш бік.

До армії генерал уже не належав, проте й цивільним іще не став. Тішачись довірою компанії «Пордюр'єр», він правив за зв'язківця між адміністрацією та торгівлею. Зв'язок доконечний, дарма що обидві стихії завжди змагалися між собою й не припиняли ворожнечі. Проте генерал Томба маневрував напрочуд успішно. Нещодавно разом з іншими особами йому пощастило обмитися від брудної оборудки, пов'язаної з продажем товарів ворожих країн, хоча нагорі вже підняли були руки.

На початку війни, коли армія зазнала поразки при Шарлеруа, генерала Томбу трохи оглушило – цього виявилось досить, аби приписати його до почесного резерву. Він зразу ж і скористався з того, заходившись ревно служити «Великій Франції». Проте спогад про давні бої під Верденом ще й тепер дошкуляв йому. «Наші солдатики не вщуплять! Вони тримають фронт!» – вигукував він, жмакаючи в долоні кілька телеграм. На складі було так гаряче, а події відбувалися так далеко, у Франції, що генералові Томбі ніхто не перешкоджав і далі провіщати майбутнє. Проте зрештою задля чемности ми гуртом, укупі з директором, повторили: «Так, то справжні герої!»

Вдовольнившись, Томба пішов.

Перегодом і сам директор, пробивши палицею ще один шлях поміж тулубів, зник у ядучій куряві.

Жаркі директорові очі, в яких світилося жеруще бажання загарбати компанію, трохи навіть лякали мене. Мені ставало недобре від самої його присутності. Я не міг повірити, що в світі існує людина, спроможна виявляти таку зажерливість. Із нами директор майже ніколи не розмовляв щиро; добираючи ковзких та ухильних слів, він немов жив однією думкою: якнайзавзятіше змовлятися, шпигувати, зраджувати. Запевняли, ніби він сам-один краще видурює й привласнює в компанії більше, ніж уся решта службовців, що, як на мене, теж не лінувались. Я відразу повірив тим чуткам.

Поки жив у Фор-ґоно, в мене інколи траплялося й дозвілля, тож я міг прогулятися цим своєрідним містечком, і всі мої бажання щоразу зосереджувались на єдиному вабливому об'єкті: на шпиталі.

Тільки-но я опинявся на новому місці, шпиталь одразу навівав мені давні амбіції. Адже моє покликання – бути хворим, просто хворим. Кожному своє. Я походжав біля шпитальних корпусів, що ховали таку силу обіцянок, страждань, затишку та ласки, й з великим жалем відступав од них та їхніх антисептичних чарів. Навколо стелилися моріжки, у траві метушилось дрібне птаство, бігали меткі, барвисті ящірки. Такий собі «рай земний».

А до негрів тут звикаєш досить швидко – до їхньої жвавої повільності, тягучих рухів, величезних животів африканок. Тубільці поширюють сморід злиднів, невгавушого марнославства й незбагненої покірливості, – загалом це така сама голота, як і в нас, тільки значно більше дітей, зате менше брудного шмаття й червоного вина.

Наситившись шпитальним духом, увібравши повні груди його випарів, я пішов за чорною юрбою і зупинився перед так званою «пагодою», що її спорудив біля форту якийсь комерсант задля еротичних розваг місцевих гультьяїв.

Заможні білі з Фор-ґоно приходили сюди звечора й завзято бралися до азартних ігор, цмулячи винце та горілочку й дедалі частіше позіхаючи й гикаючи. За дві сотні франків можна було повести до покою чарівну господиню. Штани страшенно заважали гультьям чухмаритися, шлейки безкінечно розходились і сповзали.

Уночі все населення тубільного містечка вилазило і товклося під «пагодою», невтомно приглядаючися й дослухаючися, як білі угинаються навколо деренчливого механічного піаніно, що фальшиво й немов над силу награвало вальси. Зачувши музику, господиня, здавалось, от-от пуститься в танець, її обличчя сяяло від захвату.

Зрештою після кількох марних спроб, не одну ніч висидівши в «пагоді», я таки сподобився чести поговорити з господинею. Її менструації, призналася вона, менше трьох тижнів не тривають: вплив тропіків. Крім того, дуже виснажують клієнти. Не те що вони часто кохаються з нею, – просто аперитиви в «пагоді» набагато дорожчі, ніж десь-інде, й гості, прагнучи надолужити витрати, перше ніж забратися, немилосердо щипають її за сідниці. Саме це й утомлює.

Господиня знала все, що діється в колонії, всі ті розпачливі романи між замордованими пропасницею офіцерами й нечисленними дружинами урядовців, бідолашними жінками, які теж танули від безкінечних менструацій, тужачи на верандах у западистих фотелях.

Вулиці, контори, крамнички Фор-ґоно струменіли знівеченими бажаннями. Прагнення цих божевільних людей поводитися так, як вони поводитись у Європі, видавалося настирливою ідеєю, намаганням надолужити втрачене і спробою будь-що прикидатися задоволеним, попри страхітливу температуру й неминуче підупадання.

Паркани насилу вдержували агресивну дику рослинність, пишна зелень несамовитим салатним буянням підкочувалась до будинків, мало не топлячи ті великі варені яйця, всередині яких замість жовтка догнивав європеєць. Тож на вулиці Фашода, найжвавішій і найлюдянішій у Фор-ґоно, було стільки таких повних салатниць, скільки жило урядовців.

Щовечора я повертався до свого недобудованого помешкання, де мій служник розкладав мені блаженський скелетик ліжка. Той розбещений хлопець раз у раз наставляв мені пастки: хтивий, як кіт, він усе намагавсь породичатися зі мною. Проте мене полонили набагато яскравіші плани, передусім отой: як знову заховатися на певний час до шпиталю; то було єдине досяжне для мене перемир'я в пекельному карнавалі тропіків.

І перед війною, й на війні я нітрохи не переймався дрібницями. Навіть інші пропозиції, що їх я чув, приміром, від директорового куховара, дуже щирі й незвично безсоромні, видавалися мені нецікавими.

Я востаннє обійшов своїх приятелів з компанії «Пордюр'єр», аби бодай щось дізнатися про того волоцюгу, якого, згідно з наказом директора, мав заступити в джунглях. Марні спроби, пуста балаканина.

Кав'ярня «Федерб» у кінці вулиці Фашода в надвечірніх сутінках виповнювалася гамором сотень обмов, плиток і наклепів, проте й там я не почув нічого істотного. Самі тільки враження. Тих вражень при тьмяному світлі барвистих ліхтариків виливалося повні помийниці. Гойдаючи мережані кучми пальм, вітер струшував на тарілки цілі жмені комашні. Чільні місця в балачках завдяки своєму високому рангові посідав губернатор. Його непоправна брутальність становила основу довгих горілчаних промов, аж поки нудотна колоніальна жовчність угамовувалась пізньою вечерею.

Повз терасу шастали й турчали всі автомобілі Фор-ґоно, загалом їх було дванадцять. Вони, певне, ніколи не їздили далеко. Майдан Федерб мав такий самий незнищений поваб, пишне оздоблення, буяння рослинности й слів, як і супрефектури Південної Франції, але все те видавалось незмірно побільшеним. Із десятків автомобілів проїздило майдан тільки на те, аби за п'ять хвилин повернутись і зробити ще одне коло з вантажем блідого європейського недокрів'я, закутаного в темно-бурі тканини, – ламкими, тендітними створіннями, що скидалися на крижинки, ладні от-от розтанути.

Отак ці раби блукали отарами не тиждень і не рік, урешті спротивили одні одним, утомившись зневажати, – тепер їх нудило навіть дивитись одне на одного. Кілька офіцерш, пильнуючи військових і цивільних традицій, вивели на прогулянку свої родини – дружин, сповитих гігієнічними серветками, і дітей, жалюгідні подобища своїх європейських перевесників: їх теж виснажувала спека й нескінченні проноси.

Щоб бути командиром, не досить військового кашкета, потрібні ще війська. За тутешніх кліматичних умов європейські кадри танули швидше за масло. Батальйон скидався на шматок цукру в каві: що довше на нього дивишся, то менше бачиш. Більшість військового контингенту завжди перебувала в шпиталях, нашпигована паразитами на кожній волосині і в кожній зморщі, вилежувала малярію; цілі чоти, тонучи в цигарковому димі і в москітних згряях, мастурбували під липкими простирадлами, без кінця видурювали одне в одного гроші і страждали від нападів пропасниці, ретельно спровокованих і спланованих. Те ганебне, негідне поріддя тішилося щастям у затишних сутінках зелених віконниць; солдати-надстроковики швидко втрачали блиск, змішані в шпиталі з дрібними конторськими службовцями; зацьковані, й ті, і ті тікали і від джунглів, і від господарів.

В отупінні довгих малярійних сієст ставало так спекотно, що навіть комашня йшла на спочинок. У знекровлених волохатих руках обабіч ліжок звисали засмальцьовані пошарпані романи, що в них, як завжди, бракувало половини сторінок – через хворих на дизентерію, яким ніколи не вистачало паперу, і лихих сестер-жалібниць, що на

свій смак цензурували твори, де не вшановано Господа. Лобкові воші, запозичені у вояків, дошкуляли сестрам не менше, ніж решті люду, і, щоб як слід почухатись, вони задирали подоли за ширмами, де довго не хололи ранкові небіжчики.

Хоч який непривітний був шпиталь, він – єдине місце колонії, де можна було почувтись забути, сховатись од зовнішнього світу, – від начальства. Шпиталь, по суті, забезпечував доконечний перепочинок від рабства, становив єдине приступне мені щастя.

Я розпитував, як потрапляють до шпиталю, які звички і вподобання властиві лікарям. Про від'їзд до джунглів думав із розпачем та нехиттю й пообіцяв собі чимшвидше заразитись усіма пропасницями, які пощастить ухопити, щоб повернутись у Фор-Гоно таким хворим і виснаженим, у такому паскудному стані, що вони зразу наважаться не тільки прийняти мене, а й відправити на батьківщину. Хитрощі, потрібні, аби прикинутись хворим, я вже знав, і то неабиякі, а тут опанував іще й нові, що годилися тільки для колоній.

Я приготувався долати тисячі труднощів, бо ні директори компанії «Пордюр'єр», ні батальйонні командири не втомлювалися цькувати свої вихудлі жертви, що різались у карти на просмерділих сечею ліжках.

Вони побачили б, що я твердо надумав гнити від усіх хвороб, які мені судилися. Бо, на лихо, до шпиталю клали загалом ненадовго – якщо тільки не зважитись остаточно покінчити зі своєю колоніальною кар'єрою. Найпромітнішим, найхитрішим, найтвердішим удачею з-поміж уражених пропасницею вряди-годи таки щастило прокрастись на корабель, що йшов до метрополії. То було омріяне диво. Більшість госпіталізованих бідолах, дійшовши краю у викрутнях і зазнавши поразки в борні з медичними приписами, повертались у джунглі, де втрачали останні свої кілограми. Якщо ж хіна спроваджувала їх до хробаків іще тоді, як вони лежали в лікарні, капелан просто закривав їм очі о вісімнадцятій годині й чотири санітари-сенеґальці несли зжовклі останки на цвинтар за червоним муром біля церкви містечка Фор-Гоно; під її гофрованою бляшаною покрівлею було так жарко, що два рази поспіль туди ніхто не заходив, там було ще спекотніше, ніж надворі. Щоб не впасти, доводилось роззявляти рот і хекати, мов собака.

Отак вибиралися звідси люди, що, нещасні, виконували все, чого від них вимагали: метелики замолоду, вони, зрештою, обертались на хробачню.

Інколи я ще намагався здобути подробиці, бодай щось розвідати, аби скласти певне уявлення. Те, що мені розповідав про Бікомімбо директор, усе-таки видавалось неймовірним. По суті, йшлося про нову факторію, спробу просунутись якнайдалі від берега. Туди треба було мандрувати добрих десять днів і жити там самотою серед тубільців та їхнього пралісу, що його мені зображували як величезний заповідник, де кишить звіриною й хворобами.

Часом я запитував себе: може, вони, мої недавні приятелі з компанії «Пордюр'єр», страждають від почережних нападів самознищення та агресивности й просто заздять моїй майбутній долі? Глупота цих людців (їхній єдиний набуток) залежала від якості алкоголю, який вони поглинали, від листів, які одержували, й од більшої чи меншої частки надії, яку втрачали щодня. Загалом що дужче вони підупадали, то голосніше похвалялися. Вже примари (як Ортолан на війні), вони й далі навзаводи хвастились.

За чаркою ми висиділи зо три години. Як завжди, говорили про губернатора – стрижень усіх тутешніх розмов, про всілякі можливі й неможливі крадіжки і, нарешті, про сексуальність – три барви колоніального прапора. Присутні урядовці не криючись звинувачували офіцерів, що ті захрясли в хабарництві – надуживають владу; військовики, боронячись, відплачували тим самим. Натомість комерсанти вважали цих здобичників за облудних самозванців і розбишак. Щодо губернатора, то чутки про його відкликання з'являлися щоранку вже років з десять, а проте телеграми про ту

неласку, якої нетерпляче сподівались, не було ще й досі, незважаючи на принаймні два анонімні листи, які з давніх-давен щотижня посиляли міністри, докладно переказуючи цілі низки жахів, скоєних місцевим тираном.

Неграм щастить, шкіра їх захищає, наче лушпиння цибулину, а білі труяться власним шлунковим соком та потом. Хоча лихо й тому, хто спробує підступити до них: я це добре затаїв, пливучи на «Адміралі Брагетоні».

За кілька днів я дізнався силу цікавущих речей про нашого директора! В його минулому виявилось більше мерзоти, ніж у портовій в'язниці під час війни. Розкрилися всі колишні злочини й переступи і, як на мене, навіть неперевершені судові помилки. Звісно, правда: його голова – лиховісний убивця, що б'є по ньому самому, чи, радше, аби нікого не звинувачувати, перед нами нерозумний чоловік, що надміру прагне втілити в життя свої плани, – наслідки, власне, ті самі.

В години сієсти, йдучи вулицею Федерб, у затінку будинків подекуди можна було помітити білих жінок, передусім – офіцерш, яких клімат висушував іще дужче, ніж чоловіків. Там і сям лунали тихі любі голоси, ясніли поблажливі усмішки, рум'яна щедро вкривали мертвотну блідість облич, – жінки немов тішилися, що смерть уже близько. Ці пересажені в тропіки буржуазні квітки виявляли куди менше живучості, ніж господиня «пагоди», яка покладалася тільки на себе. Натомість компанія «Пордюр'єр» потребувала дуже багато таких, як я, дрібних службовців, бо щороку на лісових факторіях поблизу боліт утрачала по кілька десятків нашого брата-першопрохідця.

Щоранку армія й торгівля оплакували втрату своїх бійців. Не минало дня, щоб якийсь капітан, накликаючи на них усі кари Господні, не погрожував лікарям і шпитальному начальству, вимагаючи чимшвидше повернути трьох малярійних сержантів-картярів чи двох капралів-сифілітиків, саме ті кадри, яких йому бракувало для організації тієї або тієї кампанії. Якщо капітанові відповідали, що його «ледацюги» вже небіжчики, він одразу давав спокій лікарям і випивав у «пагоді» трохи більше, ніж завжди.

Не ставало сили рахувати, скільки в тій зелені, спекоті й хмарах москітів зникає людей, речей і днів. Найогидніше, що все те спливало фрагментами, окремими словами, поодинокими частками, краплинами, жалем, що прокидався раз у раз: розчинялось у сонці, щезало в потоках світла й барв, а водночас набиралося життєвої плісняви, щезав час – пощезало все. Залишалось у повітрі саме мигтіння страху.

Нарешті невеличкий пароплав, яким я мав підпливти ближче до факторії, кинув якір у Фор-Гоно. Він називався «Папаута». То була пласка шкаралупка, збудована для плавання в естуаріях, працювала вона на дровах. Я був єдиний білий на борту, і мені звільнили куток між камбузом і гальюном.

Ми пливли так повільно, аж здавалося, ніби це зумисна обережність, потрібна, аби вийти у відкрите море. Згодом з'ясувалося, що швидше це суденце не пливло ніколи: йому просто бракувало потужности. Отак ми повзли, завжди бачачи берег – нескінченну сиву смужку, обтикану крихітними деревами, що мерехтіли в розпеченому повітрі. Не подорож, а страхіття! «Папаута» греблась мляво й важко, немов і сама обливалася потом. Вона долала хвильку за хвилькою з такою обережністю, наче обробляла рану. Лоцман, як мені видавалося здалеку, був мулат; кажу «видавалось», бо я не міг зібратися на силі й хоч раз вийти на місток, щоб пересвідчитись навіч. Я тулився у гурті негрів, у затінку підпалубного коридору, бо сонце аж до п'ятої години всевладно загарбувало палубу. Щоб воно не випило мозок через очі, доводилось кліпати, мов пацюкові. Після п'ятої години можна було осягнути поглядом обрії, трохи відітхнути. Сіра смуга берега, густа порість біля самої води, що скидалася на пахву випростаної руки, нітрохи не тішила мене. Таким огидним повітрям важко дихати навіть уночі, бо й тоді воно лишається задушливим і відгонить морем та цвіллю. Вся та нудьга, а на додачу чад з машини, хвилі, надто вохряні з одного боку й надміру сині – з другого, шпигали в саме серце. Було ще гірше, ніж на «Адміралі Брагетоні»,

– звісно, як не брати до уваги тамтешніх убивць у мундирах.

Нарешті ми підійшли до порту, де я мав виходити: Топо. Отож, плюючись, кашляючи, тремтячи, розтинаючи масну, мов помії, воду, «Папаута» нарешті повернула до берега.

На лісистому березі вирізнялися три довжелезні будівлі під солом'яною стріхою. Здалеку вони видавалися доволі привітними. Лисніло гирло широкої, замуленої річки, – «моєї», як пояснили мені: саме нею я мав піднятися човном угору, аж до далекого серця джунглів. У Топо, цьому посту на морському узбережжі, я мав побути, як сказано, лише кілька днів і протягом цього часу мусив зважитись на найтяжчі подвиги.

Перше ніж пристати, «Папаута» черкнула дном по міліні. Причал був бамбуковий і зажив неабиякої слави. Я довідався, ніби його щомісяця ставлять заново, бо швидкі ненажерливі молюски, тисячами напливаючи з моря, зразу ж переточують увесь бамбук до останньої цурки. Саме це будівництво, розпачлива робота без краю й кінця, завдавало найтяжчих мук лейтенантові Грапі, комендантові посту Топо та його округи. «Папаута» припливала раз на місяць, проте й м'якуни потребували не більше часу, аби згризти причал.

Коли я ступив на берег, лейтенант Грапа схопив мої папери, пересвідчився, що вони таки справжні, зареєстрував їх у журналі й налив по чарці. Я перший європеєць, признався він, що за два з гаком роки прибув у Топо. Сюди не їздять. Нема жодної причини їхати в Топо. Під орудою лейтенанта Грапи служив сержант Альсід. Попри відірваність від світу, приятні між ними не виникло.

– Мушу стерегтися свого підлеглого, – сказав лейтенант Грапа вже під час нашої першої зустрічі. – Він має певну схильність до панібратства!

Якби в тій пустці довелося вгадувати події, всі вони видавалися б украй неймовірні. Подіям не сприяло саме середовище, тому сержант Альсід наперед наготував чимало рапортів із записом «Не сталося нічого». Грапа, не зволікаючи, підписував їх, а «Папаута» пунктуально відвозила до генерал-губернатора.

Поміж довколишніх лагун і в лісових нетрях тулилося кілька хирних племен, чавлених і нищених трипаносою і невилазними злиднями, а проте ці племена ще сплачували сякий-такий податок – звісно, з допомогою палиці. З місцевої молоді рекрутували вояків, яким і доручали махати тією палицею. Кількість лейтенантового війська сягала дванадцяти чоловік.

Про те військо я таки розповім, бо добре до нього придивився. Лейтенант Грапа по своєму спорядив тих щасливчиків і регулярно годував їх рисом. Одна рушниця на всіх, а ще невеличкий прапор – теж на всю частину! Черевиків не мав ніхто. Та оскільки все на світі відносне й пізнається в порівнянні, рекрутовані місцеві тубільці вважали, що лейтенант робить їм чимало добра. Грапа щодня навіть мусив одсилати назад добровільних помічників та ентузіастів, які мріяли служити під його прапором.

Полювання в тутешніх краях нічого не давало, тож за браком газелей тубільці з'їдали хіба яку бабусю за тиждень. Щоранку о сьомій годині лейтенантові вояки починали муштру. Я замешкав в Альсідовій хижі, куток якої він мені відступив, і міг найкраще спостерігати всю ту химерію. В жодній армії світу не було ревніших солдатів. Зачувши Альсідову команду, дикуни вимірювали пісок – по чотири, по вісім, зрештою всі дванадцять в одному шерезі, докладали неймовірних зусиль, уявляючи ранці, черевики, багнети і (ще разючіше враження!) вдаючи, ніби послуговуються ними. Діти могутньої й такої близької природи, вони були зодягнені тільки в жалюгідну подобу шортів кольору хакі: все інше мали уявляти – й таки уявляли. Лунала владна Альсідова команда, і тубільні воїни скидали на землю уявні ранці й бігли в порожнечу, переслідуючи ілюзорних ворогів, завдаючи їм «справжніх» ударів. Удаючи, начебто розстібаються, складали уявні піраміди з уявних рушниць, а на інший сигнал

заходжувались «стріляти». Коли я бачив, як вони пнуться зі шкіри, точно відтворюючи уявлювані рухи, виплітаючи складне мереживо уривчастих і нестерпно безглузких дій, то почувався тяжко пригніченим, у голові все йшло шкереберть. До того ж у Топо немилосердна спека й задуха зосереджувалися саме на клаптику піску між подвійних полірованих дзеркал моря й річки, можна було гузном присягнути, що тебе силоміць утримують на уламку сонця, який щойно впав із небес.

Але такі нелюдські умови не заважали Альсідові дерти горлянку, навпаки. Його крики покривали ввесь той химерний плац і линули вдалечінь аж до верхівок урочистих кедрів на тропічному узліссі. Навіть іще далі громом котилася луна його нескінченних «Пильнуй!».

Увесь той час лейтенант Грапа готувався до судочинства. Згодом ми пішли до нього. Він, як завжди, здалеку, в затінку хижі, дивився на танучу конструкцію клятого причалу. Щоразу, коли припливала «Папаута», Грапа, оптиміст і скептик водночас, чекав повного комплекту спорядження для своїх вояків. Як корсіканець, Грапа дужче, ніж будь-хто інший, почувався приниженим, бачачи, що його вояки голісінькі.

У нашій, тобто Альсідовій, хижі провадилася дрібна, мало не потаємна торгівля всяким непотребом. З іншого боку, ввесь рух товарів у Топо йшов через Альсіда, саме він мав єдині й невеликі запаси тютюнового листу й тютюну в пачках, кілька літрів горілки й кілька сувоїв бавовняних тканин.

Впадало в вічі, що всі дванадцятьеро топійських вояків відчують до Альсіда щирі симпатію, попри його крики і те, що він без усякого приводу копав їх ногою в зад. Ті вояки-нудисти розпізнавали в ньому незаперечні ознаки великої спорідненості – природжених, тяжких, невилазних злиднів. Тютюн іще дужче прив'язував їх, таких чорних, до білого сержанта. Я привіз із собою кілька європейських газет. Альсід перебіг їх очима, намагаючись зацікавитися новинами, і, хоч тричі пробував зосередитись на різних колонках, не спромігся дочитати їх до кінця.

– Власне, мені тепер, – признався він після марних спроб, – начхати на новини! Вже три роки як я отут!

Не слід гадати, ніби Альсід прагнув приголомшити мене, вдаючи відлюдника, ні, просто брутальність й очевидна байдужість усього світу до його долі змусили й сержанта надстрокової служби вважати ввесь світ, окрім Топо, за щось таке ж далеке, як Місяць.

А проте вдачі Альсід був доброї, трохи згодом я пересвідчився, що це щедрий і взагалі зичливий чоловік. Його гнітила тільки власна покірливість – основна риса, завдяки якій злидарям у війську, і не тільки в ньому, так само легко вбивати, як і породжувати життя. Ніколи або майже ніколи ця дрібнота не запитує, навіщо те все, що вони підтримують. Вони ненавидять одні одних – і цього досить.

Навколо нашої хижі, просто серед пекучої піщаної лагуни де-не-де росли невисокі, дрібні зелені, рожеві й пурпурові квіти, якийсь скромний і невигадливий різновид берізки, – саме такі в Європі любляють зображувати на деяких порцелянових виробках. Цілісінький день вони закритими сиділи на стеблинах, розпускались тільки надвечір, коли знімався лагідний прохолодний бриз.

Одного разу Альсід побачив, що я складаю букетик, і попередив:

– Рви, якщо хочеш, тільки не поливай, бо це зіллячко від води одразу пропадає. Воно надто ніжне, це не соняшники, що ми їх вирощували, як були синами полку в Рамбуїс! На ті можна було навіть посцяти, ті пили все!.. Квіти, зрештою, такі самі, як люди. Що більші, то дурніші...

Останні слова вочевидь стосувалися лейтенанта Грала, що мав дебеле тіло, короткі й

страшні червоні руки. Руки людини, яка ніколи нічого не розуміла. А втім, Грала й не намагався розуміти.

Я прожив у Топо два тижні, ділячи з Альсідом не тільки його життя і миску, його біліх із постелі та піску (два різні види), а й хіну та гидку, теплувату, неодмінно проносну воду з найближчої криниці.

Одного дня, пройнявшись дружніми почуттями, лейтенант Грала несподівано запросив мене на каву. Грапа був ревнивий і нікому не показував своєї коханки. Тож для запросин обрав день, коли його негритянка пішла до селища навідати батьків. До того ж це був день його судочинства. Лейтенант хотів мене вразити.

Навколо його хижі з самого ранку товклася строката юрба позивачів та галасливих свідків у барвистих стегенних пов'язках. І ці люди, й звичайна публіка тирлувалися, ширячи міцний дух часнику, сандалу, згіркої олії й шафранового поту. Як і Альсідові вояки, ввесь той набрід переймався насамперед тим, як удати гарячкову діяльність: тубільці розсипали навколо свою кастаньєтну мову й вимахували над головою кулаками, що немов гнулися під вітром аргументів.

Сівши в плетений плакучий фотель, лейтенант Грапа поблажливо усміхавсь, озираючи зверху безладне юрмище. Він пишався вказівками, які давав вартовому-тлумачеві, а той гучно переказував йому неймовірні скарги й заяви тубільців.

Ішлося, здається, про сліпого на одне око барана, якого негри, батько-мати посватаної доньки, відмовлялися повернути сватам, дарма що їхня законно продана донька так і не дісталася нареченому, бо її брат тим часом убив його рідну тітку. Було ще багато інших, і то набагато плутаніших скарг. З висоти помосту ми бачили, як кількадесят африканців, ожвавлених суперечками про інтереси та звичаї, шкірять зуби, коротко й сухо вистрелюючи або гортанно вибулькуючи слова.

Спека вже досягла найвищого ступеня. Крізь дірку в стрісі я намагався роздивитись небо: чи не насувається космічна катастрофа? Проте навіть бурею не пахло.

– Зараз я вас усіх помирю! – постановив нарешті Грала, бо спека та гамір додали йому рішучості. – Хто батько нареченої? Ведіть-но його сюди!

– Ось він! – загукало зо два десятки тубільців, випихаючи наперед старого, зів'ялого негра в жовтій стегенній пов'язці, замотаній із великою гідністю, «поримському». Стиснувши кулак, старий повторював усе, що кричали навколо нього. Він, здавалось, прийшов сюди не скаржачись, а бодай трохи розважитися з нагоди процесу, від якого, власне, нічого не сподівався.

– Ану, – звелів Грала, – всипте йому двадцять палиць, і кінець справі! Двадцять палиць старому тарганові! Щоб затямив, як ходити сюди щочетверга і вже два місяці набридати мені своїми теревенями про баранів!

До підсудного підійшло четверо м'язистих вояків. Той спершу не розумів, чого від нього хочуть, а збагнувши, став заковувати налиті кров'ю очі – очі старої нажаханої тварини, яку досі ніколи не били. Він, щоправда, навіть не спробував опиратись, лише вагався, як краще стати чи лягти, аби такий несподіваний поворот правосуддя завдав якнайменше болю.

Двоє вояків схопили старого за пов'язку: хотіли, щоб він неодмінно став навколішки. Натомість інші два намагались покласти його долічерева. Нарешті порозумілися: просто повалили його на землю, здерли пов'язку і одразу щосили вперіщили по спині і

млявих сідницях лозиною, від якої навіть віслук ревів би цілий тиждень. На всі боки порскав пісок упереміш із краплинами крові, старий судомився, з лементом відпльовуючи пісок, – здавалося, ніби задля втіхи мучать велетенську таксу, яка от-от має ощенитися.

Поки тривала езекуція, всі присутні мовчали. Чувся тільки свист замашної лозини, удари, стогони, зойки. Коли скінчили, старий, таки добре очманілий, спробував підвестися й узяти свою римську пов'язку, що валялася поряд, із рота, з носа, а надто вздовж спини йому струменіла кров. Юрба підхопила покараного й віднесла вбік, жалібними голосами на всі лади обговорюючи подію.

Лейтенант Грала запалив сигарету. Переді мною він удавав, ніби все те дуже далеке від нього. Проте я не вважав його за ще одного Нерона, який перевершив свій історичний прообраз, – просто він не любив, коли його змушували міркувати. Думки дратували лейтенанта. Найприкрішими для нього в його юридичній діяльності були запитання тубільців.

Того самого дня ми стали свідками ще двох пам'ятних напрям, пов'язаних з вельми заплутаними справами, – з загарбаним посагом, погрозами отруїти, ошуканством, дітьми непевного батьківства...

– Ох, якби вони знали, як мені остогидло їхнє сутяжництво, то ніколи б не покидали лісу, аби верзти тут усілякі дурниці й доводити мене мало не до сказу! Хіба я розповідаю їм про свої приватні справи? – дивувався Грала. – Проте, – провадив він далі, – я зрештою дійшов висновку, що моє судочинство припало цим мерзотникам до вподоби. Вже два роки, як я намагаюся віднадити їх від нього, а вони однаково тиснуть сюди щочетверга. Юначе, хоч вірте, хоч ні, але майже щоразу приходять ті самі люди! Тільки негідники, аякже!

Згодом ми говорили про Тулузу, куди Грапа щоразу їздив у відпустку і де за шість років, як вийде у відставку, думав оселитись. Його думка вже остаточна. Ми любенько цідили кальвадос, аж тут притягся ще один негр, якому судилася якась кара і який спізнивсь, аби очиститися від провини. Він з власної волі прийшов через дві години після всіх скуштувати палиці. Два дні і дві ночі добираючись до нас лісом зі свого селища, він не хотів вертати з порожніми руками. Проте спізнивсь, а Грапа був невблаганний, коли йшлося про карну пунктуальність.

– Тим гірше для нього! Чого він узагалі пішов минулого разу? Тоді я присудив був цій паскуді п'ятдесят палиць!

Підкарний і далі протестував, бо в нього, бачте, поважна причина: він має чимшвидше повернутися в село й поховати матір. А в нього тих матерів троє чи четверо. Одне слово, самі суперечки й оскарження...

– Виконання вироку відбудеться наступного разу!

Але негр навряд чи встиг би повернутися в рідне село й знову прийти сюди в четвер. Він протестував. Він затявся. Довелось прогнати цього мазохіста копняками в зад. Звичайно, й це насолода, але не така... Зрештою мазохіст подався до Альсіда, що, скориставшись нагодою, продав йому весь асортимент тютюну: в листках, у пачках і навіть табаку.

Розважившись цими приключками, я попрощався з Грапою й він одразу подався у глиб хижі на сіесту; там, повернувшись із села, вже спочивала його тубільна краля. Негритянка мала чудові груденята, крім того, дістала освіту в габонських черниць і не тільки сюсюкала французькою, а й тямала подати хіну в конфітурах і витягати кліщів із підшов. Вона знала сотню способів прихилити серце колоніального вояка, втомлюючи або не втомлюючи – як йому заманеться – свого господаря.

Альсідові вже набридло мене чекати. Він був трохи роздратований і, мабуть, саме моя гостина в лейтенанта Грали спонукала його до щирости. До чого ж буває огидна така щирість! Я й не просив, а він змалював мені Грапу як купу смердючого лайна. Я відповів, що теж такої думки. Натомість і Альсід не бездоганий: нехтуючи військові приписи, ба навіть усупереч їм він торгував із неграми довколишніх джунглів, а також із тими дванадцятьма стрільцями свого війська. Не знаючи жалю, він забезпечував цей маленький світ фабричним тютюном. Коли вояки одержували свою частку тютюну, від їхньої солдатської платні нічого не лишалось, усе було викурено. Дехто навіть кутив у борг. На Грапину думку, з огляду на мізерну масу грошей у регіоні, ця дрібна торгівля зменшувала податкові надходження.

Лейтенант Грапа з обачности не хотів спровокувати скандал у Топо за свого врятування, але зрештою, може, з заздрощів став невдоволено кривитись. Він, звичайно, волів би, щоб усі мізерні фінансові засоби тубільців ішли на податок. Що ж, кожному своє, в кожного свої дріб'язкові амбіції.

Попервах стрільцям, які муштрувались лише задля Альсідового курива, практика кредитування під зарплатню видавалася трохи дивною й навіть жорсткою, але копняки в зад привчили їх і до цього. Тепер вони навіть не намагались отримати гроші, а любісінько прокурювали їх наперед, посідавши біля Альсідової хижі серед дрібних яскравих квіточок у перерві між двома уявними вправами.

У Топо, хоч який невеличкий був той пункт, усе-таки співіснували дві форми цивілізації: наближена до римської система лейтенанта Грали, що батожив підвладних, аби просто стягувати данину, з якої, за словами Альсіда, без жодного сорому виділяв частку й собі, і куди складніша власне Альсідова система, де вже проступали ознаки другої цивілізаційної стадії – зародження в кожному стрільцеві покупця, поєднання військового примусу й торгівлі, – ознаки набагато сучаснішої й набагато облуднішої системи – нашої.

Якщо говорити про географію, лейтенант Грапа тільки з допомогою кількох дуже приблизних карт, наявних на посту, міг оцінити величезні обшири територій, довірені його врядуванню. І тим паче не мав жодного бажання дізнатися про них трохи більше. Зрештою кожен знає, що таке дерево і ліс – їх он видно навіть іздалеку.

Ховаючись у буйній рослинності й улоговинах тієї безмірної зеленої настоянки, де-не-де животіло кілька вкрай розпорошених племен, що страждали від бліх та москітів, простиралися перед тотемами й харчувались майже самою гнилою маніокою, – племен воістину примітивних і по-невинному канібальських, прибитих нуждою, нищених тисячами напастей. Навіщо ми вдерлися до них? Ніщо не виправдовує страшних і безславних колонізаційних війн. Я згадав, як, скінчивши своє судочинство, Грапа враз обернувся до моря й задивився на обрій, на ті невидні краї, звідки колись приплив і куди, як не станеться лиха, коли-небудь таки повернеться...

Хоч якими близькими, а зрештою навіть приємними стали мені ті місця, годилось подумати й про те, щоб покинути Топо й добиратись до обіцяної факторії, кілька днів плисти річкою й продиратися джунглями.

З Альсідом під кінець ми заприятелювали. Навіть спробували половити разом рибу-пилку, тих своєрідних акул, якими аж кишіло перед хижею. Альсід виявивсь такий самий невправний рибалка, як і я: ми нічогісінько не спіймали.

З меблів у Альсідовій хижі були тільки його складане ліжко, моє ліжко та кілька чи то повних, чи то порожніх ящиків. Як на мене, завдяки своїй дрібній торгівлі він збив чималий капіталець.

– Куди ти грошву діваєш? – не раз дратував я його. – Де ти ховаєш те нечисте золото? Може, як повернешся, виллеш із нього фігурку нубійського божка?

Принаймні разів із двадцять, поки ми наминали незмінні консерви в томаті, я задля розваги змальовував уявні картини його феноменального туру по борделях після повернення в Бордо. Альсід мовчав, тільки всміхався, немов і справді тішачись моїми балачками.

Окрім військової муштри та судових процесів, у Топо й справді нічого не відбувалося, тож за браком інших сюжетів я мимоволі дедалі частіше вдавався до свого вже згаданого жарту.

Наостанок у мене з'явилось бажання написати панові Путі й позичити в нього трохи грошей. Альсід пообіцяв одіслати мого листа найближчим рейсом «Папаути». Письмове приладдя Альсід тримав у коробці з-під печива – точнісінько такій, як та, що я бачив у Бранледора, – геть усе було однаковісіньке. Отже, сержанти надстрокової служби мають однакові звички. Та побачивши, що я наміряюсь відкрити коробку, Альсід, неабияк здивувавши мене, зробив рух, аби мені перешкодити. Я збентежився. Не знав, чому він не дозволяє заглядати до коробки, й зразу ж поклав її на стіл.

– Ет, та відкривай уже! – зрештою промовив Альсід. – Дарма, відкривай!

Одразу на споді віка я побачив фото маленької дівчинки. Тільки сама голова, дрібненьке личко, досить миле, з довгими кучерями – саме так підстригали дівчаток у ті часи. Я взяв папір та ручку й чимшвидше опустив віко. Збентежився від власної нескромності, а водночас запитував себе, чого сержант отак сполошився.

Певне, це донька, про яку Альсід досі уникав зі мною говорити. Я ні про що не запитував, але чув, як він позаду намагається розповісти мені про те фото. В голосі його вчувалося дивне, доти мені не знане тремтіння. Альсід затинався. Я вже не знав, де подітися. Годилось допомогти йому, полегшити признання. А я тим часом не знав, на яку ступити. Був певен, що слухати ті признання буде тяжко. Сказати правду, я й не хотів їх чути.

– Пусте! – почув я нарешті. – Це братова донька... Вони обоє загинули...

– І батько, і мати? – Так, обоє...

– Хто ж її зараз виховує? Твоя мати? – запитав я, вдаючи, ніби зацікавився.

– Матері теж уже немає на світі... – Тоді хто?

– Таж я!

Альсід хихикнув і побуряковів, немов сказав щось зовсім непристойне. Й квалливо заговорив:

– Стривай, я зараз тобі поясню... В Бордо я віддав її виховати черниціям... Але не тим, що піклуються про злидарів, розумієш? А тим, що про заможних... Я сам про те дбаю, тож тут усе гаразд. Хочу, щоб їй нічого не бракувало! Вона зветься Жінета... То мила, ласкава дівчинка, такою, власне, була і її мати. Жінета пише мені листи, добре вчиться, тільки, знаєш, такі пансіони дуже дорогі. Надто тепер, коли їй уже десять років... Я б хотів, щоб вона навчилася ще й гри на піаніно... Ну, що ти скажеш про піаніно? Це ж добре, коли дівчина вміє грати на піаніно... Хіба не так? І знає англійську мову... Адаже англійська згодиться? Ти от знаєш англійську?

Що довше розповідав Альсід про свою провину, яка полягала в завеликій душевній щедрості, то пильніше я придивлявся до нього, до його тоненьких виплечаних вусиків, кумедних брів, сонцем обпеченої шкіри. Сором'язливий Альсід! Скільки ж він мав ощадити на своїй убогій шіатні й на жалюгідній потаємній торгівлі протягом місяців та років у цьому пекельному Топо! Я й не знав, що йому відповісти, не мав потрібного досвіду, але в нього було таке шляхетне й щедre серце, що я з сорому

почервонів. Проти Альсіда я лише безсиле, тупе і пусте створіння... Правди тут не сховати, все ясно.

Не зважуючись озватися до Альсіда, я раптом відчув, що негідний навіть розмовляти з ним. А ще вчора ставивсь до нього зверхньо, часом і зневажав.

– Тільки от не щастить мені, – провадив Альсід далі, не усвідомлюючи, що глибоко збентежив і присоромив мене своїми признаннями. – Уяви собі, вже два роки, як вона захворіла на дитячий параліч... Ти тільки подумай... Ти хоч знаєш, що таке дитячий параліч?

Далі Альсід пояснив, що ліва ніжка в дитини атрофована і в Бордо її лікують електрикою.

– Як ти гадаєш, вона одужає? – непокоївсь Альсід.

Я запевнив, що з плином часу, а ще коли лікують електрикою, від цієї хвороби всі одужують. Він іще розповідав про небіжчицю матір, а тоді – з великою обережністю – знову завів мову про хворобу небоги. Навіть на такій відстані боявся спричинити їй зло.

– Ти вже бачив її, як вона захворіла?

– Ні... я був тут.

– Ти скоро туди поїдеш?

– Гадаю, раніше як за три роки не зможу... Розумієш, тут у мене невеличка комерція... Це стає Жінеті у великій пригоді... Якщо я поїду у відпустку, то, коли повернусь, місце вже займуть, а десь-інде доведеться служити з якимсь іншим паскудою-офіцером.

Тож Альсід попросив дозволу подвоїти термін свого перебування в колонії, щоб замість трьох прожити в Топо цілих шість років – задля малої небоги, від якої мав лише кілька листів і оте невеличке фото.

– Найбільше я журюся тим, – знов озвався Альсід, коли ми полягали, – що в неї нема нікого, хто б міг брати її на вакації. Для малої дитини це дуже тяжка річ...

Альсід вочевидь линув духом у високості, нескуто ширяв там і, грубо кажучи, вже братався з янголами, хоча навіть знаку не подавав. Майже без сумнівів пожертвував дівчинці, тій далекій незнаній родині, роки тортур, роки жалюгідного конання серед нудьги та спекоти і не ставив жодних умов, не торгувався, не мав ніякого інтересу, лише жагу доброго серця. Він пожертвував тій далекій дівчинці стільки ніжності, що її вистачило б, аби переінакшити весь світ, але ніхто того не бачив.

Альсід ураз заснув, свічка ще горіла. Я підвівся, щоб при світлі придивитися до нього. Він спав, як сплять усі люди. Мав звичайне, пересічне обличчя. А було б, зрештою, непогано, якби ми навчилися відрізняти лихих людей від добрих.

Дістатись у джунглі можна було двома способами: або прорубувати в хащах тунель, мов той пацюк, що прогрибає собі ходи в копиці сіна, – це задушливий спосіб, і я невдоволено форкнув, – або, вмостившись у довбанці, з мукою плисти на веслах угору, звиватися між зарослих річкових берегів і нетерпляче чекати вечора, а вдень, не маючи ні притулку, ні захисту, праятитись під невблаганним сонцем. І, нарешті, очманівши від негритянського джерготання, доплисти куди треба.

Щоразу, коли ми відпливали, веслярам був потрібен певний час, аби запрацювали

ритмічно й злагоджено. Точилася суперечка. Ось перша лопать занурилась у воду, лунають два чи три ритмічні протяжні крики, відгукується ліс, дзюрчить позаду вода, човен ковзає, ось уже працює два весла, три, хтось іще сперечається, лопотять хвилі, уривається мова, озирнешся – позаду простерлось, відступаючи, море, попереду супроти човна й зусиль – гладенький річковий простір, удалині ще бовваніє на причалі Альсідова постать, сержанта от-от огорнуть річкові випари, на ньому шолом, величезний, мов дзвін, іще видно голову, кружальцем сиру яснє обличчя, а тіло в мундирі розмите й невидне, немов уже розчинилось у химерному безневинному спогаді.

Оце й усе, що зосталось у мене від Топо.

Чи довго ще боронився розпечений хутірець від підступної річки з жовтою, каламутною водою? Чи стоять іще й досі ті три хижі, де повно бліх? Чи новий Грала і незнаний Альсід і далі ведуть нових стрільців у примарні битви? Чи й тепер існує те непретензійне судочинство? А вода, яку там намагаються пити, і досі така затхла і тепла? Така, що, виливши, тиждень гидуєш власним ротом?.. І таки нема холодильника? І далі точаться битви між дзижчанням москітів і хіною, від якої джмелі гудуть у вухах. І п'ють сульфат? Хлоргідрат? А передусім: чи існують ще негри, що сохнуть і прищавіють у тому казані? Навряд..

Може, цього всього вже нема, якось увечері, коли налетів торнадо, крихітка Конго своїм могутнім мулистим язиком мимохідь злизала пункт Топо й настав кінець, усе пропало, навіть назва зникла з географічних карт, і, власне, тільки я ще згадую Альсіда... Його забула навіть небога... Лейтенант Грапа ніколи не побачив рідної Тулузи. А ліс, віддавна чатуючи на дюну, дочекавшись дощового періоду, відвоював утрачене і все проидушив тінню височезних червоних дерев, навіть ті несподівані дрібні піщані квіти, які Альсід не дозволяв мені поливати... І нема вже нічого.

Ті десять днів, поки ми піднімалися річкою, я не забуду ніколи... Вмостившись у човні, я дививсь, як крутяться каламутні, жовтаві вири, як спритно, уникаючи зіткнення, вишукує пірога невидні протоки поміж величезними купами гілля, що дрейфувало річкою. Божевільна, каторжна робота.

Тільки-но западали сутінки, ми розташовувались табором на кам'янистих виступах берега. Нарешті якогось дня вилізли з клятого тубільного човна і вузенькою ледь помітною стежкою, що звивалась у зеленому задудливому мороці, ввійшли в ліс. Тільки де-не-де з найвищих бань цього безмежного листяного собору пробивались поодинокі сонячні промені. Страхітливі повалені дерева не раз перегороджували стежку, й ми мусили їх обминати. В середині грубезних стовбурів цілком могло б їздити метро.

Аж ось нам засліпило очі яскраве світло: ми опинилися на викорчованій ділянці й мали дертись угору, – ще одне зусилля. Вершина, на яку ми ступили, здіймалася над безкраїм лісом, що здіблювався жовтими, червоними й зеленими шатрами, затопив пагорки та долини й був такий самий неосяжний, як небо і море. Чоловік, до якого ми йшли, жив, як мені показали, ще трохи далі, в наступній неглибокій долині. Він уже чекав нас.

Свою хатинку той чоловік поставив між двома високими скелями, що, пояснював він, мали захищати її від найлютіших східних торнадо. В цьому, напевне, полягала перевага, а от сама хатина була вкрай занедбана і обшарпана, все в ній валилось і падало, назвати її житлом можна було тільки умовно. Хоча я й гадав, що моя майбутня оселя матиме десь таку подобу, проте реальність перевершила всі мої прикрі сподівання.

Чоловік, мабуть, побачив, що я засмучений, бо, уриваючи мої роздуми, мало не крикнув:

– Та годі вам, тут не гірше, ніж на фронті! Тут, зрештою, можна відітхнути. Харч, правда, кепський, замість води справжня грязюка, зате спати можна досхочу! Тут,

друзе, гармат немає! І навіть кулі не дзижчать! Чи не добро?

В його словах мені вчувався голос генерального директора, проте очі були згаслі, як в Альсіда.

Чоловікові було, певне, під тридцять років, він мав бороду. Спочатку я навіть не роздивився його як слід, – так мене вразила вбогість житла, в якому відтепер мені судилося жити, яке, либонь, стане моїм притулком на кілька найближчих років... А придивившись, одразу побачив, що в нього обличчя авантюриста з гострими й виразними рисами, а голова – бунтівника: такі голови не пливуть за водою, а сміливо розтинають життєві потоки. Ніс був великий, бульбастий, щоки випнуті, наче борти шлюпки, об які розбиваються хвилі долі. Просто цей чоловік виявився невдахою.

– Правда, – погодивсь я, – нема гіршого за війну! Поки що для звірянь цього було досить, я не збирався говорити більше. Але він знову порушив ту саму тему й докинув:

– Надто тепер, коли війни стали такі довгі. Ви, друже, згодом побачите, що тут, власне, тільки нудьга велика, та й годі! Роботи немає ніякої. Це немов вакації, але вакації в джунглях, розумієте? Зрештою, все залежить, напевне, лише від людської вдачі – що тут ще іншого сказати?

– А вода? – запитав я. Та вода, яку я сам налив у склянку, стривожила мене, такої самої жовтуватої теплої бовтанки я доволі напивсь у Топо. На третій день вона ставала справжніми поміями. – Оце така вода?

Отож тортури водою починалися знову.

– Атож, іншої тут нема, хіба дощова... Проте, як почнуться дощі, хижка завалиться. Ви бачите, в якому вона стані?

Я бачив.

– Для їжі, – провадив далі мій попередник, – тут є тільки консерви, я жеру їх уже цілий рік. І, як бачите, ще не здох! У певному розумінні це навіть зручно, але вони не дають достатньої поживи. Тубільці, правда, їдять гнилий маніок, але то їхній клопіт, це їм до смаку. Вже три місяці, як з мене виходить геть усе... Пронос. Може, це наслідок пропасниці, я маю їх аж дві... Після п'ятої години вже майже нічого не бачу. Саме з цього й виснував, що в мене пропасниця, бо щодо лихоманки, то, – правда ж? – важко мати ще більший жар, коли навколо така спека! А, власне, ви дізнаєтесь, що у вас пропасниця, як почнеться дроз. Крім того, станете, певне, менше нудитись. Але це знов-таки залежить від людської вдачі, можна, наприклад, аби піднести дух, уживати алкоголь, але я спиртного не люблю... терпіти його не можу.

Мені здалося, що він надає великого значення тому, що називає «вдачею».

Згодом, поки він іще був у хижі, я почув від нього інші втішні вістки:

– Вдень діймає спека, а вночі найтяжчих страждань завдає гамір. У таке навіть віри не йметься... Вся навколишня звірина раптом зривається на ноги, ловить здобич або сама тікає, – до ладу я й не знаю, мені тільки розповідали, але гармидер щоразу страхітливий! А найгаласливіші з них – гієни! Вони підступають до хижі дуже близько, і їх добре чути. їхній гавкіт ні з чим не сплутаєш. Це зовсім не той шум, що стоїть у вухах після хіни. Адже інколи можна сплутати пташиний галас, дзижчання великих мух і шум, спричинений хіною. Таке трапляється не так-то й рідко. Натомість гієни захиляються реготом. Вони відчують запах вашого м'яса! Через те й регочуть! Цим звірюкам не терпиться, коли ви здохнете! Кажуть, можна навіть побачити, як блищать їхні очі. Гієни страшенно люблять падло. Я, правда, не дивився їм у вічі, і мені трохи шкода...

– Весело ж тут у вас!..

Проте на цьому нічні розваги не закінчувались.

– Тут є ще село, – додав мій співрозмовник. – Там нема й сотні негрів, але ці педики зчиняють такий гвалт, немов їх десять тисяч! Скоро ви й самі пересвідчитесь, що я кажу правду! Ох, якщо ви приїхали послухати тамтами, то вам пощастило! Бо тут у них то місяць зійшов і треба гамселити в тамтами, то місяць зайшов, знову треба бити. Причину, зрештою, вони завжди знаходять. Ці паскуди немов порозумілися з тваринами, аби вкупі дошкулити вам якнайдужче! Щоб ви здохли! Та якби мені трохи сили, я б їх усіх повбивав... Але краще заткнути вуха ватою. Коли в моїй аптечці ще залишалось трохи вазеліну, я змащував ватку й затикав вуха, а тепер замість нього беру банановий жир: він теж придатний. А коли заткнути вуха, ті вилупки, якщо їм так кортить, нехай тягнуть сюди хоч грім із неба! Мені начхати на них, коли заткнуті вуха: я тоді нічого не чую! Тутешні негри – скажете, що я брешу, – здохляки й паскуди! Вдень вони сидять склавши ноги, здається, їм несила підвестися навіть нате, щоб зайти за дерево й посцяти, та коли смеркне – подивилися б ви на них! Усі стають лихі, нервові та істеричні! Вони чорні як ніч, і здається, немов сама та ніч б'ється в істеричних корчах! Ось що таке негри, я бачив те все на власні очі. То не люди, а гаддя, якісь виродки!..

– А вони часто щось купують?

– Купують? Ох, що ви кажете! їх слід обкрасти, заки вони самі вас обкрадають, – отака тут комерція! Крім того, коли западає ніч, вони нітрохи не церемоняться, бо ж у мене в кожному вусі затичка! Хіба вони дурні, щоб дотримувати манер? До того ж, як бачите, в моїй хатині й дверей нема, й негритоси, так би мовити, самі себе обслуговують... Та тут їм райське життя...

– А як же облік товарів? – запитав я, сторопівши від таких подробиць. – Генеральний директор вимагав скласти, як я приїду, докладний опис усіх наявних товарів!

– Як на мене, – спокійнісінько відповів колега, – нехай той директор забирається під три чорти!.. Маю честь сказати вам про це...

– Але ж ви однаково ще побачите його у Фор-ґоно!

– Я вже ніколи не побачу ні Фор-ґоно, ні директора. Джунглі, мій друже, великі...

– Куди ж ви подастесья?

– Коли вас запитають про це, скажіть – нічого не знаєте! Але, оскільки ви ніби зацікавились, дозвольте, поки ще маю час, дати вам незвичну пораду, і то дуже добру! Наплюйте на компанію «Пордюр'єр», як вона давно наплювала на вас, і, якщо тікати так само швидко, як вона гнала вас у це пекло, то, почавши сьогодні, ви напевне ще встигнете завоювати свій гран-прі!.. Тож радійте, що я вам лишаю трохи грошей, і більше нічого не питайте! А якщо директор справді наказав вам заопікуватися товарами... просто скажете, що їх тут не було, більш нічого! Якщо він вам не повірить, це теж не матиме великого значення! Хай там як, нас із вами вже й так давно вважають за злодіїв! Отже, і в цьому разі громадська думка не зміниться нітрохи, а ми матимемо невеличку користь. Директор, до речі, щоб ви знали, тямить на шахрайстві та оборудках краще, ніж будь-хто інший, і цей факт годі заперечувати! Така моя думка! А ваша не така? Адже кожен знає: щоб прийти сюди, слід бути готовим погубити і батька, і матір! Хіба не так?

Я не мав великої певности в правдивості його слів, однак у мене зразу склалося враження, що переді мною неабиякий шакал.

Спокою на душі я не мав. Ще одна халепа, в яку я вскочив, казав я собі, і то дедалі певніше. Я припинив розмову з тим піратом. У кутку побачив безладну купу товарів, які він лишав мені, – кілька жалюгідних сувоїв бавовняної тканини... Зате було чимало стегених пов'язок, десятки пар капців, перець у коробках, гасові лампи, клістир, а надто величезна кількість консервованого рагу «по-бордоському», що трохи зігріла мені серце; нарешті, кольорова поштівка «Майдан Кліші».

– Біля стовпа побачиш каучук і слонову кістку, я їх купив у негрів. На початку мені не велося, а потім... На ось, тримай, триста франків... Це твій рахунок.

Я не знав, про який рахунок ідеться, але й питати не хотів.

– Ти, може, ще щось виміняєш на товари, – попередив він мене, – бо гроші тут, як знаєш, нікому не потрібні, гроші згодяться тільки тоді, як даватимеш драла.

Він зареготав, і я, тим часом не бажаючи йому суперечити, теж засміявся, ніби був усім задоволений.

Попри злидні, в яких мій попередник животів уже кілька місяців, він завів численну прислугу – самих хлопчиків, які запобігливо подавали йому то єдину ложку, що була на господарстві, то склянку без пари, а то спритно витягали йому з підшов усюдисущих кліщів, що ненастанно залізали під шкіру. Віддячуючи, він щоразу зичливо запускав їм руку між стегон: єдина праця, до якої брався сам, та й виконував її, як і крамар із Фор-Гоно, з дивовижною спритністю. Таке вочевидь можна спостерігати лише в колоніях.

Меблі, залишені мені, свідчили про неймовірну вигадливість, із якою з ящиків від мила можна збити стільці, столики та фотелі. Той дивний чолов'яга ще навчив мене, як, аби розважитись, коротким копняком чимдалі відкинути важку, панцеровану гусінь, що без упину, здригаючись і заслинюючись, лізла на приступ лісової хатини. Якщо її ненароком роздушити, то бережись, незграбо! Тебе чекає кара: добрий тиждень удихатимеш нестерпний сморід, що дуже довго не вивітруватиметься з бридкої кваші. Колега навіть десь читав, ніби ці грубезні страховиська – по суті, найдавніші жителі Землі. Вони з'явилися, як він казав, у другому геологічному періоді!

– Якби ми, друже, прийшли з такої давнини, як вони, невже ми б не смерділи?

Вечірні зорі в цьому африканському пеклі виявились напрочуд гарні. Суцільне буяння барв, і щоразу трагічніше, немовби величне сонце-вбивство. Незмірний пафос. Проте, як на одну людину, захвату було забагато. Цілу годину небо з краю в край вигравало червінню й шарлатом, потім у лісовій гушавині зароджувалась прозелень і тремкими пасмугами здіймалася від землі аж до перших зірок. Далі ввесь обрій танув у сірині, востаннє на мить спалахували вже втомлені багрянці. Отак заходило сонце. Обважнілі, потовчені барви клаптями спадали на ліс, наче мішура по святкуванні великих річниць. Щодня це відбувалось рівно о шостій годині. Тоді підступала ніч з усіма своїми страхіттями, танцюючи під огидне стотисячне жаб'яче кректання.

Джунглі тільки й чекали на цей сигнал, аби здригнутися, засопіти, заревти всіма своїми глибинами. Не ліс, а величезний, повний ущерть вокзал, усюди кохання й темрява. На кожному дереві справляли бучні бенкети, де подавали живі страви, корчилось незакінчене кохання, тиснувся жах. Зрештою, сидячи в хижі, ми вже не чули одне одного. Відповідаючи, мені доводилося совою кричати через стіл, щоб співрозмовник почув мене. Так, своє я дістав, природи я не любив ніколи.

– Як вас звати? Ви, здається, сказали Робінзон? – перепитував я.

Компаньйон знову розповідав, що місцеві тубільці хворіють на всі заразні хвороби, доходячи справжнього маразму, і що ця голота зовсім не спроможна бодай щось купувати. Поки ми говорили про негрів, насунули цілі рої москітів та інших, трохи

більших комах і забились об наш ліхтар такими густими хвилями, що ми мушили загасити світло.

Коли я гасив ліхтаря, переді мною востаннє постало Робінзонове обличчя, притінене хмаринкою комашні. Можливо, саме тому його риси раптом видалися мені знайомими, дарма що доти нікого конкретно не нагадували. Він і далі говорив до мене в темряві, а я тим часом зазираю у минувшину, голос співрозмовника правив мені за поклик перед брамою років, місяців, урешті днів, і я запитував, де міг його бачити. Але не міг пригадати. Мені не відповідали. Так можна й заблукати, йдучи навпомацки поміж пригадуваних образів. Жакливо, що є такі речі й люди, що вже не озиваються з минувшини. Живі, загубившись у схронах часу, поснули, як мертві, і тих, і тих укриває однакова темрява.

І тепер уже не знаєш, кого будити, коли старітимеш: живих чи мертвих.

Я намагавсь пригадати, де бачив Робінзона, як раптом аж підскочив від дивного, наміру гучного сміху, що залунав десь недалеко серед ночі. Сміх замовк. Таж він попередив мене, – це, безперечно, гієни. А далі вже нічого, крім негрів із селища і тамтамів, уривчастого стукоту по дуплавному дерев'яччі, – стукоту, що розлітався, мов звіяні вітром терміти.

Надто ім'я Робінзона не давало мені спокою, і то дедалі більше. В темряві ми заговорили про Європу, про страви, які там споживають, маючи гроші, а також напої – які ж вони свіжі. Ми не говорили про завтрашній день, коли я залишуся тут сам, можливо, на кілька років із тими всіма бляшанками рагу. Невже на війні таки краще? Ні, на війні безперечно гірше. Атож, гірше, Робінзон також погоджувався із цим, бо й сам побував на фронті, а подався аж сюди... А тут, однак, уже й лісом наситивсь... Я спробував заговорити з ним про війну. Він, проте, ухилився. Нарешті, коли ми полягали кожен у своєму кутку розчухраної листяної хижки, він не соромлячись признався, що, добре все зваживши, воліє піти на можливий ризик опинитись у лабетах цивільного суду за шахрайство, ніж далі животіти на рагу, на яке він тут був приречений майже рік. Я так і завмер.

– А ви не маєте вати на вуха? – запитав він іще. – Якщо ні, наскубайте з ковдри й візьміть бананового жиру. З цього теж будуть непогані тампони. Я й чути не хочу, як ревуть оті паскудні корови.

Нестерпне ревище зчиняла, мабуть, усяка звірина, лише не корови, проте Робінзон любляв уживати саме цю хибну родову назву.

Порада заткнути вуха зненацька вразила мене, мені здалося, ніби за нею криються диявольські хитрощі. Я став цілковито безборонною жертвою страху, що цей чоловік уб'є мене тут, на складаному ліжку, перше ніж піде й забере рештки каси. Ця думка просто приголомшила мене. Що діяти? Кричати пробі? Кому! Людожерам із того села? Зникнути? По правді, я й так уже майже зник. У Парижі без грошей, без позичок, без власности я навряд чи й жив, доводилось докладати ого яких зусиль, аби не зникнути. А що тут? Хто завдасть собі клопоту пертись у Бікомімбо, – хіба щоб плюнута на тутешню воду, – задля втіхи оживити давні спогади? Вочевидь ніхто на таке не зважиться.

Минали години, я то аж кулився зі страху, то на мить заспокоювався. Робінзон не хропів. Увесь той галас і шум, що долинав із лісу, заважав мені почути, як він дихає. Навіть без вати я нічого не чув. Ім'я Робінзон так уперто шугало в голові, аж зрештою я став пригадувати колись знайому постать, ходу й навіть голос... І раптом тієї миті, коли я вже здавався сну, біля мого ліжка в цілості постала вся людина, я таки пригадав її, хоч не її, звичайно, а Робінзона з Нуарсера-сюр-Лі там, у Фландрії, чоловіка, з яким ходив на край ночі, коли ми обидва шукали виходу, щоб утекти від війни; згодом я ще бачив його в Парижі... Все повернулось. Однією миттю промайнули роки. Тоді я був хворий на голову, було тяжко... Тепер, коли мені свінуло,

коли я вже впізнав його, я не міг не злякатись. А чи впізнав мене він? Хай там як, він може покластись на мою мовчанку й допомогу.

– Робінзоне! Робінзоне! – загукав я весело, немов збираючись оповістити добру звістку. – Агов, друже! Агов, Робінзоне! – Ніякої відповіді.

Серце мені мало не вискакувало, я підвівся, готовий до несподіваного удару з темряви... Нічого. Тоді, насмілившись, ризикнув пройти наосліп аж до протилежного кутка, де, як бачив, облягався Робінзон. Його й там не було.

Я дочекався ранку, черкаючи від часу до часу сірника. День почався зливою світла, далі з'явилась негритянська прислуга, привітно пропонуючи мені свою цілковиту непотрібність, – хіба що хлопчачки були веселі. Вони й мене намагались привчити до безтурботності. Вдавшись до обережних, продуманих жестів, я спробував утовкмачити їм, як мене непокоїть Робінзонове зникнення, але мій неспокій, здається, нітрохи не заважав їм нічим не перейматися. А втім, було справжнім безумством перейматися чимось іншим, а не тим, що стояло перед очима. В цій пригоді, власне, найдужче я шкодував за касою. Але вкрай рідко щастить удруге побачити людину, яка викрала касу. Це міркування дозволило виснувати, що Робінзон навряд чи повернеться задля того, аби заподіяти мені смерть. Оце й увесь мій виграш.

Тепер тільки мені самому належать ці красюди! Надалі вже не бракуватиме дозвілля, думав я, аби виринати на поверхню й опускатися в глибини цього зеленого безміру, тільки для мене багряний океан і жовті мармурові прожилки, ліс із вогняними спалахами, – безперечно, чудове видовище для тих, хто любить природу. Я її явно не любив. Поезія тропіків не вабила мене. З душі верне від тієї пишноти та розкоші, немов від тунця в бляшанках, посихають думки. Нехай кажуть що завгодно, ця країна завжди належатиме пантерам і москітам. Кожному своє місце.

Я ще збирався придивитись до хижі й таки підправити її, гадаючи, що невдовзі звійуться вихори торнадо, але досить швидко мусив відмовитись од своїх спроб. Те, що в хатині ще трималось купи, могло тільки впасти, відновити її було несила, стріха аж кишіла червою й розтріпувалась, – одне слово, з моєї оселі не вийшло б навіть затишної вбиральні.

М'яко ступаючи, я кілька разів обійшов навколо хижі, але через сонце був змушений повернутися, лягти й завмерти. Завжди те сонце. Нічого не ворушилося, боячись його опівденних опіків, хоч ішлося, звичайно, про дрібницю; рослини, тварини й люди вже й так знемагали від спеки. Така собі тропічна апоплексія.

Єдина курка, що зосталася після Робінзона, теж боялась опівденних годин і разом зі мною зайшла до хати. Отак вона жила біля мене три тижні, а коли я гуляв, ходила за мною, мов собака, кудкудакаючи з найменшого приводу, всюди помічаючи змії.

Одного дня, коли мене посіла страшенна нудьга, я з'їв її. Вона не мала смаку, м'ясо вицвіло на сонці, мов ситець. Певне, саме через неї я так захворів. Зрештою другого дня після тієї трапези я вже не здужав підвестися. Десь опівдні насилу дотягся до аптечки. Там були тільки пляшечка з йодом і план Парижа. Покупців я ще не бачив, у факторії з'являлися тільки безсоромно еротичні або цікаві негри, які без упину жестикулювали й жували колу. А тепер вони цілим гуртом зібралися навколо і говорили, здається, про мій безпорадний стан. Я був страшенно розбитий і хворий, навіть власні ноги видавалися мені непотрібні і просто звисали з ліжка, мов щось нікчемне й кумедне.

Посланці з Фор-ґоно від директора приносили мені тільки гидкі листи з лайками, дурницями й погрозами. Комерсанти та крамарі, яких усі вважають за більш-менш спритних професійних ошуканців, на практиці – здебільшого непоправні вахлаї. Мати, пишучи з Франції, просила мене дбати про здоров'я, – такі самі листи я одержував від неї й на фронті. Якби вже лежав під ножем гільйотини, вона б і далі гримала на

мене, що я не закутав шиї. Мати ніколи не полишала спроб прищепити мені віру, ніби світ зичливий та добрий, і те, що вона породила мене, – теж добро. Провидіння, яке нібито дбає про людину, – то лише величезна химера, за якою ховається материнське недбальство. А втім, мені було дуже легко не відповідати на теревені як начальника, так і матері, і я ніколи не відписував. Проте й це не поліпшувало мого становища.

Робінзон украв майже все, що зберігалось у тепер розбитій крамниці, і хто мені повірить, коли я напишу про це? Писати? А навіщо? Кому? Патронові? Щовечора о п'ятій годині я теж уже трусився від пропасниці, і то в такому темпі, що ліжко бряжчало й хиталося так, неначе я віддавався мастурбації. Негри з селища без церемоній удерлися в хижу і стали мені прислужувати; цього від них я не вимагав, але відіслати їх бракло сили. Вони сперечалися над рештками товару, що залишились у факторії, спустошували діжечки з тютюном, приміряли стегенні пов'язки, оцінювали їх і забирали, побільшуючи загальний розгардіяш у помешканні. Каучук лежав просто долі, змішуючись з одного боку з солодкавим соком лісових динь – папайї, що на смак нагадувала грушу і відгонила сечею; я тоді зжер їх так багато – замість консервованої квасолі, – що й через п'ятнадцять років на саму згадку про них відчуваю нудоту.

Я намагавсь уявити, в якому безпорадному становищі опинився, але не зміг. «Усі крадуть!» – тричі повторив мені Робінзон, перше ніж зникнути. Такої самої думки дотримував і генеральний директор. Ці слова часто роїлись у моїй голові, поки я лежав із пропасницею. «Треба метикувати!» – казав він іще мені. Я спробував підвестись, але знову марно. А щодо води, яку п'єш, то він мав слушність, це справді помиї, ба гірше: смердючі помиї. Негренята, щоправда, приносили великі й малі банани, криваві помаранчі і, як завжди, папайю, але як нестерпно корчило живіт від тих плодів, від усього, що діялось навколо! Я б, мабуть, виблював усі свої нутрощі.

Тільки-но мене трохи відпускало і в голові бодай на мить прояснювалось, я знову відчував, як усе єство проймається страхом, – страхом, що треба звітувати компанії «Пордюр'єр». Що я напишу тим лихим, неласкавим людям? Чи ж повірять вони мені? Одразу заарештують! І хто мене судитиме? Зумисне приставлені люди, озброєні страшними законами, що не знати звідки взялися, суд, подібний до військового трибуналу; вони ніколи не викажуть вам своїх справжніх намірів і втішатимуться, змушуючи обливатись кров'ю і дертисся вгору стежкою до верха, який височить над пеклом, стежкою, що провадить злидарів до смерті. Закон – це величезний луна-парк страждань. Коли бідолаха потрапить у його тенета, волення потім лунають цілі сторіччя.

Я, заслинений, очманілий і немічний, волів тремтіти в хижі при температурі сорок градусів, ніж опритомнювати і ставати безборонною жертвою своїх уявлень про те, що на мене чекає у Фор-Гоно. Я докотився до того, що навіть не ковтав хіни, аби пропасниця й далі застувала життя. Кожен упивається тим, що має. Поки я конав отак, не день і не тиждень, скінчилися сірники. Просто їх було дуже мало. Робінзон залишив мені після себе лише «рагу по-бордоському». Зате того рагу zostалися цілі завали. Я вже виблював його кілька ящиків. Але, щоб дійти до такого результату, рагу все-таки годилося гріти.

Нестача сірників дала мені нагоду трохи розважитись, я став спостерігати, як мій куховар розпалює вогонь, крешучи двома кременями над сухеньким сіном. І саме тоді, як я дивився, мені наче свінуло. Додати до цього пропасницю, і думка прибрала напрочуд виразних обрисів. Попри, звичайно, мою велику незграбність, через тиждень старанних зусиль я, як і той негр, теж навчився розпалювати вогонь двома гострими камінцями. Одне слово, став метикувати, опустившись до дикунського стану. Вогонь – це головне, лишається ще полювання, але мисливських амбіцій я не мав. Мені вистачало й того, що, взявши кремені, я міг викресати вогонь. Я вправлявся в цьому зумисне. Цілісінькі дні знай кресав. Щоправда, віджбурюючи гусінь «другого геологічного періоду», я набув куди меншої вправності, так і не спромігшись

опанувати як слід цей простенький рух. Чимало гусені я навіть пороздушував. Та це мене не обходило. Я по-дружньому дозволяв їй заповзати до мого житла. Пройшли одна за одною дві великі бурі, друга тривала аж три дні і – що дошкуляло дужче – три ночі. А втім, можна було пити зі жбана дощову воду, хоча й теплу, та все-таки... Розмокнувши, рештки тканин самі собою танули і злипались, утворилась неоковирна купа.

Послужливі негри, звісно, приносили мені з лісу цілі пучки ліан, аби обплітати стіни та прив'язати хижу до землі, але все дарма, скоро лиш війне легенький вітер, листя стін загорталось і несамовито, наче підбиті крила, лопотіло об дах. Не зараджувало ніщо. Просто я мав іще одну розвагу.

Тубільці, великі й малі, зрештою цілком озвичаїлись із життям у моєму розгардіяші. Вони щиро раділи. Яка втіха! Коли їм заманеться, входили до моєї (якщо можна так висловитись) хижі й виходили з неї. Ось де вона, свобода. Ми порозумівались знаками, показуючи, що живемо в цілковитій злагоді. Якби не пропасниця, я, напевне, заходився б вивчати їхню мову. Мені бракувало часу. Бо навіть попри успіхи ще не міг видобути вогонь так управно й швидко, як негри. Чимало іскор скакало мені у вічі, і це неабияк тішило тубільців.

Коли пропасниця не з такою силою душила мене на ліжку чи коли я не викрешував вогню, всі мої думки крутилися навколо рахунків компанії «Пордюр'єр». Дивно, як важко звільнитися від страху перед необхідністю звітувати. Я, певне, перейняв цей страх від матері, що отруїла мене приказкою: «Спершу крадуть каченя, потім коня, а закінчують тим, що ріжуть власну матір». Від такої науки визволитись важко. Її засвоюють у дуже ранньому віці і згодом у вирішальні миті вона немилосердо залякує людину. Яка жалюгідна слабкість! Струсити з себе засвоєні настанови можна лише під тиском обставин. Сподіваючись на той тиск, ми, факторія і я, тим часом підупали. Після кожної зливи хижка ще глибше загрузала в густу, липучу багнюку. Дощовий період. Те, що вчора ще видавалося скелею, сьогодні оберталося на грузьку мелясу. Гілля пообвисало, літепло цівками точилося на голову, розливаючись у хижі й довкола, мов у покинутому річищі. Все злипалося у суцільну кашу з товарів, надій, рахунків і пропасниці, вона теж була мокра. Дощ лив такий рясний, що, падаючи, немов теплою затичкою закривав тобі рота. Потоп, проте, не заважав тваринам шукати і знаходити одне одного, а солов'ї гавкали, мов шакали. Всюди безладдя, потоп, у ковчезі я, жалюгідний, знеможений Ной. Як на мене, настала пора кінчати.

В усіх материних сентенціях ішлося про порядність, я добре пам'ятаю, що, спляючи в нас удома старі бинти та пов'язки, вона ще казала: «Вогонь очищає все!» Всякого можна було наслухатись від матері, вона мала доречний вислів для кожної ситуації. Тож треба тільки вибрати.

Мить настала. Мої кремені були не найкращі, абияк обколені, іскри здебільшого летіли не далі моїх долонь. І все ж нарешті, незважаючи на вологу, блимнуло полум'я, згодом зайнялися перші товари. То був стос наскрізь мокрісінських капців. Діялось це ввечері, коли сіло сонце. Вогонь швидко й несамовито подерся вгору. Тубільці поприбігали з села і стали навколо вогнища, лементуючи, неначе оглашенні. Сировий каучук, що його скупив був Робінзон, потріскував у центрі, і його запах одразу нагадав мені про велику пожежу Телеграфного товариства на набережній Гренель, яку ми спостерігали з дядьком Шарлем, що дуже добре співав романси. Це сталося за рік до Всесвітньої виставки, коли я був іще малим. Ніщо так не оживляло спогадів, як запахи й полум'я. Моя хижка пахла точнісінько так само. Дарма що мокра, вона згоріла до цурки, всі товари обернулися на попіл. Рахунки готові. Ліс цього разу мовчав. Цілковита тиша. Певне, всі ті сови, леопарди, жаби та папуги очі повірячували з подиву. Отже, їх приголомшує пожежа. А нас – війна. Тепер ліс міг повернути собі згарище, заповонити його буйною порістю. Я врятував від полум'я лише свій невеличкий багаж, складане ліжко, триста франків і, звичайно, кілька бляшанок рагу, – ой лишенько! – на дорогу.

За годину після підпалу не залишилося нічого. Лише кілька вогників під дощем і поодинокі негри, що вістрями списів порпались у попелі, вдихаючи запах, здавна притаманний у цьому світі всім нещастям, властивий кожній руїні, – запах диму й попелу.

Часу я мав тільки нате, аби якнайшвидше дременути. Повернутись у Фор-Гоно, пройти вже відомий шлях? І спробувати там пояснити свою поведінку, обставини цієї пригоди? Я вагався... Проте недовго. Однаково нічого не поясниш. Світ щоразу вбиває тебе, повертаючись, наче сонний, так само як ти, коли спиш, крутячись, душиш бліх. Ось що таке, казав я собі, загинути по-дурному, загинути, так би мовити, як людина. Щось пояснювати – це потроху занепащати себе. Попри свій тяжкий стан, я надумав піти просто в ліс, туди, куди вже подався той тягнулихо Робінзон.

Дорогою я ще частіше чув голоси лісової звірини, її скарги, веселощі, поклики, але майже ніколи її не бачив, окрім малого дикого поросяти, що на нього мало не наступив ще біля згорілої хижі. Чуючи невгавне пищання, заводи, рев, здавалось, ніби тварини зовсім близько, ніби їх сотні, тисячі й ними кишить увесь ліс. Та коли я підходив до місця, звідки лунав той гармидер, виявлялося, що там нікого нема, крім великих блакитних цесарок у такому пишному пір'ї, наче ставали під вінець, і таких незграбних, що, коли клеочучи, перескакували з гілки на гілку, здавалось, от-от шугнуть донизу й повбиваються.

Нижче на пліснявому підліску тремтіли великі важкі метелики, силкуючись розкрити намоклі крила з чорною каймою – не крила, а листи з жалобною вісткою; а ще нижче брьохались у жовтій багнюці ми. Просувались із великими труднощами: адже неграм доводилось нести мене на ношах – кількох ізшитих до купи мішках. Носії запросто могли викинути мене в твань, коли ми перетинали річкову старицю. Чому вони цього не зробили? Я зрозумів це тільки згодом. Або ж вони могли мене зжерти, – хіба не такі в них звичаї?

Вряди-годи я щось спроквола запитував, і мої чорні приятелі неодмінно відповідали: «Авжеж, авжеж». Вони ні в чому мені не суперечили. Молодці. Коли пронос давав мені короткий відпочинок, одразу ж нападалася пропасниця. Годі навіть повірити, який я був недужий під час тієї подорожі.

Віднедавна я вже й не бачив ясно, чи, радше, все бачене поставало переді мною в зеленому тумані. Вночі вся навколишня звірина підступала до нашого табору, ми розпалювали вогнище. Коли-не-коли, знехтувавши обережність, гострий крик протинав безмірне чорне запинало, що душило нас. Поранена тварина, попри страх перед людьми і вогнем, прибігала жалітись таки до нас, стояла десь поряд.

Починаючи з четвертого дня, я вже навіть не пробував вирізнити реальність із-поміж нав'язаного пропасницею всілякого безглуздя, яке без упину соталось у голові, переплівшись із побіжними образами людей, уривками думок, намірів і відчаєм, що тягся в безмежя.

А все-таки, кажу я собі сьогодні, пригадуючи давнє, напевне ж існував той білий бородань, із яким ми здибались уранці на кам'янистому мисі, де попереду зливалися дві річки? До нас іще виразно долиняло ревище недалекого водоспаду. Той чоловік скидався на Альсіда, проте був сержантом іспанської армії. Отже, переходячи зі стежки на стежку, ми, дарма що з бідю, таки дісталися до колонії Ріо-дель-Ріо, давнього надбаня кастильської корони. Цей убогий іспанський вояк теж мав хижу. Його, здається, неабияк потішила моя розповідь про пережиті нещастя й про те, що я вчинив зі своєю хижою! Його хижка була в ліпшому стані, проте не набагато. А найбільше йому дошкуляли руді мурахи. Для своєї щорічної міграції вони вибрали собі

шлях якраз через хижу і, паскуди, вже скоро два місяці як повзли невпинним потоком.

Мурахи займали майже всю долівку, було важко навіть розвернутись, крім того, якщо їх потривожити, боляче кусалися.

Іспанець щиро зрадив, коли я пригостив його консервованим рагу, бо вже три роки їв самий томат. Я аж рота роззявив з подиву. Сам-один він спожив, як сказав мені, понад три тисячі бляшанок. Утомившись готувати томат якимось інакше, він тепер просто пив його, вдавшись до найпростішого способу: пробивав, як у сирому яйці, два отвори на покривці.

Руді мурахи, скоро лише відчували в хижі дух нових консервів, виставили навколо відкритої бляшанки варту. Якби раптом на їхній стежці поставити ще одну почату банку рагу, вони, певне, вдерлися б до хижі всім своїм мурашиним племенем. Чи ж є ще в світі ревніші комуністи? Вони й іспанця з'їли б.

Від свого господаря я дізнався, що столиця Ріо-дель-Ріо – місто Сан-Тапета, славний на все узбережжя порт, де споряджають галери далекого плавання.

Стежка, якою ми йшли, вела просто до Сан-Тапети й правила, так би мовити, за битий шлях, – ми мали йти ним ще три дні й три ночі. Прагнучи бодай трохи позбутися маячні, я запитав іспанця, чи він часом не знає доброго тубільного знахура, що зцілив би мене. В моїй голові крутилася страшна веремія. Але про чорних знахурів іспанець не хотів навіть чути. Він виявився страшеним африканофобом – навіть ідучи до вбиральні, не брав, як усі тут, бананового листка, а тримав зумисне для цих потреб цілу паку нарізаного «Астурійського вісника». Хоча газет, власне, як і Альсід, він уже давно не читав.

З мурахами, кумедними звичками й старими газетами іспанець прожив там три роки й розмовляв французькою з таким страшеним акцентом, що вдати його було б несила. Коли він горлав на негрів, здавалося, розкочується грім. Щодо крику Альсід і в слід його був негоден вступити. Іспанець так припав мені до душі, що я віддавав йому все своє рагу. З удачності він зготував мені дуже доброго паспорта на зернистому папері з кастильським гербом і таким закрученим підписом, що старанно вимальовував його хвилин десять.

Іспанець казав правду: йдучи до Сан-Тапети, схибити неможливо, нам ніде не доводилося звертати. Не пам'ятаю, як ми дійшли туди, але знаю напевне, що в місті мене передали священикові, який видався таким хворим, що, відчуваючи його поряд, я немовби покріплювався духом: адже є на світі ще гірші за мене. Проте це тривало недовго.

Місто Сан-Тапета притулилось до скелі над самісіньким океаном і – якби ви тільки бачили – тонуло в зеленому буянні. Мабуть, чудова картина, коли дивитися з рейду, далекі тропічні розкоші, а зблизька – гурти знеможених людських тілес, таких самих як у Фор-Гоно, що невпинно гнили живцем і танули під сонцем. Якимось опритомнівши на мить, я відіслав назад негрів свого невеличкого каравану. Ми з ними подолали лісом чималий шлях, і тепер, сказали негри, повертаючись, вони боятимуться за своє життя. Прощаючись, уже й оплакували себе наперед, а я не мав навіть сили пожаліти їх. Я надто мучився і страшенно прів. Хвороба не вщухала.

Здається, пригадую, відтоді навколо мого ложа, спорудженого для мене в домі священика, і вдень, і вночі з набридливим карканням крутився захожий люд, у містечку, певне, жило багато народу, а розваг бракувало. Священик напував мене відварами якогось зілля, на його грудях полискував великий золочений хрест, а в глибинах сутани, коли він підступав до мого узголів'я, бряжчали гроші. Проте я навіть не брався до розмови з тим людом, вистачало й маячного белькоту, який мене вкрай виснажував.

Я гадав, хвороба таки доконає мене, й намагався бодай кутиком ока поглянути на світ з вікна священицького дому. Не смію стверджувати, що я сьогодні опишу ті картини, не припустившись грубих помилок. Було, звичайно, сонце, завжди те саме, немов перед очима пашів жаром величезний казан, і внизу теж було сонце, й безумні дерева, бульвари, де ріс величезний, мов дуб, латук і якісь несвітські кульбаби – трьохчотирьох було б досить, аби дорівнялись до звичайного каштана. Додайте до цього ще кілька жаб, важких, неначе спанієлі, що, полюючи, стрибають з одного гайка в другий.

Запахи – останнє, що залишається від людей, речей і країн. Усі пригоди проходять через ніс. Я заплющив очі, бо, сказати правду, вже не здужав їх розплющити. І тоді за кілька ночей гострий, ядучий запах Африки розвіявся. Мені ставало дедалі важче зловити носом гнітючу суміш безплідної землі, промежин і тертого шафрану.

Минав час, спливала минувшина, знову збігали дні, і нарешті настала мить, коли я відчув численні поштовхи, якийсь непевний рух, а потім тільки похитувався, мов хто заколисував мене...

Я, безперечно, й далі лежав, але на чомусь рухливому. Я не переймався, потім виблював, прокинувся і знову заснув. Навколо було море. Я так охляв, що ледве спромігся вловити новий запах просмоленого такелажу. В тісній каюті, де мене покладали якраз під відчиненим навстіж ілюмінатором, повівало свіжістю. Я був сам. Моя подорож вочевидь тривала й далі... Але куди? Чулось, як хтось ходить по дерев'яній палубі над самим моїм носом і плюскочуть хвильки біля борту.

Украй рідко життя підходить до вашого ліжка з приємною вісткою, – здебільшого завдає підступних ударів. Така доля, певне, спіткала й мене, а її знаряддям стали люди з Сан-Тапети. Хіба не вони скористалися моїм станом і продали мене, тяжко хворого, на галеру?.. Щоправда, гарну: з високими бортами, добрими веслами, горою пишних червоних вітрил, позолоченим ютом; офіцерські каюти були пишно оздоблені, а на баці висіла розкішна олійна (на риб'ячому жирі) картина, яка зображувала інфанту Комбіту в костюмі для гри в поло. Ця королівська особа, як пояснили мені згодом, своїм ім'ям, груденятами й королівською честю виявляла покровительство кораблеві, на якому ми пливли. Таке покровительство дуже лестило.

Зрештою, міркував я над своєю пригодою, залишившись у Сан-Тапеті, я б і досі здихав, мов собака, мені б дедалі гіршало й, напевне, я б ніколи не оклигав, помер би в священицькому будинку, куди мене занесли негри... Повертатись у Фор-ґоно? Та через ті рахунки я б од тюрми не відкрутився, років п'ятнадцять би отримав. А тут принаймні є рух і вже з'являється надія... Як подумати, капітан «Інфанти Комбіти», перед тим як підняти якір, пішов на неабиякий ризик, купивши мене, дарма що за безцінь, у священика. У цій обладунці він міг утратити свої гроші. Покладався на цілющий вплив морського повітря, яке покріпить мене. Отже, заслужив винагороду. Виграв, бо мені стало краще, і я бачив, що він задоволений. Я й далі страшенно марив, хоч у мареннях уже проступала певна логіка. Відколи я розплющив очі, капітан часто навідувався до моєї каюти, його голову прикрашав капелюх із пір'їнами. Принаймні таким я його бачив.

Капітан тішився, дивлячись, як я силкуюся сісти, хоча пропасниця не відпускала. Я блював.

– Ну, засранцю, невдовзі й ти сядеш за весла разом з рештою! – провіщав він мені.

То була велика ласка з його боку, й він заходився реготом, по-дружньому легенько б'ючи мене палицею – по потилиці, не сідницях.

Харчували нас на борту ніби добре. Я безперестанку марив. Аж раптом, як і пророчив капітан, почувся на силі вряди-годи сідати за весла і гребти з усім товариством. Але там, де було десять веслярів, мені ввижалася сотня: я марив...

Протягом цього трансатлантичного плавання ми майже не втомилися, бо йшли здебільшого під вітрилами. Умови нашого підпалубного життя були не гірші за ті, в яких недільної днини опиняється пасажир, їдучи кудись вагоном третього класу, і вже набагато безпечніші від тих, які я мусив терпіти на боту «Адмірала Брагетона», пливучи до Африки. Нашому плаванню зі сходу на захід Атлантики мало не весь час сприяв ходовий вітер. Температура знижувалася. Ніхто не скарживсь, ми тільки дивувалися, що рейс такий довгий. Як на мене, я вже на все життя наситився морськими й лісовими краєвидами.

Я б охоче розпитав капітана про мету нашого плавання та товар, який веземо, але відколи мені вочевидь стало краще, він уже не цікавився моєю долею. Крім того, в мене ще страшенно заплітався язик, щоб як слід провадити розмову. Тепер я його бачив тільки здалеку, як справжнього начальника.

На борту серед галерників я взявся шукати Робінзона й не раз серед ночі в цілковитій тиші щосили гукав його. У відповідь чулися самі погрози і лайки: каторжники.

Та що довше я міркував про обставини і подробиці своєї пригоди, то більше переконувався, що Робінзон теж не оминув Сан-Тапети. Просто веслує тепер на іншій галері. Ті лісові негри таки добре взялися до комерції. Кожному колись поталанить, це ж ясно. Тож треба жити й вибирати на продаж речі й людей, котрих не з'їси відразу. Тобто ту позірну ласкавість, із якою до мене ставились тубільці, прояснили наймерзенніші причини.

«Інфанта Комбіта» ще довгі тижні розтинала води Атлантики, і ми досхочу скуштували хитавиці та морської хвороби, аж поки одного чудового вечора все навколо заспокоїлось. Я вже не марив. Ми стали на якір. Уранці, прокинувшись і відслонивши ілюмінатори, ми зрозуміли, що нарешті дісталися порту. Видовище несказанне!

То була справжня несподіванка. Картина, що раптом проступила крізь туман, усіх нас, галерників, так приголомшила, що ми спершу не йняли віри власним очам, а згодом, таки впевнившись у її реальності, з реготу аж за боки бралися, дивлячись на небачену дивовижу.

Уявіть собі, що місто раптом зіп'ялося вгору, стало сторч. Оце здиблене місто – Нью-Йорк. Ми, звичайно, вже бачили міста, і то гарні, бачили різні гавані, серед них і славетні. Але ж у нас, – хіба неправда? – міста лежать, простершись біля моря або вздовж річки, прилягають до краєвиду й ніби чекають на подорожніх, натомість американські міста не спочивають на землі, а спинаються вгору, не хиляться, не тягнуться, а стоять прямовисно, навіваючи страх.

Ми тішились, мов придурки. Тут мимоволі заребочеш: місто жердинами витяглося угору. Але видовище веселило тільки наші обличчя, з океану тим часом несло холодом, здіймався густий брудно-рожевий туман, пропікаючи зимним подихом наше блаженське вбрання, ринувши в розколини муру перед нами – міські вулиці, куди, пригинаючись од вітру, заповзали й хмари. Наша мала галера стояла нарівні з молами, там, де кінчалась брудна вода, що аж кипіла від стовпища човнів і зажерливих, але щоразу одурених буксирів.

Голодранцеві завжди нелегко вибиратись чи в близькі, чи в далекі краї, але ще тяжчі випробування чекають на галерника, надто тому, що американці нітрохи не люблять галерників з Європи. «То всі анархісти», – кажуть американці. Зрештою, вони раді вітати в себе тільки допитливих, що приносять їм грошву: адже всі європейські валюти – доларові дідки.

Я, мабуть, міг би – така штука не одному вдавалася й раніше – спробувати плавом дістатися порту, а на набережній загорлати: «Хай живе долар! Хай живе долар!»

Пречудовий трюк. Чимало людей почали саме з цього, а згодом доробилися великих статків. Певности, правда, нема, це лише балачки. У мріях ще не таке трапляється. У мене в голові виникла інша комбінація, водночас там і далі правувала пропасниця.

Навчившись на борту галери добре рахувати блохи (не тільки ловити їх, а й додавати та віднімати, вести своєрідну статистику), опанувавши це тонке і ні на що не схоже ремесло, що мало свою техніку, я хотів скористатися з нього. Про американців можна казати що завгодно, але коли йдеться про техніку, тут вони тямковиті. Я наперед був певен, що їм страшенно сподобається мій спосіб лічити блохи й мені неодмінно поталанить.

Я вже збирався запропонувати американцям свої послуги, та раптом нашій галері дали наказ іти на карантин у недалеку закриту бухту, де ми кинули якір на відстані людського голосу від маленького містечка в глибині спокійної затоки за дві милі на схід від Нью-Йорка.

Там ми були під наглядом кілька тижнів і зрештою звикли до карантинного життя. Кожного дня після вечері від нашого борту відпливала до містечка невеличка команда і запасалася водою. Отже, аби досягти мети, мені треба пристати до цієї команди.

Мої галерні приятелі добре знали, чого я прагну, проте їх самих авантура не спокушала. «Що дурень, то дурень, – казали вони про мене, але шкоди не заподіє!» На «Інфанті Комбіті» харчували пристойно, якщо часом кого й лупили палицею, то не дуже, і загалом можна було миритися. Робота не така-то й важка. Проте головна перевага полягала в тому, що з галери нікого не проганяли, а король навіть пообіцяв веслярам невеличку пенсію, коли їм виповниться шістдесят два роки. Така перспектива незмірно тішила галерників, дозволяла їм поринати в мрії, крім того, щонеділі, аби почуватися вільними, вони грали в голосування.

Довгі тижні, поки ми стояли на карантині, галерники то ляялись усім гуртом у кубрику, то зчиняли бійку, то по-дружньому тішились щирою розмовою. А головна причина, що не давала їм утекти разом зі мною, така: вони нічого не хотіли ані чути, ані знати про Америку, від якої я був у захваті. Кожен сам собі вигадує страхіття, і для них за об'єкт нелюбові правила Америка. Вони й мені намагалися прищепити огиду до цієї країни. Я даремно переконував їх, що в мене тут є знайомі, зокрема любя Лола, які тепер мають бути заможні, крім того, безперечно, Робінзон, він напевне вже досяг успіху, – вони не хотіли спекатись неприязні до Сполучених Штатів, ненависти й огиди до країни. «Ти завжди будеш одурений», – казали вони мені.

Одного вечора я вдавав, ніби разом з товариством пливу до містечка по воду, а потім сказав їм, що вже не повернусь на галеру. Прощайте!

Зрештою, серце в тих хлопців було добре, сумлінні трудяги, вони знову сказали, що нітрохи не схвалюють мого вчинку, а все ж побажали мені кріпитися духом, запопасти щастя і втіхи, проте по-своєму.

– Іди! – сказали вони мені. – Іди! Але ми ще раз попереджаємо: як на злидаря, в тебе негодящі смаки. Пропасниця забила тобі памороки! Ти повернешся з Америки ще жалюгідніший, ніж ми! Тебе занапасть власні вподобання! Ти там хочеш чогось навчитися? Здається, ти й так забагато знаєш!

Я марно переконував їх, що маю в країні друзів, які чекають на мене. Я марив.

– Друзів? Нащо ти їм здавсь отакий? їм начхати на твою мармизу! Та вони вже давно тебе забули!

– Але я хочу побачити, які вони, ті американці! – марно наполягав я. – В них і жінки такі, яких годі знайти десь-інде!

– Хлопче, вертайся з нами! – відповіли вони. – Тобі ж кажуть, що пертися туди не варто! Ти тільки заслабнеш іще дужче! Ми б тебе зразу напоумили, які ті американці! Або мільйонери, або падло! Середини нема! Ти, отакий, як сюди прибився, мільйонерів, звісно, не побачиш! А щодо падла – не сумнівайся, тебе нагодують ним! І не колись, а відразу! За це не турбуйся.

Ось як мене переконували мої приятелі. Зрештою ті невдахи, педики, недолюдки таки роздратували мене.

– Забирайтеся геть! – відповів я їм. – Це ви так із заздрощів заслинилися! Ще побачимо, чи ті американці зведуть мене зі світу! Єдине, чого я достоту певен: ви всі дристуни та імпотенти!

Отак я їм утнув! І був утішений!

Коли настала ніч, їм свиснули вертатися на галеру. Хлопці злагоджено налягали на весла – всі, крім мене. Я почекав, аж поки їх не стало чути, потім полічив до сотні і щодуху пустився бігти, не зупиняючись до самого містечка. Містечко було мале й чепурненьке, яскраво світили ліхтарі, тихі дерев'яні будинки поприсідали обабіч мовчазної церкви, ніби чекаючи, аби хто замешкав у них, а мене аж дрожем пройняло – від малярії й від страху. Подеколи назустріч траплялися моряки місцевої карантинної залози, що, здається, не мали наміру чіплятися до мене, пробігали й діти, а згодом дівчинка з напрочуд розвиненими м'язами. Америко! Я прибув. Яка втіха бачити це все після сили невеселих пригод. Це мов плід, що повертає до життя. Я опинивсь у єдиному містечку, де ніхто не жив. Невеличка залага моряків та їхні родини піклувались про нього і всі його установи задля того можливого дня, коли на кораблі, як от наш, припливе люта пошесть і загрожуватиме великому портові.

Мабуть, саме в цих установах дають умерти чужинцям, аби населення великого міста не схопило жодної зарази. Неподалік навіть розлігся невеличкий цвинтар, засаджений квітами. Там теж чекали. Чекали ось уже шістдесятій рік, нічого не робили, просто чекали.

Побачивши невеличку порожню будку, я заліз до неї й відразу заснув, а вранці не хто як моряки, в шортах, дебели та гарні, махали мітлами й розливали відра води навколо мого притулку й на всіх перехрестях цього примарного містечка. Я даремно намагавсь удавати байдужого, голод так дошкуляв, що всупереч страхові я підступив до місця, звідки пахло кухню.

Саме там мене й викрили, а згодом дві ватаги матросів щільно обступили з усіх боків, твердо постановивши дізнатися, хто я. Зродилася думка вкинути мене у воду. А коли найкоротшою дорогою мене врешті повели до начальника карантинного пункту, я, попри деяку впевненість, набуту в ненастанній боротьбі з неприхильною долею, неабияк злякався і, ще замакітрений пропасницею, не зважився на пристойну імпровізацію. Натомість варнякав бозна-що, а серце аж заходилося.

Було б набагато краще знепритомніти, майнуло мені. Це й сталося. В кабінеті, де я трохи згодом прийшов до тями, чоловіків уже не було, коло мене поралися дами в білих халатах, щось зичливо розпитували, і я був цілком задоволений. Та всяке добро триває на цьому світі недовго, вранці чоловіки знову заговорили зі мною про в'язницю. Я скористався нагодою, аби, не надаючи цьому великого значення, розповісти їм про бліх, які вмію ловити. Вмію рахувати... Це мій дар: я згруповую тих паразитів, завдяючи справжню статистику. Я побачив – мої слова зацікавили цих людей, у їхніх очах засвітився подив. Мене слухали. Проте, здається, не йняли віри.

Нарешті з'явився сам начальник карантинної станції. Він звався surgeon general – чудова назва для рідкісної риби. Як на мене, він був хамуватий, проте рішучіший за решту.

– Що ви там патякаєте, хлопче? – запитав він мене. – Ви начебто рахуєте блохи? Ага...

Він зумисне говорив таким тоном, щоб спантеличити мене. Але я, не бентежачись, проголосив свою складену наперед захисну промову:

– Гадаю, можна здійснити перепис бліх! Це сприятиме розвою цивілізації, бо перепис спирається на неоціненні статистичні матеріали! Прогресивна країна повинна знати кількість своїх бліх, класифікованих за статтю, віковими групами, роками й порою року...

– Отакої! Хлопче, годі базікати! – урвав мене начальник карантинної станції. – Тут і до вас з'являлося чимало вигадників з Європи й розповідали нам усякі небилиці, а зрештою ми бачили, що то такі самі анархісти, як і решта, навіть гірші за решту... Вони вже не вірять навіть у анархію! Годі похвалитися! Завтра вас перевіримо на іммігрантах навпроти Елліс-Айленда, де стоять душові кабінки! Мій заступник майор Місчіф доповість мені, якщо ви набрехали. Вже два місяці майор Місчіф просить у мене обліковця бліх! Підете до нього на пробу! Ідіть! А якщо збрехали, вас пожбурять у воду! Ідіть! Пильнуйтеся!

Я пішов од цього американського командира так само, як від багатьох інших командирів: показав йому спершу яйця, потім, швидко крутнувшись на півоберта – зад, й при цьому хвацько відкозиряв.

Я сподівався: цей статистичний засіб незгірше за будь-який інший наблизить мене до Нью-Йорка. Вранці Місчіф, майор, про якого йшлося, коротко пояснив мені службу; то був гладкий, поживклий і дуже підсліпий чоловік у величезних темних окулярах. Він, мабуть, розпізнавав мене так, як хижі звірі розпізнають здобич, – за ходом й поставою, бо з такими окулярами, як у нього, роздивитись подробиці неможливо.

Ми дуже добре порозумілися з Місчіфом щодо роботи, й мені навіть здається, під кінець мого стажування він перейнявся до мене щирою симпатією. Не бачити одне одного – це вже добра підстава для симпатії, крім того, йому вельми сподобалось моє дивовижне вміння ловити блохи. На станції не було іншого чоловіка, щоб так спритно лапав найноровливіших, найнетерплячіших і складав їх до скриньки. Я міг сортувати їх за статтю й навіть за іммігрантами. Грандіозна робота! Хто ж, як не я, про те розкаже... Місчіф зрештою запишався моєю проворністю.

Надвечір я не чув власних пучок, бо цілісінький день душив блохи нігтями великого та вказівного пальців, а проте ще не закінчував свого завдання, бо зоставалося найважливіше: заповнити стовпчики щоденного блохометричного звіту: ось блохи з Польщі, з Югославії... з Іспанії... Лобкові воші з Криму... Коростяні кліщі з Перу... Все метке й кусливе, що подорожувало на людях у дорозі, пройшло через мої нігті. Як бачите, праця ретельна й водночас монументальна. Наші звіти йшли до Нью-Йорка в особну контору, де стояли електричні машини для підрахунку бліх. Щодня невеличкий буксирний катер карантинної станції перетинав увесь рейд, аби зареєструвати й перевірити наші статистичні матеріали.

Так минав день по дневі, до мене потроху верталось здоров'я, але тією мірою, якою в цьому безпечному притулку я позбувався маячні та пропасниці, в душі прокидався нездоланий потяг до авантур і нерозважливосте. Коли в тебе лише неповних тридцять сім градусів, нормальна температура, все навколишнє видається банальним.

Я міг, звичайно, залишатися там, жити більш-менш спокійно і мати непоганий харч в офіцерській їдальні на карантинній станції, там паче, що донька майора Місчіфа, дівчина (та сама, яку я вже бачив) у пишному розквіті своїх п'ятнадцять літ, щодня після п'ятої години приходила в коротесенькій спідничці грати в теніс під вікнами нашого бюро. Якщо говорити про ноги, мені рідко доводилось бачити гарніші: трохи ніби й хлоп'ячі, а все ж куди витонченіші та зграбніші, розпукла краса молодого

тіла. Справжній виклик погнатися за щастям, кричати від сподіваної радості. Молоді лейтенанти зі станції ходили за нею чередою.

На відміну від мене тим негідникам зовсім не треба було виправдовуватися працею. Моєї уваги не уникла жодна подробиця їхніх залищань до мого маленького кумира. Дивлячись на них, я кілька разів на день бліднув з люті. Зрештою навів собі, що вночі, напевне, теж зміг би видати себе за моряка. Я тішився цією надією, аж раптом у суботу, на двадцять третьому тижні мого перебування в Америці, події пришвидшили плін. Приятеля-вірменина, що відвозив статистичні матеріали, зненацька підвищили, призначили обліковцем бліх на Аляску – для собак полярних дослідників.

Як на службовий успіх, просування велике, і вірменин не приховував свого захвату. Адже собаки на Алясці справді неоціненні, вони потрібні там завжди. Про собак дуже добре дбають. Натомість на іммігрантів усім начхати. їх завжди забагато.

Оскільки відтепер не було вже під рукою жодного, хто возив би до Нью-Йорка статистичні звіти, начальство з бюро не дуже й церемонилося, виганяючи мене з роботи. Місчіф, мій начальник, на прощання потис мені руку й порадив поводитись у місті розважливо і пристойно.

То була остання порада, яку дав мені цей чесний чоловік, і, власне, ніколи й не бачивши мене, він більше ніколи мене не побачив. Тільки-но ми вийшли на набережну, лив дощ, мов з-під ринви, до рубця змочивши мій блаженський піджак і статистичні матеріали, що дедалі більше розкисали в долоні. Я, проте, дешицю зберіг, грубим жмутком запхавши їх до кишені так, аби визирали краї й надавали мені в центрі міста вигляду заклопотаної людини, яка має власні справи і, виповнившись страху та хвилювання, пішов назустріч новим пригодам.

Задерши голову вгору до безкінечних стін, я відчув висотне запаморочення навиворіт: усюди безмір до огиди однакових вікон...

Я змерз у своєму блаженському одязі й заквапився до найтемнішої розколини, яку вгледів на тому гігантському фасаді; гадав, перехожі навряд чи й помічатимуть мене, коли йтиму в їхньому гурті. Даремні тривоги, я не мав чого боятися. Обраною вулицею, таки справді найвужчою з усіх, не ширшою за великий ручай у нашій країні і з чималим шаром бруду, похмурою й мокрою, сунула вже така сила людей, дорослих і малих, що вони потягли мене за собою, наче тіль. Вони, як і я, похнюпивши носи, йшли до міста, напевне, на роботу. Злидарі є повсюди.

Немов знаючи, куди йти, я вдавав, ніби вибираю дорогу, й повернув праворуч, на яскравіше освітлену вулицю, яка називалася Бродвей. Назву вичитав з таблички. Десь високо-високо вгорі яснів білий день, літали чайки, видніли клаптики неба. Ми, проте, йшли низом у вуличному присмерку, клейкому, мов лісова сутінь, і такому сірому, що вулиця виповнювалася ним наче брудною ватою.

Вулиця, що не мала кінця, скидалася на глибоку, занедбану рану, а ми йшли, сперті стінами, від однієї муки до іншої, простували до краю, якого не бачили ніколи, до краю всіх вулиць світу.

Машини не їздили, сунули тільки люди.

То був, як мені пояснили згодом, фешенебельний квартал, квартал для золота: Мангатан. Туди заходять тільки пішки, як до церкви. Це банківське серце світу. Були, проте, й такі, що, йдучи, плювали на землю. Отже, треба тільки наважитись.

То був квартал, ущерть напханий золотом, справжнє диво, й те диво Можна було навіть чути крізь двері. Шурхотіли гроші, пан Долар незмінно ширяв у високостях, мов

істинний Святий Дух, набагато дорожчий за кров.

Я таки вибрав час, аби придивитися до всього, і заходив навіть усередину для розмови зі службовцями, які стережуть святі дари. Всі вони були сумні й жили на мізерну платню.

Коли вірні заходять до своїх банків, не думайте, ніби вони можуть поводитись, як їм заманеться. Гай-гай! Вони звертаються до Долара, щось бурмочучи крізь вузькі ґрати: сповідаються йому. Стишені голоси, м'яке світло, малесенькі віконечка між високих арок – оце й усе. Своїх облаток вони не ковтають, а прикладають їх до серця. Я не міг стояти там довго й захоплюватись ними. Треба було йти разом з людьми вулицею вздовж гладеньких присмеркових стін.

Вулиця зненацька поширшала, наче гірська ущелина, що скінчилась озером сяєва. Я опинився перед великою калюжею тьмяного світла, затиснутою між кам'яних страхіть. Посеред цієї галявини стояв ніби сільський будиночок, навколо розляглися злиденні моріжки.

Я запитував багатьох людей з юрби, що то за споруда перед нами, але більшість удавала, ніби не чує мене. Вони не мали зайвого часу, щоб марнувати його. Підліток, що йшов поряд, усе-таки розповів мені, що це мерія, давня пам'ятка колоніальної доби, єдина тут історична реліквія... Коло круг цієї оази перетворено на сквер із лавами і, сидючи, можна добре роздивитися мерію. Тієї миті, як я туди потрапив, там більше не було на що дивитись.

Я з годину просидів не встаючи, і тоді з тої сутіні, з похмурої розбитої юрби, що сунула й сунула вулицями, десь опівдні ринула лавина вродливих жінок.

Що за відкриття! Яка Америка! Який несказаний захват! Спогад про Лолу! Її взірєць не оманив мене! Це правда!

Моє пілігримство сягнуло кульмінації. Якби я водночас не страждав од невгавного апетиту, то напевне повірив би, що настала мить надприродного естетичного одкровення, попри жалюгідність мого становища, краса, безперервно відкриваючись перед очима, спонукала мене набратися трохи духу, відітхнути душею й замріятись. Зрештою мені бракувало лише бутерброда, щоб повірити в справжнє диво. Але його мені таки бракувало!

І все ж – яка звинність і грація! Яка несказанна витонченість! Які скарби гармонії! Які небезпечні відтінки! Винагорода за страшні поневіряння! Всі можливі обіцянки обличчя й тіла серед такої сили блондинок! А смагляві красуні! А тіціанівські типи! І є їх іще більше, йдуть та йдуть! Може, думав я нишком, відроджується Еллада? Отож я вчасно прибув!

Ті прегарні видива видавались мені ще божественнішими, бо, здавалось, нітрохи не помічають мого існування, не бачать, що неподалік, ось тут, на лаві, сиджу я, марний і хворий, пускаю слину від еротико-містичного захвату, а ще, признаюся, з голоду та від хіни. Якби було можна вилізти зі своєї шкури, я б тієї миті неодмінно виліз, позбувшись її назавжди. Тільки це мене стримувало.

Ті напрочуд гарненькі міські створіння могли б забрати мене з собою, мов безсловесний дух, їм досить лише махнути рукою, сказати слово – ту саму мить я всім еством подамся у світ мрії; але в них, напевне, була інша місія.

Година-дві проминули в такому зачудуванні. На щось краще я вже не сподівався.

Це, так би мовити, тельбухи. Ви бачили, як у нас по селах збиткуються з волоцюг? Беруть стару калитку й набивають її гнилими курячими тельбухами. А людина, скажу я вам, – та ж калитка, тільки набагато більша, рухлива, зажерлива, а в ній усередині

– мрія.

Годилося подумати про поважні речі й не витратити зразу мого скромного грошового припасу. Грошей я й справді мав дуже мало. Навіть не наважувався порахувати їх. Крім того, я б і не спромігся рахувати, бо в очах у мене двоїлось. Тільки через тканину я намацував тонку, невпевнену пачку асигнацій, що лежала в кишені біля розмоклої статистики.

Повз мене ходили й чоловіки, здебільшого молоді, з головами, що були ніби вирізьблені з рожевого дерева, з однаковими холодними очима, з незвичайно масивними щелепами. Зрештою, мабуть, їхні жінки цінували їх саме за ті щелепи. Здавалося, кожна стать іде своїм боком вулиці. Жінки дивились лише на вітрини, не можучи відцуратися приваб усіляких сумочок, шарфів, шовкової білизни, пишно виставлених у кожній вітрині, дарма що потроху. Старих серед юрби було небагато, ще менше – змішаних пар. Нікого, здається, не дивувало, що я вже кілька годин нерушно сиджу самотою на лаві й роздивляюся перехожих. І все ж певної миті поліцей, що досі, мов каламар, стирчав посеред вулиці, став підозрювати мене в нечистих задумах. Я бачив це дуже добре.

Коли тобою зацікавилася влада, найкраще чимшвидше зникнути – без жодних пояснень. «У нору!» – сказав я собі.

Праворуч від моєї лави справді видніла широка нора, просто на тротуарі, як у нас удома перед метро. Ця чималенька яма з рожевими мармуровими сходами була, як на мене, цілком підхожа. Я вже бачив, як перехожі зникають у ній, а потім знову виходять на поверхню. Отож свої потреби вони справляють у підземеллях. Я був приголомшений. Зала, де все те діялось, також полискувала мармуром. Немов справжній басейн, проте без води, – басейн заражений, виповнений лише тьмавим просіяним світлом, що спадало на чоловіків, які розстібалися серед власного смороду й, буряковіючи з натуги, видаючи варварські звуки, прилюдно справляли свої огидні потреби.

Отже, в чоловіків усе отак, без церемоній, під регіт навколишніх, що підбадьорюють й заохочують одне одного, мов гравці на футбольному полі. Відвідувачі спершу скидали піджаки, наче готуючись виконувати важкі фізичні вправи; це був своєрідний ритуал, зміна костюма перед новою роботою. Потім, розперезавшись, гикаючи й не тільки, жестикулюючи, мов навіжені, вони розсідались у фекальній каверні. Нові прибульці, збігаючи сходами з вулиці, мусили відповідати на наймерзенніші кпини, проте здавалося, ніби їм це до вподоби.

Якщо там, на тротуарі, чоловіки видавалися суворі й навіть пригнічені, то перспектива випорожнитись у галасливому товаристві мовби знімала з них напругу, веселила душу.

Закаляні двері кабінки теліпалися на одній завісі. Дехто ходив від кабінки до кабінки, аби перекинутися словом, а ті, хто чекав порожнього сідала, курили грубі сигари й ляскали по плечі тих, хто, ззявшись, наморщивши лоба і стиснувши голову руками, натужувався далі. Дехто голосно стогнав, наче поранений або породілля. Тим, хто страждав на запертя, черга погрожувала найвигадливішими тортурами.

Коли булькіт води оголошував вакансію, гамір навколо вільної кабінки гучнішав, а хто стане її новим господарем, часто вирішувала підкинута вгору монета. Газети, вмить прочитані, дарма що грубі, мов невеликі подушки, миттю зникали поміж зграї цих анусних трудяг. Через великий дим я не міг як слід роздивитися їхніх облич. А підступити ближче не наважився – через нестерпний сморід.

Той контраст, гадаю, спантеличив би кожного чужинця. Така розперезаність в інтимному, таке щире кишкове панібратство, а на вулиці такий холод і стриманість! Я був у край приголомшений.

Тими самими сходами я піднявся нагору, щоб спочити на вже знайомій лаві. Несподіваний бенкет травлення і вульгарности. Разюче відкриття життєрадісного фекального комунізму. Я не став розглядати всіх гнітючих і прикрих аспектів цієї пригоди. Не мав сили ні аналізувати їх, ні дошукуватись висновків. Я лише страшенно хотів спати. Яке втішне і рідкісне безумство!

Тож я знову присєднався до перехожих і пішов однією з вулиць, що виходили на майдан. Ми йшли, часто сповільнюючи ходу, бо вітрини крамниць розбивали юрбу на окремі гурти. Ось і вхід до готелю, навколо нього мало не справжній вихор. Оберткові двері, щомиті викидаючи людей на тротуар, підхопили мене й затягли досередини, я опинивсь у великому вестибюлі.

Спершу я остовпів... Усе треба було вгадувати, уявляти велич споруди, врочистість її пропорцій, бо вестибюль освітлювали такі заабажурені лампи, що очі звикали до сутіні далеко не з першої хвилини.

У тому присмерку, занурившись у глибокі фотелі, сиділо багато молодих жінок, – здавалось, то коштовності в скриньках. Повсюди пильні чоловіки: цікаві й несміливі, вони мовчки походжали на певній відстані від жінок, оподаль від низки схрещених ніг, добре видних аж до чудових закрайків шовкових панчіх. Мені здалося, ніби ті дивовижні красуні чекають на щось поважне й дуже дороге. Ясно – не про мене вони думали. Тож я майже бігцем проминув довгу смугу чуттєвої спокуси.

Мало не сотня підкасаних, заголених уродливиць повмощувались у єдиному шерегу фотелів, тож я добувся до реєстраційного бюро таким замріяним, що аж заточувався, споживши, як на мій темперамент, надміру велику дозу краси і зваби.

За бюрком залізаний адміністратор мерщій запропонував мені номер. Я зголосився на найменшу кімнату. В моїй кишені тоді було, мабуть, не більше півсотні доларів, я не мав жодних ідей і ніякої певности.

Я сподівався, адміністратор запропонує мені таки справді найменшу комірчину Америки, бо всі рекламні щити запевняли, що серед усіх пишних готелів континенту саме цей має найбільше клієнтів.

Угорі, над головою – яке безмежжя мебльованих покоїв! А тут, поряд зі мною, у фотелях – які спокуси для безкінечних згвалтувань! Які прірви! Які небезпеки! Невже естетичним мукам голодранця нема краю? Невже вони дошкульніші за голод? Але часу на такі муки і спокуси я не мав, меткий служник уже тицьнув мені ключа, долоня аж поважчала. Я не смів ворухнутися.

Проворний хлопчисько, вбраний як молодесенький генерал, випірнув десь із темряви і став моїм владним командиром. Залізаний тричі дзеленькнув металевим дзвоником, а мій хлопчисько засюрчав у свисток. Мене відправили, мов потяг на вокзалі. Ми рушили.

Попервах коридором, бігцем, ми сунули, чорні та рішучі, мов метро. Хлопчик був мені за проводиря. Дійшли до рогу, поворот, потім ще один. Не гаялись ніде. Далі наша траєкторія трохи вигнулась. Ідемо – це вже ліфт. Підкинуло вгору, наче поршнем. Що, приїхали? Ні, ще один коридор. Такий темний, що на стінах, здавалось, панелі з чорного дерева. Я не мав часу помацати. Малий сюрчав і ніс мою блаженську валізу. Я боявся навіть рота розкрити, збагнувши: тут не можна відставати! В темряві ми подекуди проминали червоні й зелені лампочки, що висвічували таблички. Довгі золоті смужки позначали двері. Ми вже давно пройшли номер 1800, потім 3000, а невблаганна доля й далі несла нас коридором. Безіменний, обшитий галунами малий ішов у пільму, немов дослухаючись до інстинкту. Либонь, у цій печері його ніщо не заскочило б зненацька. Хлопців свисток трохи стихив свій жалібний тон, коли ми пройшли повз негра, а згодом і покоївку, теж негрятянку. Більше ми не бачили нікого.

Намагаючись не відстати, я втратив у тих одноманітних коридорах останню дрібку впевненості, яка ще залишалась у мене після карантинної станції. Я став розтріпаний, мов моя африканська хижка під вітром і зливами літеплої води. Мене заповонив справжній потік дивних і химерних почувань. Я опинивсь на тій межі двох цивілізацій, коли починаєш борсатись у порожнечі.

Раптом хлопчина, не попередивши, крутнувся на місці. Ми прийшли. Я пхнув двері, ось і моя кімната, великий ящик із чорного дерева. Ніде нічого, тільки на столі несміливе зелене кружальце навколо тьмяної лампи. «Директор готелю „Лаф Келвін“ засвідчує гостеві свою прихильність і повідомляє, що він, директор, особисто подбає, аби гість не нудився під час свого перебування в Нью-Йорку». Прочитавши це покладене на видноті оголошення, я відчув, як мій, здавалося, нестерпний маразм глибшає далі.

А на самоті мені стало ще гірше. Америка дратувала мене, ставила важкі запитання і, навіть у цій кімнаті, виповнювала ество гидкими передчуттями.

Стривожений, я простерся на ліжку і спробував передусім призвичаїтись до сутіні своєї комірчини. Стіна з вікном раз по раз здригалася від гуркоту: неслося повітряне метро. Напханий дрижкою потовченою плоттю, поїзд, вискочивши між двох вулиць, набоєм летів мені в обличчя, а потім з брязкотом шугав з кварталу в квартал примарного міста. Он метро замигтіло на естакаді, і вслід йому ще довго котилася луна, б'ючись об стіни будинків. І отак – сотня за годину. Настав час вечеряти, потім облягатись, а я й далі лежав у прострації.

Найдужче мене пригнічувало те сказане метро. По той бік глибочезного двору загорілось одне вікно, потім два, а за ними десятки. Інколи я навіть добачав, що діється всередині. Подружжя лягали спати. Після довгих годин біганини американці видавались не менш знесиленими, ніж французи. Жінки мали дуже повні й білі стегна – принаймні ті, яких я роздивився. Більшість чоловіків голилися перед сном, не виймаючи з рота сигари.

У ліжку вони спершу знімали окуляри, потім клали до склянки штучні щелепи і ставили те все на видноті. Я не бачив, щоб хто розмовляв: і в ліжку, і на вулиці, статі, здається, не спілкувались між собою. Люди скидались на великих покірних тварин, добре призвичаєних нудитись. Загалом тільки два подружжя, не погасивши світла, взялись до того, чого я й сподівався, але мляво. Решта жінок, чекаючи, поки чоловік поголиться, лежали і смоктали цукерки. Потім світло погасло всюди.

Сумно дивитись на людей, які лягають спати, бо добре видно, що їм до всього байдуже, що все навколо них діється без їхньої волі і вони навіть не намагаються збагнути, чому це так. їм однаково. Люди сплять казна-як, це ошукані йолопи, зачерствілі душі, байдуже, американці вони чи ні. їх ніколи не мучило сумління.

Я бачив усе дуже невиразно і тому не міг задовольнитись. Я дізнався багато, але не досить. Треба вийти на вулицю, казав я собі, вийти ще раз. Може, я натраплю на Робінзона. То було безглузде сподівання, але я вхопився за нього як за привід вийти на вулицю, тим паче, що марно перевертався і крутивсь на вузькому ліжку, намагаючись бодай на хвилину склепити повіки. В таких випадках навіть мастурбація не дає ні втіхи, ні підтримки. Оце вже справжній розпач.

Найгірше, коли запитуєш себе, де взяти силу, щоб і завтра робити те, що робив учора й віддавна, бозна-відколи, де взяти силу для безглуздої метушні, для тисяч задумів, які закінчуються нічим, для нескінченних спроб вирватись за межі гнітючої необхідності, спроб щоразу невдалих, і все це тільки на те, щоб знову пересвідчитись у неминучості долі, в тому, що кожного вечора ти скочуєшся під мури, повнячись страху перед завтрашнім днем, щораз непевнішим і гидкішим.

Можливо, це зрадливі літа, що підступають нечутно й загрожують нам ще гіршими нещастями. Вже не чуєш у серці стільки музики, щоб жити пританцьовуючи, – гай-гай! Ось на край світу серед тиші істини прийшла померати молодість. Куди ж податися, запитую я вас, коли в тілі вже бракує безумства? Істина – це агонія, що не має кінця. Істина цього світу-смерть. Треба тільки вибрати-вмирати чи брехати. Алея ніколи не мав сили накласти на себе руки.

Отож ліпше вийти на вулицю, скоїти бодай це невеличке самогубство. Кожен має свої спроможності, свої методи, які допомагають заснути й напхати черево. Треба заснути, щоб і завтра я мав досить сили й заробив собі шматок хліба. Набратися духу – ось що треба, аби завтра знайти роботу, а тим часом поринути в сонне небуття. Не думайте, ніби легко заснути, коли сумніваєшся в усьому, коли навколо так багато страху.

Я одягся й насилу доплентався до ліфта, хоч голова й паморочилась. Мені знову довелося пройти вестибюлем повз іншу низку жінок, повз інші чарівні загадки з такими звабливими ногами, з такими витонченими й холодними обличчями. Це, зрештою, богині, – богині, які віддаються людям. Можна було б спробувати заговорити до них, але я боявся, що мене заарештують. Зайві ускладнення. Майже всі бажання голодранців карають в'язницею. Гаразд, мене знову прийняла вулиця. Юрба була вже не та, що недавно. Люди, які сунули вздовж тротуарів, немов посміливішали, здається, їм пощастило дістатись у краї, не такі безживні, – в краї вечірніх розваг.

Люди прямували до світла, що мигтіло попереду серед ночі, до барвистих зміїв, які звивались над головами. З бічних вуличок хлюпали нові й нові хвилі перехожих. Скільки ж доларів, думав я, пішло в цієї юрби на такі дрібниці, як носові хусточки й шовкові панчохи! Або на сигарети! Ти ба, можна й гуляти серед цієї грошви і це не додасть тобі ані цента навіть на те, щоб поїсти! Аж розпач бере, коли думаєш, як багато можна одним і не можна іншим; люди – немов будинки, що ніколи не зближаться.

Я йшов за течією й підступив до світляних спалахів – кінотеатру, потім до другого поряд з ним, до третього, а далі тягнулась ціла низка. Біля кожного кінотеатру ми втрачали чималенькі гурти людей. Я вибрав той, де на афішах вабили жінки в спідній білизні, і то з якими стегнами! Панове! Дебелими! Пухкими! Вимальованими! А вгорі маленькі голівки, що тільки увиразнювали контраст: витончені, тендітні, наведені самим олівцем, – куди тій ретуші! – довершені, ні вади, ні ганджу. Довершені, запевняю вас, і гарненькі, а проте з твердими й виразними рисами. Одне слово, найнебезпечніше з того, що відкриває нам життя, справжнє безумство краси, нескромність у неперевірній, божественній і глибокій гармонії.

У залі було добре, затишно й тепло. Лунали звуки присадкуватого електроорґана – ніжні, як у соборі, гарячі, ніби жіночі стегна. Тож не втрачено ні хвилини. Я занурювався у лагідну атмосферу ласкавого прощення. Світ, здавалося, нарешті почав повертатись до поблажливості. Вже, може, й навернувся.

Потім серед ночі постали мрії, спалахуючи дивом у миготливому світі. Не все, що діялось на екрані, було живе і оформлене, там залишалося багато неясних, невидних місць – для злидарів, для мрій і для смерті. Треба нахапатися мрій, аби мати силу для життя, що чекає на вулиці, за дверима кінотеатру, мати силу ще кілька днів терпіти жорстокість людей і світу. З-поміж мрій вибирають ті, які найкраще зігрівають душу. Сказати правду, мене вабили непристойності. Тут нема чим пишатися, кожен бере від дива те, що подужає нести. Блондинка з гарними груденятами й незабутніми плечима гадала, ніби найкраще – розірвати екранну тишу пісенькою про свою самотність. Що ж, ми б і плакали разом з нею.

Так ось воно – справжнє добро! Яке завзяття виповнює тепер душу! Я набрався духу, відчув, що принаймні два дні не піддамся страхові. Я навіть не чекав, поки знову запалить світло. Ковтнувши дозу чудових душевних марень, я був готовий рішуче підступитися до сну.

У готелі я привітав швейцара, але він знехтував мою щирість, не сказав мені: «На добраніч», як заведено в нас, хоча тепер мені начхати і на швейцара, і на його зневагу. Людині досить інтенсивного внутрішнього життя, щоб розтопити кригу, яка намерзала двадцять років. Так-то.

Скоро лиш я заплющив очі, до кімнати ввійшла блондинка з кіно і вже тільки мені самому наспівувала свою журну мелодію. Я, так би мовити, став допомагати їй приспати себе і успішно впорався з цим завданням... Я вже не був самотнім. Заснути самому – неможлива річ.

В Америці, аби ощадити на харчах, можна купувати гарячі булочки з сосискою всередині, і це дуже вигідно, вони недорогі і їх продають на кожному розі. Мене нітрохи не бентежив цей убогий харч у злидєнних кварталах, зате по-справжньому допікала думка, що я вже ніколи не побачу отих вродливиць для багатіїв. То чи варто в такому разі їсти?

У готелі, ступаючи м'яким килимом, я знову міг прикидатись, ніби когось шукаю серед найгарніших жінок у вестибюлі, і потрохи набирився духу в притаманній їм атмосфері двозначності. Збагатившись досвідом, я зрештою був змушений визнати, що галерники з «Інфанти Комбіти» не помилились: як на голодранця, мої вподобання несерйозні. І якщо вони лаяли мене, то задля мого добра.

А втім, сміливість не верталася до мене. Я, звичайно, то тут, то там ковтав нові дози кіно, але набутого завзяття вистачало на одну або дві прогулянки. Не більше. В Африці я, звісно, пережив тяжкі хвилини самотності, але самотність в американському мурашнику гнітила ще дужче.

Я й далі боявся опинитись на краю прірви, лишитися, власне, без жодної поважної причини, яка виправдовувала б моє існування. Тепер я постав перед безперечним фактом своєї нікчемності. Тут, у середовищі, такому несхожому на те, де я жив зі своїми жалюгідними звичками, я мов розсипався на порошок. Одне слово, здавалося, ніби я вже не існую. Я з'ясував: коли ніхто зі мною не говорить про щось близьке і знайоме, мені вже ніщо не заважає провалюватись у безмір нездоланної нудьги, наближатися, хоч і поволі, до страшної душевної катастрофи. Яка гидота!

Я нудився, навіть знаючи, що завтра мені доведеться викласти свій останній долар. І то так глибоко й тяжко, що навіть думати не хотів, як можна собі зарадити. Ми, зрештою, пусті від природи, і насправді тільки розваги утримують нас від смерте. Я, скажімо, з відчайдушною затятістю чіплявся за кіно.

Виходячи з тоскних готельних сутінок, я кілька разів спробував обійти найближчі центральні вулиці з їхнім пісним карнавалом запаморочливих будинків. Перед неозорими фасадами, зухвалим, безмежним одноманітним бруківкам, цеглин та прогонів моя втома ще глибшала, і всюди я натикався на торгівлю й комерцію – отой сифіліс світу, що всюди розхлюпує отруйну гниль рекламних обіцянок. Мільйоніка плутана брехня.

А понад річку я бачив інші вулиці, багато вулиць, проте звичайних: ставши на тротуарі навпроти якогось будинку, я міг би, не сходячи з місця, розбити всі його шибки.

У тих кварталах панував незнищений сморід, там завжди щось смажили, а крамниці через крадіжки навіть не виставляли товарів. Усе нагадувало мені околиці мого шпиталю у Вільжуєфі, тут теж на тротуарах бавились кривоногі дітлахи з набряклими колінами і грали катеринки. Я, звичайно, лишився б з тими людьми, але вони, й самі

злидарі, тим паче не годували б мене, я вже надивився на них, з мене досить, їхня крайня нужда відлякувала мене. Кінець кінцем я повертався до центру міста. «Паскудо! – казав я тоді собі. – Насправді ти не маєш гідности!» Відколи вже бракує сміливості раз і назавжди покласти край своїм плаксивим наріканням, слід зрестися бажання пізнавати себе щодня трохи краще.

Уздовж берега Гудзону до центру міста тягся старий, обшарпаний трамвай, що здригався всіма колесами і хистким корпусом. Увесь маршрут він долав за годину з гаком. Його пасажири терпляче виконували складний ритуал оплата через своєрідний млинок на каву, що заковтував гроші біля самих дверей. Цю процедуру спостерігав контролер, одягнений, як і наші, в мундир «полоненого балканського вояка».

Нарешті, втомлений, я виходив, скінчивши своє ходіння в народ, і знову проминав невичерпний подвійний ряд краси у вестибюлі танталових мук, ішов і кілька разів вертався, й щоразу витав у мріях та повнився жадань.

Я дійшов таких злиднів, що вже й не наважувався сягнути рукою до кишені й подивитися, скільки в мене грошей насправді. «Хоч би Лола не вибралась кудись, – думав я. – А втім, чи захоче вона мене бачити? Чи позичу я в неї для початку бодай півсотні або сотню доларів?..» Я вагався, відчував, що не маю тієї сміливості, яку мав би, добре поївши та виспавшись. А якщо у цій першій спробі мені пощастить роздобути гроші, я одразу подамся шукати Робінзона – як бодай трохи наберуся сили. О, Робінзон не такий, то зовсім інша людина! Йому принаймні не бракує рішучості! То справжній сміливець! Він напевне знає всілякі хитрощі й махінації, які можуть придатися в Америці! Він, мабуть, знає секрет, як набути певности і спокою, що їх так мені бракувало...

Якщо він, як я уявляв собі, теж приплив на галері й ходив цим берегом набагато раніше за мене, то тепер, мабуть, уже доскочив неабиякого успіху в Америці! Його б не збентежила байдужа метушня цього дивного тутешнього люду. Я, як подумати, теж, певне, міг би знайти собі роботу в якійсь конторі, всюди видніли їхні яскраві оголошення... Але на саму думку, що треба зайти в один з тих будинків, у мене хололо серце, я аж тремтів зі страху. З мене досить готелю, тієї несвітської величезної могили, де люди поховані живцем.

Можливо, на тих, що вже звикли, це нагромадження матерії і торговельних осередків, установ, де не злічити шибок, не справляє такого враження, як на мене? Може, ті застигли в повітрі зливи навівають їм почуття безпеки, тоді як для мене це тільки жаска система примусу з цеглин, коридорів, замків і віконечок, гігантська невблаганна архітектурна мука.

Філософувати – це лише по-іншому виявляти страх, доходити похлиплих оманливих ілюзій.

Коли в кишені лишилося всього три долари, я став дивитись, як вони тріпотять у моїй руці при світлі реклам на Тайм-сквер, цьому дивовижному маленькому майдані, де світляні реклами бувають понад головами люду, що вибирає до якого кінотеатру податися. Я шукав недорогого ресторану й натрапив на одну з тих громадських раціоналізованих їдалень, де обслугу зменшено до мінімуму, а ритуал споживання їжі спрощено до точної міри природної потреби.

Спочатку вам дають тацю і ви стаєте в чергу. Чекаєте. Симпатичні сусідки, чекаючи, як і я, обіду, навіть словом не озиваються до мене. Цікаво, що сталося б, майнула в мене думка, якби я собі дозволив звернутися до однієї з тих штучок із гарненьким кокетливим носиком? «Мадмуазель, – сказав би я їй, – я багатий, страшенно багатий, тож скажіть, чого вам хочеться сьогодні на вечерю...»

Тоді, безперечно, мов після втручання божественної волі, все, що тепер видається таким складним, одразу спростилося б... Усе б змінилося, і світ, доти такий ворожий,

миттю підкотився б тобі до ніг нещирим м'яким і покірним клубочком. Миттю щезла б виснажлива звичка марити про тих, хто досяг успіху, мріяти про багатство і щастя, бо за них можна було б ухопитися рукою. Життя знедолених – лише безмежне зречення серед нескінченних марень, і вони, власне, ні про що й не здогадуються, бо зречтись можна тільки того, чим володієш. Я дізнався про це на власній шкурі, бо після хапання за мрії та подальшої відмови від них моя свідомість, розшматована вітрами, зазнала непоправного удару і вкрилася тисячами розколин.

Я не зважувався почати найневиннішої розмови з молоденькими дівчатами, що стояли поряд зі мною в ресторанній черзі. Я мовчки й розважливо тримав свою тацю, і коли настала моя черга пройти перед фаянсовими тарелями з кров'янкою і квасолею, взяв усе, що мені пропонували, їдальня була така чистенька і так яскраво освітлена, що, стоячи на мозаїчній підлозі, я почувавсь як муха в молоці.

подавальниці, схожі на медсестер, тримали позаду локшину, рис і компот, у кожної свій продукт. Я взяв собі те, що роздавали найпривабливіші. На жаль, вони не всміхалися клієнтам. Коли тебе обслужили, слід тихо сісти й поступитися місцем наступному в черзі. Йдучи тією операційною залюю, кожен обережно, аби не перекинути таці, переступав ногами. їдальня становила різкий контраст із готелем «Лаф Келвін» і мою чорною комірчиною з золотими смугами.

Та якщо нас, клієнтів, так щедро освітлюють, якщо на хвилину виривають із ночі, до якої ми, голодранці, вже звикли, то, мабуть, із певним наміром. Я відчув недовіру. Яка дивина – після довгих днів п'ятьми зненацька опинитись під потоками світла. Яскраві відблиски зродили в моїй хворій голові ще одну маленьку маячню. Що ж, таки правда, засліпити мене неважко.

За малесеньким столиком з полірованою кам'яною стільницею я ніяк не міг заховати ноги, що стирчали, здається, на всі боки. Я б волів, щоб ті ноги на якийсь час узагалі кудись зникли, бо через скло нас спостерігала черга, утворившись уже й на вулиці. Люди чекали, поки ми поїмо, щоб посідати потім за наші столики. Тож, певне, саме щоб нагнати їм апетит, нас так дбайливо затопили яскравим світлом, ми стали мов живою рекламою. На моїх суничках у тістечку відбивалося стільки полисків, що я не смів проковтнути їх.

Так, від американської комерції не втечеш.

Попри сліпуче сяєво софітів і те, що доводилося силувати себе їсти, я спромагався стежити за роботою гарненької офіціантки, що ходила неподалік, я не хотів пропустити жодного з її милих рухів.

Коли вона підступила й до мене і поміняла мій прибор, я добре роздививсь, які незвичайні в неї очі: їхні зовнішні кутики були набагато гостріші, ніж у наших жінок, і задиралися вгору. Повіки теж легенько вигиналися до брів з боку кожної скроні. Ці риси свідчили, зрештою, про жорстокість, але саме ту, яка потрібна, про жорстокість, яку можна голубити, відчуваючи її підступну гіркоту, що, як і в райнських вин, мимоволі п'янить тебе і виповнює втіху.

Офіціантка стояла поруч, і я став легенько кивати їй і підморгувати, неначе давній знайомий. Вона, холодна, глянула на мене, мов на яку тварину, а все ж я помітив і цікавість. «Ось, – сказав я собі, – перша американка, змушена подивитися на мене».

Дожувавши блискотливе тістечко, я мав підвестись і звільнити місце. Але замість податися прямо і пройти вільною дорогою до виходу, я, аж заточуючись, набрався духу, обійшов касира, що відбирав грошки в клієнтів, і ступив до блондинки, нахабно вирізняючись серед потоків дисциплінованого світла.

Усі двадцять п'ять подавальниць, стоячи позаду страв, які грілися на маленькому вогні, враз подали мені знак, що я схибив, пішов не в той бік. Я помітив, як за

вікном сколихнулася черга, а ті, що вже мали йти після мене, завагалися, сідати їм їсти чи ні. Я порушив усталений порядок, і довколишні нечувано здивувалися. «Ось, мабуть, ще один чужинець», – снувалося їм у голові.

А в мене в голові з'явилась одна ідея, і вона, хай там що, була чогось варта, я вже не хотів розлучатися зі своєю милою офіціанткою. А вона, вродливиця, дивилася на мене – нехай стережеться! Мені набридло бути самотнім! Годі мрій! Я прагну симпатії! Контакту!

– Мадмуазель, ви, звичайно, майже не знаєте мене, але я покохав вас; може, ми з вами одружимося? – саме цими словами я щонайпристойніше звернувся до своєї пасії.

Її відповіді я ніколи не почув, бо здоровило-охоронець, теж увесь у білому, з'явився саме тієї миті і вивів мене надвір; коректно і просто, не лаючи і не пхаючи, турнув у ніч, мов собаку, що ненароком дозволив собі зайве.

Ні бійки, ні крику – тож чого мені нарікати? Я повернувся до готелю.

У номері той самий невгавуший грім раз по раз розкришував відлуння, блискавиці метро попервах ніби неслися до тебе з незмірної далечі, щоразу пориваючи з собою опори та прогони, аби розтрити ними місто, а в паузах із вулиць у проваллях долинали несуголосні поклики машин і приглушений гамір юрби, що, завжди змуджена і непевна, кишіла, здригалася, вагалася, сунула вперед і відкочувалася. Величезна людська повінь, що затопила місто.

Згори, з мого високого поверху, можна було кричати їм усе, що заманеться. Я й спробував. Усі вони були мені огидні. Я не мав сміливості говорити вдень, коли бачив їх віч-у-віч, але тепер, нагорі, не ризикував нічим. «Рятуйте! Рятуйте!» – волав я, аби тільки поглянути, чи мій крик справить на них яке враження. Не справив ніякого. Ті люди і вдень, і вночі відпихають життя від себе. Вони ніколи його не бачили, життя тікає від них. Галасуючи самі, вони вже нічого не чують. Але їм начхати на те. І що більше місто, що вище знялися його поверхи, то безмірніша їхня байдужість. Це справді так, я сам у цьому пересвідчився. І то дуже скоро.

Тож тільки через гроші – а втім, потребу владну і нехайну – я заходився шукати Лолу! Якби не ця прикра необхідність, я б ніколи не мав бажання зустрітися з отією сучкою: нехай собі старіє і дохне! Як на мене, коли все обміркувати і зважити до найостаннішого сумніву, вона завжди поводитиметься найбезцеремонніше.

Егоїзм людей, які втручаються в наше життя, згодом, коли ми згадуємо минувшину, постає перед нами з безперечною очевидністю, ми бачимо, що цей егоїзм, так би мовити, вилитий зі сталі і платини, тривкіший навіть за час.

Замолоду ми знаходимо виправдання для найхолоднішої байдужості й найцинічнішої брутальності, вважаючи їх за палкі примхи і кат його зна які ознаки простодушного романтизму. Але згодом, коли життя навіч покаже нам усе, чого воно може досягти в хитрощах, у жорстокості, в злобі, і то тільки на те, аби більш-менш задовільно тягтись при температурі тридцять сім градусів, починаєш, уже без вагань і сумнівів, розуміти ті всі паскудства, що zostались у минувшині. Загалом досить лише пильно придивитись до себе і до всього, що сталося, з погляду мерзоти. І тоді вже нема таємниць, нема глупства, ти вже пожер усю свою поезію, бо ще й досі живеш на світі. Життя, зрештою, нікчемне й пусте.

Кінець кінцем я насилу знайшов свою клятву подружку на двадцять четвертому поверсі будинку на Сімдесят сьомій вулиці. Просто нечувано, яку огиду можна відчувати до людей, у яких збираєшся просити допомоги. Лолина квартира була розкішна, десь така, як я уявляв її собі.

Перед тим я наситився великими дозами кіно і майже привів свій дух у потрібний стан, виринаючи з маразму, в якому борсався, відколи опинивсь у Нью-Йорку, тож наша перша зустріч була не така прикра, як я гадав. Лола, побачивши мене, здається, навіть не дуже здивувалась, проте впізнала з досадою.

Задля вступу я спробував повести безневинну розмову, скориставшись сюжетами нашої спільної минувшини і, зрозуміло, якнайрозважливе добираючи слова; згадав мимохідь, не надаючи великої уваги, й про війну, мов про якийсь епізод. Тут я дав величезного хука. Лола й чути не хотіла про війну, на саму згадку про неї вона почувалася старою. Роздратована, Лола зрештою не завагалась признатися, що на вулиці не впізнала б мене, бо літа додали мені зморщок, карикатурно роздули моє тіло. Тож такою була наша ґречність. Мала негідниця сподівалася, ніби мене зачепить її балаканина! Я навіть не зволив помітити цієї боязливої непристойности.

У меблях і хатньому начинні я не помітив вишуканости, і все ж обстава Лолиної квартири тішила око, видавалася мені після готелю приємна і стерпна.

Багатство, досягнене несподівано швидко, шлях до нього й подробиці цього злету завжди справляють враження чарів. Відколи я бачив, чого досягали Мюзін і пані Ерот, я вже знав, що зад – золота копальня для голоти.

Раптові переміни жіночої долі зачаровували мене, я б, наприклад, віддав свого останнього долара Лолиній консьєржці, щоб тільки побалакати з нею.

Але в Лолиному будинку консьєржки нема. У Нью-Йорку їх узагалі ніде не видно. А місто без консьєржок не має ні історії, ні смаку, пісне, мов юшка без перцю й солі, якась бовтанка. О ласі покидьки! Помії, вишкребки, що витікають з альковів, кухонь, мансард і збираються по краплині в консьєржок, прориваються в життя, – яке смаковите пекло! Дехто з наших паризьких консьєржок не впорується зі своїм завданням, ми бачимо, що це скупі на слово, закашляні милі недотепи – цих мучениць істина просто приголомшила, паралізувала.

Признаймося: щоб не відчувати такої мерзоти, як злидні, слід – це просто обов'язок – удатися до всіх засобів, упиватися байдуже чим – вином, і то недорогогим, мастурбацією, кіно. Тоді ти не матимеш важкої вдачі, не станеш, як кажуть в Америці, «особливим». Погодьмося, наші консьєржки здебільшого постачають нам – тим, хто тямить прийняти й зігріти біля самого серця – ненависть, ладну на все, ненависть, що хапається за найменший привід і має досить сили, аби повалити світ. У Нью-Йорку страшенно бракує цієї доконечної приправи до життя – лихої і невмирущої, без якої задихається дух, прирікаючи себе лише на туманне лихослів'я й пісні обмови. Без консьєржок нема нічого, що кусало б, різало, кололо, надокучало й переслідувало, а до того ж збільшувало б світову ненависть, роздмухувало її тисячами неспростовних подробиць.

Цей розпач мені ще тяжчий, бо Лола, заскочена в своєму кубелечку, навівала мені нову відразу, я мало не блював од вульгарности її успіху, від її пихи, напрочуд звичайної і гидкої, – її щастя, що мій шлунок був порожній. Я мов миттю підхопив якусь заразу, і мої спогади про Мюзін ураз обернулись не меншою огидою та прикрістю. У мені народжувалась клекотлива ненависть до обох жінок, ця ненависть ставала моїм сенсом існування. Мені просто бракувало інформації, аби вчасно і остаточно позбутися теперішньої поблажливости, що привела мене до Лоли: життя не переробляють.

Сміливість полягає не в тому, щоб прощати, ми завжди прощаємо забагато! І – очевидна річ! – ніяке прощення нічому не зараджує. Отже, людину добру я ставлю після решти людських створінь, на останньому місці! Не забуваймо – це аж ніяк не моя примха! Якось увечері слід міцно приспати всіх щасливих, а тоді, поки вони ще сплять, одразу й навіки позбутися їх та їхнього щастя. Назавтра вже ніхто не

торочитиме про своє щастя, кожен матиме волю бути нещасливим так, як йому заманеться: хіба тільки «добрі» нещасливі? Та про що це я? Лола, напівроздягшись, ходила по кімнаті, а її тіло ще й досі видавалося привабливим. Гарне тіло – це повсякчас можливе згвалтування, неоціненний, безпосередній інтимний прорив до справжнього багатства й до розкоші, коли вже немає страху, що їх відберуть у вас.

Лола, можливо, тільки й чекала якогось мого вибрику, аби спровадити мене. Мабуть, тільки проклятий голод спонукав мене до розважливосте. Передусім поїсти. До того ж Лола без угаву розповідала про всякий дріб'язок власного життя.

Якби раптом не стало брехні, весь світ годилося б закрити на два або три покоління, бо люди б тоді не знали, про що їм говорити одне з одним. Лола допитувалась, якої я думки про Америку. Я признався, що докотився до такої неспроможности і страху, коли боїшся вже не знати чого й кого, а її країна наганяє на мене куди більший жах, ніж усі прямі, потаємні й непередбачувані загрози, що коли-небудь траплялися мені, – надто через несвітську, як на мене, байдужість до моєї особи.

Мені треба заробити на шматок хліба, признавався я далі, тож я мушу чимшвидше позбутися своїх жалісливих нарікань. Тут я, до речі, дуже припізнився і тому був би вельми вдячний, якби вона, Лола, люб'язно відрекомендувала мене комусь із можливих працедавців серед своїх знайомих...

І то якнайшвидше... Мені вистачить і найскромнішої платні... Я наговорив тоді Лолі ще багато іншого непотребу й дурниць. Лола з великою досадою вислухала моє невеличке, а все ж нескромне прохання. Попервах навіть нічим не втішила мене. Казала, що не знає нікого, хто б міг дати мені роботу або допомогти. Отож ми були змушені знову розмовляти про життя взагалі, а згодом і про її власне.

Ми очима й душею немов підглядали одне одного, аж тут хтось подзвонив у двері. До кімнати вервечкою швидко зайшли чотири жінки – обвішані прикрасами, нарум'янені, зрілі, дебелі і м'язисті, надто вже знайомого мені типу. Нашвидку представивши нас, Лола, збентежившись (це було добре видно), намагалася завести їх до іншої кімнати, але вони всупереч її волі всім гуртом скористалися моєю увагою і стали викладати мені все, що знали про Європу. Європа – старий парк, де повно зужитих тіней, ласолюбних і хижих безумців. Жіночки мов з книжки читали, розводячись про Шабане й Палац інвалідів.

Я, власне, ніколи не бував ні там, ні там. Одне з тих місць занадто дороге, а до другого – надто далеко йти. Відповідаючи жіночкам, я став жертвою мимовільного пориву млявого патріотизму – ще безглуздішого за той, що звичайно з'являється в таких випадках. Я не загаявся сказати, що їхнє місто пригнічує мене. Нью-Йорк, казав я їм, – це ніби огидний поганенький ярмарок, де кожен, проте, зі шкури пнеться, щоб таки доскочити успіху...

Просторікуючи, перейнявшись позерством і штучністю, я, однак, не міг не усвідомити ще ясніше інших, крім малярії, причин тієї фізичної та душевної депресії, в якій я опинився. Адже мені доводиться міняти свої звички, вчитися впізнавати нові обличчя в новому середовищі, по-іншому розмовляти й брехати. Лінощі мають не меншу силу, ніж саме життя. Банальність нового фарсу, який тепер треба грати, пригнічує тебе, і, зрештою, аби знову за все братися спочатку, потрібно набагато більше боягузтва, ніж сміливості. Оце і є вигнання, чужина, важке і прикре спостереження життя – такого, яке воно насправді, – протягом довгих годин незатьмареної свідомості, вкрай рідкісних у звичайному плині людського часу; годин, коли ти вже позбувся звичок попередньої країни, а нові звички ще не наклали на тебе свій тягар.

У такі хвилини все посилює несвітський душевний відчай, змушуючи тебе, знеможеного, розбиратись у тому, що діється навколо, бачити людей і майбутнє такими, які вони насправді, тобто порожнечою небуття, голими кістками, що їх, проте, слід любити,

голубити, боронити й оживляти, ніби вони існують реально.

Чужа країна, інші люди навколо з трохи дивною поведінкою, менше дріб'язкової пихи, що розвіялась, гордість, яка не має на що спертися, брехливість, рідні відлуння – і більше вже нічого не треба, аби голова запаморочилась і ти загруз у сумнівах; якраз перед тобою зумисне відкривається прірва, сміховинна вузенька нора, і ти шугаєш у неї...

Подорож – це пошуки тієї порожнечі, того запаморочення для йолопів...

Четверо Лоліних приятельок аж за боки хапалися з реготу, коли я отак сповідався перед ними, вдаючи маленького Руссо. Жінки по-всякому обзивали мене, і я насилу розумів їхні слова, вимовлені з американським акцентом, м'яко і непристойно. Патетичні кишеньки.

Коли ввійшов неф, Лолін хатній слуга, і приніс нам чаю, ми замовкли. Одна з жінок була, мабуть, тямковитіша за решту, бо гучно проголосила, що мене тіпає пропасниця і я, напевне, страждаю від нестерпної спраги. Попри дрож, що пройняв моє тіло, поданий начебто легенький сніданок ще й як смакував мені. Певне, ті сандвічі врятували мені життя.

Далі точилася розмова про порівняльні переваги закритих паризьких будинків, і я не завдавав собі клопоту брати в ній участь. Ті кралечки ще смакували якісь складні алкогольні суміші, добряче розігрілися від них і, зашарівшись, відчувши довіру, заговорили про якісь «шлюби». Я, хоч у мене аж за вухами лящало, все-таки не міг мимоволі не слухати розмови, тож збагнув, що йдеться, власне, про парування, поєднання молодесеньких пар, ба навіть просто дітей, причому жіночкам діставалися з того комісійні.

Лола помітила, з якою цікавістю я слухаю, і гострим, пильним поглядом утупилась у моє обличчя. Лола не пила. Чоловіки, тутешні Лоліні знайомі, тобто американці, на відміну від мене ніколи не ганьбилися таким гріхом, як цікавість. Я бентежився, відчуваючи, що Лола наглядає за мною. Мені кортіло розпитати тих жіночок геть про все.

Нарешті гості, розпалені алкоголем, сексуально збуджені, підвелись і пішли, ноги їм запліталися. Вони посміювались, і далі теревенячи про напрочуд витончений та цинічний еротизм. Я відчував у цьому присмак елізаветинської доби і сам би залюбки пройнявся її вібраціями, вочевидь украй вишуканими й зосередженими на самісінькому кінчику мого органа. Але, на превеликий жаль, я тільки уявляв собі це біологічне причастя, вирішальне під час подорожі, цей одвічний життєвий поклик, і засмутився ще дужче. Незціленна меланхолія.

Тільки-но приятельки ступили за поріг, Лола вже не ховала свого роздратування. Інтермедія їй не сподобалась. Я й слова не зронив.

– Ну й сучки! – лайнула вона через кілька хвилин.

– Звідки ти знаєш їх? – запитав я.

– Це мої давні подруги.

Я побачив, що тієї миті Лолі зовсім не хочеться говорити про них, а зверхня й зарозуміла поведінка жіночок свідчила, що в певному середовищі вони мають перевагу над Лолою, ба навіть становлять для неї великий і незаперечний авторитет. Дізнатися щось більше мені не судилося.

Лола сказала, що їй треба вийти до міста, проте запропонувала посидіти в неї вдома й зачекати, поки вона повернеться, а тим часом, якщо я й далі голодний, можна щось

попоїсти. Покинувши готель із неоплаченим рахунком і не маючи наміру вертатися туди, я, звичайно, зрадів її ласкавому дозволу; мені дістанеться ще кілька хвилин тепла, перше ніж подамся на вулицю, і – матінко! – яку страшну вулицю!

Опинившись на самоті, я пішов коридором туди, звідки, як я бачив, виходив був Лолин негр. На півдорозі від вітальні ми зустрілися, і я потис йому руку. Відчувши довіру, негр повів мене на добре обладнану і впорядковану кухню, набагато доладнішу й гарнішу за салон. Там він одразу заходився плювати просто переді мною на чудову кахляну підлогу, і то так, як уміють лише негри: далеко, часто й неперевірено. З чемности я теж узявся плювати, але де мені до нього дорівнятися! Ми відразу стали щирі, мов приятелі. Лола, почув я від нього, має човнову станцію на річці, дві машини й підвальчик, де подають алкогольні напої з усіх країн світу. Їй надсилають каталоги з великих паризьких крамниць. Оце й усе. Негр без угаву повторював уже розказане, і я далі не чув його.

Я задрімав, сидячи на кухні, і в моїй пам'яті заворушилася минувшина, часи, коли Лола покинула мене у воєнному Парижі. Лови, цькування, засідки, лицемірна стоголоса брехня, Мюзін, аргентинці та їхні напхані м'ясом пароплави. Топо, ватаги поранених з майдану Кліші, Робінзон, хвилі, море, нужда, білісінька Лолина кухня, її негр і більше нічого, та ще я на тій кухні, але бачу себе немовби збоку. Все могло б тривати й далі. Війна попалила одних і зігріла інших, так само як вогонь пече або гріє залежно від того, де сидиш: у вогні чи біля вогню. Метикуй як слід – і цього досить.

А Лоліні слова таки правда, я дуже змінився. Життя скручує людину і нівечить її обличчя. В Лолі теж знівечене обличчя, але менше, набагато менше. Голодранцям завжди непереливки. Нужда незмірна, витираючи помії всього світу, вона користується вашим обличчям як ганчіркою. Тож залишаються сліди.

А втім, мені здалося, ніби я помітив у Лолі щось нове, хвилинки пригнічення, зажуру, виломи в її дурнуватої оптимізму, хвилинки, коли людина мусить набратися сили, аби пронести трохи далі тягар свого життя і своїх літ, дарма що він і так затяжкий для ще властивого нам завзяття, для нашої паскудної поезії.

Лолин негр зненацька затрусився. Спілкування збадьорило його. Новий мій приятель, він дививсь, як я запихаюсь тістечками й допадаюся до сигар. А потім з величезною обережністю витяг із шухляди важку кулю свинцевої барви.

– Бомба! – несамовито вигукнув негр. Я відсахнувся. – Свобода! Свобода! – загорлав він радісно.

Згодом поклав кулю назад і знову неперевірено плюнув на підлогу. Яке піднесення! Негр упивався радістю. Його сміх передався й мені, мене аж на кольки брало. На один вибрик більше або менше, казав я собі, – яка різниця? Коли Лола нарешті повернулася, ми обидва, повиті димом, сиділи в салоні й качалися з реготу. Вона вдала, ніби нічого не бачить.

Неф чимдуж забрався на кухню, а Лола повела мене до своєї кімнати. Я побачив, що вона сумна, бліда і дрижить усім тілом. Куди вона ходила? Швидко западав вечір. Це була година, коли американці розгублюються, бо життя навколо них вібує вже уповільнено. В гаражі одне авто на двох. На мить запанувала напівдовіра: слід поспішити і скористатися з неї. Лола, збираючись, напалася на мене з запитаннями, але тон, яким вона розпитувала про моє життя в Європі, страшенно дратував мене.

Лола навіть не крилася з думкою, ніби від мене можна сподіватися усякої мерзоти. Ця гіпотеза не зачіпала мене, тільки трохи бентежила. Лола, звичайно, здогадувалась, що я прийшов до неї по гроші, і саме тому між нами виникла цілком природна ворожість. Від таких почуттів недалеко й до лиха. Точилася банальна, млява розмова, і я просто зі шкіри пнувся, щоб ми не розсварились остаточно. Лола запитала

мимохідь і про мої генітальні походеньки, чи під час своїх мандрів я не залишив десь малої дитини, яку вона могла б усиновити. Дивні думки лізуть їй у голову. Всиновлення – її улюблена цяцька. Вона гадала, що такий невдаха, як я, напевне позалишав невідоме потомство мало не в кожній країні. Вона заможна, призналася мені Лола, і гине через те, що не може присвятити себе маленькій дитині. Вона поперечитувала всі книжки з виховання дітей, а надто ті, що ронили сльозу за радощами материнства, – такі, що, коли засвоїти їх до решти, назавжди відберуть охоту злягатися. Кожній чесноті – своя гідкомирна література.

З огляду на виняткове Лолине бажання пожертвувати собою задля «маленької істоти», мені вочевидь не поталанило. Адже я міг запропонувати їй тільки свою, вже велику істоту, яка, на її думку, гідка і мерзенна. Тож на успіх можуть претендувати тільки добре подані нещастя власне, заздальгідь створені уявою. Розмова завмирала. «Фердінане, – озвалась вона нарешті, – годі вже нам балакати, краще я повезу тебе на інший край Нью-Йорка, ми провідаємо мого малого підопічного, я залюбки ним піклююся, проте його мати допікає мені до живих печінок..» Дивна тоді була хвилина. По дорозі в машині ми розмовляли про її негра-терориста.

– Він тобі показував бомби? – запитала Лола. Я кивнув, що зазнав і такого випробування. – Знаєш, Фердінане, цей маніяк нікому не загрожує. Ті бомби він заряджає моїми старими рахунками. А колись у Чикаго він таки добре погуляв... Тоді він був членом грізного таємного товариства, що боролось за визволення негрів. З його розповідей я знаю, які то страшні люди... Влада зрештою розігнала банду, але в мого негра й досі збереглася любов до бомб. Він ніколи не наладовує їх порохом. Йому вистачає власної уяви. По суті, це справжній митець. Він ніколи не перестане робити революцію, але я бережу його, це чудовий слуга! Він може геть усе і, мабуть, набагато чесніший затиш, що революції не роблять...

Згодом Лола знову повернулася до манії всиновлення.

– А все-таки жаль, Фердінане, що в тебе немає десь доньки. Твоє мрійництво дуже пасувало б жінці, а от чоловікові воно без потреби...

Дощ мов поясом стягував ніч навколо нашого авто, що ковзало довгою смужкою гладенького бетону. Все було вороже й холодне, навіть Лолина рука, яку я, проте, міцно стискав своєю. Нас розділяло геть усе. Ми під'їхали до будинку, що вельми відрізнявся від Лолиного. В квартирі на другому поверсі нас чекали невисокий хлопчик років десяти і його мати. Меблі в кімнатах претендували на стиль Людовіка XV, всюди тхнуло недавно спожитою вечерею. Хлопчик сів Лолі на коліна й досить ніжно поцілував її. Як на мене, мати теж підлещувалась до Лоли, тож я й забрав її до сусідньої кімнати, поки Лола наговориться з малим.

Коли ми повернулись, хлопчик показував Лолі танцювальні па, засвоєні на уроках у консерваторії.

– Йому треба ще кілька додаткових уроків, – виснувала Лола, – і я, певне, зможу представити його своїй подружці Вірі з театру «Глоуб». Може, в хлопчика ще велике майбутнє!

Після такого ласкавого заохочення мати зі щасливими сльозами заходилася дякувати Лолі. Водночас узяла від неї тоненьку пачку зелених доларів і поклала їх за корсаж, немов листа від коханця.

– Цей малюк мені дуже подобається, – сказала Лола, коли ми знову вийшли на вулицю, – але доводиться підтримувати не тільки сина, а й матір, а я не люблю надто вже хитрих матерів. До того ж малюк дуже розбещений... Я прагну не простої прив'язаности, мені хочеться зазнати справжніх материнських почуттів... Фердінане, та розумієш мене?..

Щоб натоптати кендюх, я завжди розумів усе, чого вимагали від мене, але це вже не розум, а каучук.

Лола ніяк не могла розстатися зі своїм прагненням чистоти. Коли ми пройшли дві або три вулиці, вона запитала, де я спатиму цього вечора, і ступила тротуаром разом зі мною ще кілька кроків. Я відповів, що коли я тут же не знайду кількох доларів, то взагалі ніде не ночуватиму.

– Гаразд, – мовила вона, – проведи мене аж до мого будинку, я дам тобі трохи грошей, а потім іди куди завгодно.

Лола прагнула якнайшвидше залишити мене серед ночі. Все правильно. Якщо мене випихають отак у ніч, казав я собі, то, зрештою, я таки приб'юся куди-небудь. Це тішило. «Кріпися, Фердінане, – приказу вав я собі, аби піднести дух, – якщо тебе всюди виставляють за двері, ти кінець кінцем знайдеш спосіб нагнати на них, отих усіх паскуд, такого страху, що їм здасться, ніби вони вийшли на краю ночі. Саме тому вони ніколи не ходять на край ночі!»

У машині на нас обох уже війнуло холодом. Вулиці, якими ми їхали, неначе погрожували нам усім своїм мовчанням, озброєним аж до самих вершин кам'яного безмежжя, лавина, що зависла в повітрі. Місто причаїлося, це страховище, полискуючи мокрим асфальтом, готувалося до нападу. Нарешті вискнули гальма. Лола перша підступила до дверей.

– Заходь! – запросила вона. – Ходімо!

Знову її салон. Цікаво, скільки вона мені дасть, щоб кінчити з усім і навіки позбутися мене. Лола витягала банкноти з сумочки, що лежала на тумбі. Я чув, як шарудять зім'яті асигнації. Які секунди! Те шарудіння, здавалося, виповнило все місто. А я, однак, був такий збентежений, що не знати чому і вкрай недоречно запитав, як почувається її мати; раніше я якось не згадував про неї.

– Мати хвора, – відповіла Лола, повернувшись і зазираючи мені в самі вічі.

– А де вона тепер?

– У Чикаго.

– Що в неї?

– Рак печінки... Про неї тепер дбають найкращі лікарі міста... Лікування дуже дороге, але вони врятують її. Мені пообіцяли.

І Лола раптом заходилась докладно розповідати про стан здоров'я своєї матері в Чикаго. Розчулившись, пройнявшись родинними почуттями, вона не могла не попросити в мене певної дружньої підтримки. Тож я вже зловив її.

– Фердінане, а як ти гадаєш: матір вилікують?

– Ні, – відповів я дуже виразно й категорично, – рак печінки абсолютно невиліковний.

Лола миттю збіліла мов крейда. Я вперше побачив, що цю суку таки може щось приголомшити.

– На Бога, Фердінане, лікарі запевняли, що вилікують її! Вони навіть зобов'язались, дали мені письмову гарантію! І знай: то справжні фахівці, видатні лікарі!

– На щастя, Лоло, як є гроші, видатних лікарів ніколи не бракує... На їхньому місці я

б казав те саме. І ти, Лоло, теж таке б говорила.

Мої слова раптом видалися їй такі незаперечні та очевидні, що вона й не пробувала борсатись. Мабуть, уперше в житті їй забракло сміливості.

– Послухай, Фердіане, ти хоч усвідомлюєш, що завдаєш мені тяжких мук? Я дуже люблю свою матір, хіба ти не знаєш, як я її люблю?

Ага, тож я таки не схибив! Господи, кому яке діло, чи любиш ти свою матір чи ні? Лола ридала серед пустки.

– Фердіане, ти жалюгідний невдаха, – люто заговорила вона знову, – і наймерзенніший негідник! Ти помщаєшся за своє прикре становище як послідуший боягуз і кажеш мені жакіття. Боюся, що своїми словами ти заподіяв зло і моїй матусі!

Отже, у відчаї Лола зачула носом дух методів Кує. її обурення не лякало мене так, як галас офіцерів на «Адміралі Брагетоні», що намірялися знищити мене задля розваги бездіяльних дам.

Я пильно дививсь на Лолу, а вона всіляко паплюжила мене. З певною гордістю я відзначив: що дужче мене лаяли, то більшала моя байдужість, ба навіть моя радість. У душі я таки добрий. «Щоб позбутися мене, – міркував я, – їй тепер треба викласти принаймні двадцять доларів. А то й більше...» І я вдався до нападу:

– Лоло, благаю, дай мені пообіцяні гроші, а то я ляжу отут і ти почувеш від мене все, що я знаю про рак, про ускладнення, пов'язані з цією хворобою, і про роль спадковості, бо, знаєш, Лоло, рак передається у спадок. Не забуваймо ж цього!

Зображуючи і змальовуючи подробиці материнної хвороби, я бачив, як Лола переді мною блідне, обм'якає і слабне. «Ну, суко! – казав я собі. – Тримай її добре, Фердіане! Хоч раз тобі пощастило ухопитись як слід! Не пускай линви! Така тверда натура нескоро потрапить тобі до рук!»

– На, бери! – нестямно зойкнула Лола. – Ось твої сто доларів, забирайся геть і не приходь ніколи, чуєш, ніколи! Геть! Геть! Геть, паскудо!

– Лоло, і все ж поцілуй мене. Адже чого нам гніватись? – запропонував я, аби пересвідчитись, чи я справді такий осоружний їй. Лола витягла з шухляди револьвер, і то був не жарт. Мені вистачило сходів, я навіть не викликав ліфта.

Ця сварка, проте, повернула мені смак до роботи, у грудях я знову відчув сміливість. Наступного дня я сів на поїзд до Детройта, де, як запевняли, дуже легко знайти всіляку дрібну роботу, не дуже цікаву, зате з непоганою платнею.

Перехожі пояснювали мені дорогу так, як колись сержант у лісі. «Туди, – казали вони. – Тут схибити не можна, він просто перед вами».

І я справді бачив величезні присадкуваті засклені споруди, подібні до безкінечних кліток на комашню, бачив, як усередині ворухаться люди, проте мляво, неначе вони вже тільки безсило борсаються, переможені невідомою нездоланною силою. Так оце завод Форда? А потім скрізь навколо й над корпусами аж до неба розлігся важкий, глухий розмаїтий гуркіт лавини механізмів і верстатів, що з непоступливою затятістю крутилися, котилися, стугоніли, от-от ладні зламатись, але не ламаючись ніколи.

Отже, це тут, сказав я собі, принад небагато... Чогось гіршого я, здається, ще ніколи не бачив. Я підступив ближче, аж до самих дверей, де грифельна дошка сповіщала, що потрібні робітники.

Чекав не тільки я. Один з тих, хто терпляче вистоював, сказав, що він тут уже

третій день, а його ще досі не беруть. Цей баран приперся з Югославії, аби мати роботу. Озвався до мене й ще один голодранець, запевняючи, ніби праця – для нього насолода і задля цієї насолоди він приперся аж сюди, – ну й брехло, справжнісінький маніяк.

Серед нас майже ніхто не розмовляв англійською. Чоловіки недовірливо позирали один на одного, немов не раз биті тварини. Від їхнього гурту несло смородом засцяних промежин, такий самий дух стояв у шпиталі. При розмові слід уникати їхнього віддиху, бо бідаки всередині тхнуть смертю.

Згодом закрапав дощ, ми щільними рядками поставали під стріхи. Аж дивно, як можуть стискатися людя, що шукають роботи. Підстаркуватий росіянин нахилився мені аж до вуха: на його думку, найкраще у Форда те, що тут беруть на роботу байдуже кого і куди. «Тільки стережися, – напучував він мене, – тут не треба пнутись наперед, бо, як випнешся, тебе миттю попхнуть за двері й замінять якимсь механізмом, що в них завжди є наготові, а тоді навіть не сподівайся, що хтось візьме тебе назад!» Цей росіянин дуже добре розмовляв французькою з паризьким акцентом, бо довгі роки переправляв наркотики, аж поки його вигнали після кокаїнової афери в Безоні; на додачу він програв у кості свого автомобіля якомусь клієнтові в Біарріці й відтоді уже не мав машини.

Росіянин не збрехав, до Форда справді беруть геть усіх. Я, одначе, не вірив, бо такі вістки дуже легко задурюють голодранця голову. У злиднях настає така мить, коли дух уже не перебуває повсякчас разом з тілом. Просто йому там дуже зле. І тоді з вами немов розмовляє чиясь душа. А душа безвідповідальна.

Попервах, звичайно, нас роздягли до голого тіла. Оглядини відбувались у якійсь начебто лабораторії. Ми поволі переступали ногами. «Ви, я бачу, в кепському стані, – виснував санітар, миттю оглянувши на мене, – але дарма».

А я ж боявся, що мене не візьмуть на роботу через африканську пропасницю, коли дізнаються про неї, випадком помацавши мені печінку! Навпаки, вони, здавалося, задоволені, що серед нових робітників є хирляві та хворі.

– З такою роботою, як у нас, – одразу запевнив мене й лікар, – стан вашого здоров'я не має жодного значення!

– Тим краще, – відповів я, – але, добродію, я маю освіту і колись навіть вивчав медицину...

Лікар ураз пильно і неприязно подивився на мене. Я збагнув, що знову дав хука і сам собі нашкодив.

– Хлопче, ваша освіта тут ніде не придасться! Ви прийшли сюди не думати, а виконувати рухи, які вам звелять виконувати... Люди з уявою нам на заводі не потрібні. Нам потрібні звичайні шимпанзе... Ще одна порада. Більше ніколи не згадуйте про свій розум! Тут, друже, думають за вас. Затямте це як слід.

Добре, що він попередив мене. Адже краще, коли я знатиму, як поводитись, вивчивши заводські звичаї. Я вже й так утнув не одну дурницю, вистачить років на десять. Надалі буду тихий, як мишка. Коли ми одяглися, нас вервечками, розгубленими гуртами повели на підмогу, туди, звідки долинав громохкий гуркіт механізмів. Усе здригалося у величезній споруді, через ноги й вуха те здригання передавалося й нам, накочувалося хвилями від вікон, підлоги і залізничця, тіло трусилося і вібривало від голови до п'ят. У цеху ти мимоволі й сам обертався на машину, кожен шматок плоті здригався серед несамовитого гуркоту, що заповнював усе тіло, набивавсь у голову, струшував нутрощі, піднімався до очей швидкими і ненастанними дрібними невтомними поштовхами. Йдучи, ми втрачали товаришів. Прощаючись, усміхалися, немов усе, що там діялось, тишило нас. Не казали нічого, бо однаково нічого б не почули. Щоразу біля

якогось механізму залишалося троє або четверо людей.

І все-таки ми ще опирались, дуже тяжко, коли спротивиться власна плоть; нам кортіло зупинити те все, аби віддатись спокійним роздумам, почути, як легко б'ється у грудях серце, але таке нам не під силу. Кінця вже не буде. Це катастрофа – безмежна сталева коробка і ми, що крутимось у ній із машинами та землею. Всі вкупі! Тисячі коліщат і молотів, які ніколи не гупають в унісон із брязкотом, що лине зусебіч; деякі бахвають із такою силою, що немов насаджують навколо клапті тиші, і тоді ти на мить відчуваєш полегшу.

Поміж верстатів пропихається гримотлива вагонетка, розвозячи залізяччя. Стережись! Відскакуй, щоб мала істеричка ще трохи просунулась уперед. Гоп! Ось воно, навісне брязкало, що серед маховиків і ременів роздає роботягам їхню пайку примусу та спонуки.

Схилені робітники, що дбають про те, аби якомога догодити механізмам, просто огидні, вони без упину подають їм різні болти замість раз і назавжди покінчити геть з усім, зі смородом мастил і випарами, що обпікають вуха і зовні, і зсередини, проникаючи через горлянку. Це не сором пригнув їм голови. Люди хиляться перед гуркотом так само, як схиляються перед війною. Покірно йдуть до машин, маючи лише кілька думок, які ще маячать за твердиною лоба. Це вже кінець. Хоч куди поглянь, хоч до чого торкнися – тепер усе тверде. Навіть те, що спливає у спогадах, теж мало-помалу твердне, стаючи, мов залізо, і думки про минувшину втрачають смак.

Миттю відчуваєшся старим луб'ям.

Слід скасувати все життя за мурами заводів і так само обернути його на крицю, на залізо – щось корисне. І тільки тому, що сили людської любові не вистачає, аби любити життя таким, яким воно є. Тож його треба перетворити на річ, на щось тверде – це закон.

Я намагався сказати щось майстрові на вухо, він нагримав на мене, як хам, і самими жестами терпляче показав мені дуже просту операцію, яку відтепер я мав виконувати довіку. Мої хвилини, мої години, решта мого життя, як і життя інших робітників, мали піти на те, щоб наосліп забирати дрібні шпильки від того, хто калібрує їх, – ті самі шпильки й багато років поспіль. Я, правда, впорувався зі своїм завданням поганенько. Мене не лаяли, але після трьох днів цієї початкової праці доручили, вже виснаженому, тягати невеликого візка із прокладками, соватись від верстата до верстата. Там я залишав три, там дванадцять, тут лише п'ять. Ніхто й слова мені не мовив. Життя обернулось на вагання між тяжким пригніченням і маячнюю. Ніщо вже не важило, крім гримотливої неперервності тисяч і тисяч механізмів, які поряdkували людьми.

Коли о шостій усе зупинялося, гуркіт я забирав із собою, ніс у своїй голові, цілісіньку ніч мені вчувався брязкіт і сморід мастил, неначе мені назавжди пришили новий ніс і дали нову голову.

Змушений зрікатися всього, я мало-помалу став таким, як усі... Новим Фердіаном. А минуло лише кілька тижнів. І все-таки до мене повернулось бажання бачити людей за мурами заводу. Не тих, звичайно, які працювали в цехах, бо мої товариші, як і я, – не що, як машинний відгомін і сморід, уражена вібрацією плоть. Мені хотілося торкнутися справжнього тіла, рожевого тіла, в якого справжнє м'яке і мовчазне життя.

Я нікого не знав у Детройті, вже не кажучи про жінок. Із неабиякою морокою я нарешті дізнався певну адресу одного «будинку», потаємного борделю в північному кварталі міста. Кілька вечорів поспіль я ходив після роботи в ті краї – на розвідки. Вулиця як вулиця, хіба що краще прибрана, ніж та, де жив я.

Я таки виявив між садків той таємничий невеликий будиночок. Заходити до нього треба було швидко, щоб поліцай, який завжди товкся неподалік, міг удати, ніби нікого не помітив. То був перший дім в Америці, де мене зустріли привітно, без брутальності – і всього за п'ять доларів. А які там гарні, тілисті жіночки, що аж пашать здоров'ям і граційною силою, зрештою, майже такі самі, як і в готелі «Лаф Келвін». Але до кожної з цих жінок я вже міг доторкнутися.

Я не міг не стати завсідником цього дому: вся моя платня осідала там. Скоро лиш вечір опускався, я відчував, що мені вкрай потрібен еротичний розмай тих привітних чарівниць, який відроджував душу. Кіно мені вже не вистачало, це слабенька протиотрута, що не має реальної сили супроти нелюдської матеріальності заводу. Отож аби жити далі, слід удаватись до могутніх визвольних тонізаторів, до засобів, що зцілюють та оновлюють людину. В тому будинку від мене вимагали лише скромної плати й нелукавого ставлення, бо їм, тим дамам, я привіз із Франції цілу купу невеличких хитрощів і вигадок. А проте суботнього вечора бувало не до вигадок, бізнес сягав апогею і я полишав таборище бейсбольним командам, що сунули цілими валками, – гарним, мужнім, кремезним хлопцям, котрим щастя, здавалось, дається так само легко, як і повітря, яким вони дихали.

Поки бейсболісти розважались, я, теж набравшись натхнення, задля власної втіхи писав на кухні оповіданнячка. Завзяття, з яким спортовці допадалися до дівчат, напевне ж не могло дорівнятися до моєї трохи немічної пристрасте. Ті атлети, певні своєї сили, були сліпі до фізичної досконалосте. Краса – це як алкоголь або затишок: звикнувши до них, ти їх уже не помічаєш.

Спортовці ходили до борделю радше знічев'я. Під кінець вони часом улаштовували страшні бійки. Миттю прибувала поліція й забирала всіх до своїх фургончиків.

До однієї з гарненьких дівчат того закладу, до Моллі, я невдовзі перейнявся неабиякою довірою, що в переляканих істот посідає місце кохання. Я, ніби те діялось учора, ще й досі пам'ятаю, яка вона була мила, які в неї довгі, білі, м'язисті, мов виточені, ноги – шляхетні й вишукані. Хай кажуть що завгодно, а справжнього аристократизму людині, безперечно, надають тільки ноги.

Ми зблизились і тілом, і душею й щотижня гуляли кілька годин по місту. Моя подружка була багатенька, бо заробляла в «будинку» до сотні доларів за день, натомість я у Форда насилу спромагався на шість доларів. Кохання, що для неї було роботою, нітрохи не стомлювало її. Американці кохаються, мов птахи.

Після роботи, попотягавши свою чортопхайку, я все-таки змушував себе вдавати чемну люб'язність, ідучи на побачення після вечері. З жінками треба бути веселим, принаймні на початку. Мене затоплювало невиразне бажання покохатися з Моллі, але я не мав уже сили. Моллі добре розуміла, як виснажує виробництво, бо вже звикла до роботяг.

Одного такого вечора Моллі несподівано дала мені п'ятдесят доларів. Спершу я пильно подивився на неї. Я не смів брати. Думав про те, що сказала б моя мати в такому випадку. Поміркувавши, виснував, що моя мати, вбога, нещасна жінка, ніколи не давала мені стільки грошей. Аби потішити Моллі, я негайно купив собі за ті долари гарний костюм пастельної бежевої барви, – four piéce suite, з чотирьох предметів, – на які тієї весни пішла мода. Ще ніхто не бачив, щоб я приходив до борделю такий виряджений. Господиня навіть завела свого великого патефона, й то тільки нате, аби навчити мене танцювати.

Потім ми з Моллі пішли в кіно, щоб трохи обносити мій новий костюм. По дорозі вона

питала, чи я не ревнивий, бо костюм надавав мені журного вигляду й навівав бажання не повертатись на завод. Звичайний новий костюм – і цілковито збурює тобі голову. Коли ніхто не дивився, Моллі вкривала мій костюм швидкими палкими поцілунками. Я намагався думати про щось інше.

Моллі, яка чудова жінка! Яка великодушна! Яка ніжна в неї шкіра! Яке буяння молодости! Справжній бенкет жадань. Я раптом занепокоївся. «Невже я сутенер?» – спитав я себе подумки.

– Не йди більше до Форда! – ще дужче зневіряла мене Моллі. – Знайди собі легку роботу десь у конторі... Перекладача, наприклад, це ж близьке тобі, адже ти любиш книжки...

Моллі радила від щирої душі, прагнула, щоб я був щасливий. Уперше людська істота зацікавилася мною, так би мовити, зсередини, з позиції мого «Я», ставши на моє місце, а не просто судячи мене з власних егоїстичних позицій, як решта люду.

Ох, якби я зустрів Моллі раніше, коли ще мав час вибирати той або той шлях. До того, як я розгубив своє завзяття з тією сучкою Мюзін та з засранкою Лолою! Тепер запізно переробляти молодість. Утрачаєш віру. Старієш дуже швидко, і вороття немає. Це видно з того, як мимоволі починаєш любити власні нещастя. Просто тут озивається природа, що набагато сильніша за тебе, та й годі. Вона випробувала тебе в одному жанрі, й тобі вже несила вийти за його межі. Мало-помалу починаєш поважно сприймати свою роль і долю, навіть не усвідомлюючи цього, а коли обернешся – мінятися запізно. Ти обернувсь на неспокій, і зрозуміло, що це назавжди.

Моллі дуже лагідно намагалась утримати мене біля себе, переконувала мене... «Фердінане, хіба ти не знаєш, життя тут не гірше, ніж в Європі! Коли вдвох – ми забудемо про нещастя. – В певному розумінні вона мала слушність. – Ми вкладемо свої заощадження... Купимо крамницю... Будемо, як усі люди...» її слова мали заспокоїти мої докори сумління. Прожекти. Я казав, що вона має слушність. Навіть соромився, що їй доводиться докладати таких зусиль, аби втримати мене. Я, звичайно, дуже любив її, але ще дужче любив свою ваду – прагнення звідусіль утікати задля пошуків невідомо чого, і то, безперечно, через дурні гордощі, через певність власної вищости.

Я прагнув не завдавати Моллі великого жалю, вона розуміла це й випереджала мої зусилля. Була така добра, що я, зрештою, признався їй у своїй невідчепній манії давати драла звідусіль. День у день вона слухала, як я огидно виставлявся і висловлювався, борсаючись серед химер та гордощів, і їй жодного разу не забракло терпцю. Навпаки, Моллі лише намагалась допомогти мені подолати мою безглузду тривогу. Вона поганенько розуміла, чого я, власне, прагну досягти своїми теревенями, але погоджувалася з усім, обстоюючи мої примари або повстаючи проти них – на мій смак. Лагідність Моллі була така переконлива, що доброта, яка променіла з неї, припала мені до самого серця, стала мовби моєю. Але тоді мені здалося, наче я починаю дурити свою славетну долю, свій, як я його називав, «сенс існування», й нараз припинив балаканину. Самотній, я знову заглибився в себе, радіючи, що тепер моє лихо ще тяжче, ніж давніше, бо я приніс у свою самотність новий різновид відчаю і те, що скидалося на справжнє почуття.

Це все досить банальне. Але Моллі була обдарована справді янгольським терпінням і мала несхитну, просто залізну віру в покликання. Приміром, її молодша сестра, що навчалася в Арізонському університеті, стала жертвою манії фотографувати птахів у гніздах і хижаків у лігвах. Щоб вона й далі могла провадити такі дивні студії й опановувати складну фотографічну техніку, Моллі надсилала своїй сестрі п'ятдесят доларів щомісяця.

Серце воістину безмежне й по-справжньому досконале, спроможне виявляти любов грішми, а не звичайною фальшю, як у мене та в багатьох інших людей. Годі було бажати чогось кращого й у тому, як Моллі ставилась до мене: її цікавив лише

фінансовий аспект моєї зтяжної авантури. Дарма що подеколи я видавався їй пригніченим і прибитим, мої думки вона вважала за тверді переконання, справді гідні пошани, тож від них не варто відраджувати. Моллі лише попросила скласти для неї список моїх витрат, щоб юна могла виплачувати мені своєрідну пенсію. Я не міг прийняти такого подарунку. Рештки делікатности не дозволяли мені ще більш обдирати дівчину, знову спекулювати на величчі її духу та щирій доброті. Отож саме так я свідомо пішов на конфлікт із провидінням.

Соромлячись, я тоді кілька разів навіть спробував був повернутися до Форда. Нікчемний героїзм без жодних наслідків. Я доходив аж до заводської брами, проте безсило завмирав на цій межі, думка, що на мене там, крутячись, чекають усі ті машини, без сліду викорчувувала моє кволе бажання йти далі.

Я зупинявся перед величезними шибками центрального генератора, неозорого велетня, що розжеврювався, напамповуючи невідомо що й не знати відки й розганяючи його тисячами лискучих труб, переплутаних і непевних, мов ліани. Одного ранку, коли я отак стояв, роззявивши рота, вулицею випадково йшов мій знайомий росіянин: «Ти ба, хлопче, тебе таки беркицьнули!.. Вже три тижні, як ти не з'являєшся в цеху. Вони тим часом поставили замість тебе якийсь механізм. Я ж попереджав тебе...»

«Якщо так, – сказав я собі тоді, – то принаймні ясно, що це вже кінець... Нема куди вертатися...» І пішов до центру міста. Знову навідався до консульства, бо ще давніше запитував, чи там, бува, не чули про француза на ймення Робінзон.

– Ще б пак, звичайно, чули! – відповіли мені в консульстві. – Він навіть двічі приходив до нас. А ще в нього фальшиві документи... До речі, його й поліція шукає! А ви його знаєте?

Я, звісно, не відповів...

Відтоді я кожної миті сподівався на зустріч з Робінзоном, відчував, що юна неодмінно станеться. Моллі й далі була зичлива та ніжна. Стала навіть іще ласкавіша, пересвідчившись, що я остаточно намірився зникнути. Проте ласкавість у ставленні до мене не могла зарадити нічому. Ми часто гуляли околицями міста: пополудні в Моллі був перепочинок.

Невисокі голі пагорби, березові гайки навколо невеличких озер, подекуди люди, що читали сірі часописи під обважнілим небом із свинцевими хмарами. Ми з Моллі уникали будь-яких плутаних звірян. Вона, крім того, твердо трималася свого. Була надто щира, щоб довго розводитись із приводу якогось горя. Їй вистачало того, що відбувалось усередині, в її серці. Ми цілувались. Але я цілував її не так, як годилося б, не ставав навколішки. Завжди думав водночас і про інше, намагався витратити якомога менше часу й ніжности, немов прагнув зберегти їх задля чогось витонченого й прекрасного, зберегти для майбутнього, а не давати Моллі, не марнувати просто так. Поводився так, ніби життя забирало, ховало від мене те, що я прагнув дізнатися про нього, життя в глибинах п'їтьми, тимчасом як я марнував свій жар на поцілунки з Моллі. Гадав, потім уже не матиму його й зрештою втрачу все, бо мені забракне сили: життя, це справжнє кохання всіх справжніх чоловіків, одурить мене, як і решту людей на землі.

Ми поверталися до юрмищ, і я прощався з Моллі біля дверей борделю, бо ночами їй не бракувало клієнтури до самого світанку. Поки вона розважала інших, мені все-таки було дуже боляче, й цей тягар на серці так добре говорив мені про Моллі, що тоді я ставав ближчим із нею, ніж у реальному житті, коли вона бувала поряд. Аби згаяти час, я ходив у кіно. Потім сідав у той або той трамвай і робив екскурсії в ніч. Коли надходила друга година, до трамвая заходили боязкі, вельми незвичайні пасажери; таких я не бачив ні до, ні після цієї години; завжди бліді та оспалі, вони покірними гуртами тяглися до передмість.

Із ними я їздив дуже далеко. Набагато далі від заводів, аж до непевних теренів, де й вулички, і будинки ніби розмиті. Бруківкою, що полискувала від досвітніх дощів, підступав синій світанок. Мої трамвайні супутники зникали водночас зі своїми тіннями. Вони заплющували очі, аби не бачити дня. Заговорити з цими тіннями було дуже важко. Вони знемагали з втоми. Але не скаржилися, ні: саме вони цілу ніч прибирали незліченні крамниці та контори міста. Прибиральники видавались не такі неспокійні, як ми, люди ясного дня. Можливо, саме через це вони скотилися аж до низу.

Однієї такої ночі, коли я, знов обравши інший маршрут, сів на трамвай, доїхав до кінця й розважливо вийшов з вагона, мені здалося, ніби мене погукали: «Фердінане! Агов, Фердінане!» Цей поклик залунав у сутінках як щось непристойне. Такого я не любив. Над покрівлями, вибиваючись поміж стріхами, дрібними холодними квадратами вже засіріло небо. Певне, мене таки кликали. Я обернувся і одразу впізнав Леона. Він підступив, щось шепочучи, ми стали розмовляти.

Робінзон теж повертався з центру, де прибирав контору. Оце й усі хитрощі, на які він спромігся. Виступав він досить поважно, з дрібною справжньої величі, неначе щойно виконав якусь небезпечну і, так би мовити, священну роботу. А втім, як я вже помітив, так бундючилися усі нічні прибиральники. Серед втоми та самотності в людях часом прокидається божественне. Це божественне світилось і в Робінзонових очах, коли він розплющав їх набагато ширше, ніж звичайно, в синіх досвітніх сутінках. Адже він теж уже прибрав безкінечні шереги туалетів, вимив і натер справжні гори мовчазних поверхів.

Робінзон додав: «Фердінане, я впізнав тебе зразу! З того, як ти зайшов до трамвая! Уяви собі: тільки з твоєї звички відразу хмурніти, коли виявиться, що всередині нема жодної жінки. Хіба не так? Хіба ти не такої вдачі?» Атож, я й справді такої вдачі. Моя душа вочевидь розкрита, мов ширінка. Тож і це точне спостереження не вразило мене. Скорше я тільки здивувався, що й Робінзон не досяг успіху в Америці. Це геть суперечило моїм сподіванням.

Я розповів йому, як опинився на галері в Сан-Тапеті, гадаючи, що й він не уник цієї долі. Проте Робінзон не розумів, на що я натякаю. «У тебе пропасниця!» – відповів він мені вкрай просто. Натомість Робінзон приплив торговельним пароплавом. Він теж намагався потрапити до Форда, але документи, справді надто фальшиві, щоб їх сміливо показувати, змусили його до обережності. «Вони придатні лише на те, щоб тримати їх у кишені», – зауважив Робінзон. А якщо йти в прибиральники, то ніхто й не цікавиться громадянським станом. Платять там, правда, небагато, зате не зважають на формальності. То був своєрідний нічний іноземний легіон.

– А ти що тут робиш? – запитав мене згодом Робінзон. – Досі не вставив собі клепки? Тобі ще не набридли твої фортелі та викрутні? Ти й далі линеш у подорож?

– Хочу повернутися до Франції, – відповів я йому, – такого життя з мене досить. Твоя правда, минає й це...

– Правильно робиш, – схвалив Робінзон, – бо чоло нам уже зморшки поорали... Ми постаріли, навіть не помітивши цього. І я знаю, що це означає... Я б теж хотів повернутись, але знову ж папери... Зачекаю ще трохи, поки мені справлять добрі документи. Не можу сказати, ніби моя робота погана. Є й гірша. Але ж я не навчаюсь англійської... Люди по тридцять років пропрацювали прибиральниками й досі навіть з місця не зрушили, засвоїли тільки «Exit» бо такий напис на дверях, які вони шурують, та «Lavatory». Ти розумієш мене?

Я розумів. Якби раптом не стало Моллі, я теж був би змушений ставати нічним прибиральником.

І не було б жодної причини гадати, ніби те скоро минеться.

Зрештою, на війні ти запевняєш себе, що, як настане мир, буде краще, тишишся цією надією, мов цукеркою, а потім виявляється, нема нічого, крім паскудства. Спершу цього не наважуєшся визнати, аби не відчута огиди до людей. А згодом якогось дня таки розповідаєш правду всьому світові. Тобі вже остогидло знов і знов загрузати в злиднях. Але геть усі враз висновують, що ти кепсько вихований. Так-то.

Ми ще двічі або тричі зустрічалися з Робінзоном. Він геть змарнів. Французький дезертир, що виготовляв фальшовані алкогольні напої для детройтської братії, відступив йому дрібку свого «бізнесу», Робінзона це спокусило. «Я теж трохи пнувся задля їхніх немитих мармиз, – признався він мені, – але, знаєш, я зіпсував собі шлунок... Відчуваю, тільки-но до мене причепиться перший поліцей, – розколюся... Я забагато бачив... Крім того, завжди невиспаний. Хоч-не-хоч, а сон удень – це не сон. Я вже мовчу про ті конторські порохи, що їх мені набилося повні легені... Ти мене розумієш? Людина від цього гине...»

Ми призначили зустріч на іншу ніч. Я повернувся до Моллі й усе їй розповів. Моллі докладала неймовірних зусиль, аби приховати, як прикро їй вразила моя розповідь, але їй розпач було неважко побачити. Я цілував її тепер куди частіше, але їй горе було тяжке й глибоке, набагато щиріше за те, на яке спроможні ми, звикнувши куди більше розводитись про нього, ніж його є насправді. В американців усе навпаки. Вони не зважаються зрозуміти його і визнати. Трохи ніби й принизливо, але це все-таки горе; не гордощі і тим паче – не ревності, не сцени, а щира мука, й слід признатися: нашій душі цього бракує, задля втіхи виявляти горе ми черствіємо. Ми соромимось, що не маємо в серці давнього багатства, збідніли на все, і що думали про людей гірше, хоча насправді вони не такі вже й лихі.

Інколи втомлювалась навіть Моллі й таки нападалась на мене з докорами, щоправда, лагідними й розважливими.

– Фердіане, ти дуже добрий, – казала вона, – і я знаю, яких ти докладаєш зусиль, аби не стати лихим, як решта, але я не впевнена, чи, власне, ти усвідомлюєш, чого прагнеш... Обдумай усе як слід! Фердіане, адже, повернувшись на батьківщину, тобі доведеться заробляти на шматок хліба... Крім того, ти не зможеш гуляти так, як тут, і ціліснічкі ночі мріяти... Ти ж так любиш прогулянки... Поки я працюю... Фердіане, ти хоч замислювався над цим?

У певному розумінні вона тисячу разів мала слухність, але в кожного своя натура. Я боявся образити її. Надто тому, що Моллі ображалася дуже легко. Я казав:

– Присягаюся, я кохаю тебе й кохатиму завжди... як можу... по-своєму.

По-моєму – тобто не дуже щиро. А Моллі була така гарна з тіла й така спокуслива. Зате я мав паскудну схильність ганятися за примарами. Може, це не зовсім моя провина. Життя надто часто змушує людину лишатися з примарами.

– Фердіане, ти справді дуже ласкавий до мене, – заспокоювала мене Моллі, – не побивайся аж так... Ти неначе хворий на бажання дізнаватися щораз більше... Оце й усе. Зрештою, така, напевне, твоя дорога. Тільки твоя, і ти на ній самотній... Бо найдалі заходить той, хто подорожує сам. Ти, отже, скоро поїдеш?

– Так, я хочу скінчити навчання у Франції, а потім повернуся, – завзято запевняв я її.

– Ні, Фердіане, ти більше не повернешся... Крім того, й мене тут уже не буде.

Моллі була недурна.

Настала мить розлуки. Ввечері ми пішли на вокзал десь за годину до того, як вона мала йти до борделю. Вдень я попрощався з Робінзоном. Він теж не радів, що я

покидаю його. Я щоразу покидав усіх на світі. Коли ми з Моллі стояли на пероні й чекали потяга, повз нас ходили чоловіки, вдаючи, ніби не знають її, проте між собою шепотілися.

– Фердінане, ти вже далеко від мене. Скажи, Фердінане, ти таки справді чиниш так, як намірявсь учинити? Оце лиш і важливе... Тільки на це слід зважати...

Потяг під'їхав до вокзалу. Побачивши паротяг, я вже не був такий самовпевнений. Я обняв Моллі з усією сміливістю, яка ще збереглась у моєму тілі. Вперше в житті відчув щирий жаль до всього світу, до себе, до Моллі, до геть кожного на землі.

Саме цього, напевне, шукають люди, переглядаючи власне життя, тільки цього, – найтяжчого пережитого горя, – аби стати собою перед смертю.

Від того прощання проминули довгі і навіть іще довші роки... Я часто писав у Детройт, а потім і на ті всі адреси, які пам'ятав, у місця, де могли знати Моллі або щось чути про неї. Але жодного разу не отримав відповіді.

Той бордель тепер уже закрито. Це все, що я зміг довідатись. Моллі, ласкава Моллі, коли ти десь у невідомому краї ще маєш змогу мене читати, я хочу, щоб ти добре затила: мої почуття до тебе не змінились, я досі по-своєму кохаю тебе й кохатиму завжди, ти можеш прийти до мене, коли захочеш поділити мій хліб і мою швидкобіжну долю. Якщо ти зараз уже негарна – не біда! Ми все владнаємо! В моєму серці збереглося стільки твоєї живої гарячої краси, що її вистачить нам обом принаймні ще на двадцять років, аж поки помремо.

Те, що я покинув тоді Моллі, – справжнісіньке божевілля, мерзенне й жорстоке. А проте я боронив свою душу аж до сьогодні. І якщо навіть завтра по мене прийде смерть, я вже ніколи не буду – цього я певен – такий жорстокий, лихий і брутальний, як решта, стільки-бо доброти і мрій подарувала мені Моллі за ті кілька місяців у Америці.

Це ще не все – повернутися з іншого світу! Ти застась липучу, непевну низку буднів у тому ж стані, в якому її залишив, коли вибрався звідти. Вона чекала на тебе.

Я знову тижнями й місяцями крутився навколо майдану Кліші, з якого був вибрався, й бульвару Батіньоль і, щоб вижити, став торгувати на вулиці. Несила навіть розповісти, чого я зазнав, мокнучи під дощем або задихаючись у червневій автомобільній духотняві, що обпікала і горлянку, і ніс майже так само, як гаряче повітря в цеху на заводі Форда. Для розваги я без упину розглядав перехожих, що під вечір ішли хто до театру, хто в Булонський Ліс.

Завжди більш-менш самотній, у години дозвілля я скнів над книжками і часописами й пригадував усе бачене. Я поновив навчання і вже не кидав його, складав абияк іспити і всякчас заробляв на шматок хліба. Адже наука, медичний факультет – це заказана царина, добре закута скриня. Самі горщики, а повних немає. Коли ж я нарешті подолав п'ять або шість років академічних мук, то таки одержав пишний титул. Тоді я своїм звичаєм зачепивсь у передмісті, в Гарен-Рансі, одразу коли вийти з Парижа.

Я не мав ні претензій, ні тим паче амбіцій і прагнув лише трохи відітхнути й поліпшити своє харчування. Прибивши на двері табличку, став чекати на пацієнтів.

Квартальний люд підходив і з підозрою роздивлявся табличку. Дехто навіть розпитував у комісаріаті поліції, чи я таки справжній лікар. Так, відповідали там. Він отримав свого диплома, це лікар. Тоді в усьому Рансі заговорили, що в окрузі з'явився ще один справжній лікар. «На хліб він собі не заробить! – одразу провістила моя консьержка. – Тут і так забагато лікарів!» Слушне спостереження.

У передмісті життя вривається вранці до вас здебільшого на трамваї. Тільки-но засіріє, цілі трамвайні валки, напхані вщерть отупілого люду, гримотять бульваром Мінотавр, що тягне рейки до підприємств.

Молодь начебто й задоволена, що їде на роботу. Молоді красені, сміючись, підганяють загал, видираються на підніжки. На таке варто поглянути. Та коли ти, наприклад, уже двадцять років дзвониш із телефонної кабінки в кав'ярні, такої брудної, що її завжди вважаєш за вбиральню, бажання жартувати з поважними речами, а зокрема і з Рансі, щезає. Тоді ти вже усвідомлюєш, куди тебе запроторила доля. Ти обернувся на раба просмерділих сечею будинків із пласкими фасадами, й вони мертві, бо їхнє серце б'ється у грудях домовласника. Його самого ми не бачимо ніколи. Він не сміє показуватись і, паскуда, присилає свого управителя. А проте в кварталі подекують, що коли раптом здибати домовласника, він дуже люб'язний. Але така люб'язність ні до чого не зобов'язує.

Небо в Рансі таке саме, як у Детройті, задимлене й сіре, дим укриває всю рівнину за Леваллуа. Жалюгідні будинки чорним гноєм туляться до землі. Комини, малі і високі, здалеку скидаються на тички, що стирчать із намулу на морському узбережжі. А в тих будинках – ми.

У Рансі треба мати і сміливість рака, надто коли підступає вік і вже певен, що ніколи звідси не виберешся. В кінці трамвайного маршруту – липкий брудний міст, що проліг над Сеною, величезною стічною канавою, де плаває геть усе. У неділю і вночі люди видираються на крутий берег, аби висцятись. Чоловіки замислюються, відчуючи поряд текучу воду. Вони, як і моряки, усвідомлюють вічність, справляючи цю дрібну потребу. А от жінки ніколи не замислюються, байдуже, тече поряд Сена чи ні. Юрби, що їх уранці привозять трамваї, потім запихаються в метро. Здається, немов усі тікають з цього берега, немов з Аржантея на них насувається катастрофа, а їхні домівки вже взялися вогнем. Таке на людей находить кожної ранкової зорі, вони цілими гронами чіпляються за двері й поренча. Великий відступ. А проте вони їдуть до Парижа шукати господаря, що порятує їх і не дасть загинути голодною смертю; боягузи, вони страшенно бояться лишитися без господаря. Але, даючи харч, господар змушує гріти чуба, і людина від того гниє десять, двадцять, а то й більше років. Задурно не годують.

У трамваї спалахує люта сварка, кожен прагне продерти свою горлянку. Жінки навіть іще більші скнари, ніж діти, щоб проїхати зайцем, вони ладні зупинити всю лінію. Серед пасажирів є й п'яненко, надто серед тих напівбуржуа, що їдуть на Сентуанський базар. «По чому морква?» – питають вони заздалегідь, показуючи, що в них водяться грошики.

Зчавлені, немов покидьки в сміттєвому бачку, люди проминають Рансі, і від них нестерпно тхне, надто влітку. Біля бастионів лунають останні погрози, останні лайки, потім ніхто нікого не бачить, метро поглинає геть усіх і все: просякнуті потом костюми, розшарпане вбрання, шовкові панчохи, жіночі хвороби й ноги, брудні, як і шкарпетки, комірці, що стоять несхитно і твердо, мов комірне, аборти й викидні, любителів воєнної слави – все це стікає сходами з запахом смоли і карболки аж до чорного тунелю разом із зворотним квитком, що сам коштує стільки, як дві невеликі булочки.

Притлумлюваний страх безславної втрати роботи повсякчас чигає на запізнілих (разом із наказом про звільнення), коли господареві заманеться зменшувати загальні витрати. Ще такі живі спогади про кризу, про те, як востаннє не мав роботи, про суворі, нещадні оголошення, що їх доводилося читати, п'ять су, п'ять су... довгі й марні пошуки роботи... Такі спогади задушують людину, хоч як вона тісно скулиться у своєму полісезонному пальто.

Місто намагається сховати якомога більше брудноногих юрмищ у своїх електричних

стічних канавах. Юрмища зринають на поверхню лише в неділю, але, коли вони зверху, не варто виходити надвір. Досить бодай раз подивитись, як вони розважаються, щоб назавжди відбити любов до веселощів. Навколо метро біля бастионів стоїть незнищений запах минулих війн, сморід сплюндрованих, наполовину спалених сіл, незакінчених революцій, невдалих торговельних оборудок. Місцеві лахмітники бозна-відколи палять у ямах із накривками ті самі невеликі вологі купи. Лахмітники, повні вина й утоми, трохи скидаються на варварів. Усі вони ходять кашляти до недалекого тубдиспансеру замість поскидати трамваї з бастионних схилів і нагидити в акцизній конторі. Кров тим часом не ллється. Нема пригод. А коли ще раз прийде вже недалека війна, вони знову стягатимуть статки, продаючи пацючі шкурки, кокаїн і маски з гофрованої бляхи.

Для медичної практики я знайшов собі маленьку квартиру на краю передмістя, звідки добре видніли бастионні схили і робітник, що, опустивши очі в землю, день у день походжав по валах; його скалічену на роботі руку кутала груба біла пов'язка; робітник уже не знав, що йому робити й про що думати, і не мав бодай трохи грошей, аби піти напитися й чадом заповнити свідомість.

Моллі таки мала слухність, я почав розуміти її. Навчання змінює людину, робить її зарозумілою. Але через це треба пройти, щоб дістатися аж до суті життя. Доти ти лише крутишся навколо. Вважаєш себе за вільного від усіляких забобонів, але всюди натикаєшся на порожнечу. Забагато мрієш. Послизаєшся на кожному слові. Це не те, що потрібне. Це лише наміри, оманлива зовнішність. Для рішучості потрібне щось інше. Опанувавши медицину, я, навіть не маючи великих здібностей, наблизився до людей, до тварюк, до всього. Тепер не було іншого шляху, як іти просто вперед, в осередок подій. Смерть наздоганяє тебе, слід поквалитись, а проте слід їсти під час пошуків і, принишкнучи, захватитися від війни. Завдань багато, і це трохи обтяжує.

Я чекав на хворих, але їх приходило обмаль. Потрібен час, аби справа зрушилась, утішали мене. Власне, єдиним хворим тоді був тільки я.

Нема нічого жалюгіднішого за Ґарен-Рансі, снувалось у моїй голові, коли бракує клієнтів. І це щира правда. В таких місцях слід ні про що не думати, а я ж приїхав туди тільки задля спокійних роздумів, і то з іншого краю світу! Одне слово, таке моє щастя. Нікчемний хвалько! На мене насувалося щось чорне і важке... Тут уже не до сміху, воно ніколи мене не полишало. Твій мозок – тиран, яких годі шукати на землі.

Піді мною жив Безен, дрібний крамар, що торгував усячиною, і він завжди казав мені, коли я зупинявся біля нього:

– Докторе, слід вибирати! Грати на кінських перегонах або пиячити – щось одне!.. Одразу всього не зробиш! От я люблю пити! А гри не любив ніколи...

Найдужче він полюбляв настоянку на тирличеві й чорній смородині. Незгірша звичка, та якщо пити після червоного вина, щезає всяка шляхетність. Коли Безен ходив на товчок по харчі, то зникав на три дні, «був в експедиції», як казав він сам. Звідти його привозили, і тоді він пророкував:

– Я бачу, яким буде майбутнє... Ніби гулянка, що ніколи не скінчиться... А на додачу кіно... О, там буде на що подивитись...

Інколи його прозірливість сягала ще далі:

– Я бачу, що вони вже не п'ють... Я останній, хто питиме в майбутньому. – Треба поспішати... Я знаю свою ваду...

На моїй вулиці кашляли всі. Звичайна річ. Щоб побачити сонце, треба було піднятися принаймні до собору Сакре-Кер, бо все застилав дим. Від собору відкривався чудовий краєвид. Я розумів, що десь там, у глибинах долини, – ми і наші будинки. Але

роздивитися докладно, де той або той будинок, не міг, я навіть не бачив власного – таким гидким, однаковим і гидким видавалось усе побачене.

А ген іще далі – знову Сена, звивається, мов слизька змія, від мосту до мосту.

Коли живеш у Рансі, навіть не усвідомлюєш, що починаєш сумувати. Зникає охота робити щось вартісне, й цього досить. Через потребу ощадити на всьому, через навколишнє, що ненастанно лізе тобі в очі, щезають будь-які прагнення й бажання.

Кілька місяців я мусив жити на самих позичках. Люди в моєму кварталі були такі бідні й недовірливі, що треба було дочекатися ночі, аби хтось наважився запросити мене до хворого, – мене, лікаря, що ніколи не вимагав великих грошей. Інколи я гасав цілісіньку ніч, шукаючи на тісних безмісячних подвір'ях свої десять або п'ятнадцять франків.

Уранці вулиця немов оберталась на величезний бубон, бо всюди витріпували килими.

Цього ранку я побачив Бебера – він стеріг комірчину своєї тітки-консьєржки, поки та ходила до вбиральні. Бебер теж здіймав віником з тротуару хмару куряви.

Того, хто не порошить о сьомій годині ранку, в цих краях уважають за неабияку свиню, що гидить на власній вулиці. Коли килимки витрушені, це свідчить про охайність, доглянуте житло. Цього досить. Хай навіть смердить із рота – витріпавши килим, кожен заспокоювався. Бебер ковтав ту всю куряву, яку здіймав сам, а ще й ту, що опускалася на нього з горішніх поверхів. А проте на бруківці де-не-де ясніли сонячні плями, бліді, тьмяні й таємничі, мов усередині церкви.

Бебер дививсь, як я підходжу. Для нього я був лікар, що живе на цьому кутку, там, де стає автобус. З лиця Бебер був зелений – яблуко, що ніколи не досягне. Він чухався, і, побачивши його, мені теж закортіло почухатись. Бо, ніде правди діти, в мене теж були блохи, я набрався їх уночі, коли нахилився над хворими. Блохи охоче застрибували в моє пальто, найтепліше й найвологіше місце. Про це нам розповідали ще на медичному факультеті.

Бебер одірвався від килима й привітався до мене. З усіх вікон дивились, як ми стоїмо й розмовляємо.

Оскільки однаково треба когось любити, з дітьми ризик набагато менший, ніж із дорослими, бо принаймні можна виправдовуватися сподіванням, що, вирісши, діти будуть не такі лихі, як ми. Але хіба можна вгадати наперед?

На марному Беберовому личку мінилась усмішка безмежної чистої приязні, і я повік пам'ятатиму її. Радість, спрямована на весь світ.

Дорісши до двадцяти років, дуже мало людей зберігає бодай дрібку невимушеної, суто тваринної радості. Світ не такий, як нам здавалося! Та й годі. І тоді людська пика змінюється, та ще й як! Світ, бачите, одурив людину, і вона враз обертається на падлюку! Саме це й відбивається на обличчях двадцятирічних. Облуда! Наше обличчя – лиш облуда.

– Ге, докторе! – звернувся до мене Бебер. – Чи правда, що цієї ночі підібрали одного чоловіка на Святешному майдані? І горлянка в нього перерізана лезом? І ви його дивились? Це правда?

– Ні, Бебере, не я, не я його дививсь, а доктор Фролішон.

– У-у, а моя тітка казала, що дуже хотіла б, якби то були ви. Бо тоді ви б усе розказали...

– Бебере, почекаймо до наступного разу.

– А що, часто отак убивають людей? – спитав іще Бебер.

Я ледве встиг проминути хмарку куряви, що її зняв Бебер, коли загула прибиральна машина. Розвихрився справжній тайфун, розметавши цівочки води й заповнивши всю вулицю клубами ще густішої ядучої пилюги. Ми не бачили одне одного. Бебер аж заревів з утіхи, розічхався й застрибав на одній нозі. Його личко з синцями під очима, злипле волосся, викривлені мавп'ячі ноги – все звивалось у конвульсивному танці навколо віника.

Беберова тітка повернулася з убиральні. Вже встигла вихилити чарочку й, очевидно, нанюхатись ефіру, – цю звичку вона набула, коли служила в лікаря і в неї дуже болісно різалися зуби мудрости. Від зубів тепер їй лишилися тільки два передні, проте вона ніколи не забувала їх чистити. «Коли б вам, як мені, довелося служити в лікаря, ви б знали, що таке гігієна». Консьєржка давала медичні поради сусідам – і близьким, і далеким – аж до Безона.

Цікаво було б дізнатися, чи вона бодай про щось коли думала. Тільки плела язиком, ні над чим не замислюючись. Коли ми були самі, без свідків, Беберова тітка сама питала в мене поради. В певному розумінні це мені навіть лестило.

– Докторе, я таки змушена вам сказати, – ви ж бо лікар, – що Бебер – то малий негідник! Він чіпає свій орган! Два місяці тому я помітила це і питаю себе, хто міг навчити його такої гидоти? Та ж я його добре виховувала! Я заборонила йому... Але він почав знову...

– Скажіть йому, що через це він стане придурком, – дав я їй класичну пораду.

Бебер, слухаючи нас, був невдоволений.

– Нічого я не чіпаю, це неправда, це Гажин хлопець мені пропонував...

– Бачите, а я ще сумнівалася, – протягла тітка. – Та в родині Гагів, – знаєте, ті, на шостому, – всі мерзотники. Їхній дід, кажуть, уганяв за цирковими вершницями... Подумайте лишень – за вершницями! Скажіть мені, докторе, поки ми ще тут, чи не могли б ви приписати такий сироп, щоб у нього відпала охоча чіпати свій орган?

Я пішов з тіткою до її комірчини, щоб виписати малому Веберові антипорочний сироп. Я був занадто люб'язний з усім тамтешнім людом і добре це усвідомлював. Ніхто не платив мені. Я консультував усіх задурно, надто з цікавосте. То була моя хиба, бо дармові послуги ніхто не цінує. Беберова тітка, як і решта, користалася мою чванькуватою некорисливістю. Ба більше: надуживала її. Я вдавав, ніби нічого не бачу, прикидався. Плентав за людьми. Вони тримали мене, ці плаксиві хворі, і то дедалі цупкіше, я опинився на їхній ласці. Водночас виказували мені всю свою нікчемність, яку ховали в закамарках власної душі й нікому, крім мене, не показували. А за таку гидь жодна ціна не зависока. Але гидь прослизала між пальцями, мов слизька змія.

Якщо житиму досить довго, коли-небудь я розповім про все.

«Стережіться, падлюки! Дайте мені ще кілька років бути з вами люб'язним. Поки що не вбивайте мене. Як буду покірливим і безборонним, то зможу сказати все. Запевняю, що тоді так само копну вас ногою, як ту заслинену гусінь, що в Африці заповзала гидити до моєї хижі, і я вас зображу такими нікчемними страхопудами, такими гидомирними мерзотниками, що ви від того нарешті, може, й виздыхаєте».

– А він солодкий? – запитав Бебер про сироп.

– Ні в якому разі не солодять його, – порадила тітка. – Паскуда мала, він не заслуговує, щоб йому солодили, він і так краде в мене забагато цукру! Такого нахабу й мерзотника ще світ не бачив! Він скінчить тим, що вб'є рідну матір!

– Нема в мене матері, – не збентежившись, гостро відказав Бебер.

– Падлюка! – визвірилась на нього тітка. – Я тебе батогом оперішу, коли ти отак відповідатимеш. – Тітка справді потяглася за батогом, а малий чкурнув на вулицю. «Паскуда!» – загорлав він у коридорі. Тітка почервоніла й повернулася до мене. Ми помовчали й заговорили про інше.

– Вам, докторе, мабуть треба провідати жінку з будинку номер чотири на вулиці Рудокопів... Там живе давній службовець нотаріальної контори, і я говорила йому про вас... Сказала що ви лікар, який найласкавіше ставиться до хворих.

Я добре знав, що тітка мені бреше, бо її улюбленим лікарем був Фролішон. Вона завжди рекомендувала тільки його, а мене, навпаки, обмовляла, тільки-но траплялася нагода. На мій гуманізм відповідали тваринною ненавистю. Бо ж то звірюка, цього не слід забувати. Проте Фролішон, яким вона захоплювалася, брав з неї гроші, тож вона нашвидку консультувалася в мене. Якщо вже консьєржка комусь мене порадила, то це знов або ще одна дармова робота, або якась нечиста, сумнівна оборудка. Виходячи, я все ж подумав про Бебера.

– Треба, щоб хлопчик гуляв, – сказав я їй, – він дуже мало буває на повітрі...

– А куди ж ми підемо з ним? З такою роботою, як моя, я не можу піти кудись далеко.

– Ходить у неділю принаймні до парку...

– Але там ще більше людей і пилюки, ніж тут. Там одне по одному товчуться.

Тітчині зауваження цілком слушне. Я шукаю якийсь інший варіант. Украй несміливо пропоную цвинтар.

Цвинтар у Ґарен-Рансі – єдина більш-менш велика ділянка, де ростуть дерева.

– Ай справді, я навіть не подумала! Звичайно ж, туди можна ходити. Якраз повернувся і Бебер.

– А тобі, Бебере, сподобається гуляти на цвинтарі? Докторе, я повинна в нього спитати, бо, мушу застерегти вас: він страшенний упертюх!

Бебер, правда, не мав тут своєї думки. Але ідея сподобалася його тітці, й цього досить. Тітка, як і всі парижани, полюбляла цвинтарі. З цього приводу можна було б сказати, що вона нарешті стала думати. Зважувала всі «за» і «проти». На бастіонах повно волоцюг... У парку й справді забагато пилюки... Натомість цвинтар – нормальне місце, авжеж... Причому в неділю туди ходять люди радше поштиві, цілком пристойні... Крім того, це дуже зручно, повертаючись бульваром Свободи, можна вихилити чарчину, бо в неділю там ще відкриті забігайлівки.

– Бебере, – сказала нарешті тітка, – іди й проведи доктора до пані Анруй, вулиця Рудокопів... Бебере, ти, думаю, знаєш, де живе пані Анруй?

Бебер знав геть усе, аби тільки випала нагода кудись помандрувати.

Квартали між вулицею Вантру та майданом Леніна вже давно забиті багатоповерховими житловими кам'яницями. Будівельники захопили майже кожен незайнятий клапоть поля

«Гарен», як його тут називали. Від нього ще лишився невеличкий окрасць, якісь занедбані землі по той бік останнього газового ліхтаря.

Обступлені кам'яницями, ледь животіли кілька впертих чотирикімнатних будиночків з великими грубами в нижніх коридорах; щоправда, вогонь у них насилу блимав, бо мешканці економили паливо. В будинках було вогко, груби куріли. То були оселі останніх рантьє, аж ніяк не багатіїв. Звичайно ж, не були заможними й Анруї, до яких мене послали. А все-таки то були люди, що мали бодай невеличку власність.

У хаті Анруїв ще дужче, ніж димом, тхнуло вбиральнею та рагу. Свою оселю Анруї вже виплатили. На це пішло добрих п'ятдесят років економності. Ввійшовши та побачивши господарів, мимоволі запитуєш себе, що з ними сталося. А сталося ось що: цілих півсторіччя вони ніколи не витратили на себе жодного су, не пошкодувавши про те. Мов равлики, набули свій будинок власним тілом і духом. Проте равлики спромагаються на таке без жодних сумнівів.

Анруї, власне, прожили життя тільки на те, аби мати власний будинок, і тепер дивувалися, мов люди, що їх спершу замурували, а потім раптом визволили. Дивне, мабуть, коїться в голові у того, кого витягли з кам'яного мішка.

Анруї ще до одруження думали про те, як придбати власний будинок. Спершу нарізно, а потім удвох. Вони на півстоліття зреклись усяких інших думок, а коли життя змушувало думати про щось інше, приміром, про війну, а надто про сина, враз почувалися тяжко хворими.

Коли Анруї ще молодятами, вже десять років економили гроші поодиноці, оселились у цьому будиночку, він був навіть недобудований, стояв серед ланів. Узимку, аби потрапити на роботу, доводилося взувати грубі черевики (їх потім залишали в овочевій крамниці на розі Повстанської вулиці), виходити о шостій ранку і йти три кілометри до зупинки кінного трамвая, платити два су і добиратися до Парижа.

Коли все життя дотримують такого режиму, це свідчить про неабияке здоров'я. Над ліжком на другому поверсі висів портрет Анруїв у день весілля. Їхня опочивальня, меблі теж уже були викуплені, і то давненько. Всі квитанції, оплачені десять, двадцять, сорок років тому, зшиті до купи й лежать у верхній шухлядці комода, а бездоганно заповнений журнал видатків унизу, в ідальні, де не їдять ніколи. Пан Анруї, якщо ваша ласка, це все вам покаже. Саме він щосуботи провадить у ідальні обрахунки. А їдять Анруї на кухні.

Те все я мало-помалу довідався від них самих, від інших людей, а також від Беберової тітки. Коли ближче з ними познайомивсь, вони розповіли мені про свій найбільший страх, що тяжів над ними все життя: страх, щоб їхній син, узявшись до комерції, не збанкрутував. Уже тридцять років ця невідступна думка щонаочі будила їх – на мить, а то й надовше. А той хлопець опікувався пір'ям! Подумайте бодай, чи траплялися кризи в торгівлі пір'ям протягом останніх тридцяти років! А проте, можливо, нема ремесла, ризикованішого за торгівлю пір'ям.

Є, звичайно, такі непевні оборудки, що навіть думки не виникає вдаватися до позичок, аби виправити становище. Але є й інші торговельні операції, коли завжди з більшою чи меншою силою постає питання про позички. Тільки-но Анруям спадала на гадку така позичка, то, навіть тепер, коли в них виплачений будинок і геть усе майно, вони підводилися зі стільців і, спаленівши, дивились одне на одного. Що вони чинитимуть тоді? Відмовлять.

Вони постановили завжди відмовляти в будь-якій позичці... Задля принципу, щоб зберегти своєму синові Родинний Маєток – будинок і заощаджені гроші. Саме так і міркували. Щоправда, їхній син – чоловік досить поважний, але в торгівлі буває всяке...

Коли вони запитали мене про це, я в усьому погодився з ними.

Моя мати задля мене теж робила якусь комерцію, але материні оборудки завжди приносили нам самі злидні, трохи хліба й чимало клопоту. Через те я теж не любив отієї комерції. Я зразу зрозумів небезпеку, що в найгіршому разі могла чигати на сина Анруїв, якби він узяв позичку на небезпечно короткий термін. Мені не треба було пояснювати. Сам пан Анруй п'ятдесят років пропрацював писарем у нотаря на Севастопольському бульварі, тож знав чимало історій, як розтринькується багатство! Найгучніші він навіть переказав мені. Передусім розповів про свого рідного батька, бо саме через його банкрутство він, зі ступенем бакалавра, не зміг стати викладачем і мусив одразу податись у писарі. Таке не забувається.

Нарешті, коли будиночок був виплачений і Анруї стали його повними власниками, не маючи жодного су боргів, вони вже не знали, за що братись, аби далі зміцнювати свою безпеку! їм минало вже по шістдесят шостому року.

І саме тоді пан Анруй став відчувати дивну неміч... Чи, радше, цю неміч він відчував оддавна, але доти про неї не думав, бо ж треба було сплачувати позичку за будинок. Коли ж усе було сплачене, залагоджене, підписане, Анруй почав думати про свою дивну хворобу. В нього ставались ніби запаморочення, а потім у вухах лунали паровозні свистки.

Тоді ж Анруй почав купувати газети, бо тепер уже міг собі дозволити таку розкіш! А в газеті надрукували й описали точнісінько те, що він чув у вухах. Після цього Анруй ковтав ліки, до яких радила вдаватися газета, але від того стан його здоров'я не поліпшився, навпаки: свист у вухах став іще гучніший. Що ж далі – тільки думати про хворобу? Анруй, проте, надумав звернутись по консультацію до лікаря диспансеру. «То від високого тиску», – сказав йому лікар.

Пана Анруя його слова просто приголомшили. А по суті, ця напасть дісталася йому дуже вчасно: Анруй стільки років тремтів через будинок та синові позички, що тепер зненацька утворилася мовби прогалина в суцільній мережі тривоги, яка сорок років прив'язувала все його ество до термінів виплат за будинок, надихаючи постійним боязливым завзяттям. Тепер, коли йому сказали про високий тиск, він прислухавсь, як той тиск б'ється у вухах, десь у самих глибинах. Анруй навіть серед ночі підводивсь, аби намацати пульс, і потім довго стояв біля ліжка, відчуваючи, як дрібно і мляво здригається все тіло від ударів серця. Оце вже моя смерть, казав собі Анруй, так воно не минеться; завжди боячись життя, він тепер став боятись іншого – смерті, кров'яного тиску, так само як перед тим сорок років боявся, що не зможе оплатити будинок.

Анруй зроду був нещасливий, але тепер мусив знайти для цього підхожу причину. А це не так-то й легко, як видається. Адже не досить просто сказати собі: «Я нещасливий». Це слід іще довести, переконати себе у власному нещасті. Чогось більшого Анруй не вимагав: просто для страху, що опосів його, він прагнув підвести вагомі підстави. Тиск, як заявив лікар, сягав двохсот двадцяти міліметрів. Двісті двадцять – це неабищо. Лікар указав Анруєві шлях, який мав допровадити старого до смерті.

Той славетний син, що торгував пір'ям, майже ніколи не показувався на очі. Хіба що раз або двічі десь під Новий рік. Та й годі. Тепер, до речі, він міг би завжди приходити, хоча на гроші в батька-матері однаково не розжився б. Тож син, здається, щез уже навіки.

Набагато більше часу в мене пішло на ближче знайомство з пані Анруй; вона не

переймалася жодними страхами, не боялась навіть власної смерті, якої собі не уявляла. Нарікала лише на свої літа, та й то аби бути як усі люди, а також скаржилася, що життя дорожчає. Величезна родинна праця закінчилась: будинок виплачено. Аби швидше оплатити останні рахунки, пані Анруй свого часу взялася пришивати гудзики до піджаків для однієї великої крамниці. «Просто неймовірно, скільки їх треба пришити за сто су!» Попомучилась вона і з величезними клунками одягу в автобусах, якимось увечері її навіть добряче були потовкли. Тоді вона вперше в своєму житті заговорила до іноземки, і то тільки на те, щоб вилаяти.

Свого часу, коли довкола гуляв вітерець, у хаті було сухо, зате нині звідусіль підступили високі кам'яниці і в Анруїв усюди тхнуло вогкістю, навіть фіранки бралися плямами плісняви.

Виплативши будинок, пані Анруй цілісінький місяць знай усміхалася, її обличчя променилося втіхою та захватом, мов у черниці після причастя. Саме вона запропонувала чоловікові: «Чуєш, Жулю, купуймо відтепер щодня газету, ми вже можемо...» Отак пані Анруй стала думати про свого чоловіка, задивлялась на нього, а потім розглянулася довкола й подумала нарешті про його матір, свою свекруху, стару Анруй. На цю думку враз споважніла, стала така, якою була до виплати будинку. Отож усе почалося заново, бо й далі треба було ощадити, зважаючи на свекруху, про яку нечасто згадували і вдома, й на вулиці.

Стара жила в глибині садка, де купчилися старі віники, поламані курячі клітки й тині всіх навколишніх кам'яниць. Мешкала в низенькій хижці, з якої рідко виходила. А проте навіть нагодувати її – це вже була безкінечна морока. Бабця нікого не впускала до своєї комірчини, навіть рідного сина. Я боюся, що мене вб'ють, пояснювала вона.

Коли невістці спало на гадку, що знову доведеться ощадити, вона спершу поговорила з чоловіком: чи не можна, наприклад, спровадити стару до черниць монастиря Сен-Венсан, що опікувався саме такими нікчемними старими. Проте пана Анруя саме займав інший клопіт: шум у вухах, що страшенно надокучав йому. Змушений думати про ті несвітські звуки, він казав, що вони не дають йому спати. І справді, замість спати він цілісіньку ніч дослухався до свисту, гупання й гуркоту. То була нова кара. Пан Анруй переймався нею і вдень, вночі. Звуки всього світу зосередились у його голові.

Але за кілька місяців страх помалу розвіявся, став надто слабеньким, щоб поглинати всю увагу. Тоді разом з дружиною Анруй поїхав на Сентуанський ринок. Адже той ринок, як доносила чутка, був найдешевший в усій околиці. Вони їхали туди зранку на цілий день, аби вигідно щось купити і послухати балачок про ціну тих або тих товарів та гроші, які, певне, можна було б заощадити, купивши замість одного щось інше. Об одинадцятій вечора, вже сидючи вдома, подружжя знову трусилося від страху, що їх уб'ють. Той страх був невідступний. Боявся не так господар, як господиня. Тієї пізньої години, коли вщухав вуличний гамір, панові Анрую найдужче дошкуляв шум у вухах, аж тіпало з розпачу. «З цим шумом я не засну ніколи! – раз по раз викрикував він, і то тільки на те, щоб іще дужче настрашити себе. – Ти навіть уявити негодна!»

Проте пані Анруй ніколи не намагалася ні зрозуміти, що він хоче сказати, ні уявити, що завдає йому таких мук. «Але ж ти мене чуєш?» – питала вона його.

– Атож, – відповідав пан Анруй.

– Що ж, тоді все гаразд. У такому разі ти б краще подумав про свою матір, що обходиться нам так дорого, тоді як життя дорожчає день у день... її хатина-то вже справжня зараза!

На три години щотижня приходила прибиральниця, єдиний гість у їхній господі впродовж багатьох років. Вона ще допомагала пані Анруй перестелити ліжко, і вже

десять років щоразу, коли вони вдвох перевертали матрац, пані Анруй, певна, що хатня робітниця рознесе почуте по всій околиці, якомога гучніше прорікала: «Гроші вдома ми ніколи не тримаємо!» Так би мовити, застерігала можливих злодіїв та вбивць.

Перше ніж зайти в опочивальню, Анруї, пильнуючи одне одного, дуже ретельно замикали всі двері. Потім визирали в садок – на материну хатину: чи в ній світиться? То була ознака, що стара ще жива. Скільки вона олії спалила? Своєї лампи стара не гасила ніколи. Вона теж боялася вбивць, а водночас і дітей. Жила там уже двадцять років і не тільки не гасила лампи, а й ніколи не відчиняла вікон, ні взимку, ні влітку.

Синові належали материні гроші – невеличка рента, – і він ними опікувався. Натомість матері лишали їжу перед дверима. Але бабця нарікала й на таке ставлення до себе, й на все взагалі. Крізь двері вона лаяла всіх, хто підходив до її халупи. «Мамо, ми ж не винні, що ви стали старі, – намагалась уласкавити її невістка. – У вас такі самі немочі, як в усіх старих...»

– Самі ви старі! Негіднице! Паскудо! Це ви женете мене до ями своїми брехнями!

Бабця Анруй несамовито заперечувала свої літа. Й непримиренно воювала з-за дверей з напастями всього світу. Відкидала, мов огидні наклепи, будь-який зв'язок із зовнішнім світом, усю ту неминучість, що до неї нас силує життя. Про те вона не хотіла навіть чути, репетувала: «Це все брехня! Й ви самі її вигадуете!»

Стара затято боронилася від усього, що діялось поза стінами її хатки, відкидала й усі спроби родичів заприятитися й примиритися із нею. Вона була певна: тільки-но відчинить двері – ворожі сили ринуться усередину, захоплять її, і тоді все скінчиться раз і навіки.

– Теперечки ви хитрі! – горлала бабця. – Повитріщали баньки, пащі пороззявляли аж до гузна, аби брехати... Отакі ви всі...

Бабця говорила голосно, так, як звикла розмовляти в Парижі на Там-пльському ринку, де замолоду продавала з матір'ю всіляке лахміття... Вона прийшла з часів, коли проста людина ще не вміла спостерігати плин часу й людського віку.

– Якщо ти не даєш мені мої гроші, я піду на роботу! – кричала стара до невістки. – Ти мене чуєш, гнидо? Я піду на роботу!

– Мамо, таж ви тепер німічні!

– Верзи, верзи! Спробуй зайти до мене – я тобі зразу покажу, яка я німічна!

І бабцю знову залишали в її фортеці боронитися від світу. Проте Анруї будь-що прагнули показати матір мені, задля цього мене й запрошували, а щоб вона нас упустила до себе, потрібно було вдатися до неабияких хитрощів. Крім того, я, признаюся, не дуже ясно розумів, чого хочуть від мене. Це консьєржка, Беберова тітка, наговорила їм, ніби я добрий, ласкавий, люб'язний лікар... Вони хотіли дізнатися, чи не зможу я заспокоїти стару якимись ліками. А по суті, ще дужче прагнули (надто бабина невістка), щоб я запроторив свекруху до психіатричної клініки. Ми з півгодини стукали в її двері, й бабця, зрештою, рвучко їх розчинила, я побачив її просто перед собою. Очі в старій були почервонілі, але весело вигравали над сухими землистими щоками. Ці очі приковували увагу й змушували забувати про все інше, несамохіть причаровували й тишили, мовби й досі зберігали в собі молодість.

Ті веселі очі ожвавили довкілля, молодю ясною радістю осяяли темряву, випромінюючи лагідне завзяття, вже невластиве нам; досі деренчливий голос став веселий, слова стрибали й дотепно витанцьовували, кружляли втішним вихором, – цього досягають люди

в ті щасливі часи, коли ще не втратили звички навперемінку й цілком невимушено говорити й співати, скидаючись на дурників, соромливців чи хворих.

Літа обгорнули її, немов крону старого дерева, молодою веселою порістю.

Бабця Анруй мала веселу вдачу – хоч і сердита й покрита лепом, але весела. Сутінки, в яких вона животіла понад двадцять років, нітрохи не згнітили їй душу. Навпаки, бабця скулилася, боронячись тільки від зовнішнього світу, неначе холод, усілякі страхіття й смерть мали прийти до неї тільки ззовні й аж ніяк не зсередини. Вона, здається, не боялася жодної внутрішньої небезпеки, була абсолютно певна свого розуму як незаперечного й усім зрозумілого, даного споконвіку дару.

А скільки я сам попобігав, дошукуючи розуму: навколо цілого світу!

«Божевільна», – казали про неї, бо, мовляв, стара. Просто вона не виходила зі своєї криївки по кілька років – більш нічого! Напевне, мала нате свої міркування. Бабця нічого не хотіла втрачати... просто не казала нам, що життя її більше не надихає.

Невістка таки висунула ідею запакувати стару до психушки. «Докторе, як, по-вашому, вона божевільна? Ну ніяк не можна витягти її з хати. Якби хоч вряди-годи виходила, їй було б тільки краще! Мамо, вам було б тільки краще! Не кажіть „ні“. Вам буде краще, це правда!» Коли бабцю отак припрошували, вона, неприступна, затята, дика, тільки крутила головою...

– Не хоче, щоб про неї дбали. їй більше до вподоби гидити по кутках. У хаті холодно, а вона й вогню не запалює. Це ж неможлива річ – і далі залишатись отут. Еге ж, докторе, хіба тут можна жити?

Я вдавав, ніби нічого не розумію. Анруй стояв увесь час у будинку біля грубки, він волів не знати, що там снується поміж його матір'ю, дружиною та мною.

Стара несподівано розходилася:

– Віддайте мені все моє, і тоді я виберуся звідси! Маю на що жити! Ви вже ніколи про мене не почувте! За мною і слід западе!

– Маєте на що жити? Мамо, та ви не проживете за свої три тисячі франків річно! Життя ого як подорожчало, відколи ви востаннє виходили! Докторе, хіба їй не краще було б у черниць, як ми й радимо? Вони б так дбали про неї... Черниці добрі...

Така перспектива перелякала стару.

– У черниць?!.. У черниць?! – відрубала вона відразу. – Я нізащо не піду до черниць! Я й до церкви ніколи не ходила! Якщо, як ви кажете, в мене мало грошей, – гаразд, піду працювати!

– Працювати! Мамо, де! Ох, докторе, послухайте, що вона каже: «Працювати!» Це в її літа! їй уже за вісімдесят! Докторе, це божевілля! Що нам діяти з нею? Мамо, ви здуріли!..

– Здуріла? Аж ніяк! Анітрошечки! А ви, я бачу, таки несповна розуму! Лайно смердюче!

– Послухайте, докторе, вона тепер марить і ображає мене! Скажіть, таж як її тут тримати?

Цієї миті стара подивилась на мене, свою нову небезпеку.

– А що, він тямиться на тому, чи я здуріла, чи ні? Він що, побував у моїй голові?

Чи, може, у твоїй? Забирайтеся звідси обоє! Ви вчепилися в мене гірше від лютої зими. Йдіть краще до мого сина, замість стовбичити отут і варнякати! Мій син скорше потребує лікаря, ніж я! В нього он зубів уже нема, а які ж він мав гарні, коли я про нього піклувалася! Йдіть, ідіть, кажу вам, забирайтеся обоє! – й захряпнула двері перед нашим носом.

Сховавшись за лампу, бабуся ще підглядала, поки ми відходили подвір'ям. Як були вже далеченько від неї – зареготала. Сьогодні вона добре боронилась.

Коли ми повернулися зі своєї невдалої вилазки, пан Анруй і далі стояв біля грубки, обернувшись до нас плечима. Його дружина знову набридала мені запитаннями, і знов про те саме. Її пронозувате обличчя було не смагляве, а геть буре. Лікті вона притискала до тіла, жодна риска обличчя не здригалася. Пані Анруй таки повертала на те, що цей візит лікаря не даремний, ще, може, виправдає себе. Життя щораз дорожчає. Свекрушиної пенсії вже не вистачає. Вони, зрештою, теж старі, вже не можуть жити, як досі, в постійному страхові, що стара мати помре без догляду. Вона ще й хату підпалить. Живе серед бліх, у такому бруді... Замість іти до затишного притулку, де дбатимуть про неї...

Оскільки я вдаю, ніби думаю так само, Анруї стали зі мною набагато люб'язніші, обіцяли ширити про мене в окрузі хвалебні чутки. Якщо я захочу їм допомогти... Зглянусь над ними... Звільню їх від старої... Адже вона така нещасна, живучи в умовах, яких уперто не хоче змінювати.

– Ми тоді навіть змогли б здати її хатину, – раптом ніби прокинувся чоловік. Старий дав хука, сказавши про це при мені. Пані Анруй наступила йому під столом на ногу, але старий нічого не збагнув.

Поки вони сперечались, я уявив собі банкноту в тисячу франків, що могла б стати моєю тільки за те, що я дам їм довідку і стару візьмуть до психіатричної лікарні. Вони, здається, страшенно цього прагнули. Бебероватітка-консьєржка, безперечно, розповіла їм про мене, мовляв, в усьому Рансі серед лікарів немає більшого злидаря, ніж я... І що вони можуть використати мене як завгодно. Бо Фролішонови такої роботи не запропонують! Той, бачте, чесний!

Я весь зануривсь у такі розважання, як раптом до кімнати вдерлася стара. А ще казали, ніби вона всього боїться! Яка несподіванка! Свої дрантиві спідниці баба попідтикала аж до живота і з порога роззявила на нас пашу, надто на мене. Саме для цього й вийшла зі своєї хатини.

– Паскудо! – гарчала вона на мене. – Забирайся звідси! Забирайся, тобі кажу! Не марнуй свого часу. Я не піду до дурдому! До черниць не подамся, чуєш? Даремні всі твої намагання! Мене ти, продажна шкуро, не вхопиш! Це вони, негідники, що обкрадають стару жінку, підуть поперед мене! А тобі, гнидо, скажу: ти шурхнеш до в'язниці, і то скоро!

Тож мені таки не щастило. А це ж єдиний раз, коли мені трапилась нагода заробити тисячу франків одним махом! Решти я вже й не вимагав.

На вулиці стара ще вихилилась із невеличкого перистилю й вигукувала лайки мені навздогін, у темряву ночі, куди я заховався. «Падлюко! Падлюко!» – горлала вона. Крик луною котився по вулиці. Який рясний дощ! Я дріботів од ліхтаря до ліхтаря аж до вбиральні на Святешному майдані, до першого сховку.

В убиральні я побачив не кого, як Бебера, що стояв біля входу. Він теж заховався від дощу. Бачив, як я біг, утікаючи від Анруїв. «Це ви від них? – запитав він мене. – А тепер треба піти до людей, що живуть у нашому будинку на шостому поверсі, до

їхньої дочки...» Ту пацієнтку я знав дуже добре, в неї такий пишний таз... А які гарні видовжені стегна, де шкіра неначе оксамит... І зумисна м'якість та граційна точність рухів, характерні для сексуально найпридатніших жінок. Вона не раз просила в мене поради, відколи в неї негаразд із животом. У двадцять п'ять років після третього абортів вона страждала від ускладнень, а її родина називала ту неміч анемією.

Якби ви тільки бачили, яка вона була хороша і ставна, а любов до злягань сягала в неї такої сили, що лиш украй рідко буває властива жінкам. Загалом вона була скромна, розважлива і в поведінці, і в словах. Нічого істеричного. А проте обдарована гарним тілом, угодована, зрівноважена – справжній чемпіон у своїй царині. Пречудова атлетка для всіх. Що ж тут лихого? Вона вчашала тільки до одружених чоловіків, які тямлять визнати й оцінити прегарні досягнення природи й не ласяться на всяких дрібних шльондр. Ні, її матова шкіра, лагідна усмішка, хода і рухлива шляхетна повнота її сідниць були варті щирого заслуженого захвату з боку певних начальників бюро, котрі знаються на своєму матеріалі.

Але, звичайно, ті начальники не могли через це розлучатися. Навпаки, то була причина, щоб і далі жити в щасливому шлюбі. Тож щоразу на третьому місяці вагітності – а вона не барилася – дівчина йшла до повитухи. Коли в тебе палкий темперамент, але немає рогносця під боком, тішитися можна не завжди.

Мати дівчини відчинила мені сходові двері з такими пересторогами, немов ішлося про вбивство. Розмовляла пошепки, але так гучно, з такою силою, що той шепіт був тяжчий за прокльони.

– Чим я, докторе, так прогнівила Господа, що маю таку дочку! Ох, докторе, ви хоч нікому нічого не кажіть! Я покладаюся на вас! – Матір безперестанку пригнічували страхи, вона переймалася тільки тим, що скажуть сусіди і сусідки. Вона була в трансі, стривожилась уся її глупота.

Такі стани тривають довго.

Стара лишила мене при звичаюватись до коридорної сутіні, до запаху смаженої цибулі, до шпалер із безглуздими квітами, до свого здушеного голосу. Нарешті, ойкаючи, затинаючись, щось бурмочучи, підвела мене до доньки, що, знесилена, майже неприємна, простерлася на ліжку. Я хотів оглянути її, але вона втратила стільки крові, там була така каша, що я нічого не побачив у її вагіні. Самі кров'яні згустки. Між ногами в неї булькало, як колись на війні з шиї полковника, якому відірвало голову. Я лише вставив великого тампона й накрив дівчину простирадлом.

Мати ні на що не дивилась і слухала тільки себе. «Докторе, я помру! – лементувала вона. – Яка ганьба!» Я навіть не пробував розрадити її, не знав, що мені діяти. У сусідній кімнатці, що правила за їдальню, з кутка в куток ходив батько. Він, здається, теж був ще не готовий до такої ситуації. Можливо, чекав, поки з'ясується що-небудь, перше ніж шукати порятунку. Був, так би мовити, ні в сих, ні в тих. Люди йдуть від однієї комедії до іншої. А в проміжку п'єсу ще не поставлено, вони не добачають ні її загальних контурів, ні своєї ролі й тому зупиняються, опустивши руки, перед подіями; тоді інстинкти складені, мов парасольки, люди обм'якають, розгублюються, змушені спиратися тільки на себе, тобто на порожнечу. Вівці, які не знають, куди ступити.

Проте мати взяла собі головну роль у сцені між донькою і мною. Нехай завалюється театр – їй начхати, головне, аби все, як на неї, було добре, пристойно, гарно.

А от я мав розвіяти ті неслівські сценічні чари. Пішов на ризик і порадив негайно завести дівчину до лікарні, потрібна термінова операція.

Ой лишенько! Я дав їй нагоду висловити найблискучішу репліку, чогось кращого вона й не чекала.

– Яка ганьба! Лікарня! Докторе, яка це ганьба для нас! Щоб аж до такого докотитись! Куди вже далі!

Ну що ти їй скажеш? Я сів і слухав, як іще несамовитіше заборсалась мати, тонучи в безглузких жалісливих балачках. Завелика приниженість, завелика сором'язливість завжди призводять до непоправної інертності. Світ заважкий для тебе. Тим гірше. Поки жінка репетувала, закликаючи чорта і Господа, провіщаючи лихо, я похнюпив носа і, пригнічений, побачив, як під ліжком дівчини зібралась калюжка крові, невеличкий струмочок повільно потягся вздовж стіни до дверей. З матраца раз у раз спадала краплина крові. Кап! Кап! Серветки між ногами просочилися кров'ю. Для годиться я несміливо запитав, чи вже вийшла вся плацента. Бліді, з синюватими пальцями руки дівчини безсило звисали обабіч ліжка. Мені знову відповіла мати, ще раз затопивши кімнату огидним скиглінням. Але я, зрештою, уже не мав сили діяти.

Мені віддавна так допікали мої невдачі, я так кепсько спав, що взагалі не переймався долею дівчини, мені було байдуже, що станеться з нею. В голові снувалося тільки те, що цю крикливу матір краще слухати не стоячи, а сидячи. Коли ти в розпачі, тебе інколи може трохи втішити навіть найменша дрібниця. Та й яких зусиль довелося б докласти, аби урвати цю знетямлену жінку саме тоді, коли вона «вже не знає, як урятувати честь родини»! Яка роль! І яка гра, скільки лементу! З досвіду я вже знав, що вона галасує отак після кожного аборту і щоразу її пориває до все більшої досконалості! Сьогодні, здається, вона старалася з подвійною силою.

І вона, думав я, дивлячись на матір, теж, напевне, була колись тілиста й гарна, проте, на відміну від доньки, чия природжена довершена звабливість становила справжнє природне диво, забагато плескала язиком, розтринькувала енергію, пишалася. Ці речі й досі вивчено набагато гірше, ніж вони заслуговують. Мати здогадувалася про тваринну перевагу доньки й відчувала до неї інстинктивні ревності, бо донька була спроможна невтомно злягатись і досягати безмежних глибин утіхи.

Принаймні від театрального боку цього лиха мати була в захваті. Жалібними скаргами вона заповнила наш вузенький світ, і всі ми, розгубившись, не знали за що братися. Годі навіть думати про те, щоб її вивести з кімнати. А годилося б спробувати. Треба діяти. Бо це, як кажуть, мій обов'язок. Але ж як добре сидіти й не вставати!

У цій квартирі було трохи веселіше, ніж в Анруїв, така сама неоковирність, зате більше затишку. Я розімлів. Не відчувалося тієї лиховісности, що там, тільки звичайна ницість.

Прибитий утомою, я став розглядатися по кімнаті. Повно всіляких дрібничок, що їх ніколи не бракує в родинних кубельцях, надто полиця над коминком з оксамитними рожевими дзвіночками, яких уже не видно в крамницях, порцеляновий неаполітанець і столик для шитва з перекривленим дзеркалом: мабуть, тітка з провінції мала їх аж два. Я навіть не сказав матері, що під доньчиним ліжком уже калюжа крові, куди невпинно падають червоні краплини, – вона б іще дужче закричала і знову не слухала б мене. Вона знай скаржилась та обурювалась. Одержима.

Я мовчав і став дивитись у вікно, бачив, як м'які вечорові сутінки затоплюють вулицю, кам'яницю за кам'яницею; спершу найнижчі, потім вищі і нарешті найвищі розчинились у п'їтмі, згодом зникли й люди, що дедалі млявіше сновигали поміж будівель: роздвоєні, заклопотані, непевні, вони хилились від тротуару до тротуару і щезали у темряві.

Ще далі, ген за бастіонами, нитки і рядочки ліхтарів, розпорошених, наче цвяхи, по всьому обширу темряви, здається, накидали на місто пелену забуття; а он миготять червоні вогники, підморгують зелені, стоять незліченні кораблі, ціла ескадра, що припливли звідусіль і тепер тремтливо чекають, поки розчахнеться велична брама ночі.

Якби мати бодай на хвилинку звела дух або просто помовчала, можна було б принаймні піддатися настрою і зректись геть усього, спробувати забути, що треба жити. Але вона цькувала мене без угаву.

– Докторе, а що, як їй поставити клістир? Що ви на це скажете? – Я не сказав ні «так», ні «ні», але, оскільки мені дісталось слово, ще раз порадив негайно завезти дівчину до лікарні. У відповідь нові зойки, ще пронизливіші, дошкульніші, гидкіші. Нічого не вдієш.

Я повільно, м'яко ступив до дверей. Тепер від ліжка нас відділяла темрява. Я майже не бачив дівочої руки на простирадлі, така вона стала біла. Повернувся і намацав пульс, куди тонший і слабший, ніж спочатку. Долинав тяжкий судомний віддих. Я й далі чув, як кров капає на паркет, здавалося, немов годинник цокав дедалі повільніше та глухіше. Нічого не вдієш. Мати випередила мене, загородивши двері.

– Докторе, пообіцяйте мені, – благала вона занепокоєно, – що нічого нікому не розкажете. Присягніть мені, – молила бідолаха.

Я пообіцяв усе, чого вона хотіла. Простяг руку. Там було двадцять франків. Вона спроквола зачинила за мною двері.

Унизу вже чекала Беберова тітка, цікава дізнатися, що сталося. «Що, не краще?» – запитала вона. Я збагнув, що консьєржка вже півгодини стерегла мене тут, унизу, щоб дістати свої звичайні комісійні: два франки. Щоб я часом не вислизнув. «А в Анруїв усе гаразд?» – випитувала вона далі, сподіваючись і тут винагороди. «Мені не платили», – відповів я. Це теж була правда. Наготовлена тітчина усмішка щезла, вона скривилась, вочевидь не повіривши мені.

– А, докторе, для вас, бачу, не таке вже й лихо, як вам не платять! І ви хочете, щоб вас поважали люди? Хай відтепер вам платять гроші, інакше ви їх ніколи не побачите!

Тітка мала слухність. Я пішов додому, бо, як виходив, поставив варитися квасолі. Настав час, тільки-но западала ніч, іти купувати молоко. Вдень люди глузливо посміхалися, коли бачили мене з пляшкою. Мимоволі. Погано, звичайно.

Як настала зима, я нескінченні тижні й місяці валявся на ліжку. Щодня дощі й туман, усе підпливало водою.

Хворих не бракувало, але серед них було обмаль тих, хто міг чи хотів платити. Медицина – невдячна царина. Коли чекаєш гонорару від багатіїв, скидаєшся на лакузу, а коли від злидарів – на грабіжника. «Гонорари»? Ото вже слово! Хворі не мали досить грошей, аби їсти й ходити в кіно, тож чи слід забирати їхні останні шеляги ще й на свої «гонорари»? Надто тоді, коли їм і до смерті недалеко. Бентежишся. Попускаєш віжки. Стаєш добрим. І гинеш.

Коли минув січень, я спершу продав свого буфета, щоб, як пояснював у кварталі, вивільнити місце й перетворити їдальню на гімнастичну залу. Чи хто повірив мені? В лютому задля сплати податків я позбувся велосипеда й патефона – його перед від'їздом подарувала мені Моллі. Він награвав пісеньку «No more worries!». Я ще й досі пам'ятаю ту мелодію. Це все, що в мене залишилося. Мої платівки вже давно помандрували в крамницю до Безена, згодом він їх усе-таки продав.

Щоб стати ще багатшим, я розповідав тоді, що збираюсь, коли настануть перші погідні дні, купити автомобіля й тому мені треба мати наготові трохи готівки. По суті, мені бракувало тільки духу, щоб по-справжньому взятися до лікарської роботи. Коли мене вели до дверей, після того як я вже дав поради й виписав рецепт, я починав викладати цілу купу всіляких пояснень, щоб лиш на кілька хвилин відсунути мить

оплати. Мов та повія, я не знав, що діяти. Більшість моїх пацієнтів були такі знедолені, смердючі, підозрілі, що я завжди запитував себе, де вони візьмуть оті двадцять франків, які мають дати мені, і чи не вб'ють вони мене замість відплати. Яка ганьба! Певне, до смерті червонітиму.

«Гонорари»! Нехай їх так і далі називають мої колеги-лікарі – ті, хто ще не пройнявся огидою. Неначе це слово їм цілком зрозуміле і його не треба пояснювати... Ганьба! Сам я не міг не вимовляти цього слова й насилу видушував його. Я добре знаю, що пояснити можна все. Але той, хто забирає сто су в бідного і знедоленого, назавжди лишається паскудою! Саме відтоді я вже знав, що став не меншим паскудою за першого-ліпшого мерзотника. Тільки не думайте, ніби за їхні сто су чи десять франків я влаштовував оргії і коїв усіякі безумства. Аж ніяк! Адже найбільший шмат тих грошей відкраював домовласник, але й така причина не править мені за виправдання. Хотілося б, звичайно, щоб вона була виправданням, але виправдань поки що нема. Домовласник іще гірший за лайно. Так-то.

Через те, що я страшенно переживав і мусив ходити під зимовими крижаними зливами, я й сам став скидатися на сухотника. Фатальна доля. Саме вона спіткає ту людину, що змушена зрікатися майже всіх задовольень. Коли-не-коли мені траплялося купувати і яйця, але головний мій раціон складався, зрештою, з бобів і квасолі. Варилися вони дуже довго. Находившись по хворих, я годинами просиджував на кухні, дивлячись, як кипить каструля, а оскільки я жив на другому поверсі, з вікна відкривалася чудова панорама затильного подвір'я. Затильні подвір'я – це кам'яні мішки будинків серійного виробництва. Я мав удосталь часу розглядати своє подвір'я, а надто дослухатися до нього.

На нашому подвір'ї падали, розбивалися й відскакували крики і зойки двадцяти збудованих по колу будинків, додавало свою розпачливу лепту й дрібне птаство консьєржок, що з самої весни, якої ніколи не бачило, кудкудакало в клітках біля вбиралень; усі вбиральні купчилися у тьмавому затінку, хитаючи розбитими, роззявленими дверима. Сотня п'яниць чоловічої й жіночої статі населяли ці цегляні кошари, і їхні хвальковиті пересвари, невиразні й веломовні прокляття луною котилися по подвір'ю, надто після суботнього сніданку. То був час найбільшого піднесення в родинному житті. Зі сварки і чарки народжувалась бійка. Таточко вимахував стилцем, – є на що подивитись, – мов сокирою, а матуся сікла головошкою, наче шаблею. Стережися, немічний! Найбільше діставалося найменшим. Тумаки і удари прибивали до стін геть усе, неспроможне оборонитись та відповісти: дітей, собак і котів. З третьої склянки вина – каламутної, найлютішої – починав страждати собака: йому розчавлювали лапу, щосили притоптавши її ногою. Це навчить його, як відчувати голод саме тоді, коли хочеться їсти й людям. Кожен з реготу аж за боки брався, коли собака скавчав мов зарізаний і ховався під ліжко. То був сигнал. Ніщо так не підохочує жінок напідпитку, як страждання тварин, а бики не завжди під рукою. Знову спалахує суперечка, прокидається нездоланне бажання помсти, перед ведуть уже жінки, пронизливими покликами вимагаючи чоловіків на герць. Далі вже катавасія, розлітається потрошене в друзки хатне начиння. Двір збирає весь той гармидер, луна ходить по темних закутках. Верещать перелякані діти. Нарешті вони побачили, що криється в душах таточка й матусі. Лаючись, батько-мати мало не блискавицями побивають власне поріддя.

Я не раз було кілька днів чекав того, що трапляється інколи після подружніх сварок.

Те діялось на четвертому поверсі навпроти мого вікна по той бік подвір'я. Я нічого не бачив, зате чув усе добре.

Усе на світі має один кінець. І то не завжди смерть, часто це зовсім інше й набагато гірше, надто коли йдеться про дітей.

Ті пожилці мешкали саме на такій висоті, де вже блідне подвірна сутінь. У дні, коли те діялось, батько-мати були самі і спершу довго сперечалися, потім на якийсь час замовкали. Готувалися. Далі бралися спершу до малої доньки, пускали її до кімнати. Вона вже знала і одразу пускалася в плач. Знала, що їй готують. Долинав тоненький голосочок, – їй, певне, років десять. Не раз те все чуючи, я нарешті добре зрозумів, що вони коять із нею.

Батько-мати спершу прив'язували її, і то дуже ретельно. Немов для операції. Це збуджувало. «Падлюко мала!» – лаявся батько. «Сучко!» – вторувала мати. «Сучко, зараз ми дамо тобі науку!» – насідались обоє і всіляко її лаяли та сварили, водночас дорікаючи вчинками, які навіть годі уявити. Її, певне, прив'язували до билець ліжка. Поки в'язали, дитина скімлила, наче мишка в пастці. «Чого ревеш, паскудо, тебе ж не заріжуть! Цить, ніхто тебе не заріже!» – приказувала мати, а далі нестямно лаяла її, мов непокірну шкапу. Збудження наростало. «Мамо, мовчи, – лагідно благала її дівчинка. – Мамо, мовчи! Бий мене, мамо, тільки мовчи!» Мати не замовкала, а далі чулося, ніби дитину б'ють. Я слухав аж до кінця, аби впевнитися, що я таки не помиляюсь, що там відбувається саме це. Поки те діялось, я й квасолі не міг їсти, навіть не міг зачинити вікно. Я ні на що не був спроможний. Я нічого не міг удіяти. Я тільки сидів і слухав – як усюди, як завжди. Проте гадав, що мені вистачить сили слухати такі речі, вистачить сили піти ще далі, і завдяки цій незбагненній силі наступного разу я зможу опуститися ще нижче і слухатиму інші скарги, що їх досі не чув або, якщо чув, не розумів як слід, бо, здається, за одними скаргами завжди йдуть інші скарги, яких яще не чув і не розумів.

Батько-мати лупцювали свою доньку так, що вона вже навіть не кричала, а тільки коротко зойкала за кожним видихом. Я чув, як чоловік казав у такі хвилини: «А тепер їди ти, велика! Швиденько! Йди сюди!» Обоє щасливі.

Цими словами він звертався до матері, потім за ними захряпувались двері сусідньої кімнати. Одного дня я почув, як вона сказала йому: «Ох, Жюльєне, я так тебе кохаю, що їла б твоє лайно, навіть якби ти накладав отакенні купи...»

А кохаються вони, як пояснила мені їхня консьєржка, на кухні, зіпершись на умивальник. По-іншому вони не спромагаються.

Згодом мало-помалу я на вулиці довідався про них геть усе. Коли ж я їх бачив, усіх трьох, то нічого не міг помітити. Йшли як звичайна родина. Його, батька, я ще бачив, коли проминав вітрину крамниці на розі бульвару Пуанкаре, торговельного дому «Взуття для делікатних ніг», де він був за першого продавця.

Здебільшого наш двір становив якусь безформну гидоту, надто влітку, повнився гарчанням погроз, відлунням ударів, падінь, невиразних прокльонів. Сонце ніколи не сягало самісінького дна, не освітлювало землю. Подвір'я було мов замальоване блакитними тіннями, і то досить густими, надто в закутках. Консьєржки мали свої невеличкі вбиральні, що скидались на вулики. Вночі, добираючись на них, консьєржки наскакували на сміттєві бачки, залізне гримотіння озивалось на все подвір'я.

На мотузках від вікна до вікна намагалася сохнути білизна.

Після вечері переважно точилися суперечки про кінські перегони, – якщо, звісно, не доходило до бійки або іншого неподобства. Але й спортивні дискусії не раз закінчувались тумакми та ляпасами і щоразу принаймні за одним вікном з якоїсь причини таки билися.

Улітку, крім того, все дуже сильно тхнуло. На подвір'ї наче й повітря не було – самі запахи. Усі їх, і то з неабиякою легкістю перевершував сморід цвітної капусти. Сама цвітна капуста варта десяти вбиральень, навіть переповнених. Тут навіть сумніву нема. Дуже часто забивались убиральні другого будинку. Тоді консьєржка з восьмого номера, матінка Сезанн, брала пропихача, і я дививсь, як вона орудує ним, наче

шпагою. За таких-от обставин ми, зрештою, познайомились. «Бувши вами, – порадила вона, – я потихеньку стала б вичищати жінок, які завагітніли. Тут навколо не бракує жінок, котрі тямлять тішитися життям. Їх стільки, що й повірити важко! Та їм і не треба кращого – щоб ви тільки взялися! Повірте, я знаю, що кажу! Це краще, ніж лікувати варикози в робітниць... Та й грошики завжди будуть».

Матінці Сезанн була властива велика суто аристократична зневага, що взялася невідомо звідки, до всіх, хто працює.

– Пожилці – як ті в'язні: заспокоються тільки тоді, коли допечуть до живого кожного. То їм убиральні забиваються... то газ пропускає... То їм листи хтось розпечатує! І завжди сварка! Які ж вони набридливі й нестерпні! Знайшовся навіть такий, що плюнув мені в конверт із комірними... Чи ви бачили де таке?

Навіть пробиваючи туалети, матінка Сезанн часто знесилено опускала руки, так їй бувало важко. «Не знаю, що вони кидають туди, але ні в якому разі не можна, щоб воно засохло! Я вже знаю... Вони завжди кажуть занадто пізно! Мабуть, зумисне. Там, де я була минулого разу, так затвердло, що довелося й трубу відкрити! Не знаю, чим вони так запихаються! Я навіть здумати не годна!»

Мені, напевне, було б дуже важко звикнути до думки, що цього разу вже не Робінзон довів мене до такого стану. Попервах я майже не зважав на свою неміч. Я й далі спроквола теліпався від хворого до хворого, але став іще неспокійніший, мене, як у Нью-Йорку, проймала дедалі більша тривога, я знову спав гірше, ніж звичайно.

Нова зустріч із Робінзоном стала б для мене справжнісіньким ударом, на саму думку про це я ставав немов хворий.

Робінзонова пика, що завжди віщувала нові страждання, поставала переді мною моторошним нічним привиддям, від якого я вже стільки років не мав сили звільнитися. Я знову став жертвою марень.

Робінзон оселився десь тут ще раніше за мене. Бачу, я з ним ніколи не розстануся. Він, звичайно, вже шукає мене. Я, звісно, не пробував дізнатися, де він... Робінзон, безперечно, таки з'явиться і знову присилує мене перейматися його справами. Крім того, навіть тепер я всякчас повертався думкою до його клятої подоби. Та й люди, яких я бачив крізь вікно і які, здавалося, безневинно походжають по вулиці, розмовляють у закутках воріт і труться одне об одного, наvertsали мене на думку про Робінзона. Я знав, чого шукають і що ховають ці нібито безневинні люди. Через давні жалі, нові нещастя й нову незбагненну ненависть вони прагнуть убивати своїх ближніх і занапащати себе, – звичайно, не одним смертельним ударом, а малими й нечутними, як чинив Робінзон; убивати все, що їм трапиться, якщо вже немає справжньої жорстокої війни, коли вбивства коять набагато швидше, ніж звичайно.

Я вже навіть не зважувався виходити з квартири, щоб не здибати де-небудь Робінзона. Тепер мене треба було гукати двічі або й тричі, поки я надумаюсь відповісти на виклик хворого. Тож здебільшого, коли я нарешті прибував до хворого, виявлялося, що вже послано по іншого лікаря. У мене в голові запанувало таке саме безладдя, як і в моєму житті. Якимось мене викликали на вулицю Сен-Венсан, де раніше я був тільки раз, до людей, що жили на четвертому поверсі будинку номер дванадцять. За мною навіть автомобілем приїхали. Діда я впізнав одразу: розмовляв він пошепки й дуже старанно витирив ноги об килимок. Несміливий, сивий, згорблений, він просив, аби я чимдуж оглянув його онука.

Я добре пам'ятав і його доньку, ще одну веселуху, вже зів'ялу, але дебели й мовчазну, що раз у раз поверталася до батьків, аби їй зробили ще один аборт. Батько-мати нітрохи не дорікали їй за те. Вони тільки прагнули, щоб вона нарешті

таки вийшла заміж, тим паче, що в неї вже був дворічний хлопчик, який жив у дідуся з бабусею.

Хлопчик ні з того ні з сього захворів, а коли він хворів, дідусь, бабуся, мати разом пускалися в плач, заводили, мов несамовиті, надто через те, що хлопчик не має законного батька. Саме в такі хвилини їх усіх найдужче пригнічували родинні негаразди. Адже дідусь і бабуся вірили, хоч, певне, й не признавалися в цьому, що в нешлюбних дітей тендітніше здоров'я і вони куди частіше хворіють, ніж решта дітлахів.

Зрештою, батько чи принаймні той чоловік, котрого вважали за батька, добре вчинив, коли покинув їх назавжди. Бідоласі стільки товкли про шлюб, що йому кінець кінцем усе остогидло. Напевне, якщо й досі тікає, він тепер далеченько. Ніхто не розумів, чому він зник так раптово, надто сама донька, бо злягався він з нею залюбки.

Тож коли той зальотник утік, усі троє аж хухали на дитину й плакали над нею. Мати, як казала сама, віддала тому чоловікові «тіло і душу». Сталося те, що сталося, і, на її думку, цього досить, щоб усе пояснити. Малий вийшов з тіла матері, зразу ж полишивши їй на боках чимало складок. Розум задовольняється фразами, тіло натомість не таке, йому важче, йому потрібні м'язи. Тіло завжди правдиве, тим-то, як дивитися на нього, ми відчуваємо сум та огиду. Я, правда, вкрай мало бачив випадків, щоб жінка, породивши дитину, одним махом утрачала так багато молодости. Цій матері, так би мовити, не лишилося більш нічого, крім сентиментів і душі. Вона вже нікого не приваблювала.

До того, як таємно народився цей малюк, родина жила в «кварталі черниць», і то дуже багато років. Якщо ж вона вибралась у добровільне вигнання в Рансі, то не задля власної втіхи, а щоб заховатися, пірнути в забуття, зникнути всім гуртом.

Відколи було годі приховати ту вагітність від сусідів, старі постановили виїхати зі свого паризького кварталу, щоб уникнути пересудів. Почесний переїзд.

А в Рансі на думку сусідів можна не зважати, крім того, тут їх ніхто не знав, а муніципальна влада цієї округи провадила вочевидь негідну, по щирості, суто анархістську політику, і про неї вже говорили в усій Франції, – політику сприяння всіляким забородам. Тож серед зневажених суспільством на людський осуд не зважають.

Родина одразу ж була покарана, урвалися всі зв'язки з родичами та колишніми друзями. Справжнісінька драма. Нам уже нема чого втрачати, як казали вони самі. Стали немов декласовані. Коли хочеш, щоб на тебе не зважали, селися серед простолюду.

Старі батько-мати нікому нічим не дорікали. Насилу спромагаючись на млявий, нездалий бунт, вони тільки намагались уявити, як упилася б Доля, якби з нею самою сталася така прикра оказія.

Донька, живучи в Рансі, мала єдину, проте дуже вартісну втіху: тепер вона не криючись могла розповідати геть кожному про «свою нову відповідальність». Коханець, покинувши молоду жінку, пробудив у її схильній до героїзму й незвичайности душі сильні материнські почуття. Впевнившись, що до самого с кону її доля вже ніколи не стане такою, як у більшості жінок її класу й суспільного становища, і що завжди можна покликатися на роман, який збаламутив їй життя в першому ж коханні, вона з великою лагідністю призвичаїлась до тяжкого лиха, що судилося їй; отже, життєві негаразди, хоч які драматичні, таки прислужилися. Непутяща дівчина стала доброю матір'ю.

Коли я з її батьком ступив до них у їдальню, тьмяне ошадливе світло не спромагалось розігнати напівсутіні, й замість облич видніли білі плями з невидними вустами, що вервечками без упину повторюваних слів виповнювали п'їтму, аж важку від застарілого

перчаного духу, властивого всім родинним меблям.

Посередині столу лежала горілиць дитина в пелюшках, я став оглядати її. Спершу з великою обережністю натискав на стінку живота, помалу опускаючись від пупка до мошонки, потім став слухати, теж дуже уважно.

Серце в малого билось, як у котеня: чітко й шалено. Коли дитині набридло, що я мацаю і мну її пальцями, вона зайшлася таким несамовитим криком, що й уявити годі, навіть у дітей такого віку. То було вже занадто. Відколи повернувся Робінзон, з мою головою і тілом коїлося щось дивне, тож крик цього невинного малюка страшенно вразив і пригнітив мене. Господи, який крик! Який крик! Мені урвався терпець.

На мою безглузду поведінку вплинула, безперечно, ще й інша думка. Роздратований, я не міг стриматись і не висловити їм уголос те, що віддавна потай жевріло в моєму серці, повному досади та огиди.

– Гей, – звернувся я до малого, – не поспішай так, бовдуре, та ще матимеш досить часу, аби наверещатись! Недоумку, часу тобі вистачить, не переживай! Схаменися: ще досить лишилося нещастя, аби ти виплакав очі, голову, а за ними й усе тіло, як не стерегтимешся!

– Докторе, що це ви? – підскочила бабуся.

– Лишилося ще досить! – відповів я просто.

– Чого? Чого лишилося? – питала нажахана стара.

– Тут треба розуміти! – відповів я. – Треба розуміти! Вам і так забагато пояснюють! Ось де справжнє нещастя! Отож спробуйте зрозуміти! Напружтеся!

– Досить лишилося чого?.. Що він верзе? – питали вони вже втрюх, а донька з «відповідальністю» якимось дивно поглянула на мене й теж пронизливо, протяжно заверещала. Їй трапилась напрочуд добра притичина для кризи, і вона її не проґавила. Все як на війні! Тупіт! Задишка!

Нелюдські, страшні криві погляди! Ото вже накоїв! Якби ви тільки бачили! «Мамо, він збожеволів! – кричала вона аж душачись і наливаючись кров'ю. – Доктор збожеволів. Мамо, забери в нього дитину!» Вона рятувала свого сина.

Кат його зна чому, але від незмірного збудження жінка раптом заговорила якоюсь місцевою піренейською говіркою:

– Неню, він жаско блявкає! То варіят!

Малого видерли мені з рук, неначе вихопили з вогню. Дідусь, перед тим такий несміливий, тепер зняв зі стіни великого термометра з чорного дерева, масивного, немов молот, і на певній відстані йшов за мною аж до дверей, щосили копнувши їх ногою, тож стулка ще й наздогнала мене.

Зрозуміло, вони скористалися нагодою й не заплатили мені...

Опинившись на вулиці, я вже не дуже пишався тим, що оце сталося зі мною. Не так з огляду на власну репутацію, яка в нашому кварталі вже не могла бути гіршою, бо саме таку мені створили і я не мав жодної потреби докладати додаткових зусиль, аби опустити її ще нижче, як знову-таки через Робінзона: я сподівався визволитись від нього завдяки пориву до свободи, сподівався в самохіть спровокованому скандалі, у створеній власноруч брутальній сцені віднайти рішучість і ніколи не приймати Робінзона.

Тож я й міркував: а що, як задля експерименту влаштувати як-небудь найгучніший скандал, який я спроможний учинити! А проте, прагнучи скандалів і бурхливих почуттів, кінця не дійдеш ніколи, бо ж ніколи не знаєш, до чого тебе присилує черговий порив до свободи... Не знаєш, що люди ще приховують від тебе... Не знаєш, що вони тобі ще покажуть... Чи довго житимеш... Чи далеко покотиться твоя лиха слава... І тоді треба починати все заново.

Я поспішав, прагнучи на якийсь час заховатись. Спершу пішов провулком Жібе, потім вулицею Валентін. Це добрячий шмат дороги, я мав доволі часу, щоб перейняти іншими думками. Я йшов до вогнів. На майдані Транзитуар здивав ліхтарника Перідона. Ми перекинулись кількома незначущими фразами. «Докторе, а ви не в кіно?» – запитав він мене. Отже, він дав мені ідею і я схвалив її.

Автобусом можна доїхати швидше за метро. Після цієї ганебної сцени я, якби міг, назавжди вибрався б із Рансі.

Що довше живеш на одному місці, то більше розпадаються, гниють та засмерджуються і речі, й люди, і то тільки щоб дошкулити тобі.

Хай там як, я повернувся в Рансі вже наступного дня, бо саме тоді тяжко захворів Бебер. Колега Фролішон був у відпустці, консьєржка вагалась, а потім усе-таки попросила мене оглянути її небожа, – певне, тому, що я був найдешевший лікар, якого вона знала.

Бебер захворів після Великодня. Почалися перші погідні дні. Над Рансі пронесли південні вітри, поздувавши з шибок усю заводську кіптяву.

Беберова хвороба тяглась уже не перший тиждень. Я двічі на день провідував його. Люди з нашого кварталу й сусіди чекали мене перед будинком, удаючи, ніби опинилися там випадково, або стояли на власних порогах і дивились на мене. Це правило їм за своєрідну розвагу. їм кортіло вичитати з мого обличчя: погіршало чи покращало Веберові? Сонце, байдуже пливучи над усіма, ніколи не розщедрювалось на сяєво, завжди посилаючи людям захмарене, сумне осеневе проміння.

Я вислухав чимало порад, як мені лікувати Бебера. Щиро кажучи, не було в кварталі людини, яка б не цікавилася станом його здоров'я. Кожен сперечавсь про мої фахові спроможності. Коли я доходив до квартири, запановувала досить ворожа тиша, людська глупота гнітила мене. В квартирі завжди товклися консьєржчині приятельки й гостро тхнуло спідницями та кролячою сечею. Кожна чимраз дужче вихваляла свого улюбленого лікаря. Я, зрештою, мав тільки одну перевагу, але таку, з якою вкрай важко змиритись: був майже безкоштовний, а безкоштовний лікар – це лихо й для хворого, і для його родини, хоч яка вона вбога.

Бебер не марив, але вже не мав жодного бажання ворухитись. І що день, то більше худнув. Його тіло, поживкле й виснажене, здригалося після кожного удару серця. За місяць Бебер дуже змарнів і став такий прозорий, аж здавалося, ніби всюди під шкірою – його серце. Коли я підходив, Бебер лагідно всміхався. Отак спокійно і тихо він переступив межу тридцяти дев'яти градусів, потім – сорока і довго, нестерпно довго лежав, замислений, у такому стані.

Беберова тітка врешті замовкла й дала нам спокій. Вона розповіла все, що знала і, зневірившись, тільки плакала по кутках. Вибалакавшись, нарешті усвідомила всю глибину свого горя, здавалось, не знає, що їй діяти з ним, намагалась проковтнути разом із слізьми, але вони душили в горлі, текли по обличчю. Жінка металася по хаті й, ще дужче себе занехаявши, лише дивувалася: «Господи!.. Господи!..» Тай годі. Сльози доводили її до краю, руки геть опускалися, мовчазна й прибита, вона знову й знову ставала переді мною.

Інколи горе трохи відпускало її, а потім, надолужуючи, нападалося знову, і тітка заходилася риданнями. Отак воно шарпало її кілька тижнів, Я вже бачив, що хвороба не скінчиться добром. То був різновид черевного тифу, проти нього не діяв жоден засіб, до яких я вдавався: ванни, сироватки, безводна дієта, вакцини... Не зараджувало ніщо. Я марно кидався на всі боки, Бебер гине, нездоланна сила тягла його, усміхненого, в могилу. Він мовби балансував на пружку гарячки, я ж унизу безладно борсався. Зрозуміло, консьєржці майже повсюди, і то наполегливо, радили без церемоній спекатись мене і чимшвидше запросити іншого, поважного й досвідченого лікаря.

Адже чутка про жінку з «відповідальністю» обійшла всю околицю й породила численні пересуди. Ними ще й досі не наситились у нашому кварталі.

Та оскільки інші лікарі, дізнавшись про характер Беберової недуги, тікали, я лишився хворим до самого кінця. Колеги цілком слушно вважали, що, коли вже Бебер випав мені, я й далі маю опікуватися ним.

Фактично мені не лишалося нічого, як ходити аж до кав'ярні й від часу до часу телефонувати знайомим лікарям-практикам з паризьких шпиталів, аби запитати в тих авторитетних цілителів, що вони роблять, зіткнувшись із таким черевним тифом, над яким я марно сушив собі голову. Колеги давали мені добрі й абсолютно безвартісні поради, але я все-таки тішився, чуючи, як вони завдають собі клопоту задля малого незнайомця Бебера. Доходиш, зрештою, до того, що радієш дрібницям, тій мізерії, яку ще залишає нам життя для втіхи.

Поки я переймався такими витонченими міркуваннями, Беберова тітка пересідала зі стільця на стілець, бралася сходами то вниз, то вгору і виходила зі свого заціпеніння тільки на те, аби попоїсти. Хоча цього вона ніколи й сама не пропускала, їй ніхто б і не дав забути, що час підкріпитися: сусідки дбали про неї. Вони запихали її страву поміж нападами ридань, мовляв, треба мати силу. Консьєржка навіть погладшала.

Через аромат брюссельської капусти, ще прикріший за дух черевного тифу, в хаті не було чим дихати. Саме був сезон на ту городину, й Беберовій тітці звідусіль носили подарунки – щойно зварену парку брюссельську капусту. «Вона справді додає мені сили! – охоче погоджувалась тітка. – Тільки сцяти доводиться дуже часто!»

Перед тим як спочіє, тітка, щоб зриватись уже на перший дзвоник, упивалася кавою: пожилцям тоді не доведеться дзвонити двічі або тричі підряд і вони не розбудять хворого небожа. Ввечері я заходив, аби дізнатися, чи часом не настав уже кінець. «А може, він захворів тоді, коли на велосипедних перегонах йому закортіло попиту ромашки з ромом в овочевій крамниці?» – уголос гадала тітка. Ця думка не давала їй спокою з самого початку. Дурепа.

«Ромашка!» – ледь чутною луною мимрив Бебер у гарячці. А навіщо тітку переконувати? Я ще раз спробував удатися до двох або трьох невинних і безвартісних медичних препаратів – адже від мене сподівались лікування – і, пригнічений, знову поринав у ніч, бо, як і моя мати, в усіх нещастях завжди добачав свою провину.

На сімнадцятий день хвороби я сказав собі, що було б непогано навідатись до інституту Жозефа Біодурне й поцікавитися, що там думають про такий різновид черевного тифу, й водночас попросити в них поради і, можливо, вакцину, яку вони наражали б мені. Таким чином, я б випробував геть усе, навіть найдивачніші засоби. І якщо Бебер таки помре, певне, ніхто нічим не зможе мені дорікнути. Я добувся до

інституту на протилежному краї Парижа, за парком Вільєт, об одинадцятій ранку. Спершу був змушений пройтися вздовж незліченних лабораторій, шукаючи знайомого вченого. В лабораторіях ще нікого не було: ні вчених, ні відвідувачів, лише безладно валялось усіляке устаткування, вительбушені тушки тварин, недопалки, розбиті газові ліхтарі, клітки та слоїки з мишками, що задихалися без повітря, реторти, сечові міхури, поламани стільці, книжки, порох і знову недопалки; їхній сморід разом із смородом убиралень забивав решту запахів.

Мені спало на думку: якщо я вже прийшов так рано, чи не пройтись аж до могили великого Жозефа Біодурне, яка, оздоблена золотом і мармуром, містилась у підвалі самого штитуту. Надгробок становив витончену буржуазно-візантійську фантазію. Охоронець біля могили бурчав, що його вирядили в бельгійське сукно. Вийшовши зі склепу, я знову подався на пошуки. Через цього Біодурне чимало молоді вже півстоліття обирає собі наукову кар'єру. Тепер серед учених розвелось не менше невдач, ніж серед випускників консерваторії... Зрештою всі ті, хто за багато років не досяг жодного успіху, зібралися до купи, створивши інститут. У ямах, куди поскочувалися невдахи, зазнавши великої поразки, звання «лауреата факультету» цінують не менше за «Римську премію». Тож наука – мов той автобус, на який не сядуть усі зразу. Отаке-то.

Мені ще довго довелося чекати і в інститутському садку, що скидався водночас і на в'язницю, і на громадський сквер, квіти рівненькими рядами були насажені вздовж мурів, надаючи їм ще більшої лиховісности.

Аж ось нарешті з'явилися і перші співробітники, лаборанти та обслуга, чимало з них у великих сітках уже несли харчі з сусіднього базару, і по них я бачив, що це злидарі, які тягнуться з останнього. Згодом брамою пройшли забарніші вчені, ще злиденніші за своїх скромних підлеглих: кепсько поголені, вони йшли невеликими гуртками й шепотілися, зрештою розповзлись коридорами, тручись об панелі. Ці люди скидалися на постарілих сивих школярів із парасольками, пригнічених повсякденною нудною працею, розпачливо гидкими процедурами. Задля мізерної платні вони збиралися, марнуючи літа своєї зрілості, у невеличких мікробних кухнях, гріючи безкінечне вариво овочевих покидьків, задушених морських свинок та всякого іншого падла.

І самі вони, зрештою, старі й потворні хатні гризуни в піджачках. Слава за нашої доби всміхається тільки багатіям, байдуже, вчені вони чи ні. Науковий плебс може розраховувати тільки на те, що снаги йому додаватиме страх позбутися місця в цьому теплому, освітленому, поділеному на комірчини сміттєвому бачку. Власне, вони цупко трималися титулів, завдяки яким аптекарі певною мірою ще вірили їм, коли йшлося про аналіз сечі й харкотиння пацієнтів. Отакі вони – гидкі заробітки вченого.

Діставшись власної комірчини, справжній дослідник на кілька хвилин ритуально схилявся над розкислими тельбухами кролика, забитого ще минулого тижня, тельбухами, що ще довго смерділи в якомусь кутку кімнати. Вже й не кімната – кропильниця з гидотами. Коли сморід ставав таки справді нестерпним, вченому офірували іншого кролика, проте аж ніяк не раніше, бо науковий секретар інституту професор Жовтух'є фанатично запроваджував жорсткий режим економії.

Унаслідок цієї економії тухлі рештки тварин лежали в лабораторіях неймовірно довго, демонструючи просто нечувані стадії розпаду. Тут треба було тільки звикнути. Дехто з найтямущіших лаборантів навіть досить добре куховарив у цій могилі, де ніколи не припинялося тління, цілковито призвичаївшись до гнилля й важкого сопуху. Ці скромні допоміжні сили великого наукового пошуку перевершили в питаннях економії навіть наукового секретаря, хоч той славився скнарістю, навіть переграли його, використовуючи, наприклад, газ із автоклавів, щоб готувати собі печеню, а також усілякі ще небезпечніші рагу.

Сяк-так обстеживши нутроці ритуального кролика чи морської свинки, вчені потихеньку

переходили до другого акту своєї щоденної наукової діяльності, тобто до куріння. То була спроба нейтралізувати навколишній сморід і нудьгу тютюновим димом. Недопалок за недопалком, і вчені потихеньку досиджували до п'ятої години, коли закінчувався робочий день. Тоді тухлятину обережно вкладали до автоклаву, щоб грілася. Октав, лаборант, загортав у газетку добре проварену квасольку, аби пронести її безкарно повз вахтера. Він ніс собі додому, в Гарґан, уже готовісіньку вечерю. Його шеф несміливо, немов вагаючись, щось іще записував у журналі реєстрації дослідів, готуючи матеріал для майбутньої абсолютно безвартісної доповіді, яка, проте, правитиме за виправдання його присутності в інституті й мізерної платні; йому давно вже треба було наважитись і здійснити цей тяжкий обов'язок перед якоюсь геть безсторонньою та байдужою академією.

Справжньому вченому потрібно років із двадцять, щоб здійснити велике відкриття, тобто впевнитися, що безум одних аж ніяк не є щастям для решти і що кожній людині на землі не до вподоби те, до чого її ближні прагнуть усією душею.

У науковому безумі найбільше розважливості й холоду, водночас він найнестерпніший з усіх різновидів безуму. Та коли ти вже маєш якісь здібності, щоб, так або так кривляючись, триматися за місце й бодай убого животіти, слід і далі виявляти наполегливість, бо, зневірившись, доведеться здохнути, як морській свинці. Звички набуваються набагато швидше за сміливість, надто вже звичка їсти.

Тож я шукав по всьому інституті свого знайомого, Парапена, бо саме до нього прителіпавсь аж із передмістя. Я теж мусив виявляти наполегливість: саме собою нічого не знаходиться. Я довго блукав нескінченними коридорами, проминав безліч дверей.

Той старий парубок узагалі ніколи не снідав, а обідав не частіш як двічі або тричі на тиждень, зате тоді вже споживав неймовірну кількість їжі з жадобою, властивою російським студентам, бо й далі дотримувався їхніх химерних звичок.

У середовищі фахівців Парапеніві приписували неабияку обізнаність. Він знав усі різновиди черевного тифу – і в тварин, і в людей. Його слава зародилася років двадцять тому, за доби, коли кілька німецьких авторів оголосили, нібито їм пощастило виділити живі ебертьєнові вібріони у вагінальному екскреті півторарічної дівчинки. То була справжня сенсація в царині пізнання. Парапен, щасливий ухопитися за таку нагоду, дав гідну відповідь від імені Національного інституту і зразу ж перевершив хвальковитих тевтонців, виростивши ту саму культуру, і то в чистому вигляді, в спермі сімдесятидворічного каліки. Уславившись замолоду, Парапен відтак не мав іншого клопоту, як раз у раз друкувати кілька колонок, що їх навіть годі прочитати, в різних фахових періодичних виданнях, щоб світ не забув про нього. Саме це він і робив, відколи йому так добре прислужилися сміливість і талан.

Поважна наукова громадськість тепер ставилась до нього з цілковитою довірою. Тим-то та громадськість не мала жодної потреби читати його статті. А якби їй заманулося його критикувати, успіх їй не судився б. Адже над кожною сторінкою треба було сидіти цілий рік.

Коли я підійшов до дверей комірчини Сержа Парапена, він саме обплюював усі її чотири кутки; слина в нього котилася без упину, і він плював з такою огидою, що картина мимоволі спонукала до роздумів. Уряди-годи Парапен голився, проте на щоках завжди лишав стільки заросту, що вчений нагадував забіглого каторжника. Парапен увесь час хапав дрижаки чи принаймні так здавалося, дарма що він ніколи не скидав піджака, вкритого безліччю плям, а надто лупою, яку він розтрушував довкола, всякчас поправляючи пасмо масного волосся, що спадало на червоний із прозеленню ніс.

Коли я як стажер приходив сюди на практичні заняття, Парапен навчив мене користуватися мікроскопом, виявляючи за різних обставин щиру прихильність. Я

сподівався, що, незважаючи на стільки років, він ще не забув мене і дасть найнагальніші поради, як лікувати Бебера, бо я таки перейнявся долею цього хлопчика.

Я вочевидь виявляв набагато дужче бажання не дати Веберові померти, ніж якби на його місці був дорослий. Коли помирає дорослий, завжди відчуваєш задоволення, бо, як кажуть, бодай на одну паскуду на землі стало менше, натомість коли йдеться про дитину, такої твердої певності нема: адже діти мають майбутнє.

Парапен, дізнавшись про мій клопіт, охоче погодився зорієнтувати мене в цьому складному терапевтичному випадку, проте признався, що за двадцять років довідався стільки різного, а часто й суперечливого про черевний тиф, що тепер йому самому дуже важко, ба просто неможливо сформулювати бодай трохи ясну й категоричну думку про цю таку банальну хворобу та її лікування.

– Скажіть спершу, чи вірите ви, дорогий колего, в сироватки? – заходився мене розпитувати Парапен. – Га? А у вакцини?.. Яка ваша думка?.. Навіть видатні терапевти сьогодні й чути нічого не хочуть про вакцини. Це, колего, напевне, сміливий крок... В усякому разі я вважаю... А що? Га? Хіба не так? Чи не здається вам, що в такому негативізмі є й слушні мотиви?.. Якої ви думки?

Слова мов вискакували йому з рота, гнані страшенним риком, – з такою силою він вимовляв звук «р».

Поки Парапен мов лев бився серед несамовитих і відчайдушних гіпотез, попід нашими вікнами промайнула постать блискучого наукового секретаря, похмурого й заклопотаного професора Жовтух'є.

Побачивши його, Парапен, і без того блідий, зблід іще дужче: розхвилювався й заговорив про інше, кваплячись одразу засвідчити мені всю огиду, яка кожнісінького дня прокидалась у ньому на сам вигляд того секретаря, вченого, що тішився загальним визнанням. За однісіньку мить славетний секретар перетворився на дурисвіта, найогиднішого маніяка, винного в найжахливіших потаємних злочинах, яких вистачило б на ціле сторіччя для всього загалу каторжан.

Я не зміг перешкодити Парапену розповісти мені масу подробиць про сміховинне ремесло дослідника, до якого він змушений силувати себе задля шматка хліба. Його ненависть мала справді науковий характер на відміну від ненависти людей, що так само скніли в конторах чи крамницях.

Парапен говорив дуже голосно, і мене дивувала його щирість. Лаборант усе слухав. Уже скінчивши готувати страву, він вагався, як уместити її серед автоклавів і пробірок. Цей чоловік так призвичаївся до щоденного курсу Парапенових прокльонів, що вже давно сприймав усі оті гострі слова за суто академічні, отже, незначущі. Деякі невеличкі досліди, які лаборант вельми старанно провадив в одному з автоклавів, усупереч усім Парапеновим базіканням, видавалися йому самому мало не справжнім дивом, що розширює межі пізнання. Він навіть уваги не звертав на Парапенову несамовитість. Перед відходом лаборант закрити автоклав зі своїми особистими мікробами так ретельно й дбайливо, ніби ховав святі дари.

– Ви бачили того старого недоумка? – запитав Парапен, тільки-но лаборант зник за порогом. – Ось уже тридцять років, замітаючи моє сміття, він чує, як навколо балакають про науку, балакають багато й широко, а проте вона йому не спротивіла, навпаки, він, тільки він зрештою повірив у неї просто тут! Побабравшись із моїми культурами, він їх має за дивовижні! Аж облизується на них! Нетямиться з захвату від кожної моєї дурниці. А хіба, власне, не так само в усіх релігіях? Адже священик давно вже думає про щось інше, а не про Бога, в якого ще й досі вірить церковний сторож. І то несхитно! По правді, аж нудить від таких! А хіба мій придурок не став посміховиськом, одягом і борідкою наслідуючи великого Жозефа Біодурне? Ви помітили?

Між нами кажучи, великий Біодурне відрізнявся від мого лаборанта тільки своєю світовою славою й силою пристрастей. З його манією досконало мити пляшки й пильно спостерігати метаморфозу молі цей геніальний дослідник завжди видавався мені страхотливо вульгарним... Відберіть у великого Біодурне його велику господарчу промітність і скажіть, чим тоді можна в ньому захоплюватись? Га, питаю? Не вчений, а буркітливий швейцар. Авжеж. Він добре довів, який у нього паскудний характер: за двадцять років у Академії його зненавиділи всі, він розсварився майже з кожним. Мало до бійки не доходило... То був вигадник із манією величчя... Тай годі...

Парапен і собі став поволі збиратись. Я допоміг йому закрутити навколо шиї щось подібне до шарфа й накинути поверх обліплого лупою піджака щось схоже на плащ. Тоді він раптом схаменувся: адже я прийшов з приводу дуже конкретного термінового питання. «Отакої! – сказав він. – Набридаючи вам своїми дурницями, я й забув про вашого хворого! Даруйте, колего, й повернімося чимшвидше до нашої теми. Хоча що, зрештою, я можу вам сказати, чого б ви не знали й без мене? Розум застерігає вдаватися до будь-яких непевних теорій і суперечливих експериментів! Отож, колего, старайтесь якомога! Якщо вам судилось лікувати, докладайте до цього найревніших зусиль! Щодо мене самого, то можу вам по щирості сказати: тифоїдні хвороби набридли мені над усяку міру! Це навіть годі уявити! Коли я замолоду почав досліджувати черевний тиф, у цій царині працювало лише кілька чоловік, тож нам, зрештою, не становило труднощів рахуватись одне з одним, ушановувати одне одного навзаєм. Ну а тепер – що вам сказати? Фахівців наплодилось навіть у Лапландії! В Перу! І щодня їх чимраз більше! Вчені налізають звідусіль! У Японії налагодили серійне виробництво дослідників! Бачу, за кілька років світ стане справжнім звалищем безглузвих публікацій на цю засмальцьовану тему. Щоб зберегти своє місце і більш-менш успішно боронити його, я обмежився тим, що відтворюю в різних періодичних виданнях ту саму свою давню доповідь на конгресі, тільки наприкінці року додаю кілька незначних і абсолютно неістотних доповнень... Але повірте мені, колего, черевний тиф у наші дні так само паскуджений, як мандоліна або банджо. Здохнути можна! Кожен по-своєму хоче грати на ньому свою жалюгідну партійку. Ні, мені просто втіха вам признатися, що я вже не почувуюся на силі й далі забивати собі памороки, прагну лише невеличкого закутку досліджень, завдяки якому не наживу ворогів, не вовтузитимуся з учнями, а тільки матиму ту маленьку, вкрай потрібну мені славу, яка не розбудить нічиїх заздрощів. Поміж інших дурниць я подумував провести порівняльне дослідження впливу центрального опалення на поширення геморою в північних і південних країнах. Що ви на це скажете? І залучити гігієну! Режим харчування! Тепер такі речі в моді, хіба не так? Я переконаний, таке дослідження, проведене як годиться й розтягнене на багато років, зрештою прихилить до мене Академію, бо ж більшість її членів – старигани, що не можуть бути байдужі до проблем опалення й геморою. Подивіться, що вони роблять задля раку, який зачіпає їх так близько! Може, тоді Академія вшанує мене однією з премій у царині гігієни? Хіба я знаю? Десять тисяч франків! Га? Тоді мені б стачило грошей на подорож до Венеції... Знаєте, юний друже, замолоду я вже був у Венеції... Ет! Там так само здихають з голоду, як усюди! Але там відчувається врочистий запах смерті і забути його відразу несила...»

Вже десь на вулиці ми мусили чимшвидше вернутися назад, бо Парапен забув свої калоші. Тепер ми вже спізнавались і мало не бігцем подалися до місця, про яке він нічого не казав.

Посуваючись довжелезною вулицею Вожіра, натикаючись на овочеві ятки і стовпища люду, ми врешті добулися до майдану, довкіл якого росли каштани й стояли поліцаї. Забігли до затильної зали кав'яреньки, і Парапен уместився біля шибки, ховаючись за фіранкою.

– Запізно! – досадливо протяг він. – Вони вже пішли! – Хто?

– Учениці ліцею... Знаєте, які вони чарівні... Я вже вивчив їхні ноги напам'ять. Чогось іншого я й не хочу до самого скону... Ну що ж, ходімо! Подивимось наступного разу...

Ми розстались як щирі приятелі.

Я був би щасливий ніколи не повертатись у Рансі. З самого ранку, відколи я вийшов звідти, я вже майже забув про свій повсякденний клопіт: він так глибоко в'ївся в Рансі, що не рушив слідом за мною. Якби я не повернувся, мій клопіт, кинутий напризволяще, напевне б умер, так само як і Бебер. То був суто місцевий клопіт. А проте, коли я йшов вулицею Бонапарта, до мене знову прилетіли сумні роздуми, дарма що ходити по тій вулиці – неабияка втіха. Вкрай мало таких зичливих і милих вулиць. Та, підійшовши до набережних, я відчув страх. Я став тинятися, не зважаючи на переїти Сену. Адже не кожен Цезар! За річку, на тому боці починалась моя нудьга. Я вирішив зачекати тут, на лівому березі, аж до ночі. Я виграю, переконував я себе, бодай ще кілька сонячних годин.

Коло рибалок хлюпотіли хвиляки, і я сів подивитись, як ловиться риба. Справді, я нікуди не квапився, спішив не більше за самих рибалок. Здається, я на хвилину відчув той вік, коли достеменно знаєш, що втрачаєш кожної збіглої миті. Проте ще не має досить мудрости, аби як стій зупинитись на дорозі часу; крім того, якщо й зупинишся, не знатимеш, що діяти без того безумного пориву вперед, яким ти одержимий і яким так захоплювався усю свою молодість. Тоді вже не так пишаєшся своєю молодістю і ще не смієш признатися прилюдно, що молодість, можливо, – не що інше, як завзяте прагнення постаріти.

В усій своїй сміховинній минувшині відкриваєш стільки кумедности, ошуканства, легковірности, що, напевне, захотілося б миттю розпрощатися з юністю, зачекати, поки молодість відійде, поки вона промине тебе, побачити, як вона відступає, дальшає, збагнути все її марносластво, відчутти її порожнечу, допильнувати, як вона обжене тебе, а вже потім, упевнившись, що молодість таки відійшла й надалі дасть тобі спокій, рушити, нарешті належачи собі, і лагідно ступити по той бік часу, щоб добре придивитись, які насправді і люди, й речі.

Риба в рибалок не ловилася зовсім. Вони, здається, недуже й переймалися тим. Риба, напевне, їх уже знала. Рибалки тільки вдавали, ніби ловлять рибу. Прегарне надвечірнє сонце ще трохи гріло й кидало на воду дрібні золотаво-блакитні відблиски. Вітер, пронизавши тисячі листочків, лагідним свіжим подихом обвівав обличчя. Як добре. Я просидів там дві години, ні за що не беручись, нічого не роблячи. А потім Сена спохмурніла, край мосту зачервонів вечірньою зорею. Люди, йдучи по набережних, уже й забули про нас, про тих, хто стояв між берегом і водою.

Ніч виповзала з-під арок мосту, піднімалася мурами замку, закривала фасад, гасила одне по одному вікна, що пломеніли перед питьмою. Ще трохи, і жодне вікно вже не світилося.

Що ж я мав діяти, як не рушати далі?

Букіністи на набережній саме закривали свої скрині. «Ходімо!» – кричала жінка через парапет до свого чоловіка, що стояв поряд зі мною і збирав снасті, складаного стільчика й черву. Він невдоволено забурчав, за ним забурчала решта рибалок, а потім ми обидва піднялися вгору, до людей, що сунули тротуаром, рибалка й тепер щось бурмотів. Я заговорив з ним про його дружину, аби сказати йому бодай щось люб'язне перед тим, як остаточно запанує ніч. А жінці відразу заманулося продати мені книжку. Сказала, буцімто забула покласти її до скрині. «Так буде набагато дешевше, майже задурно», – переконувала вона. То був старий невеличкий томик Монтеня – таки справді всього за франк. Я, звичайно, не відмовився дати жінці цю невелику радість, та ще й за такі мізерні гроші. Я купив Монтеня.

Вода під мостом налилася свинцем. Мені нікуди не хотілося йти. На бульварах я випив кави з вершками й розгорнув щойно куплену книжку. Розгорнувши, натрапив саме на ту

сторінку, де Монтень писав дружині листа з приводу смерті одного з їхніх синів. Те місце зразу зацікавило мене, мабуть, тому, що я пов'язав його з хворобою Бебера.

«Ох, не побивайся так тяжко, люба жіночко! – десь такими словами звертався Монтень до дружини. – Тобі треба втішитись! Усе владнається!.. В житті залагоджується все... Крім того, – писав він далі, – якраз учора, розбираючи давні папери одного мого приятеля, я натрапив на листа, якого Плутарх писав своїй дружині за обставин, дуже близьких до наших. Я побачив, дорога дружино, що той лист добре написано, й тому пересилаю його тобі! Лист просто чудовий! Я хочу, щоб ти зразу його прочитала й розповіла мені, як гояться твої сердечні рани!.. Люба дружино, я посилаю тобі прегарного листа! Він майже такий, як Плутархів, і в цьому можна пересвідчитись! Цей лист завжди буде тобі цікавий! А проте... Люба дружино, познайомся з ним! Перечитай його добре! Покажи його друзям! Прочитай іще раз! Тепер я вже спокійний! Я певен, він одразу додасть тобі сили! Твій чоловік Мішель». Ось, сказав я собі, те, що можна назвати доброю роботою. Та жіночка, напевне, пишалася, що її такий добрий Мішель не побивається. Зрештою, це їхній власний клопіт.

Коли судиш серце інших людей, мабуть, помиляєшся завжди. Може, вони справді тяжко переживали? Тільки виражали своє горе так, як було властиво тій добі?

А от щодо Бебера, то цей день став мені наче проклятий. Не пощастило мені з Бебером, і живим, і мертвим. Здавалося, для нього нічого нема на цій землі, нема навіть у Монтеневих рядках. А втім, те саме, певне, чекає кожного, бо, тільки-но виявиш наполегливість, натикаєшся на порожнечу. Ну, що тут скажеш – я вийшов з Рансі вдосвіта, тепер слід повертатись, а я не приніс нічого. Я нічого не міг дати йому, й поготів не міг зарадити його тітці.

Перше ніж повертатись, я ще покрутився на майдані Бланш. Згодом побачив, що на вулиці Лепік повно людей, ще більше, ніж завжди. Я теж пішов нею, прагнучи довідатись, що там діється. Натовп зібрався на розі, де торгував різник. Треба було мало не задушитись, аби побачити, що всередині кола. Там стояла величезна гладка свиня. Не можучи втекти, свиня несамовито вищала, мов людина, до якої без упину чіпляються. А втім, і тварині не давали спокою люди і ламали їй вуха, аби ще дужче роздратувати бідолаху. Свиня, викривлюючи ратиці, крутилася, намагаючись утекти, зірватися з прив'язі, і тоді їй дошкуляв уже хтось інший, тварина нестямно ревіла з болю. А люди аж захлиналися реготом.

Грубезна свиня не знала, як заховатись у тому оберемку соломи, який їй полишили і який розлітався на всі боки, коли вона вищала та сапала. Тварина не знала, як сховатись від людей, і вже збагнула власну безпорадність. Ревучи, вона раз по раз сцяла, але й це не полегшувало її становища. Вереск і виск теж не зарадзували. Нічого не вдієш. Юрба тішилась. Різник, ставши на порозі крамниці, перемигувавсь і жартував з покупцями, вимахуючи широким ножом. Різник теж був утішений. Він купив і прив'язав цю свиню задля реклами.

Навіть на весіллі своєї доньки він не відчув більшої радості.

Перед крамницею купчилося дедалі більше люду, дивлячись, як, намагаючись утекти, свиня щоразу падає, тонучи в складках сала. Але й цього було не досить. Їй на спину висадили невеликого лютого песика й нацькували його на тварину, заохочували кусати її розлогі м'ясива. Юрба вже аж нетямилась. Надбігли поліцаї і всіх розігнали.

Коли такої пори вийти на середину мосту Коленкур, удалині, над широким озером ночі, що поглинуло цвинтар, можна добачити перші вогні Рансі. Це аж на тому боці. Щоб дістатися, треба обходити цвинтар – як далеко! Тоді здається, ніби обходиш саму ніч, бо сплине чимало часу і ступиш тисячі кроків, поки дійдеш до бастіонів.

Ось і двері місцевої акцизної контори, я проминаю запліснявілу комірчину, де зеленим грибом умостивсь писарчук. Уже близько. Місцеві собаки гавкотом засвідчили

свою пильність. Під ліхтарем іще видніють квіти, їх продають, бо тут завжди чекають на небіжчиків, яких вряди-годи несуть на цвинтар. Збоку ще один цвинтар, далі бульвар Повстання. Прямий і широкий, він усіма своїми ліхтарями піднімається в ніч. Пройти трохи ним, а потім ліворуч. То моя вулиця. На ній ані лялечки, але однаково кортить піти кудись далеко-далеко. Ще б які-небудь капці, аби нечутно підніматися сходами до своєї квартири. Якщо Веберів стан не поліпшиться, я тут для всіх стану нікчемою. А втім, я зробив усе. Мені нема чим дорікнути. Хіба я винен, що в таких випадках нічого не можна вдіяти? Я пройшов повз будинок, де жив Вебер, і, здавалося, ніхто мене не помітив. Зайшовши до кімнати, я не став піднімати жалюзі, а крізь шпарини намагався роздивитись, чи стоять ще люди перед Беберовим будинком. З нього вийшло кілька відвідувачів, проте сьогодні вони видавались не такі, як учора. Одна хатня робітниця, яка жила в сусідстві і яку я знав дуже добре, плакала. «Певне, йому знову погіршало, – сказав я собі. – В усякому разі не покращало... А може, він уже помер? – міркував я далі. – Бо одна жінка навіть плакала!..» День закінчився.

Я, проте, намагався з'ясувати, чи справді в цьому випадку я виявив власну нікчемність. Душа, скута холодом, мовчала, немов обернувшись на маленьку ніч у закутку великої, ніч, створену тільки до мене.

Інколи чулася чиясь хода, луна чимраз гучніше озивалась у кімнаті, потім гула й затихала... Тиша. Я знову дивився, чи нічого не діється на вулиці перед моїми вікнами. Нічого, все діялось тільки в мені, переді мною поставало те саме питання.

Зрештою я заснув з тим питанням, власною ніччю в своїй душі і труною – такий я був знесилений, находившись і нічого не знайшовши.

Отож досить тішитись ілюзіями, людям нема чого сказати одне одному, кожен, звичайно, розводиться тільки про власні прикросці. Кожен для себе, тільки земля для всіх. Людина намагається спекатися своїх страждань і передати їх комусь іншому в мить кохання, але тоді нічого не виходить, її зусилля марні, всі страждання лишаються з нею, і людина береться спочатку, ще раз пробує кудись їх подіти. «Які ви гарні, дівчино», – чуємо ми тоді. Й життя знову підхоплює людину, несучи до наступної миті, коли їй знову закортить удатися до тих самих жалюгідних хитрощів. «Ох, які ви, дівчино, гарні!..»

А в проміжках годі хизуватися, що вам пощастило позбутися своїх страждань, бо ж усі добре знають, що це очевидна брехня і ви воістину бережете їх тільки собі самому. А коли, старіючи, стаєш дедалі бридкіший і відчуваєш усе більшу нехіль до цієї гри, тобі вже несила й приховати ні своє страждання, ні свій крах, під кінець усе твоє обличчя скривлює та гидка гримаса, що двадцять, тридцять, а то й більше років виповзала з серця на обличчя.

Тільки задля цього, задля цієї гримаси живе на землі людина, готує її впродовж довгих років і навіть не завжди закінчує, бо гримаса така складна й важка, що на її відтворення слід до останку віддати всю свою справжню душу.

Свою гримасу я саме завершував із допомогою рахунків, які не міг оплатити, дарма що вони мізерні, комірною, що виходило за межі моїх спроможностей, пальта, надто благенького як на холодну пору, і крамаря, що нишком глузував, дивлячись, як я рахую свої су, завагавшись над сиром, і червонію, помітивши, що подорожчали родзинки. Крім того, ще й через хворих, що не бували вдоволені ніколи. Такий удар, як Беберова смерть, аж ніяк не поліпшив моїх справ серед тамтешнього люду. Проте тітка не мала до мене жодних претензій. Зваживши на обставини, її аж ніяк не можна було назвати лихою. Радше з боку Анруїв, з їхнього родинного кубла, на мене раптом посунула ціла купа всілякого клопоту, серце віщувало мені страхіття.

Одного дня бабця Анруй вийшла зі своєї хатини, втекла від сина й невістки і надумала сама прийти до мене. Що ж, розумно. Згодом вона часто навідувалась до мене, питаючи, чи я їй справді гадаю, ніби вона божевільна. Такі походи стали старій за розривку: вона вибиралася з дому тільки на те, щоб зайти до мене й запитати. Вона сідала в кімнаті, що правила мені за почекальню. Там стояли три стільчики і круглий триногий столик.

Прийшовши того вечора додому, я побачив, що стара вже сидить у почекальні й утішає Беберову тітку, розповідаючи про всі ті втрати, яких зазнала вона, бабця Анруй, ще й не доживши до тітчиного віку, про те, скількох родичів юна поховала: десяток небожів і небог, дядьків то тут, то там, батька в далекі часи середини минулого сторіччя, а ще тіток, власних доньок, що гинули майже всюди, тож вона вже й не знала, ні де, ні як вони повмирали; образи доньок стали такі непевні й туманні, що тепер стара немов вигадувала якісь уявні постаті, і це давалося з великою мукою, бо їй кортіло ще й розповісти про них. Її розповідь навряд чи можна було б назвати спогадами про померлих дітей. Вона вела, пригортаючи до свого зів'ялого тіла, ціле стовпище давніх малих небіжчиків, бозна-коли замовклі тіні, невидні нещастя, що їх, проте, на превелику силу знову намагалась оживити, щоб утішити, коли я заходив, Беберову тітку.

Згодом до мене прийшов і Робінзон. Я їх усіх перезнайомив. Вони стали друзями.

Саме тоді, як я пригадував потім, Робінзон узяв собі звичай зустрічатися з бабцею Анруй у моїй почекальні. Вони розмовляли. А ця розмова відбулася напередодні Беберового похорону.

– Ви прийдете? – зверталася тітка до всіх, кого бачила. – Я була б дуже втішена, якби ви прийшли...

– Авжеж, прийду, – відповіла бабця. – В такі хвилини одразу легшає, коли навколо багато люду. – Стару Анруй уже годі було вдержати в неї, тепер вона часто виходила з дому.

– Як добре, що ви прийдете! – дякувала тітка. – Добродію, а ви теж прийдете? – запитала вона Робінзона.

– Пані, не хочу вас скривдити, але я боюся похорону, – відповів Робінзон, аби не йти.

Потім вони ще довгенько, мало не зриваючись на крик, торочили кожен своє, навіть стара Анруй, що втрутилась до розмови, галасували, мов навіжені. Я вийшов і завів стару до кімнати, де оглядав своїх хворих.

Власне, я майже нічого не збирався їй казати. Скорше вона вчепилася до мене з запитаннями. Я пообіцяв їй не давати медичної довідки. Стара вернулася до почекальні, сіла поряд із Робінзоном та тіткою, і з добру годину всі троє знов обговорювали лихо, яке спіткало Вебера. Либонь, увесь люд у кварталі дійшов думки, що я доклав усіх можливих зусиль для порятунку Вебера, що його смерть – просто фатальний випадок, і я, зрештою, сумлінно виконував свій обов'язок, – такий висновок був трохи несподіваний для всіх. Коли бабці Анруй сказали, скільки малому років, – сім, – вона, здавалось, полегшено зітхнула й заспокоїлась. Смерть такої малої дитини, мабуть, видалася їй простою випадковістю, а не звичайною, нормальною смертю, що завдала б смутку і їй.

Робінзон знов узявся розповідати, що кислоти роз'їли йому шлунок та легені, душать його і він увесь час відпльовує чорне харкотиння. Натомість бабця Анруй не харкала, не працювала з кислотами, тож ця Робінзонова розповідь нітрохи їй не цікавила. Вона прийшла тільки на те, аби скласти про мене певну думку. Бистрими синюватими очима вона стежила за мною з кутка під час розмови, і Робінзон не проґавив навіть дрібки

тієї потаємної напруги, що існувала між нами. В почекальні сутеніло, висока кам'яниця по той бік вулиці зблякла і вицвіла, перше ніж віддатися ночі. Потім між нами й для нас залишились тільки наші голоси і все те, що вони, здається, от-от висловлять, проте не висловлюють ніколи.

Одного разу, буди сам на сам з Робінзоном, я спробував дати йому втямки, що взагалі не хочу його бачити, але наприкінці місяця він об'явився знов, а потім ходив мало не щовечора. З легенями в нього і справді ще й як негаразд.

– Добродій Робінзон знову питає про вас, – нагадувала мені моя консьєржка, що її Робінзон, певне, цікавив. – Він ще не одужав, га? – додавала вона. – Він знову кашляв, коли приходив... – Консьєржка добре знала, що мене дратує будь-яка згадка про Робінзона.

Робінзон таки кашляв. «Тут ніякі ліки не зарадять, – провіщав він собі, – я ніколи не перестану кашляти...»

– Зажди до літа! Потерпи бодай трохи! Ось побачиш... Кашель сам собою пройде...

Зрештою, в таких випадках завжди кажуть такі слова. Сам я не міг його вилікувати, бо ж колись він працював із кислотами... Все ж я пробував покріпити його.

– Невже я вилікуюсь сам, без нічиєї допомоги? – запитував Робінзон. – Отакої!.. Ти, може, скажеш, що мені й дихати ніщо не заважає?.. Подивився б я на твоє життя з такою заразою в легенях... Коли в людини така легенева хвороба, як моя, вона поволі конає... Тому я й кажу тобі...

– Ти просто зневірився, у твоєму житті зараз тяжка пора, та коли тобі стане краще... Навіть трошечки краще, ти побачиш...

– Трошечки краще? Це в ямі мені покращає! Щоб мені справді стало краще, я мав би не тікати з фронту! Ти що, й цього не пам'ятаєш? Бувши тобою, я б мовчав!

Люди судомно чіпляються за свої гидотні спогади, за всі свої нещастя і не можуть визволитись від них. Це займає їм душу. Вони помщаються за несправедливість свого сьогодення, обтяжуючи майбутнє в глибинах свого єства справжнісіньким лайном. Люди, по суті, – жалюгідні правдолюби й боягузи. Така їхня природа.

На ті Робінзонові слова я майже нічого не відказував. Тоді він став сікаться до мене:

– Чи, може, в тебе інакша думка?

Щоб мати спокій, я пішов пошукати йому якоїсь мікстурки від кашлю. Його сусіди вже нарікали, що він увесь час кашляє й не дає їм заснути. Поки я наливав ліки в пляшечку, він знову запитував себе, звідки в нього ця напасть – нестримний, непогамовний кашель. Водночас вимагав, щоб я йому ставив уколи: впорскував солі золота.

– Знаєш, якщо я помру від тих уколів, то не втрачу нічого!

Я, зрозуміло, відмовився братись до якоїсь героїчної терапії. Найдужче мені кортіло спекатися Робінзона. Адже я миттю позбувався усякої снаги і завзяття, тільки-но побачивши, що він припхався до мене. Я вже зазнав усіх земних мук, намагаючись не перейматися власною жалюгідною долею, не поступатися бажанню враз і навіки захряснути за собою двері, і разів двадцять на день казав собі: «Навіщо?» Отож слухати ще й Робінзонові плачі – то занадто.

– Робінзоне, ти не маєш сміливости, – сказав я йому нарешті. – Візьми й оженися,

може, тоді ти знову відчуєш смак життя... – Якби він мав жінку, то менше б надокучав мені. Проте мої слова були йому не до шмиги. Він не любив, коли я йому раджу, надто коли захожую до шлюбу. Почувши про одруження, він навіть не відповідав мені. Але й моя порада була таки дурнувата.

Якось у неділю, коли я не мав роботи, ми вдвох із Робінзоном пішли на прогулянку. На розі бульвару Великодушності сіли на терасі випити смородинівки й лимонаду. Розмовляли мало, бо майже все вже давно сказали один одному. А втім, яка користь від слів, якщо людина на чомусь зафіксована? Хіба посваритися можна, більш нічого. Автобуси в неділю ходять рідко, і тому яка втіха – дивитися з тераси на охайний і ніби теж відпочилий бульвар, що простерся перед тобою! Позаду нас у кав'ярні грав патефон.

– Чуєш? – запитав Робінзон. – Цей патефон грає американські мелодії, я впізнав їх, це ті самі мелодії, що ми їх чули в Детройті в Моллі...

За два роки, проведені в Америці, Робінзон начебто зовсім не втягся в американське життя, але його все-таки зворушувала тамтешня музика, в ній американці теж намагалися скинути важезний тягар повсякдення і позбутись нелюдської муки день у день гібїти на одноманітній роботі; та музика давала їм змогу, поки грає платівка, бодай трохи незграбно потупцювати з життям, яке не має сенсу. Бо й тут, і там самі ведмеді.

Робінзон навіть не допив смородинівки, міркуючи про те все. Повсюди здіймалась легенька курява. Навколо берестів крутилася замурзана черевата дітлашня, її теж приваблювали платівки. Ніхто, по суті, не здатен опиратися музиці. Людина не знає, що діяти з власним серцем, і через те охоче віддає його. В основі кожної музики слід чути мелодію без нот, створену зумисне для нас, – мелодію смерті.

З упертости кілька крамниць відчинено й у неділю; продавниця взуття вийшла надвір і походить, теревенячи, від одного сусіднього прилавка до іншого, тягнучи за ногами кілограми варикозних ґуль.

У кіоску звисають пласкі і вже трохи поживклі вранішні газети – величезний артишок новин, що псується та гіркне.

Підбігає пес і нашвидку задирає ногу: кіоскер спить.

До автопарку поїхав порожній автобус. Думки зрештою теж переймаються недільним настроєм, і твоя пригніченість іще тяжча, ніж завжди. Ось вона, порожнеча. Скочується слинка. Ти вдоволений. Нема про що говорити, бо, власне, ніщо не спадає на гадку, бачиш тільки свою злиденність, – а може, тобі й життя остогидло? Тоді б усе було правильно.

– Ти часом не знаєш чого-небудь, щоб я покинув свою теперішню роботу, бо вона мене в могилу зажене? – очутився від роздумів Робінзон. – Розумієш, я б хотів покинути роботу. З мене досить, я не хочу гарувати, як віл... Я теж хочу ходити на прогулянки... Часом не знаєш, може, комусь треба водій? Ти ж ходиш поміж людьми.

Робінзон перейнявся думками, що з'являються тільки в неділю, думками джентльмена. Я не зважився розвіяти його ілюзій, переконувати, що з такою, як у нього, головою заклопотаного вбивці ніхто ніколи не зважиться довірити йому своє авто, він завжди скидатиметься на якогось бовдура, байдуже, вдягне ліврею чи ні.

– Ти, бачу, навіть не хочеш підтримати мене, – виснував він згодом. – Тож, по-твоєму, я вже ніколи й на ноги не зіпнуся? І навіть не варто намагатися?... В Америці я, як ти казав, ішов дуже поволі... В Африці я просто вмирав від спеки... Тут я не досить тямущий... Але я це все розумію, напхався вже донесхочу! Ох, якби мені гроші! Тоді б кожному я здавався милою людиною – і тут, і там, і повсюди... Навіть в

Америці. Хіба я кажу неправду? А ти? Нам, власне, бракує тільки будиночка з шістьома похильцями, які справно плататимуть...

– Атож, – погодився я, бо Робінзон не сам-один дійшов такого грандіозного висновку. Аж тут він якось дивно подивився на мене, ніби раптом виявив у мені досі ще не знане паскудство.

– А ти, як подумати, вхопився за ласий шматок. Продаєш здохлякам усякі теревені, а на решту тобі начхати... За тобою ніхто не наглядає... Ти йдеш і повертаєшся, коли тобі заманеться, ти маєш свободу. Як поглянути, ти ніби й милий, а, по суті, в душі ти паскуда!

– Робінзоне, ти несправедливий!

– Тоді скажи що-небудь, знайди мені щось!

Робінзон твердо дотримувавсь наміру покинути свою роботу з кислотами іншим бідолахам...

Ми встали й пішли вузькими бічними вуличками. Надвечір здавалося, ніби Рансі ще й досі село. Ворота до городників відчинено. Великий двір порожній. Собача будка також. Колись давно, десь такого самого вечора, селяни вибрались із власних домівок, гнані містом, що виступило з Парижа. Відтоді лишилося тільки кілька запліснявілих яток, які годі продати, по них уже повилися мляві гліцинії, спадаючи з невисоких стін, червоних від оголошень. Між двома ринвами висіла страх яка іржава борона. То минувшина, до якої не дотягтися. Самотня, вона вже відійшла. Теперішні похильці, прийшовши нарешті додому, ввечері надто втомлені, щоб братися до чогось. Вони прагнуть лише забиватися родинами в те, що зосталося від колишніх віталень, і пиячити. На стелях позалишалися кружальця кіптяви від тодішніх висячих «люстр». Увесь квартал тремтить, не нарікаючи, від неперервного двигтіння нового заводу. Замшіла черепиця осувається, спадаючи на горбату бруківку біля стін, якої вже ніде не побачиш, хіба у Версалі та в давніх в'язницях.

Робінзон провів мене аж до невеликого муніципального парку, зусебіч затисненого гамазєями, де на хирних моріжках поміж гральним майданчиком для недоумків, калічною Венерою і піщаним пагорбом, що правив за туалет, шукав забуття й відпочинку весь навколишній люд.

Ми знову заговорили про всяку всячину.

– Чого, як бачиш, мені справді бракує, так це спроможности пити. То була давня Робінзонова скарга. – Коли я п'ю, мене хапають такі корчі, що й терпіти несила. Жах! – І Робінзон, затикавши, відразу подав мені доказ, що йому стало зле навіть від малої чарки смородинівки, випитої пополудні. – Тож бачиш?

Робінзон покинув мене біля дверей своєї кам'яниці. «Замок протягів», – оголосив він і зник. Я гадав, що побачу його нескоро.

Мої справи могли б трохи поправитись, і то ще цієї ночі.

Мені дали подвійний терміновий виклик не куди, як у будинок комісаріату поліції. Недільного вечора дають собі попуску всі зітхання, почуття й не/терплячі жадання. Самолюбство сягає тоді вершини, та ще й напідпитку.

Після цілого дня алкогольної свободи перед нами раби, що вже заточуються, насилу стоять на ногах, соплять, форкають і брязкають власними кайданами.

Не де, як у будинку комісаріату одночасно відбувалися дві драми. На другому поверсі помирав хворий на рак, а на четвертому – стався викидень, і повитуха не могла дати

з ним ради. Та баба давала якісь поради, що кожному видавалися б безглуздя, споліскуючи дедалі більше закривавлених серветок. А потім, між двома ін'єкціями, бігла наниз, аби впорснути хворому на рак, якщо хочете знати, камфору по десять франків за ампулу. Для повитухи день складався добре.

Усі похильці цього будинку просиділи цілісінький день удома в сорочках і халатах, щоб бути готовими до подій, і живились добре приправленими стравами. На сходах і в коридорах тхнуло часником, поширювались якісь незвичайні пахощі. Собаки розважалися, видираючись аж на восьмий поверх. Консьєржка пильно стежила за всім, що діялося навколо, її можна було бачити повсюди. Вона пила тільки біле вино, бо червоне віщує нещастя.

Дебела повитуха в халаті ставила на сцені дві драми водночас, одну на другому поверсі, другу на четвертому, стрибала сходами, пріла й повнилася захвату та мстивості. Мене вона зустріла наїжившись. Адже вона як вправна актриса тримала свою публіку в руках із самого ранку.

Я марно намагався поводитись якомога розважливіше, бути якомога непомітнішим, схвалювати її дії (хоча насправді, метушачись, вона, з професійного погляду, коїла самі дурниці), – мій прихід і мої слова одразу нажахали її. Нічого не вдієш. Повитуха, за якою наглядають, така ж мила, як і панарицій. Не знаєш, куди її тулити, щоб вона заподіяла якнайменшої шкоди. Члени родини тислись на кухні та в усій квартирі аж до перших сходинок, змішуючись з рештою родичів, – і як їх багато! Дебелі й миршаві, вони сонними гуртами купчилились під люстрами. Година була пізня, але поприїздили й родичі з провінції, де лягають набагато раніше, ніж у Парижі. Їх уже аж нудило від усього. Родичі невдоволено дослухалися до моїх слів – і ті, що дивилися драму на верхньому поверсі, і ті, що завмирили на нижньому.

Агонія на другому поверсі тривала недовго. Тим краще, але великий жаль. Саме тієї миті, коли в умируючого почалася сильна гикавка, з'явився лікар, що опікувався ним, – доктор Оманон, – прагнучи довідатись, чи вже помер його хворий, і мало не визвірився на мене, побачивши біля узголів'я свого пацієнта. Тоді я пояснив Оманонові, що я черговий лікар муніципальної недільної служби, тож моя присутність цілком природна, і з гідністю піднявся на четвертий поверх.

У жінки нагорі й далі сочилася кров з промежини. Ще б трохи – і померла б, не змусивши нас довго чекати. Хвилина на те, щоб упорснути ліки, і ось я вже знов іду до Оманонового пацієнта. Вже кінець, Оманон збирався відходити. Але він, паскуда, таки забрав мої двадцять франків.

Не пощастило. Я миттю зметикував, що не слід залишати місце, зайняте біля жінки з викиднем. Я чимдуж побрався сходами нагору.

Перед закривавленою вульвою я й далі давав родичам пояснення. Повитуха вочевидь мала іншу думку. Здавалось, ніби вона заробляє собі гроші тим, що суперечить мені. Отакої, але ж я тут, і мені начхати, чи вона вдоволена, чи ні! Годі химеру вати! З цього я матиму принаймні сотню франків, якщо зможу як слід узятись і бути наполегливим! Господи, потрібні спокій і тьма! А опиратися нападам уїдливих зауважень і запитань, що, безжальні, схрещуються над твоєю невинною головою, – то вже тяжка робота, аби тільки впоратись! Рідня, зітхаючи й гикаючи, каже все, що спадає на думку. Повитуха й собі тільки чекає, аби я загруз у поясненнях, урятувався втечею й лишив їй сотню франків. Ні, під три чорти нехай іде повитуха! Бо як бути з моїм комірним? Хто його оплатить? Я добре знаю, що ці нещасливі пологи тривають із самого ранку. Знаю, що тече кров, але плід не виходить, треба знати, як ухопитись!

Тепер, коли на другому поверсі хворий на рак уже помер, публіка, що спостерігала його агонію, квапливо піднялася нагору. Тим людям судилась безсонна ніч, і вони пішли на цю жертву, тож тепер їм кортіло не пропустити жодної картини, не втратити жодної розваги. Всі родичі померлого збились нагорі, щоб побачити, чи й тут буде такий лихий кінець, як у них. Два покійники за одну ніч в одному будинку – яке незабутнє переживання! І яке доступне! Собаки з усієї околиці дзеленькали бубонцями, стрибали і крутилися на сходах. Вони теж дерлися нагору. Шепочучись, цілими гуртами надходили далекі сусіди. Юні дівчата, що враз, як казали їхні матері, «збагатилися життєвим досвідом», стояли перед нещасною породіллею із зворушливим спочуттям на обличчях, у їхніх серцях голосно озвався жіночий інстинкт утішати страждених. Кузен, що зранку стежив за ними, нетямився з захвату. Він уже й не відходив від дівчат.

Серед втоми, що посіла його, таке видиво було справжнім одкровенням. Кожен відверто виявляв свої почування. Кузен, звісно, побереться з котроюсь дівчиною, але йому кортить роздивитися їхні ноги, поки він ще тут, щоб потім було легше вибрати.

Плід ніяк не відходив, тазовий канал був, мабуть, сухий, плід не ковзав, увесь час текла сама кров. Це була б її шоста дитина. Де ж її чоловік? Я гукнув його.

Треба було знайти чоловіка, щоб направити його дружину до шпиталю. Це якась родичка запропонувала зробити саме так. Та жінка теж мала дітей і саме через них уже збиралась облягатися. Але коли заговорили про шпиталь, виникла загальна незгода. Одні наполягали на шпиталі, інші з огляду на пристойність виявляли до нього цілковиту ворожість. Вони й чути за нього не хотіли. Родичі сварились, говорили одне одному трохи загострі слова, які не забуваються ніколи. Їх жадібно всотала вся родина.

Повитуха зневажала геть усіх. Але я хотів, щоб мені таки знайшли чоловіка хворої, і я міг порадитися з ним, дійти нарешті якоїсь постанови. Ось нарешті й він, виходить з одного гурту, ще нерішучіший за решту. А це ж йому треба вирішувати. У шпиталь? Чи не треба туди? Чого він хоче? Він не знає. Він хоче подивитись. Отож він дивиться. Я показав йому дружину, діру, звідки випливали згустки крові й долинали булькання, показав їй всю, нехай бачить. Нехай чує, як вона скімлить, мов собацора, роздушений колесами авто. Чоловік, власне, не знав, чого він хоче. Йому подали склянку білого вина, щоб він покріпився. Він сів.

Проте йому й далі нічого не спадало на гадку. То був чоловік, що тяжко працював увесь день. Кожен знав його, надто на ринку й на вокзалі, де він уже п'ятнадцятий рік носив мішки для торгівців городиною, і то не якісь торбинки, а величезні важкі лантухи. Там він тішився славою. В нього широкі, бахматі штани, такий самий піджак. Ці речі на ньому, але здається, ніби для нього вони безвартісні, не вони його опора, а сама земля, він прагне твердо й прямо стояти на ній і широко розставив ноги, немов вона от-от задвигтить під ним. Він звався П'єр.

Усі чекали П'єра. «Що ти на це скажеш, П'єре?» – запитував мало не кожен. П'єр почувавсь, а потім сів в узголів'ї своєї дружини і, здавалося, не впізнавав її, жінку, що не втомлювалась приводити на світ таку силу нових страждань, далі той П'єр немов сплакнув, скотилася сльозина, потім звівся на ноги. Його знову запитали про те саме. Я вже готував направного листа до шпиталю. «П'єре, замислися бодай на хвилинку!» – заклинали його всі навколишні. Бідолаха спробував, але знаком показав, що не виходить. Випроставсь і, заточуючись, пішов на кухню зі склянкою в руці. Навіщо чекати далі? Той чолов'яга міг вагатися аж до ранку, і присутні це добре усвідомили. Усвідомивши, стали розходитись.

А я втратив свою сотню франків, оце й усе! Та байдуже, однаково з цією повитухою я б ще мав чимало клопоту. Тут навіть сумнівів нема. З іншого боку, не міг же я, з такою втомою в тілі, виконувати вкрай складні маніпуляції перед усім тим набродом!

«Тим гірше! – сказав я собі. – Ходімо звідси! Зачекаймо до наступного разу! Відступімо! Даймо тій клятій природі спокій!»

Тільки-но я вийшов на сходовий майданчик, як усі ринули за мною, вибіг і нерішучий чоловік.

– Агов, докторе, – закричав він мені, – не йдіть!

– Що ж мені, по-вашому, робити? – запитав я. – Стривайте! Докторе, я проведу вас! Пане докторе, я благаю!..

– Гаразд, – погодивсь я і дозволив провести мене до самого низу. Отож ми спустилися. Промінаючи другий поверх, я таки зайшов до квартири попрощатися з родиною покійного хворого на рак. Чоловік теж зайшов до кімнати разом зі мною, потім ми вийшли. На вулиці він пристосувався до моєї ходи, нас обдало свіже нічне повітря. Ми надибали на собача, що завзятим довгим виттям відповідало на заводи решти місцевих псів. Завивало воно ревно й жалібно. Цуцик уже тямив, як треба вити, а невдовзі мав обернутись у справжнього собаку.

– Отакої, це Жовтеня, – упізнав чоловік собаку, зрадівши, що є нагода заговорити про інше. – Цього цуцика вигодували соскою доньки пральника з вулиці Гонесе й назвали його Жовтеням! Ви знаєте доньок пральника?

Так, тих дівчат я знав.

Поки ми йшли, він усе розказував, як можна вигодувати собак молоком і не йти при цьому на великі видатки. За його словами таки відчувався якийсь намір дійти певної думки з приводу власної дружини.

Біля порту ще працювала одна кав'яренька.

– Може, заїдемо, докторе? Я пригощаю..

Я не хотів його скривдити. «Ходімо, – відповів я. – Дві кави». Я знову скористався нагодою поговорити про його дружину. Тільки-но я став переконувати, чоловік споважнів, проте я й тут не спромігся схилити його до потрібної постанови. На шинквасі красувався пишний букет. У господаря Мартродена сьогодні був день народження. «Це мені діти подарували!» – одразу ж оголосив він нам. Тоді ми всі троє випили на його честь вермуту. Над шинквасом висів текст закону про пияцтво, а в рамці ще й диплом про освіту. Скоро лиш побачивши його, чоловікові заманулося, щоб господар неодмінно перелічив йому всі супрефектури департаменту Луарі-Шер, бо сам він колись їх вивчив і досі пам'ятав. Потім заявив, що на дипломі стоїть не господареве, а чиясь чуже прізвище, вони розсварилися, чоловік повернувся й сів біля мене. Сумніви охопили все його єство. Вони так точили його, що він навіть не помітив, як я пішов..

Чоловіка тієї жінки я вже ніколи не бачив. Ніколи. Я вкрай прикро переживав усе, що сталося тієї недільної днини, і до того ж був дуже втомлений.

На вулиці я й сотні метрів не пройшов, як раптом побачив Робінзона, що вертався з району, де стояв мій будинок, і ніс цілий оберемок коротких і довгих дощок. Дарма що ніч, я зразу впізнав його. Збентежившись несподіваною зустріччю, Робінзон намагавсь прошигнути, але я зупинив його.

– Ти ще не спиш? – запитав я.

– Атож! – відповів Робінзон. – Ходив на будівництво!

– А дошки тобі навіщо? Теж будуватимеш? Може, труну зіб'єш? Ти, мабуть, украв їх.

– Та ні, кролячу клітку...

– То тепер ти розводиш кролів?

– Ні, це для Анруїв.

– Анруїв? Хіба вони мають кролів?

– Атож, троє, і вони хочуть, щоб кролики жили на малому подвір'ї, знаєш, там, де їхня стара живе...

– То це ти поночі майструєш кролячі клітки? Дивний ти час собі обрав...

– Та це його жінці заманулося.

– Ну й забаганки! Навіщо їй ті кролі? Продаватиме? Чи, може, шапки пошиє?

– Знаєш, спитай її саму, як побачиш, а я працюю тому, що мені дають сотню франків.

А проте забаганка збивати серед ночі кролячі клітки й далі видавалася мені дивною. Я перепитав, але Робінзон заговорив про інше.

– А як ти потрапив до них? – запитав я знову. – Адже Анруїв ти не знав?

– Слухай, мене привела до них стара, ще тоді, як я здибався з нею в тебе на консультації... Стара, коли на неї найде, так дуже балакуча... Ти навіть не здогадуєшся... Вона ж нікуди не виходила... Тож ми з нею стали як приятелі, а потім я подружився й з ними... Бо, знаєш, є люди, яким я цікавий!

– Цього ти й не казав мені ніколи. Та якщо ти бував у них, то повинен знати: вони й далі хочуть запроторити стару до божевільні?

– Ні, казали, що не можуть.

Я відчував, що наша розмова вкрай прикра Робінзоніві, він не знав, як відкараскатись від мене. Та що дужче він прагнув уникнути моїх запитань, то палкіше я жадав про все дізнатися.

– Бачиш, життя – штука сувора, ти згоден? І в ньому треба вміти крутитися, так? – невпевнено тягнув Робінзон. Проте я знову повернув його до теми, надумавши не дати йому відкрутитись.

– Кажуть, ніби в Анруїв набагато більше грошей, ніж здається. А ти що мені скажеш, ти ж тепер ходиш до них?

– Атож, гроші, напевне, в них водяться, але, хай там як, їм дуже кортить позбутися старої!

Що ж, ховати правду Робінзон ніколи не вмів.

– Життя дедалі дорожчає, і тому вони хочуть спекатися її. Навіть сказали, ніби ти не хочеш засвідчити, що вона божевільна. Це правда?

І Іро ге, не вимагаючи відповіді, одразу запитав, де я був: – Ти ходив на виклик?

Я розповів йому трохи про okazію з тим чолов'ягою, що й досі, напевне, десь

вештається. Робінзон розреготавсь і водночас закашлявся. Кашель так перегнув його, що в темряві я майже не бачив його постаті, насилу добачаючи самі руки, які він підніс до рота і які в п'ятьмі скидалися на тремку велику білу квітку. Кашель не припинявся.

– Це все протяги! – вимовив він нарешті ледве чутно, коли ми дійшли до його дому. – Атож, у моїй квартирі самі протяги! Ще й блохи дошкуляють! А в тебе є блохи?

Блохи в мене були.

– Ще б пак, – була моя відповідь, – я набираюся їх від хворих.

– А тобі не здається, що хворі смердять сциклинами? – запитав він далі.

– Авжеж, іще й потом...

– А все-таки, – протяг він після роздумів, – сам я дуже б хотів працювати санітаром.

– Чому?

– Бачиш, дарма навіть казати, люди, якщо в них гаразд із здоров'ям, наганяють на тебе страх... Надто після війни... Я знаю, про що вони думають... Цього вони й самі не завжди усвідомлюють... А я от знаю... Коли вони здорові, то думають тільки про те, як занапастити тебе... А коли хворі, то тут і мови нема – боїшся їх менше... Тому я й кажу: коли вони здорові, від них можна сподіватися чого завгодно. Хіба не правда?

– Чистісінька правда! – мусив я кивнути головою. – А ти? Хіба не тому ти став лікарем? – знову запитав Робінзон. Думаючи над відповіддю, я збагнув, що Робінзон, напевне, має слухність. Аж тут у нього знову почався тяжкий напад кашлю.

– Ти, мабуть, ноги промочив, тиняючись ночами, тільки плеврит собі заробиш. Іди додому та ляж, – порадив я.

Невпинні напади кашлю вочевидь дратували Робінзона.

– Пусте, зате бабцю Анруй тепер неодмінно вхопить грип! – регочучи, закашляв Робінзон мені у вухо.

– Як це?

– Потім побачиш! – відповів Робінзон.

– Що вони там надумали?

– Про це я ще довго не зможу говорити... Колись сам побачиш...

– Робінзоне, ану викладай, це, певне, якесь паскудство, ти ж знаєш, я ніколи нічого не переказую.

Тепер Робінзонові раптом закортіло розповісти мені геть усе, щоб, либонь, одразу довести, що він не такий-то боягуз і невдаха, як здається.

– Кажи! – стиха підохочував я його. – Ти ж знаєш, я нікому не розкажу.

Адже Робінзонові, щоб признатись, було потрібне якесь виправдання.

– Щира правда, ти вмійш мовчати, – визнав Робінзон. – Що ж, як виказувати, то все, хотів, так слухай.

Тієї пори на бульварі Контюманс ми були геть самотні.

– Пам'ятаєш, – почав Робінзон, – оповідку про торговця морквою? Попервах я нічого ісінько не пригадував.

– Та ж ти знаєш її! – наполягав Робінзон. – Ти ж сам і розповів!

– А! Авжеж, – одразу пригадав я той випадок. – Залізничник з вулиці Брюмер? Що пішов красти кролів, і йому в яйця бахнула петарда?

– От бачиш, ти згадав, він пішов до зеленяра з Аржантейської набережної...

– Авжеж! Тепер я вже знаю. Ну й що? – запитав я, бо ще не бачив зв'язку між цією давньою пригодою і бабцею Анруй. Але Робінзон не забарився пояснити мені все до останку.

– Ти ще не розумієш?

– Ні, – відповів я, а наступної миті вже не зважувався розуміти...

– Довгенько ж до тебе доходить!

– Ти, здається, ступив на слизьке, – не стримав я докору. – Невже ти справді намірився вбити стару Анруй, аби догодити її невістці?

– Ох, знаєш, мені досить, що я змайструю клітку, як вони просять... Петарду вони й самі покладуть, як захочуть.

– Скільки вони дають тобі?

– Сотню франків за дошки, двісті п'ятдесят за роботу і ще тисячу – за саму оповідку. Й розумієш... це тільки початок... Ця історія, коли її добре подати, – не гірша від справжньої ренти! Ну, хлопче, тепер ти уявляєш?

Я й справді уявив, причому не дуже й здивувався. Все, що кажуть людям у таких випадках, аби відвернути їх від лихого задуму, завжди непереконливе. Хіба життя було до них ласкаве? До кого й до чого вони мають пройтися жалем? З якої речі? Задля своїх ближніх? А чи бачив хто коли-небудь, щоб хтось пішов у пекло і лишився там замість ближнього? Ніколи. Зате кожен бачив, як того ближнього туди пхають. Так-то.

Покликання вбивці, що раптом пробудилося в Робінзона, видалось мені, зрештою, навіть своєрідним поступом супроти того, що я досі спостерігав у решти людей, завжди наполовину лихих, наполовину добрих, – і завжди вони дратують тебе невизначеністю своїх уподобань та схильностей. Таки правда, йдучи за Робінзоном серед ночі аж туди, де ми опинилися тепер, я навчився розуміти світ. Але була й небезпека: закон. – Закон страшний, – зауважив я Робінзону. – Якщо тебе схоплять, ти зі своїм здоров'ям уже не відкритишся. Зогниєш у в'язниці. Твій організм не зможе опиратись.

– Тим гірше, – відповів він, – мене вже аж нудить від мого порядного ставлення до людей... Ти вже старий, але ще чекаєш своєї черги тішитись, а коли вона підходить... Це ще ого скільки терпцю, щоб її дочекатися! Одне слово, коли прийде, ти вже здох і тебе закопали. Чесні зусилля – це, як кажуть, ремесло недосвідчених. А втім, ти знаєш про це незгірше...

– Можливо. Але ж люди не заспокояться, кожен подивиться, чи нема тут підступу. А поліція, знаєш, уїдлива, Тут є свої «за» і «проти». Буде слідство.

– Хіба я заперечую? Але, розумієш, працювати так, як я тепер, не спати, кашляти, тягти ярмо, що його й віл би не потяг... Гірше, ніж тепер, мені не буде. Така моя думка. Гірше не буде.

Я не смів сказати йому, що він, по суті, має цілковиту слухність, бо боявся докорів, які міг би почути від нього згодом, якби його нова обладка провалилася.

Аби піднести мій дух, Робінзон назвав ще кілька поважних причин, які мали переконати, що не варто перейматися старою, бо, хай там як, їй однаково вже недовго жити на цьому світі, вона й так зажила. Він, зрештою, лише допоможе їй податися на той світ, більш нічого.

А проте, хоч як подивись, їхній замір був просто мерзенний. Робінзон уже узгодив з дітьми всі подробиці: оскільки тепер стара знову має звичку виходити, колись увечері її пошлють погодувати кролів... Петарда буде приладжена. Заряд шугоне їй просто в обличчя, тільки-но вона потягне за дверцята... Все станеться так, як тоді в зеленяра. У кварталі вже й так кажуть, що стара божевільна, цей випадок нікого не здивує... Адже її, мовляв, застерігали ніколи не ходити до кролів... А вона не послухалась... У такому віці вона напевне не виживе після того вибуху, її торохне просто по макітрі.

Дарма й заперечувати, я колись розповів Робінзону прецікаву бувальщину.

Ось і музика загучала на святі, полинувши ген далеко, музика, знайома змалку, що ніколи не замовкала, лунаючи там або там у закутках великого міста, в містечках і селах – усюди, де злидарі сідають спочити в кінці тижня, щоб придивитися до себе. «Це рай!» – кажуть їм, а потім грають їм музику – повсюди й кожної пори, – і заводить мелодія, перемелюючи люд, що цілий рік витанцьовував перед багатіями. Ця механічна музика лине від дерев'яних коників, автомобілів, що їх не мають злидарі, гірок, навіть близько не американських, помосту з борцем, який не має біцепсів і не з Марселя родом, від жінки, яка не має бороди, від чарівника, що рогоносець, органа, що не з золота, тиру з розбитими яйцями-мішенями. Це свято, яке забиває людям памороки наприкінці тижня.

І п'ють пиво без шумовиння, зате в хлопця, що продає його в якомусь гайочку, з пащі просто смердить! Серед здачі, яку він дає, трапляються дивні монети, такі дивні, що потім довгі тижні ніяк не надивишся на них, їх насилу щастить упхати комусь у руки, в крайньому разі їх кидають жебракам. Це ж свято. Треба веселитись, коли можеш, між голодом та в'язницею і приймати світ таким, який є. Поки маєш якесь становище, нема чого нарікати. Добре, що й це є. Ось «Тир народів», той самий, я знову біля нього, це ж Лола тоді його побачила, – скільки років сплинуло відтоді! – на алеях парку Сен-Клу. Все давно й не раз уже бачене, свято – гикавка радощів. Мабуть, бозна-відколи на великій алеї Сен-Клу гуляють люди... Відпочивають. Війна давно скінчилася. Цікаво, в тиру й досі той самий господар? Він таки повернувся з фронту? Мене цікавить усе. Я впізнав мішені, але тепер стріляють ще й по аеропланах. Це ж новина. Прогрес. Мода. Сцена весілля ще тут, і солдати, і Марія з корогвою. Зрештою, є все. Ба навіть предметів, по яких можна стріляти, сьогодні ще більше.

Проте людей набагато дужче принаджує автомобільний манеж, та новітня вигадка: там можна без упину імітувати аварії, страхітливі удари озиваються струсами голови та утроби. Туди без угаву сунуть галасуни й недоумки, влаштовують несамовиті зіткнення, безладно відскакують, скоцюрбившись у своїх шапликах, і нищать собі селезінку. Зупинити їх просто несила. Пощади вони не просять, бо ще ніколи не були такі щасливі. Дехто аж нетямиться з захвату. Навіщо їм ті катастрофи – їм би й смерть продавали за двадцять су, якби вони кидались на той трюк. О четвертій годині в самім осередку свята мала співати хорова капела. Але зібрати її – марна річ,

всюди повно кафе і підвальчиків, куди кортить забігти южному музиці та співакові. Завжди нема когось останнього. Його чекають. Потім ідуть шукати. Але поки чекали, всім закортіло пити, тож диви: зникають іще двоє. Все починається спочатку.

Свинячі м'ясива, густо приправлені, бо всюди літає курява, обертаються на моці, а тим, хто з'їв ці святі дари, допікає нестерпна спрага.

Люди чекають на феєрверки, щоб уже потім розійтися по домівках. Чекати – це теж частина свята. В темряві здригаються тисячі спорожнілих пляшок, щомиті озиваючись дзенькотом під столами. Соваються ноги – згідливо або всупереч. Уже не чути музики, кожен повивчав усі мелодії, не чути засапаних циліндричних двигунів позаду павільйонів, де оживає світ, який показують за два франки. Серце, коли трохи впитися втому, починає гупати в скронях. «Бух! Бух!» – б'ється воно по оксамиту, що обгорнув голову й заткав вуха. І серед цього чекання спалахують феєрверки. Нехай спалахують! Тепер рух внутрішній поєднується з рухом зовнішнім, розвіються всі думки, полинувши нарешті веселитися з зорями.

На святі не раз чути й плач, бо ж усюди діти, яких то там, то там незумисне придушуть між стільцями, і діти, яких привчають опиратися власним бажанням, відмовлятися від незмірної насолоди, що їй знову і знову пропонують дерев'яні карусельні коники. Свято – чудова нагода для формування характеру. Братися до такої роботи ніколи не рано. Малеча ще не знає, що за все треба платити. Дітлахи гадають, ніби дорослі за осяйними прилавками з власної доброти спонукають скористатися дивами, що їх вони нагромадили, порядкують ними й боронять їх із крикливими усмішками.

Діти ще не знають закону. Батько-мати ляпасами втовкмачують їм закон і боронять від насолод.

Але по-справжньому свято належить лише торгівлі, хоча цього зразу й не побачиш. Її веселощі починаються ввечері, коли всі невігласи-покупці, прибуткодайне бидло, вже пішли, коли плац замовкає і останній собака витрушує нарешті останню краплю сечі на китайський більярд. Тоді можна братися до рахунків. Це мить, коли торгівля, складаючи кожне су, звітує про свої спроможності і триумфи.

Того святкового недільного вечора служниця з Мартроденової кав'ярні, нарізаючи ковбасу, глибоко порізала собі руку.

В останні години цього самого вечора все навколо стало ясним і виразним, немов усі речі, вочевидь наситившись нерішучим тупцянням у межах їм визначеної долі, враз повиходили з сутіні й заговорили до мене. Але в такі хвилини треба не вірити ні світові, ні людям. Гадаєш, ніби вони щось скажуть тобі, а вони не кажуть нічого, і часто їх знову забирає ніч, поки ти спроможешся збагнути, про що вони говорили. Принаймні мій досвід переконає в цьому.

І, нарешті, того самого вечора в Мартроденовій кав'ярні я таки знову побачив Робінзона, саме тоді, як перев'язував служниці порізану руку. Я добре пам'ятаю всі подробиці. Неподалік від нас, збившись гуртами на лавках, вечеряли сонькуваті араби. Вони, здається, нітрохи не цікавилися тим, що діється навколо. Розмовляючи з Робінзоном, я стерігся нагадувати про нашу попередню вечірню розмову, коли я заскочив його з дошками. На рану служниці було дуже важко накласти шви, до того ж у тьмяній кав'ярні я погано бачив, що роблю.

Зосередженість заважала мені розмовляти. Тільки-но я скінчив, Робінзон затяг мене в глухий закуток і сам узявся розповідати, що все підготував, чекати вже недовго. Такі признання прикро збентежили мене, я міг би обійтися й без них.

– Що недовго?

– Таж ти знаєш...

– Знову те саме?

– Угадай, скільки вони дають мені тепер? Мені не хотілося вгадувати.

– Десять тисяч! Тільки за те, щоб я мовчав. – Нівроку!

– Тепер я вже ніколи не знатиму нестатків, – додав Робінзон, – мені все життя не вистачало десяти тисяч франків! Десять тисяч франків для початку – ого! Розумієш? Правду кажучи, я ніколи не мав пристойної роботи, але як є десять тисяч!

Він, певне, уже шантажує їх...

Робінзон дав мені змогу самому уявити, що можна здійснити і зробити з тими десятьма тисячами франків... Він дав мені час подумати, а сам випроставсь у сутінках під стіною. Йому неначе світ піднявся угору. Десять тисяч!

Але, міркуючи про Робінзонів задум, я ще й запитував себе, чи не йду і я на якийсь ризик, чи не стаю я певною мірою спільником, не показавши зразу, що не схвалюю його наміру. Я мав би навіть заявити до поліції. Щодо людської моралі, то, звичайно, мені начхати на неї, хай іде собі к чорту. Зрештою, кожен ставиться до неї так само, то ж чи моя тут провина? Проте завжди трапляються якісь несподівані okazji, фортелі, що їх викидає правосуддя в мить злочину, і то тільки задля розваги тих паршивців порядних громадян... Тоді не знаєш, як викрутитись. Це все я вже бачив. Лихо всюди однакове, але краще лихо без галасу, ніж лихо, яке виставляють на газетних шпальтах.

Кінець кінцем я був і заінтригований і отруєний водночас. Коли я дійшов аж до такого, мені знову забракло сміливості йти до справжньої суті речей. Тепер, зайшовши в ніч, треба розплющити очі, а я щосили намагався їх заплющити. Та Робінзон, здається, дбав, щоб я бачив усе, збагнув кожну подробицю.

Аби трохи змінити тему розмови, я, й далі не виказуючи незгоди, заговорив про жінок. Робінзон начебто й не любив їх.

– Знаєш, – сказав він, – я чудово обходжуся без жінок з їхніми м'якенькими задами, жирними стегнами, губами, що стулені як серце, й пузяками, де завжди щось ворухиться – як не дитина, то якась болячка. Хіба їхніх усмішок вистачить на оплату мого кутка! Хіба я кажу неправду? Навіть якби в моїй норі завелась якась жінка і щомісяця п'ятнадцятого числа я виставляв її сідниці домовласникові, він однаково не зменшив би мого комірного!

Свою незалежність Робінзон завжди боронив із хворобливою ревністю. Він сам признавався в цьому. Але Мартроденові вже набридла наша «інтимна розмова».

– Робінзоне, склянки! – звелів він. – Невже я їх митиму? Робінзон миттю підскочив.

– Бачиш, – пояснив він мені, – я знайшов собі додаткову роботу!

Таки той день був святковий. Мартроденові ніяк не щастило підрахувати виторг, і він страшенно дратувався. Араби вже пішли, крім двох, що й далі дрімали, прихилившись до дверей.

– Чого вони тут чекають?

– Служниці! – відрубав Мартроден.

– Як справи, гаразд? – запитав я, аби не мовчати.

– Так собі... Але доводиться важенько! Бачите, докторе, цей клопоть землі я придбав перед кризою за шістдесят тисяч франків готівкою. Тож треба, щоб я міг узяти з нього принаймні двісті тисяч... Ви хоч уявляєте? Клієнтів у мене багатенько, але здебільшого то араби. А вони нічого не п'ють. Ще не звикли. Якби ж тут були поляки! Поляки, докторе, як п'ють... Раніше я жив у Арденнах і до мене ходили поляки, що працювали біля печей, де покривали емаллю, – тепер ви розумієте, га? Як вони, бідолахи, парились коло печей! А нам тільки цього й треба! Спраги! І в суботу вони спускали ввесь свій заробіток... Хай йому біс, яка була робота! В них не лишалося ні шеляга! Шурх!.. А от арабів випивка не цікавить, їм радше кортить злягатися, їхня віра, здається, забороняє пити, зате злягатись не заборонено.

Мартроден зневажав арабів:

– Негідники, вони, мабуть, і з моєю служницею!.. Хіба не придурки? До такого додуматись, га? Докторе, я питаю вас!

Мартроден підніс руки і куцими пучками притис серозні мішечки, що висіли в нього під очима.

– Як ваші нирки? – запитав я, побачивши той рух. Я консультував його з приводу ниркової хвороби. – Ви хоч солі більше не їсте?

– Докторе, в сечі знову альбумін! Позавчора я робив аналіз в аптекаря... Ох, байдуже, від чого здихати, від альбуміну чи кат його зна чого, але мені вже нестерпна моя робота, тут мізерні прибутки!

Служниця прибрала посуд, але її пов'язка так засмальцювалася, що годилося пов'язати нову. Служниця дала мені п'ять франків. Я не хотів брати, але вона наполягала, щоб я неодмінно взяв. Звали її Северин.

– Северин, ти обтяла собі коси? – зауважив я.

– Таж треба! Така мода! – відповіла вона. – Крім того, на такій кухні, як ця, довгі коси набираються всякого смороду.

– Твій зад смердить набагато гірше! – озвався Мартроден, наші балачки не давали йому зосередитись на рахунках. – Але ж це не заважає твоїм клієнтам...

– Ну то й нехай, однак це вже інше, – розсердилася Северин. – Кожна частина тіла має свої запахи... А вам, пане, сказати, чим тхне від вас? Який запах притаманний не якійсь частині, а всьому вашому тілу?

Северин справді розгнівалася, і Мартроден, щоб вона замовкла, бурмочучи, знов узявся до своїх гидезних рахунків.

Северин з набряклими від роботи ногами не могла скинути капці, не могла й перевзутись, тож загорнула туфлі, щоб узяти їх додому.

– Я й спати в них ляжу! – зрештою вигукнула вона.

– Іди вимкни світло всередині! – знову крикнув на неї Мартроден. – Не тобі ж платити за електрику!

– Ох, як я висплюся! – аж застогнала Северин, потягуючись.

Мартроден ніяк не міг усе порахувати. Щоб краще працювалося, скинув фартук, а потім і жилетку. Здавалося, ніби для нього ті підрахунки – тяжка кара. З невидимих глибин кав'ярні долинав брязкіт тарілок, там порався Робінзон і ще один мийник. Мартроден

виводив великі дитячі цифри синім олівцем, що аж тріщав у його товстих пучках убивці.

Служниця заснула перед нами, відхилившись на бильце. Вряди-годи на якусь мить очунювала. «Ох, ніженьки, мої ніженьки!» – приказувала вона і знову засинала. Мартроден криком заходився її будити.

– Гей, Северин! Іди виводь надвір тих арабів! Вони мені вже до живого допекли! Хай йому біс, забирайтеся! Вже пізно.

Араби, здається, взагалі нікуди не поспішали, дарма що пізно. Северин нарешті прокинулася:

– Ай справді, вже треба йти! – погодилась вона. – Дякую, хазяїне! – Й підійшла до арабів, ті розплатилися з нею. – Цього вечора я заберу їх обох, – пояснила, відходячи, Северин, – бо наступної неділі не зможу, поїду в Ашер до свого хлопчика. В ту суботу в моєї годувальниці вихідний.

Араби підвелися й пішли за нею. Як на мене, вони нітрохи не образились. Северин, проте, від утоми дивилася на них трохи скрива.

– А я не така, як хазяїн, араби мені до вподоби! Не такі брутальні, як поляки, але ж які безсоромні... Шкода й мови, ох які безсоромні... Зрештою, хай роблять, що хочуть, гадаю, це не завадить мені спати! Ходімо! – гукнула вона їх. – Уперед, мої хлопчики!

Усі троє вийшли, Северин трохи попереду. Вони пішли охололим засміченим після свята майданом, ми бачили, як останній газовий ліхтар на мить висвітив, побіливши, три постаті, потім їх поглинула ніч. Ще чулися їхні голоси, згодом усе затихло.

Я теж вийшов з кав'ярні, навіть не попрощавшись із Робінзоном. Господар назичив мені всіляких гараздів. По бульвару походжав поліцей, проходячи, сколихував тишу. Від цього то там, то там підскакував крамар, що допався до рахунків, мов пес до кістки. Якась родина, що вийшла на прогулянку, зайняла всю вулицю, галасуючи на розі майдану Жана Жореса, вже ніхто нікуди не йшов, родина завагалася перед завулком, мов рибальська флотилія під подихом зустрічного вітру. Батько шпортався від тротуару до тротуару й раз по раз зупинявся і сцяв.

Ніч увійшла в своє царство.

Пригадую ще один вечір з тієї пори, який запам'ятався своїми подіями. Спершу, невдовзі після вечері, я почув гримотіння заліза, хтось зачепив сміттєвий бачок. На наших сходах їх, бувало, просто перекидали. Потім хтось жалібно застогнав, жінка. Я прочинив двері на сходи, але не ворухивсь.

Якби я з'явився сам у мить нещасного випадку, мене б, можливо, вважали лише за сусіду й моя медична допомога не мала б винагороди. Якщо справді потрібен лікар, їм треба тільки покликати мене згідно з правилами, і тоді я одержу двадцять франків. Злидні старанно й безжально випікали альтруїзм, за найдобріші наміри чекала найжорстокіша кара. Отож я чекав, поки прийдуть і подзвонять у мої двері, але ніхто не йшов. Очевидячки ошаддили.

Аж тут, коли я вже перестав сподіватися, перед дверима показалася дівчинка, що намагалась прочитати прізвища під дзвониками... Так, вона справді прийшла до мене, її послала пані Анруй.

– Хто там захворів? – запитав я.

– У них поранився один добродій...

– Добродій? – спершу я подумав про господаря. – Пан Анруй?

– Ні, один їхній приятель...

– А ти його знаєш?

– Ні. Я його ніколи не бачила.

На вулиці було холодно, я поспішав, дівчинка мусила підбігати.

– Як це сталося?

– Я нічого не знаю.

Ми йшли вздовж іще одного невеличкого парку, відгородженого клаптика колишнього лісу, куди вночі приходили спочити між деревами довгі лагідні та повільні зимові тумани. Проминули вулички й завулки. Ще кілька хвилин – і ми перед будинком. Дівчинка попрощалась, боялася знову туди заходити. Невістка Анруй чекала мене на критому ґанку. Її гасового ліхтаря гойдало вітром.

– Сюди, докторе, сюди! – закричала вона.

– Ваш чоловік поранився? – одразу запитав я.

– Та ж до хати зайдіть! – гримнула вона раптом, не давши мені часу замислитись. Я зайшов і віч-у-віч зіткнувся з бабцею, що вже в коридорі стала заводити й нападатися на мене. Лайка за лайкою.

– Ох, паскуди! Ох, бандити! Докторе! Вони хотіли мене вбити! Отже, задум не вдався.

– Убити? – запитав я, прикинувшись приголомшеним. – З якої речі?

– Бо ж я не хотіла помирати так скоро, як їм хочеться, більш нічого! Господи! Звичайно ж, я не хотіла вмирати!

– Мамо! Мамо! – урвала її невістка. – Ви з глузду з'їхали! Мамо, що за страхіття ви верзете!

– Я верзу? Ох, негіднице, яка ж ти безсоромна! Я з'їхала з глузду? Та в мене ще досить глузду, щоб усіх вас повісити! Я вже казала вам про це!

Я перебив:

– Хто ж поранений? Де він?

– Зараз побачите! – відрубала стара. – Він нагорі, лежить, убивця, на її ліжку. Він, сучко, таки добре загидив твоє ліжко! Закаляв тобі постіль своєю мерзенною кров'ю! Не моєю! Та його кров гірша за помиї! Ти її ніколи не відмиєш! Кажу тобі, кров убивці просмердить усе на довгі роки! Ох, дехто ходить до театру, щоб розважитись! Присягаюся, той театр отут! Нагорі! Справжнісінький театр! Такого й шукати годі! Пильнуйте свого місця! Чимдуж піднімайтеся! Бо та гнида ще здохне, поки ви доповзете! Тоді нічого й не побачите!

Невістка боялася, що стару почують з вулиці, й на митах намагалася її зацитькати. Незважаючи на прикру ситуацію, невістка здавалася не дуже й збентежена, лише невдоволена, що сподіялось усе не так, як слід. Від свого задуму вона не

відступила. Ба більше, була абсолютно певна, що чинила слушно.

– Докторе, ви тільки послушайте! Хіба можна слухати отаке? Я завжди намагалась, щоб їй, навпаки, жилось якнайвигідніше! Хіба ви цього не знаєте? Я ж їй увесь час пропонувала піти до притулку черниць...

Для старої це вже було занадто – ще раз почути про черниць.

– Ото рай!.. Еге ж, сучко, ви всі хотіли спровадити мене саме туди! Ох, бандитко! Для цього ти й твій чоловік привели сюди того паскуду, що лежить тепер нагорі! Атож, аби вбити, а не послати до черниць! Ну, його задум не вдався, – хіба це не показує, що вам усім не стачило кебети? Йдіть, докторе, йдіть погляньте, як там тепер отой мерзотник, що все сам собі заподіяв! Сподіваймося, він от-от гіг'не! Йдіть нагору, докторе! Йдіть погляньте, поки є час!

Якщо невістка не видавалася пригніченою, стара й поготів. Вона, звісно, мало не стала жертвою замаху, проте не була така обурена, як намагалась показати. Стара пані Анруй прикидалася. Невдалий замах немов покріпив її, відірвав од тієї похмурої могили, де вона стільки років усамітнювалась у закутку хирного саду. Дійшовши похилих літ, вона раптом цупко вчепилася за життя. Нестримно тішилася своєю перемогою, знаючи, що відтепер матиме пречудову нагоду випікати очі своїй немилосердій невістці. Тепер невістка в її руках. Стара хотіла, щоб я неодмінно знав кожну подробицю цього недолугого замаху, знав, як усе відбулося.

– А знаєте, – додала вона, знову звертаючись до мене тим самим екзальтованим тоном, – це ж у вас я здибала того вбивцю, таки ж у вас, пане докторе... І не вірила йому з самого початку! И стереглася його! Знаєте, що він одразу мені запропонував? – Стара обернулася до невістки: – Здерти з тебе, моя доню, шкуру! З тебе, сучко! Причому багато й не просив! Це щирісінька правда! Він пропонує те саме усім! Таж ясно! Тож бачиш, негіднице: я знала, яке ремесло в твого наймита! Я все вже розвідала! Він зветься Робінзон! Хіба не таке його ім'я? Скажи, хіба не так його звати? Скоро лиш побачила, що він змовляється з вами, я відразу запідозрила... й доречно! Якби його не стереглася, де б я була тепер?

Стара знову і знову переказувала, як усе сталося. Коли Робінзон прив'язував петарду до дверцят, скочив кріль, що сидів у клітці. А стара тим часом дивилась на Робінзона зі своєї халупи, «бачила, мов на сцені», казала вона. Робінзон саме готував ту гидоту, і петарда з усім шротом вибухнула йому просто в обличчя, вдарила в самі очі. «Коли готуєш убивство, сумління ніколи не буває спокійне. Хоч-не-хоч, а рука затремтить!» – виснувала стара.

Отож провал стався через звичайну незграбність.

– Це їх, теперішніх людей, такими поробили! Безперечно! їх привчили до такого! – наполягала стара. – Тепер, щоб їсти, їм треба вбивати одне одного! Самих крадіжок уже замало! Треба вбивати, та й то – старих бабів! Де це чувано?... Ви тепер по шию в паскудстві! А той уже сліпий! Він довіку сидітиме вам на шиї! Тож тепер матимете доста часу, аби вкупі навчатися мерзоти!

Невістка мов води в рот набрала, але, напевне, вже змінила свій план, щоб якось викрутитись. Ця падлюка свого не попустить. Поки ми з нею думали кожне про своє, стара заходилася шукати по кімнатах свого сина.

– Ай справді, докторе, я маю ще й сина! Та де він подівся? Що він іще мудрує?

У коридорі бабця аж трусилася від нестримних веселощів.

Коли стара людина так голосно регоче, зразу з'являється думка: божевільна, до чого вона докотиться? Бабця конче хотіла знайти свого сина. Той урятувався – втік на

вулицю. «Гаразд, нехай ховається, й дай, Боже, йому довгого віку! Він однаково далеко не втече – муситиме повернутись до отого, що нагорі, з повибиваними очима! Все життя годуватиме його! Бо петарда бухнула йому просто в пику! Я сама бачила! Отак: бух! Я бачила! Присягаюся, кріль тут ні до чого! О Господи! Докторе, де мій син, де він? Ви не бачили його? А ця теж послідуша негідниця, завжди така лиха, що годі їй знайти рівню, але тепер уся гидота стеменно вилізла з її паскудної натури! Ох, скільки потрібно часу, щоб нарешті вилізло геть усе з такої страшної натури, як її! Там – сама гниль! Так-то, докторе, дарма й заперечувати! Тільки пильнуй, щоб не проґавити!» Стара ще тішилась. Крім того, хотіла мене вразити, показати, хто тут тепер верховодить, принизити, зрештою повалити нас усіх одним ударом.

Стара вхопилася за вигідну роль і аж тремтіла від збудження і щастя. Людина щаслива, поки спроможна грати бодай яку-небудь роль. Бабці Анруї давно остогидло бути старою плаксійкою, хоча саме це ампула їй накидали двадцять років, Вона цупко вхопилася за роль, яка випала їй так несподівано, збуривши все її ество. Бути старим – це означає не мати жодної активної ролі, погрузнути в пісному неробстві, коли вже нічого не чекаєш, окрім смерті. До старої разом із палкою роллю, що дісталася їй як винагорода, раптом повернувся смак до життя. Зненацька зовсім перехотілося вмирати. Бажання вижити, самоствердитись осявало її радістю. Млявість відступила, в горнилі життєвої драми забуяв справжній вогонь.

Стара зігрілась і вже не хотіла втратити цього нового вогню, боялася втратити нас. А скільки років навіть не вірила в таку можливість. Була вже змирилася з думкою, що доведеться сконати в закутку хирного саду, аж раптом грозова хмара суворой реальності окропила її живлющим теплим дощиком.

– То моя смерть! – горлала тепер бабця Анруї. – Я хочу побачити свою смерть! Ти мене чуєш? І я маю очі, щоб бачити! Чуєш? Я ще маю очі! Я хочу роздивитися її!

Стара нітрохи не збиралась умирати. Ясно: вона більше не вірила в свою смерть.

Кожен знає, що такі ситуації завжди важко владнати і владнання обходиться дуже дорого. Попервах ми навіть не знали, що робити з Робінзоном. Покласти до лікарні? Це вочевидь породило б тисячі пліток і балачок. Завезти додому? Про це не годилось навіть думати, досить тільки глянути на його обличчя. Хоч-не-хоч Анруї мусили залишити його в себе.

А Робінзон, лежачи в них у горішній кімнаті, трусився від страху на саму тільки думку, що його виставлять за двері й притягнуть до відповідальності. Нема нічого дивного. Це була одна з тих приключок, про які нікому не можна розповісти всієї правди. Віконниці в кімнаті завжди були зачинені, але сусіди стали частіше, ніж звичайно, ходити вулицею, аби подивитись на віконниці й поцікавитися здоров'ям пораненого. їм розповідали всілякі вигадки, щоб вони відчепились. Але як погамувати їхню цікавість? Як заткнути людям рота? Бо до почутого кожен додавав щось своє. Як уникнути їхніх здогадів?

На щастя, Робінзон тоді ще не мав жодних серйозних скарг, а це вже неабияк. Щодо його обличчя я полегшено відітхнув. Жодної інфекції, дарма що рвані ранки були дуже забруднені, рогівка вкрита численними рубцями, крізь які світло проходило вкрай погано, якщо проходило взагалі.

Згодом ми б добрали спосіб бодай трохи відновити зір, якщо там буде що відновлювати. Поки що годилось мершій підлатати Робінзонове обличчя й будь-що не дати старій виказати нас своїми клятими наріканнями перед сусідами. Якби ми навіть пустили чутку, ніби стара збожеволіла, то й це не зарадило б нам.

А якби раптом утрутилась поліція, то невідомо, куди це затягло б нас. Не давати

старій Анруї зчиняти бучу на своєму тісному подвір'ї стало тепер для нас найпершим завданням. Ми всі по черзі намагались угамувати бабцю. Не можна було показувати, ніби ми її силуємо, але й лагідність не ставала в пригоді. Стара прагнула помститись і сама шантажувала нас.

Я приходив оглянути Робінзона принаймні двічі на день. Зачувши, як піднімаюся сходами, він, перев'язаний, одразу починав стогнати. Робінзон справді страждав, але не так тяжко, як намагався зобразити. Має від чого впадати в розпач, думав я, надто коли остаточно збагне, що з очима. Я досить ухильно відповідав на його запитання. Повіки йому дуже пекли, й він сподівався, ніби нічого не бачить саме через той пекучий біль.

Анруї ревно доглядали Робінзона, виконуючи всі мої вказівки, тож я не мав жодних нарікань.

Про замах ми вже не говорили. Про те, що буде далі, й поготів. Коли я ввечері йшов додому, Анруї так пильно презиралися, що в мене складалось враження, ніби неминуче настане мить, коли вони таки перегризуть одне одному горлянки. Як добре поміркувати, такий кінець видавався логічним. Які були ночі в тім будинку, я навіть не намагався собі уявити. Проте вранці знову дибав до них, і всі речі та люди були такі самі, як і вчора. Разом з пані Анруї ми мінjali марганцеву пов'язку й для певности трохи прочинjali віконниці. Щоразу марно. Робінзон навіть не помічав, що в хаті повиднішало...

Отак світло обернулося ніччю, незмірно грізною та мовчазною. Господар щоранку зустрів мене кількома суто селянськими словами. «Ага, ось і доктор! А в нас тут приморозок, мабуть, уже останній!» – зауважував він, підносячи очі догори в маленькому перистилі. Немов погода щось для нас важила. Його дружина намагалась іще раз уласкавити свекруху крізь забарикадовані зсередини двері, але всі спроби ще дужче дратували стару.

Лежачи в бинтах, Робінзон розповів мені про своє дитинство й молодість. Коли йому виповнилось одинадцять років, батько-мати віддали сина в науку до однієї з найдорожчих взуттєвих крамниць. Одного разу, як розносив закупи, клієнтка запропонувала йому втіху, якої він доти навіть уявити не міг. Відтак уже не повернувся до хазяїна – такою огидною видалася власна поведінка. Справді, злягання з клієнткою в ті часи ще було непростим злочином. Надто велике враження справила на юного Робінзона муслінова сорочка клієнтки. Шелестка дама в покоях, де повно подушок і порт'єр з китицями, пахка рожева плоть – це все назавжди стало джерелом нескінченних розпачливих порівнянь.

Потім було ще чимало іншого. Робінзон побачив різні материки і всесвітне побойовище, проте ніколи остаточно не позбувся отого одкровення. І його тішило вертатися думкою до давньої події, розповідати про цю, так би мовити, мить, пережиту в юності.

– Коли в тебе очі отак заплющені, мимоволі замислюєшся, – мовив він. – Усе пливе... В макітрі мов кіно тобі крутять...

Тоді я не зважився сказати, що те кіно йому ще остогидне. Оскільки всі думки ведуть до смерті, колись настане мить, коли в своєму кіно він нічого не бачитиме, крім неї й себе.

Поряд із будинком Анруїв тепер стугонів заводик, і через нього все в будинку тремтіло зранку до вечора. Оподалік виникли й інші підприємства, там усякчас, навіть уночі, щось гуркотіло та бахкало.

– Коли наша хатинка завалиться, нової вже ніхто не поставить! – жартував із цього приводу Анруї, трохи, щоправда, непокоячись. – А вона кінець кінцем таки

завалиться!

І справді, зі стелі на підлогу без упину сівся порох і шматочки тиньку. Архітектор марно запевняв їх, що нема чого боятися, тільки-но перестанеш слухати світ, як почуєшся немов на кораблі, що пливе від одного страху до іншого. Пасажири, відгородившись од світу, давно вже снують задуми, ще печальніші за життя, на всьому ощадять, а згодом починають боятися і дня, й ночі.

Після сніданку до кімнати заходила молодша пані Анруй і, як я їй радив, читала щось Робінзоніві. Минали дні. Оповідь про дивовижну клієнтку, яка дісталася йому в роки учнівства, Робінзон переповів і господині, тож його пригода стала зрештою загальною забавою для всіх мешканців будинку. Отак скінчилися наші таємниці, відколи їх витягли на люди. І в нас самих, і на землі, і, напевне, на небі страшно тільки те, що досі не висловлене. Ми матимемо спокій тільки тоді, коли все буде сказане, враз і довіку, бо тоді нарешті запанує тиша і ми вже не боїтимось мовчати. Так буде.

Кілька тижнів, поки витікав гній з повік, мені щастило всілякими пустими балачками відвертати Робінзона від думок про очі й про майбутнє. То я казав, що вікно зачинене, шли насправді воно було відчинене навстіж, то пояснював, що надворі сутінки.

Проте одного дня, коли я відвернувся, Робінзон устав і підійшов аж до вікна, щоб пересвідчитися самому, і, заки я зміг йому перешкодити, здер пов'язки з очей. Добру хвилину вагався. Торкнувся правої, потім лівої лутки вікна й не хотів спершу вірити, хоча потім був усе-таки змушений повірити. Адже треба повірити.

– Бардаю! – заволав він тоді біля мене. – Бардаю! Воно відчинене! Ти чуєш, вікно відчинене!

Я не знав, що йому на те відповісти, і стояв поруч, мов дурень. Робінзон простяг обидві руки у вікно, на свіже повітря. Очевидячки, нічого не бачив, зате відчував повітря. Тоді скількимога витяг руки в ніч перед собою, немов намагаючись сягнути її краю. Він не хотів вірити в те, що навколо нього тільки ніч. Я вклав його в ліжко, знову заспокоював, але Робінзон уже нітрохи мені не вірив. Робінзон плакав. Він теж дійшов до самого краю. Йому вже нічого не можна було сказати. Як доходиш краю того, що може з тобою статися, настає мить, коли виявляєшся цілковито самотнім. Ти прийшов на край світу. Вже не озивається навіть твоє страждання, і тоді треба повернутися назад, до людей, байдуже яких. У такі хвилини це не важко, бо навіть щоб плакати, потрібно повернутися туди, де все починається, треба прийти до людей.

– Ну, що вирішили робити, як йому стане краще? – спитав я невістку Анруй, коли після тієї сцени ми пішли на кухню: господарі того ранку запросили мене поснідати разом з ними. Власне, вони самі не знали до ладу, як вийти з цієї ситуації. Вартість пансіону, за який треба було б платити, жажала їх, надто пані Анруй, ліпше за чоловіка обізнану, скільки коштує утримання каліки в притулку. Кілька разів вона вже навіть зверталася до добродійних організацій. Мені про ці заходи вона, звісно, нічого не казала.

Якось увечері Робінзон будь-що намагавсь потримати мене біля себе довше. Він ненастанно щось розповідав і розповідав, розводивсь про речі, відомі нам обом, про спільні подорожі, навіть про те, чого досі ніколи не зважувався згадувати. Або на що раніше завжди бракло часу. Робінзон на мить відцурався життя, і тоді світ, який він обійшов, приплив до нього з усіма своїми скаргами, добротою, лахміттям, покинутими друзями і строкатою мішаниною пережитих почуттів; він вітав їх у своїй

безокій голові.

– Я хочу накласти на себе руки! – попередив мене Робінзон, коли страждання видались йому завеликими. А потім таки спромігся пронести їх трохи далі, немов тягар, заважкий для нього й геть непотрібний, проніс дорогою, де не здибав нікого, кому міг би про них розповісти, такі-бо вони величезні і всеохопні. Та він і не зміг би розповісти про свої страждання: осягнути їх власним розумом йому було несила.

Я знав: удачею Робінзон – боягуз, це знав і він сам і завжди сподівався, що його врятують від правди, а проте я все ж почав запитувати себе, чи є десь люди, котрих можна назвати справжніми боягузами... Кажуть, ніби для кожного завжди можна знайти те, за що він ладен умерти, і то без зволікань та нарікань. От тільки не завжди трапляється нагода померти з радістю, – нагода, яка сподобалася б кожному. Й тоді людина помирає, як може і як-небудь... На землі з'являється ще хтось із обличчям йолопа, ще один боягуз, що без усякої причини боїться цілого світу, ото й усе. Це тільки машкара боягузтва.

Робінзон не був ладен померти, скориставшись нагодою, яка йому трапилась. Якби вона трапилась за трохи інших обставин, то, можливо, дужче припала б йому до смаку.

Смерть, зрештою, трохи скидається на шлюб.

Така смерть Робінзону не подобалася зовсім, ото ж... Шкода й слів. Треба було, щоб він змирився зі своїм упослідженням і болем. А поки що Робінзон увесь час із неабияким завзяттям найнегіднішим чином загіджував собі душу власним нещастям і розпачем. Згодом він упорядкує своє лихо й тоді розпочне справді нове життя. Повинен розпочати.

– Хоч вір, хоч не вір, – якимось озвався Робінзон після вечері, зшиваючи до купи клапти спогадів, – а знай: дарма що я ніколи не мав великих здібностей до мов, наприкінці свого перебування в Детройті я вже міг трохи розмовляти англійською... А тепер мало не все забув, усе, крім одного... Власне, двох слів. Вони завжди спадають мені на гадку, відколи сталося нещастя з моїми очима: *Gentlemen first!* Оце майже все, що я тепер можу сказати англійською, навіть не знаю чому... А правда, їх запам'ятати дуже легко: *Gentlemen first!*

Аби бодай трохи розвіяти його невеселі думки, ми задля розваги стали розмовляти англійською. Й частенько, недоречно й без усякого приводу повторювали: «*Gentlemen first!*» То був жарт, тільки нам зрозумілий. Зрештою ми навчили цих слів і самого Анруя, який часом забігав до нас.

Ворушачи спогади, ми запитували себе, що з того всього могло зостатися й досі. З того, що знали обидва. Уявляли собі, як там ся має Моллі, наша люба Моллі... Натомість Лолу я волів би забути, але кінець кінцем хотілося почути геть про всіх, навіть про Мюзін, так само як і покохатися з нею... Певне, Мюзін тепер десь у Парижі, недалеко від нас, власне, поруч... Але щоб почути щось про неї, я мав би спорядити мало не справжню експедицію...

Ці постаті я вирізняв, а скільки було ще людей, чиї імена, звички, адреси вже давно забуто, а їхні усмішки після стількох важких років намагань не здохнути з голоду зіпсувалися, мов залежаний сир, скривившись у розпачливі гримаси... Спогади теж мають вік. Коли їх полишити плісняві, вони перетворюються на огидні примари, з яких аж скапує егоїзм, марнославство, брехня... Спогади зогнивають, мов яблука. Тож ми з Робінзоном говорили про нашу молодість, тішились і втішались нею. Й не вірили, що вона минула.

До речі, я давненько не навідував матері. Візити до неї аж ніяк не зміцнювали моєї нервової системи. Моя мати ще більша за мене песимістка... Завжди сидить у своїй крамничці й без упину нагромаджує навколо себе розчарування, яких зазнала впродовж

незліченних своїх років... Коли я приходжу, розповідає десь отаке: «Знаєш, тітка Гортензія вже два місяці як померла в Кутансі... Ти, може, б з'їздив туди? А Клемантен, – пам'ятаєш Клемантена? Натирача паркету, що грався з тобою, коли ти був малям? Так-от, його підібрали позавчора на Абукірській вулиці. Він не їв три дні».

Про своє дитинство Робінзон не тямив розповісти, бо було воно дуже невеселе, а пригода з клієнткою остаточно зневірила його. Вдома були тільки страхіття й сморід, віники, відра, ляпаса... Пан Анруй теж нічого не міг розповісти про свою молодість аж до військової служби, зате з тієї пори в нього збереглося фото, де він знятий трохи напідпитку, те фото й тепер стояло на дзеркальній шафі.

Коли Анруй зійшов униз, Робінзон поділився своїм неспокоєм. Тепер він уже ніколи не отримає обіцяних Анруями десяти тисяч франків...

– Справді, не дуже на них покладайся! – сказав я йому. Краще було заздалегідь підготувати його до ще одного розчарування.

Шротинки від петарди одна по одній впливали з Робінзонових ран, я не раз вибирав їх, інколи кілька разів на день. Робінзонові було дуже боляче, коли я колупався в його повіках.

Ми марно вдавались до засторог: серед сусідів однаково поширились найрізноманітніші чутки. Робінзон, на щастя, про них не здогадувався, інакше б захворів ще тяжче. Дарма й казати, нас зусебіч обступали підозри. Пані Анруй у м'яких пантофлях нечутно ходила по хаті, і на її допомогу ми не розраховували.

Ми запливали між рифи, й тепер досить було найменшої хвилі, щоб зазнати кораблетрощі. Тоді б усе луснуло, розкололося, розбилось на тріски. Робінзон, бабця, петарда, криль, очі, дивак-син, невістка-вбивця – це все нараз серед наших гидот і сорому виперло б перед очі людців, що аж тремтіли з цікавості. Ні, я не мав чим пишатися, хоча не скоїв нічого, що можна назвати злочином. И однак почувався винним. Надто я завинив тим, що, по суті, бажав, аби той стан тривав і далі. Я навіть не бачив нічого непристойного в тому, що ми всім гуртом чимраз глибше занурюємось у ніч.

А втім, навіщо й бажати, занурення відбувалося само собою, й то неабияк швидко!

Багатіям нема потреби вбивати самим, щоб напихати собі пельку. Вони, мовляв, дають людям роботу. Багатії самі, власноруч, зла не чинять. Вони платять. Люди роблять усе, щоб їм сподобатись, і весь світ задоволений. Якщо в багатіїв гарні дружини, у злидарів бридкі. Це наслідок розвитку, що тривав не одне сторіччя, вже не кажучи за вбрання. Гарненькі штучки, випечені й вимиті. Відколи зародилося життя, завжди та сама ситуація.

Щодо решти – марні їхні зусилля, вони сповзають, пускаються берега, тонуть в алкоголі, що консервує і живих, і мертвих, нікуди не дістаються. Це доведено. Скільки сторіч ми дивимось, як перед нашими очима народжується, страждає і дохне худоба, і їй ніколи не заманеться чогось незвичайного, вона знову і знову стає на пісний шлях загибелі, з якого вже зійшла така сила іншої худоби. Проте нам годилося б розуміти, що саме відбувається. Невпинні хвилі безвартісних створінь котяться з глибини сторіч, аби гинути щомиті перед нами, а проте ми залишаємось тут, на щось сподіваємось... А втім, навіть думка про смерть не дає розради.

Дружини багатіїв, випечені, нещирі, невироблені, стають гарненькі. Це правда. Зрештою, цього, напевне, й досить. Хто зна. Принаймні це вже причина, щоб жити на землі.

– А тобі не здається, що жінки в Америці набагато вродливіші, ніж тут? – не раз запитував Робінзон, відколи переживав спогади про свої мандрівки. В нього з'явилася цікавість, він навіть заговорив про жінок.

Тепер я провідував Робінзона не так часто, бо саме тоді мене призначили консультантом одного невеличкого туберкульозного диспансеру. Але навіщо критися: диспансер давав мені вісімсот франків на місяць. Хворими здебільшого були люди з нашого передмістя, з нашого начебто села, що ніколи не спромагалось остаточно вилізти з багнюки, затиснене між покидьків і обведене стежечками, де під парканами, утікши зі школи, шмаркаті надміру цікаві дівчиська дістають від якогось сатира двадцять су, вагітність або гонорею. Це край авангардистського кіно, де брудна білизна труїть дерева, а суботнього вечора всі трави вилискують сечею.

У своїй спеціалізованій терапевтичній царині я за ті кілька місяців не здійснив жодного дива, дарма що там диво вкрай потрібне. Проте мої пацієнти й не чекали від мене див, навпаки, покладали надії на сухоти, щоб перейти зі стану абсолютних злиднів, у якому вони всякчас задихалися, до стану відносних злиднів, забезпеченого мізерними державними пенсіями. Від самої війни вони тягли своє харкотиння, що давало більш-менш позитивну реакцію, з комісії на комісію. Хворі чимраз худнули через гарячку, живлену захарчованістю, частим блюванням, надмірним пияцтвом і навіть роботою, щоправда, раз натри дні.

Надія дістати пенсію посідала їм тіло й душу. Коли-небудь їм дістанеться пенсія як велика ласка – аби тільки вистачило сили ще трохи почекати, перше ніж здохнути. Тільки той може знати, що означає тішитися думкою й чекати, хто бачив, як виплекують свою мрію і чекають на неї злидарі, які сподіваються пенсії.

У сподіваннях минають усі пообідні години, цілі тижні у вестибюлі й на порозі мого злиденного диспансеру, пацієнти немов перечікують дощ, ремигають свої сподівання на відсотки, прагнення мати харкотиння, справді заражене бацилами, – справжнє харкотиння, стовідсоткові сухоти. Одування в їхніх сподіваннях з'являється тільки тоді, як отримано пенсію; звісно, вони думають і про одування, проте рідко, їх цілковито засліплювало бажання стати рантьє, – байдуже, яким жалюгідним і на яких умовах. Вони вже не здатні жити без цього несхитного найвищого бажання, супроти якого всі менші бажання і навіть сама смерть видаються чимсь другорядним, щонайбільше спортивним ризиком. Смерть, зрештою, – справа кількох годин, ба навіть хвилин, тоді як рента – однаково, що злидні, вона довічна. Багатії впиваються інакше і тому ніколи не спроможні зрозуміти цю одержимість власною безпекою. Бути багатим – інший різновид пияцтва, людина впивається забуттям. Тим-то й прагнуть стати багатим – щоб мати забуття.

Мало-помалу я втратив погану звичку обіцяти хворим здоров'я. Така обіцянка, перспектива бути здоровим, не могла їм сподобатись. Адже коли із здоров'ям гаразд – це означає працювати, а що далі? Натомість державна пенсія, хай навіть мізерна, – воістину божественний дарунок.

Коли нема грошей, щоб дати злидарям, краще мовчати. Розмовляти з ними про щось інше, ніж гроші, – це майже завжди дурити їх і брехати. Багатіям напрочуд легко знайти собі розвагу, їм, наприклад, досить подивитись у дзеркало, бо з усього, чим можна милуватись у світі, нема милішого над багатієв. Аби покріпити багатієв, їх, немов обвислі цицьки, що десять років підтягують, даючи вищий ступінь ордена Почесного легіону, і тоді їм є чим перейматися наступні десять років. Оце й усе. Моїми пацієнтами були егоїсти, злидарі, матеріалісти, що замкнулися в огидних проектах здобути пенсію, мати криваве харкотиння з позитивною реакцією. До всього іншого їм байдуже, їм байдуже навіть до того, яка тепер пора року. А тим часом пори року позначалися на них, а вони й знати не хотіли, що саме призводить до кашлю й до хвороби і що взимку, наприклад, застуджуються набагато частіше, ніж улітку, зате кров'ю найбільше харкають навесні, а в спеку можна за тиждень утратити три кілограми ваги. Часом я чув, як вони, чекаючи черги й гадаючи, ніби мене немає

поблизу, розмовляли між собою. Вони розповідали про мене жахиття, яким нема кінця-краю, й поширювали таку брехню, що її навіть годі уявити. Такі розмови, напевне, збадьорювали їх, бо й не знаю якої загадкової відваги вони потребували, щоб ставати дедалі безжальнішими, затятішими й лихішими, щоб жити і триматися. Тож від лихослів'я, обмов, зневаги і погроз їм, мабуть, ставало трохи легше. А проте я ставився до них якомога ласкавіше, вдавався до всіх засобів, ставав на їхній бік, намагався бути корисним, призначав багато сполук йоду, щоб вони по змозі випльовували свої клятві бацили, але ніколи не спромігся нейтралізувати властиве їм паскудство...

Вони сиділи переді мною, посміхаючись, наче слуги, коли я їх розпитував, проте не любили мене нітрохи, передусім тому, що я робив їм добро, а по-друге, тому, що був бідний і йти лікуватися до мене – однаково, що лікуватися задурно, а така ситуація ніколи не лестить хворому, навіть коли йдеться про пенсію. А як я відвертався, то, певне, не було такої паскудної чутки, якої хворі не пустили б про мене. Я навіть не мав машини, на відміну від решти околичних лікарів, і те, що я ходжу пішки, пацієнти вважали за своєрідну хворобу. Тільки-но моїх хворих трохи під'юдити, – а мої колеги не вбачали в цьому ніякого зла, – як вони помщалися мені за всю мою доброту, послужливість і відданість. Що ж, у житті завжди так. А час, проте, минав.

Одного вечора, коли в моїй почекальні майже нікого не було, до мене на розмову прийшов якийсь священик. Я не знав, хто він, і мало не вигнав його за двері. Я не любив священиків і мав для цього свої причини, надто відтоді, як у Сан-Тапеті тамтешній священик продав мене на галеру. Я марно намагався пригадати, чи я вже бачив цього священика давніше, – щоб знати, за що його ляяти, – але він і справді ще ніколи не траплявся мені на очі. Він, напевне, хоч і тутешній, уночі не тиняється, як я, по Рансі. А може, на вулицях він уникав мене? Я замислився. Зрештою, його, либонь, попередили, що я не люблю священиків, бо це відчувалось у квапливості, з якою він звернувся до мене. Тож біля ліжка хворого ми ще ніколи з ним не бачились. Уже двадцять років, розповідав священик, він править у недалекій церкві. Парафіян багато, а от жертвують мало. Одне слово, жебрак, а не священик. А жебрак – значить, мій товариш. Як йому, мабуть, незручно місити в отій сутані тутешню багнюку. Я так і сказав йому. Яка екстравагантність – морочитись із такою кумедною одежиною.

– Звикають і до такого! – відповів він.

Моя непоштивість не відбила в нього охоти стати ще люб'язнішим. Очевидячки, прийшов чогось просити. Голосу не підвищував, чулося тільки довірливе монотонне бурмотіння, – мабуть, отак він звик говорити в церкві. Священик розважливо виголошував підготовчі фрази, а я намагавсь уявити, яких зусиль йому коштує заробити щодня свої калорії. Кривляється, мабуть, як і я, й роздає обіцянки... Потім задля розваги я уявив його голісіньким біля вівтаря. Саме так слід з порога присаджувати кожного, хто заходить, і тоді можна збагнути його враз, тоді в кожному миттю добачаєш його суть: людина – велетенський зажерливий хробак. Яка гра уяви! Людина тоді втрачає свій чортів авторитет! Коли людина гола, ми бачимо тільки жалюгідний, претензійний і хвалькуватий міхур, що марно й безпорадно борсається. Такого випробування не витримує ніхто, і ти виграєш одразу. Лишаються самі ідеї, а ідеї ніколи не лякають. Коли проти тебе ідеї, ще нічого не втрачено, все владнається. А от не схилитись перед авторитетом одягненої людини інколи дуже важко. Одяг зберігає огидні запахи й незвідані таємниці.

Священик мав гнилі, попсовані бурі зуби, вкриті грубим шаром зеленкуватого зубного каменю, – розкішний зразок альвеолярної піореї. Я заговорив про піорею, але йому надто вже кортіло розповісти, чого він прийшов. Слова невпинно вискакували між гнилих пеньків, їх випихав язик, і я бачив, як він ворушиться. Гострі пеньки залишали на ньому подряпини, де-не-де сочилася кров.

Я вже звик до таких пильних інтимних спостережень, і вони навіть подобались мені.

Коли поміркувати про те, як скажімо, формуються і виходять слова, наші фрази відразу потьмяніють на небезпечному тлі свого заслиненого декору. Механічні зусилля під час мовлення ще складніші й важчі, ніж дефекація. Віночок м'ясистої плоті – рот – конвульсивно скорочується, свистить, дихає, бгається і пропихає найрізноманітніші липкі звуки крізь сморідний гострокіл карієсних зубів. Яка нестерпна кара! Так оце й закликає нас підвестись до ідеалу? А підвестись важко. Ми тільки мішури з гарячими, напівзогнилими тельбухами, і через те в нас завжди негаразд із почуттями. Бути закоханим – дурниця, куди важче – берегтися від розпаду. Покидьки не прагнуть ні увічнення, ні розвитку. Ось чому ми набагато нещасніші за лайно: зятяті намагання зберегти свій теперішній стан обертаються несвітськими тортурами.

Властивий нам запах – вочевидь найбожественніше з того, перед чим ми схиляємось. Усе наше лихо породжене тим, що нам за всяку ціну, незважаючи ні на що треба залишатися Жаном, П'єром або Гастроном. Наше тіло, складене зі звичайних метушливих молекул, щомиті обурено повстає проти жорстокого фарсу – потреби існувати. Ті крихітки молекули прагнуть якнайшвидше розпорошитись у всесвіті! їм тяжко бути тільки «нашими», і ми – довічні роконосці. Вони б розлетілися врізнобіч, – аби тільки сміливість, – але щоразу їх чекає невдача. Ось вони, наші найлюбіші тортури: бути збіговиськом атомів, напханих у нашу шкіру й підперезаних пихою.

Пригнічений демонстрацією тих біологічних непристойностей, я мовчав, і абатові здалося, ніби він держить мене в руках. Він одразу спробував скористатися своєю начебто перевагою й заговорив ласкаво, навіть фамільярно. Певне, когось уже розпитував про мене. З безмежними засторогами абат порушив прокляту тему моєї кепської медичної репутації в околиці. На його думку, вона була б кращою, якби я, почавши свою лікарську практику в Рансі, поведився зовсім інакше. «Не забуваймо, любий докторе, що хворі, по суті, консерватори. Вони бояться, – хіба тут важко здогадатись? – що незабаром, може, не побачать ні неба, ні землі...»

Я, переконував абат, мав з самого початку не цуратися церкви. Такий був його висновок – і духовний, і практичний. Що ж, непогана думка. Я, звісно, не уривав його, чекаючи терпляче, коли ж він розповість про головне.

Коли сумно і треба усамітнитись для конфіденційної розмови, годі бажати чогось кращого за негоду, що лютувала тоді на вулиці. Несамовиті пориви холодного, пронизливого вітру з такою силою шарпали будівлю, що, здавалося, вийшовши, вже ніколи не побачиш світу, бо світ, перейнявшись огидою, просто зникне.

Моя медсестра нарешті заповнила картки – геть усі, аж до останньої. Далі в неї вже не було причин сидіти й підслухати нас. Вона пішла, але вкрай роздратована, і ринула в густу пелену дощу, чим гучніше бахнувши дверима.

Під час розмови священик і назвався: то був абат Протіст. Мало-помалу, вагаючись і недоказуючи, він признався, що разом з невісткою Анруй намагається влаштувати стару й Робінзона до якогось не дуже дорогого монастирського притулку. Вони ще тільки шукають той притулок.

Якби придивитись до абата Протіста, він у крайньому разі міг би видатись пересічним продавцем, а то навіть і досвідченим крамарем, що вже давно встиг запліснявити й засохнути між своїми прилавками. Його несміливі слова незаперечно свідчили про плебейську вдачу. Так само, як і віддих. Тут я не помиливсь анітрохи. Віддих виказував, що абат їсть не пережовуючи й запиває їжу білим вином.

Невістка, розповів абат, прийшла до нього невдовзі після замаху, просячи порятунку їх із тієї халепи, в яку вони потрапили. Коли абат розказував, мені здалося, ніби він шукає виправдань, ніби соромиться своєї згоди. Щоправда, через мене йому було не варто перейматися таким дріб'язком. Тут і так усе зрозуміло. Він приєднався до

нас, теж поринав у ніч, більш нічого. Тим гірше для священика! Разом із грошима в нього дедалі меншало клятої сміливості. Тим гірше! В усьому диспансері не чулося ні звуку, на передмістя опустилася ніч, і абат говорив тихо, щоб його справді міг чути тільки я. А проте він даремно розмовляв пошепки, попри його зусилля, кожне слово видавалося нестерпним криком, – мабуть, через лунку тишу, яка посилювала найслабший звук. А може, тиша була тільки в мені? Мене ввесь час поривало вигукнути: «А хай тобі заціпить!» Зі страху мені навіть дрібно тремтіли губи, раз у раз западала напружена мовчанка.

Тепер, коли абата захопили наші спільні перестрахи, він уже й сам не знав до ладу, що діяти, як далі плентати в темряві за нами навпомацки. Гурт невеличкий. Абат силкувався довідатись, хто з нас уже заплутався остаточно. Куди ми прямуємо? Бо й сам хотів простягти руку своїм новим приятелям на шляху до мети, якої ми досягнемо або всі разом, або ж ніхто. Відтепер ми рушали в дальшу подорож усім гуртом. Абат, як і ми, як і решта люду, теж навчиться ходити поночі. Поки що він іще зашпортувавсь. Запитував, що робити, аби не впасти. Та якщо йому страшно, чого ж він прийшов? До краю ми дійдемо всі вкупі й там уже дізнаємось, чого шукати в цій пригоді. Бо життя – це тільки промінець, що гасне серед ночі.

А можливо, ми ніколи й не дізнаємось, що не знайшли нічого. Отака вона, смерть...

А тим часом слід просуватись уперед, хай навіть упомацки. Зрештою, звідси, де ми тепер, відступити не можна. Вибору нема. Паскудна людська справедливість разом із законом чигала на нас повсюди, на кожному розі. Невістка Анруй тримала за руку бабцю та її сина, а я вчепився за неї й за Робінзона. Ми були вкупі. Саме так. Це я одразу ж і пояснив абатові. Він усе зрозумів.

Байдуже, несамохіть чи з власної волі ми опинились у такому становищі, було б дуже зле, якби нас заскочили й викрили випадкові перехожі, – казав я ще абатові, ба навіть наполягав на цьому. Якщо раптом когось іздибаєш, слід удати, ніби просто гуляв, прикинутись дурником. Це наказ. І, звичайно, поводитися слід природно. Тепер абат уже все збагнув і у відповідь міцно потис мені руку. Зрозуміло, що й він дуже боїться. Абат лише початківець. Він вагався, навіть блудив словами, мов невинний. Там, де ми опинились, не було ні дороги, ні світла, замість них – тільки розрахунок, і ми простували далі, не дуже покладаючись на нього. Слів, до яких звичайно вдаються в таких випадках, аби набратися духу, теж ніхто не вимовляв. Жодна луна не озивалася, ми вже покинули суспільство. Страх не каже ані «так», ані «ні». Страх тільки всотує все, що кажуть, усе, що думають, – абсолютно все.

У таких випадках не зарадить і коли вирячиш очі серед пітьми. Це від страху занাপастити себе, авжеж. Ніч гасить усе, навіть погляди. Вона спустошила нас. Треба вхопитися за руки, бо впадемо. Люди дня більше не розуміють нас. Ми відгороджені від них своїм страхом, він душитиме нас аж до тієї миті, коли настане той або той кінець і можна буде нарешті приєднатись до паскудної решти людства – в житті або в смерті.

Абат мав тільки допомогти нам тієї миті й негайно засвоїти науку – таке його завдання. А втім, він і прийшов для цього, і попервах мав якнайшвидше влаштувати бабцю Анруй, а з нею й Робінзона до монастиря де-небудь у провінції. Абат гадав, що таку обладку можна залагодити, я погодився з ним. Але ми мали чекати довгі місяці, заки десь вивільниться місце, а нам чекати було несила. З нас досить.

Невістка мала рацію: що швидше, то краще. Нехай забираються! їх треба позбутись! Тоді абат став промацувати інший варіант. Абат одразу видався мені неабияким пронозою. До того ж він із самого початку заговорив про комісійні для обох – для себе й для мене. Цей варіант можна було здійснити майже негайно, і я теж мав відіграти в ньому свою невеличку роль. Я мав спонукати Робінзона поїхати на Південь, порадити йому це невимушено, по-дружньому, проте наполегливо.

Не знаючи всіх подробиць майбутньої оборудки, я, напевне, мав би зробити застороги, скажімо, вимагати для свого приятеля Робінзона певних гарантій... Бо, як добре поміркувати, оборудка, до якої схилив нас абат Протіст, була химерна. Але нас усіх так підганяли обставини, що важила тільки швидкість. Я пообіцяв все, чого вони вимагали, заприсягся допомогти й мовчати. Абат, здається, не вперше діяв за таких делікатних обставин, і я відчував, що він значно полегшить мені мою роботу.

З чого ж починати? Треба влаштувати потаємний виїзд на Південь. Цікаво, що скаже про Південь Робінзон? І то про виїзд разом із бабцею, яку він лаштувався вбити... Я наполягатиму... Та й годі. Треба, щоб усе сталося саме так – з усіх причин, і хоч не всі вони порядні, зате всі поважні.

Старій і Робінзону знайшли роботу, правда, дуже химерну, на Півдні, в Тулузі. Тулуза – чудове місто! А втім, колись і я його побачу! Провідаю їх там. Я зразу постановив, що виберусь до Тулузи, тільки-но вони влаштуються, побачу їхній дім, їхню роботу – геть усе.

Трохи поміркувавши, я відчув досаду, що Робінзон поїде туди так скоро, а водночас дуже зрадів, надто через те, що бодай цього разу таки справді матиму невеличку винагороду. Мені дадуть тисячу франків. Про це вже домовлено. Я тільки мав переконати Робінзона поїхати на Південь, бо, мовляв, нема кращого клімату, де б так швидко загоїлись його покалічені очі, ніде йому не буде так добре, як там, і, зрештою, йому неабияк пощастить, коли він вишгутається з теперішньої халепи таким недорогим коштом. Це все мало переконати його.

За п'ять хвилин отаких розважань я й сам став цілковито переконаний і ще й готовий до вирішальної розмови. Кувати, поки гаряче, – таке моє гасло. Зрештою, гірше, ніж тут, Робінзону там не буде. Абатів задум видавався, як усе добре зважити, цілком розумним. Священики таки тямлять, як виплутуватись із найтяжчих халеп.

Зрештою Робінзону та старій пропонують не найгіршу оборудку. Якщо я добре зрозумів, ішлося про якусь печеру з мощами. Ми зробимо так, що ту печеру можна буде відвідувати – за гроші, звичайно. Закличемо туристів, справа, як запевняв абат Протіст, дуже вигідна. Я теж був переконаний у цьому і навіть трохи заздрих. Адже не кожного дня можна приставити до роботи й мерців.

Я замкнув диспансер, і ось разом із абатом ми рішуче крокували до Анруїв, чалапаючи по калюжах. Хоч як подивись, а справа нечувана для мене. Тисяча франків! Я став думати про абата трохи краще. Зайшовши до будиночка, ми застали подружжя Анруїв біля Робінзона в кімнаті на другому поверсі. Але в якому жакливому стані перебував Робінзон!

– Це ти! – сказав він мені, нетямлячись від збудження, тільки-но зачувши на сходах мою ходу. – Я відчував: має щось відбутися! Невже це правда? – відсапуючи, запитав він мене.

И знов облився слізьми ще до того, як я встиг відповісти бодай одне слово. Тим часом, поки він благально простягав до мене руки, Анруї кивали мені й підморгували. «Ну й халепа! – сказав я собі подумки. – Завжди вони квапляться! Невже вони все йому розбавляли? Не підготували? Не зачекали на мене?»

На щастя, я зумів, так би мовити, переповісти всю справу іншими словами. А втім, і Робінзон не вимагав чогось більшого і був радий почути про ще один аспект уже відомої постанови. А цього досить. Абат лишився в коридорі, не зважаючи увійти до кімнати. Він аж тремтів зі страху.

– Заходьте! – таки запросила його невістка. – Заходьте, пане абате, ви тут аж ніяк не зайві! Ви навідали бідолашну родину в мить нещастя, так-то! Доктор і священик! Хіба не завжди приходять вони вдвох у скорботні хвилини?

Невістці Анруй заманулося погратись гучними фразами. Нові надії вибратися з халепи, покинути ніч додали цій паскуді огидного ліризму.

Збентежений абат розгубив усі свої козири і став верзти казна-що, проте не зважувавсь підступати до хворого надто близько. Його розгубленість і страх передалися Робінзону, і бідолаха нестямно заволав: «Вони мене дурять! Вони всі мене дурять!»

Що ж, балачки, і знов-таки тільки про те, що лежить на поверхні. Самі емоції. Завжди те саме. Натомість я збадьорився, відчув сміливість. Потяг невістку Анруй у куток і відверто заговорив із нею про умови оборудки, добре бачачи, що єдиний, хто може їх урятувати, – це, зрештою, тільки священник. «Дайте мені завдаток! – сказав я невістці. – Притьмом давайте завдаток!» Коли не стає довіри, то, як кажуть, нема жодного сенсу церемонитись. Невістка збагнула й одразу поклала мені на долоню тисячофранкову банкноту, потім іще одну на додачу, щоб не зосталося сумнівів. Я миттю перейнявся повагою до неї і ревно заходивсь переконувати Робінзона, аж поки пішов додому. Я мусив його схилити до поїздки на Південь.

Зрада, кажуть у таких випадках, але цей присуд надто покvapний. Треба ж користатися нагодою. Зрадити – це однаково, що відчинити вікно у в'язниці. Розчахнути вікно прагне кожен, а спромагаються нечисленні.

Коли Робінзон покинув Рансі, я гадав, що тепер, нарешті, почнеться справжнє життя, що буде, наприклад, трохи більше хворих, ніж давніше, але згодом виявилось, що жодне з моїх сподівань не справдилось. Спершу довколишні підприємства стали жертвою кризи, почалось безробіття, а це – найдошкульніший удар. Потім, дарма що зима, стояла тепла, суха погода, а лікарям потрібні вогкість і холод. Не було й жодної епідемії, – одне слово, настали неприхильні, тяжкі часи.

Я помітив, що тепер навіть дехто з моїх колег провідує хворих уже пішки, вдаючи, ніби їх тішать прогулянки, хоч насправді вони дратуються, що треба ощадити й не можна їздити на своєму авто. Ну а я для візитів мав, як і доти, тільки блаженного плаща, тим-то, може, й учепився за мене так невідступно клятий нежить. А може, це сталося тому, що в мене злиденний харч? Можливо. А може, озвалася давня пропасниця? Хай там як, завжди наче трохи застуджений, я вже майже напровесні став без упину кашляти й тяжко захворів. Лихо, та й годі. Якось уранці вже й не здужав підвестися. Саме тоді повз двері йшла Беберова тітка, я погукав її, і вона зайшла до кімнати. Я одразу послав її зібрати в колишніх пацієнтів дрібні, ще не повернені борги. То були мої єдині, останні гроші. Як пощастить зібрати бодай половину, їх вистачить, аби днів десять пролежати в ліжку.

Вилежуючи хворобу, я мав доволі часу на роздуми й надумав, тільки-но трохи одужаю, вибратися з Рансі. Тим паче вже два місяці я не сплачував комірного. Прощайте, мої апартаменти! Нікому, звичайно, нічого не сказавши, я нишком виберусь, і в Гарен-Рансі мене вже ніколи не побачать. Не залишу ні сліду, ні адреси. Коли тебе зацькували смердючі злидні, про що тут сперечатися? Годі балачок, я втечу і таки пошю їх у дурні.

Атож, зі своїм дипломом я влаштуюся де завгодно, хоч там мені не стане ні краще, ні гірше. Попервах, звичайно, буде трохи краще, бо ж мине якийсь час, поки люди вивчать тебе, причепляться до чогось і доберуть спосіб шкодити тобі. А поки вони ще шукають, як найлегше заподіяти тобі зло, можна тішитися спокоєм, але скоро лиш їм пощастить намацати шов у твоєму панцері, як життя всюди стає однаковим. Одне слово, найкраще на новому місці тоді, коли тебе ще не знають. А потім знову починається паскудство. Така-бо людська природа. Головне – не чекати, поки ті мерзенні люди вивчать усі твої слабкості. Блощиць треба душити раніше, ніж вони

долізуть до шпарин. Хіба не так?

А хворі – щодо них я не мав жодних ілюзій. І в якомусь іншому кварталі вони будуть не менш хижі, тупі й боягузливі, ніж тут. Те саме червоне вино, кіно, балачки про спорт, та сама завзята покірливість природним потребам пащі і задку, всюди та сама гнітюча юрба пронозуватих, лихих і, як мине один страх і ще не почнеться другий, агресивних селюків, що тиняються з борделю до борделю, ні на мить не стуляючи пельок.

Хворий у ліжку може крутитись як завгодно, і так само і ми в житті маємо право повертатись то тим, то тим боком – це все, що можна вдіяти, все, чим можна відборонитися від долі. Не сподівайся, ніби тобі пощастить залишити свої муки десь по дорозі. Страждання – немов бридка жінка, з якою тобі судилося побратись. Може, краще бодай трохи її полюбити, ніж ожентись і гризтись з нею до скону? Вбити ж її не можна.

Тишком-нишком я вибрався зі свого помешкання в Рансі. Коли я востаннє проминав двері консьєржки, вона з чоловіком сиділа біля столу з вином та каштанами. Вони і сном, і духом не знали, що я покидаю будинок. Консьєржка чухалась, а чоловік, нахилившись над сковородою, знемігшись від жару, уже так сп'янів, що очі йому застеляло пеленою.

Для них я ковзнув у безвість, мов у довгий, нескінченний тунель. Принаймні на трьох людей стане менше з тих, що знають тебе, шпигують за тобою і шкодять тобі; вони навіть не здогадаються, де ти. Добре. На трьох, бо я рахую і їхню доньку Терезу, яку обсипало чиряками і гнояками, бо вона чухалася скрізь, де свербіло від укусів бліх і блощиць. У тієї консьєржки вони так люто кусались, що, зайшовши до її кімнати, ти ніби продирався крізь щітку.

Довгий палець газового ліхтаря коло під'їзду шипів і безжально спирався на перехожих, що йшли тротуаром, умить обертаючи їх у несвітські широкі примари в чорній рамі одвірка. Згодом перехожі подекуди намагались прибрати трохи барви, ступаючи під іншими вікнами та ліхтарями, і зрештою, як і я, чорні й бахматі, губилися серед ночі.

Добре, що вже не треба нікого впізнавати. А проте я б залюбки зупиняв людей, на хвилину б уривав їхню непевну ходу, і то тільки на те, аби нарешті сказати, що я забираюсь під три чорти, що я їду, але дуже далеко, і мені начхати на них; ні вони, ні решта вже нічого мені не заподіють, шкода й спроби...

На бульварі Свободи я побачив, як, здригаючись, їдуть до Парижа машини з овочами. Я пішов їм услід. Я, власне, вже майже вийшов з Рансі. Надворі було холоднувато, і, щоб трохи зігрітись, я дав невеликий гак аж до будинку, де працювала консьєржкою Беберова тітка. Лампа, що стояла біля неї, припилювала в глибині коридору темряву. «Треба попрощатися з тіткою, – сказав я собі, – тільки тоді це буде справжній кінець».

Тітка сиділа, як завжди, на стільці, потопуючи серед запахів нагрітої грубкою комірчини, і її обличчя, що після смерті хлопчика завжди було таке, ніби стара от-от заплаче, аж пашіло. На стіні над пуделком з нитками висіло велике шкільне фото Бебера: хлопчик у фартусі й береті, з хрестом у руках. То був збільшений знімок, зроблений тітці коштом кав'ярні. Тітка спала, і я розбудив її.

– Добрий вечір, докторе, – підскочила вона. Пригадую і її дальші слова: – Ви ще й тепер неначе хворі. Сідайте ж бо! Мені он теж не весело.

– А я вирішив трошки погуляти, – мовив я, щоб почувтись упевнено.

– Як гуляти, то година вже пізня, надто як іти на майдан Кліші, – зауважила тітка.

– Цієї пори на вулиці такий зимний вітер!

Тітка підвелась і, зашпортуючись, стала готувати грог, теревенячи про все зразу, звичайно, й про Анруїв та Бебера.

Як тітка починала про Бебера, її годі було спинити, хоч вона й сама добре знала, що ті розповіді краяли їй серце. Я вже ніколи її не уривав, слухав, немов заціпенілий. Тітка заходилась пригадувати все те добре й миле, що було властиве Веберові, і наче виставляла переді мною кожную його рисочку. Це їй давалося нелегко, бо ж вона боялася щось забути і раз у раз починала спочатку, а коли перелічила геть усе й докладно розповіла, як вигодувала малого з пляшечки, згадувала ще якусь непомітну Беберову рису, яку, проте, годилося поставити поряд із рештою, і знову переказувала все спочатку, але однаково щось забувала і через те кінець кінцем сплакувала з безсилля. Втома не давала їй зосередитись. Сплакуючи, інколи навіть ридаючи, тітка засинала. Їй бракло сили, щоб із темних закутків пам'яті надовго видобувати рештки спогадів про малого й такого дорогого для неї Бебера. Небуття завжди стоїть поряд із тіткою, інколи й нависає над нею. Така дрібниця, як грог, утома, і ось вона заснула, хропе, мов далекий аероплан, що доганяє хмари. На землі для неї нема вже нікого.

Коли тітка заснула серед рідних їй запахів, я думав, що вийду звідси і, безперечно, вже ніколи її не побачу, що Бебер тихо й покірливо назавжди пішов від нас, а згодом за ним услід піде й тітка, чекати доведеться недовго. Передусім у неї хворе серце – як у старезної баби. Воно ще здатне пропихати кров у артерії, зате йому бракує сили піднімати її по венах. Тітку понесуть на великий цвинтар поблизу, де її чекає ціла юрба мерців. Це туди, на цвинтар, водила вона гратися Бебера до того, як він ослаб. А як поховують тітку, скінчиться все. Її комірчину побілять, і тоді можна буде сказати, що люди пропащі, мов більярдні кулі, які, здригнувшись, застигають над лузою й вагаються, перше ніж упасти.

Відходять і ті гнівні та сильні кулі, що, власне, нікуди не котяться. Ми теж ні до чого не прямуємо, і вся земля існує тільки на те, щоб кожен зрештою приєднався до всіх. Невдовзі ця мить настане й для тітки, снаги, щоб жити, вона вже не має. Нам незмога знайти одне одного, поки ми живемо на світі. Навколо надто багато барв, які відвертають увагу, й забагато метушливого люду. Ми знаходимо одне одного тільки в тиші, коли вже запізно, коли ми мертві. Мені он теж ще треба метушитись, іти кудись далі. Може, я даремно старавсь, даремно вчився... Ні, сидіти біля тітки я не міг.

Диплом у кишені муляв мене, муляв набагато більше, ніж гроші й документи. Поліцай на посту чекав зміни опівночі й плювавсь на всі боки. Ми привіталися.

Після мигавки на розі бульвару, де продавали бензин, ясніли шибки акцизної контори, за склом скніли над папіреччям писарі. Трамваї вже не ходили. Слушна мить поговорити з тими писарями про життя – дедалі важче й дорожче. Їх було двоє, молодий і старий, обидва послані лупою, схилені над грубезними grosбухами. З вікна видніла широка набережна в затінку бастіонів, які здіймались у ніч, чекаючи здалеку на такі шляхетні кораблі, що в житті їх не бачиш ніколи. Їх нема, але їх сподіваються.

Я довгенько теревенив з акцизниками, і ми навіть випили трохи кави, що грілась у казанку. Жартуючи, вони запитали, чи отак з торбинкою серед ночі я часом не вибравсь у відпустку. «Авжеж», – відповів я, бо марно пояснювати те, що виходить за межі повсякденности, вони нічим мені не зарадять, не допоможуть зрозуміти світ. Хоч той жарт породив тільки досаду, мені, однак, заманулося стати цікавим, здивувати їх чимсь, і я став нашвидку розповідати про кампанію 1816р., коли, наступаючи Наполеонові на п'яти, російські козаки долетіли вчвал до міської застави – до місця, де сидимо ми тепер. Звісно, розповідав я поетично. Кількома словами переконавши тих бевзів-писарів у своїй культурній вищості й невичерпній ерудиції, я вже впевненіше пішов угору вулицею до майдану Кліші.

Усі, певне, бачили, що на розі вулиці Дам завжди стовбичать дві повії. Вони вартують протягом тих знесилених годин, які тягнуться від пізнього вечора до світанку. Завдяки їм життя не уривається і в п'їтьмі. Це сполучна ланка – з ридикулями, де повно рецептів, хусточок на всілякі потреби і знімків дітей, повіддаваних у села. Як підходиш до них у п'їтьмі, стережися: в них такий високий рівень спеціалізації, що вони навряд чи існують, їхнє життя тільки жевріє, їм досить лише відповідати на ті кілька фраз, які вбирають у себе все, що можна коїти з ними. Це комашині мізочки в черевиках із застібками.

Пщступивши до них, мовчи. То страшні жінки. Я обходив їх якомога далі, а потім побіг між рейками. Вулиці, здавалось, нема кінця.

А там, де вона нарешті скінчилася, височить статуя маршала Монсея. З 1816 р. він завжди боронить майдан Кліші від забуття і спогадів, від бозна-чого іншого і тримає в руках всіяну недорогими перлами корону. Добігши до нього безлюдною вулицею, я запізнився на сто дванадцять років. Нема вже росіян, нема битв, нема ні козаків, ні солдатів, нічого нема на майдані, крім бордюру навколо цоколя, що вгрузає в землю під тягарем корони. І невеличкої жаровні з трьома мерзлякуватими постатями навколо, що, нахилившись, задивилися на смердючий дим. На майдані незатишно.

Кілька авто чимдуж утікають в різні боки.

Коли скрутно, завжди згадуєш про великі бульвари як про місце, де трохи більше тепла. Мене ще тіпала пропасниця, і думки в голові оберталися тільки зусиллям волі. На мене ще діяв тітчнн грог, і я біг уже вниз, тікаючи від вітру, що здається не таким зимним, як дме тобі в плечі. Коло станції метро «Сен-Жорж» стара дама в капелюшку бідкалася над долею малої доньки, що лежала в лікарні хвора, як їй сказали, на менінгіт. Покликаючись на доньчину хворобу, стара жебрала. Зі мною їй не повелося.

Я дав їй самі слова. Розповів про малого Бебера і ще одну дівчинку, яку ще студентом колись лікував у місті. Вона теж хворіла на менінгіт і від нього й померла. Три тижні тривала її агонія, а мати, лежачи на сусідньому ліжку і з горя не можучи заснути, мастурбувала весь той час, поки тягайся муки, а згодом не могла зупинитися й тоді, коли настав кінець. Це доказ, що без насолоди людина не може існувати ні секунди і по-справжньому проїнятися журбою дуже важко. Таке воно, життя.

Я розстався зі старою згорьованою жінкою біля Галерей. Вона мала вивантажувати моркву десь на Центральному ринку. Тож вона, як і я, йшла дорогою, якою в місто привозять овочі.

А мене привабив кінотеатр «Тарапу», що примостивсь на бульварі, мов велике яскраве тістечко. Люди, мов та черва, пхаючись, сунули до нього звідусіль. Виринали з навколишньої ночі з уже виряченими очима і прагнули наповнити їх екранними образами. Безкінечний екстаз. Тиснява, як уранці в метро. А перед «Тарапу» вони вдоволені, біля каси, як і в Нью-Йорку, чухають собі черево, подають грошенята і, рішучі, весело линуть до освітлених дїр. Яскраве світло немов роздягає кожного: лампами й цілими гірляндами увиразнює кожен рух, висвітлює геть усе. Похід у кіно – не просто дрібна приватна справа: ти свідомо покидаєш ніч, ухопившись за її протилежність.

Не менше за решту приголомшений тим видовищем, я зайшов до кав'яреньки поруч з кінотеатром. Подививсь на сусідній столик і впізнав професора Парапена, свого колишнього викладача, що, анітрохи не змінившись і, як завжди, притрушений лупою, цмулив пиво. Ми обидва зраділи зустрічі й сіли за один столик. У його житті, сказав він, сталися величезні зміни. За десять хвилин він розповів мені все. Таки правда. Професор Жовтух'є люто зненавидів його і так заїдав, що Парапен був змушений

написати заяву про звільнення, кинути лабораторію й піти, а до того ж матері ліцеїсток зібралися гуртом, пригасили його до дверей інституту й натовкли йому пику. Купа прикрощів. Розслідування. Переживання.

Останньої миті, уже на грані відчаю, йому потрапило на очі якесь непевне оголошення в медичному часописі, і він насилу спромігсь ухопитися за роботу, яка забезпечувала дуже скромний прожиток. Робота вочевидь нікчемна, проте не виснажлива й цілком відповідна Парапенівій вдачі. Йдеться про штуцерне застосування новітніх теорій професора Баритона про цілющий вплив кіно на малих недоумків. Це неабиякий поступ у царині неусвідомленого, і про Баритонів метод тепер говорить усе місто. Його теорія – одна з наймодерніших.

Тож Парапен водив своїх незвичайних пацієнтів до модерного кінотеатру «Тарапу». Він віз їх із передмістя з модерної психіатричної клініки доктора Баритона, а після сеансу відвозив назад – ошелешених, напоєних картинками, щасливих, живих та цілих і ще більш оmodernених. Більш нічого. Тільки-но їх посадиш перед екраном, за ними вже й нагляду не треба. Золота публіка. Скільки втіхи і радощів, навіть коли дивляться один фільм удесять! Пам'яті в них нема, і їм кожен сеанс – несподіванка. А як тішаться їхні родини! Парапен теж. Я також, і ми щиро регочемо, п'ємо кружку за кружкою, святкуючи Парапенів добробут, що оновивсь на такому модерному ґрунті. Парапен виходить з кав'ярні лиш о другій годині ночі, після останнього сеансу, збирає своїх кретинів і чимдуж везе їх на авто до клініки доктора Баритона у Віньї-сюр-Сен. Яка морока!

Ми обидва щиро зраділи зустрічі, базікали задля самої втіхи й розповідали всілякі фантазії; згадали свої подорожі, бо кожен з нас уже добряче поволочився світом, потім Наполеона, бо йшлося про пам'ятник Монсеєві на майдані Кліші. Все стає насолодою, якщо ваша мета – тільки бути разом, бо тоді можна було б сказати, що нарешті ми вільні. Тоді ми забуваємо про життя, забуваємо, що в кишені нема грошей.

Отак потроху навіть Наполеон став для нас джерелом радощів. Парапен знав про нього чимало кумедних оповідок. Він залюбки збирав їх ще в Польщі, коли навчавсь там у ліцеї. Парапен – це не я, він мав добру освіту.

Тож, казав Парапен, коли Наполеон тікав з Росії, його генерали зі шкури пнулись, аби не дати імператорові востаннє покрасуватись у Варшаві перед якоюсь полячкою. Отакий він був, Наполеон, навіть під тягарем найтяжчих ударів долі і найдоікульніших нещасть. Одне слово, ніякої поважности, – і це він, Жозефінин орел! Хай там що, в ньому завжди бував вогонь пристрастей. Тут нічого не вдієш, коли тебе тягне до веселощів і розваг, але ж цей потяг притаманний геть кожному. Ось де головне лихо. В людей тільки одне на думці! В колиці, в кав'ярні, на троні, в туалеті – всюди! Всюди, яка мерзота! І байдуже, Наполеон ти чи ні! Одурений, а чи просто так! Головне – насолода! Нехай, не лишивши сліду, топляться в Березині чотириста тисяч ошуканих, казав собі великий переможений, а я таки скочу в її ліжко! Який негідник! Та ба: життя всюди таке! Отак усе й закінчується. Несерйозністю! Тиранові набридає його власний спектакль набагато раніше, ніж глядачам. Тиран іде злягатися, коли вже не годен постачати публіці безумства. Тоді дні його пораховані і доля миттю дає йому впасти! Ні, завзяті шанувальники не дорікають йому зате, що він помахом руки гнав їх на смерть! Навіть не сумнівайтесь, це дріб'язок! Таке вибачають! А от коли він стає нудним – то непростенний гріх! Люди тільки вдають, ніби їх задовольняє поважність. Епідемія припиняється тільки тоді, коли мікробам спротивляться власні токсини. Робесп'єра гільйотинують, бо він знай торочив те саме, а той Наполеон всього два роки стримував від інфляції орден Почесного легіону. Потреба задовольняти авантюрні забаганки завойованої половини Європи стала справжньою мукою для цього безумця. Не до снаги робота, він згинув

через неї.

Зате кіно, цього нового утриманця наших мрій, можна купити, привласнити на годину чи дві, мов повію.

Крім того, акторів у наші дні, просто зі страху, що ми збудимось, напихають усюди, навіть у божевільні, де їхні дріб'язкові пристрасті хлюпають через край, а щирість скапує з поверха на поверх. Від цього аж двері ходором. Тепер перед актором завмирають і, набравшись духу та ніжності, саме йому віддаються ще невимушеніше, ніж приятелеві.

Нині однаково пишно оздоблюють убиральні і бойні, а також ломбард, і то тільки на те, щоб тебе розвеселити і втішити, на мить заховати від долі.

Жити тверезо – ну й халепа! Життя – це клас, де наглядач – нудьга, вона тут, невтомно шпигує за тобою, і треба за всяку ціну вдавати, ніби ти щось робиш, чимось захоплюєшся, інакше нудьга пщступить і пожере твій мозок. День як просту сукупність двадцяти чотирьох годин витримати несила. День хоч-не-хоч має обертатись у нескінченну втіху, в коїтус, що ніколи не скінчиться.

Коли тебе пригнічує необхідність і щосекунди розбиваються тисячі жадань і забаганок, на гадку починають спадати огидні речі.

Робінзона, ще коли його не спіткало нещастя, теж по-своєму припирала безмежність, і тепер він своє вже отримав. Мені так здавалося принаймні.

Я скористався хвилинами спокою в кав'ярні й собі переповів Парапеневі все, що зі мною сталося після нашої останньої зустрічі. Він теж розумів життя, навіть моє, і я признався йому, що збираюся кинути медичну кар'єру, так принизливо тікаючи з Рансі. Хіба така втеча – не ганьба? Парапен споважнів. З огляду на обставини годі навіть думати про повернення, і Парапен погодився зі мною.

Розмова тішила нас обох, ми, власне, сповідались одне одному, аж тут до кав'ярні заскочив цілий гурт музик, бо в «Тарапу» почався антракт. Кожен зразу потягся до чарки. Парапен знав тих музик досить добре.

Мало-помалу я довідався, що їм негайно потрібен чоловік на роль паші в інтермедії. Роль без слів. Попередній «паша» нікому нічого не сказав і немов крізь землю провалився. То була роль у пролозі – чудова і з високою платнею. Жодних зусиль. І не забуваймо: все те діється серед чарівного гурту летких і звабливих англійських танцівниць, серед тисячі зграбних, проворних м'язів. Одне слово, моя стихія і мій шматок хліба.

Я став якомога люб'язніший і вже чекав пропозиції від режисера. Власне, я сам йому набився. Пора була пізня, музики не мали часу бігти по якогось статиста до театру драми Сен-Мартен, і режисер зрадів, що я так до речі нагодився. Тепер йому вже не треба гасати по місту. Мені теж. Вони навряд чи й дивилися на мене, взяли, так би мовити, експромтом. Мені дали роботу. Аби не кульгав, а більшого й не вимагали...

Я зайшов у чудові, теплі, оббиті шпалерами підвали кінотеатру «Тарапу». Справжній стільник напахчених комірчин, де спочивали перед виставою англійки – сварились і кат його зна чого приставали одна до одної. Зрадівши, що знову матиму шматок хліба, я притьмом став знайомитись зі своїми молоденькими розкутими колегами. А втім, вони самі вшанували мене всім гуртом, і то най'раційніше в світі. Янголи. Смиренні янголи. Як добре, що в Англії не треба сповідатись, – там нікого не зневажають.

У «Тарапу» чималі прибутки. Навіть за лаштунками все люксове: убиральні, стегна, люстри, мило і сандвічі. Сюжет вистави, в якій ми грали, походив, напевне, з Туркестану. Він став приводом для різноманітних хореографічних вигадок і музичних

нісенітниць із гупанням бубнів.

Моя роль була недовга, але важлива. Розцяцькований золотом і сріблом, першого разу я на превелику силу вмовився серед купи хистких декорацій та ліхтарів, але зрештою таки сів і, вдаючи байдужість, міг спокійно віддатися мріям серед опалових відблисків.

Добру чверть години два десятки лондонських баядерок вигиналися під мелодії нестримних вакханалій, переконуючи мене, так би мовити, в реальності своїх принад. Про таке я й не мріяв і гадав, що давати виставу п'ять разів на день для жінок забагато, а вони, ніколи не піддавшись утомі, з завзяттям, властивим їхньому трохи нуднуватуму народові, з незворушною певністю, притаманною кораблям, що тнуть форштевнем безмежні океанські простори, щоразу безжально вихилялись і крутили сідницями...

Не варто борсатись, досить зачекати, бо й так усе скінчиться тим, що ти знов опинишся на вулиці. По суті, вулиця – найголовніше, і тут нічого не заперечиш. Вулиця нас чекає. Треба вийти на вулицю, наважитись – не одному, не двом, не трьом з-посеред нас, а всім укупі. Поки що ми зупинились перед нею, церемонимось і маніжимося, але мить виходу настане.

У будинках саме паскудство. Тільки-но за людиною зачиняються двері, вона миттю засмерджується, смердять усі її одяганки. Людина притьмом старіє і тілом, і душею. Вона загниває. Якщо люди гниють, це добре. Виходить, тут треба втрутитись! Треба їх вивести, випхати, виставити. Гнилля тільки в кімнаті – смердить і прикрашається водночас.

Ну, а щодо родинних кубелець, то я знав аптекаря з вулиці Сент-Уан, що мав гарну рекламну афішу на вітрині: «Три франки – і очиститься вся родина!» Дива! Блюють! Усі зразу, в затишку сімейного вогнища! Вони люто ненавидять одне одного, в хаті справжнісіньке пекло, проте ніхто не нарікає, бо так однаково дешевше, ніж жити в мебльованих кімнатах.

Мебльовані кімнати, коли про них мова, – житло куди затишніше й не таке претензійне, як квартира; в ньому менше відчуваєш свою провину. Рід людський ніколи не знав спокою, а з мебльованих кімнат вочевидь ближче до вулиці, де й відбувається останній суд. Нехай сурмлять собі янголи, ми, вийшовши з мебльованих кімнат, завжди будемо перші.

У мебльованих кімнатах намагаєшся не привертати до себе уваги. Але ці заходи марні. Коли погиркаєшся з кимось і піде сварка за сваркою, тебе одразу помітять. Кінець кінцем ти боїшся сцяти в туалеті, бо всюди, за кожною стіною, дослухаються до найтихішого звуку. Зрештою ти мимоволі набуваєш добрих манер, мов офіцери на військовому кораблі. Нехай першої-ліпшої миті здригнуться земля і небо, ми готові, нам байдуже: в мебльованих кімнатах ми «перепрошуємо» одне одного по десять разів на день, і то тільки тому, що здибались у коридорі.

Треба навчитись розпізнавати в туалеті запах кожного зі своїх сусідів на сходах – це згодиться. Важко будувати ілюзії, живучи в мебльованих кімнатах. їхні мешканці не вихваляються. День у день вони стиха, не привертаючи зайвої уваги, подорожують життям у своїх мебльованих комірчинах, немов у каютах пароплава, що гние і має дедалі більше проточин, – хіба цього вони не знають?

Будинок, де я оселився, приваблював передусім провінційних студентів. Це відчувалося з перших сходинок – тхнуло старими недопалками й легкими сніданками. Будинок серед ночі виднів здалеку: над дверима горів тьмяний ліхтар, а з балкона, наче стара величезна штучна щелепа, звисали помальовані золотом розбиті літери. Не

оселя – страховище, що кишіло брудом і покидьками.

Коридором, з кімнати до кімнати, пожилці навіть ходили в гості одне до одного. Після багатьох років жалюгідних спроб у царині практичного життя, або, як кажуть, поневірянь, я повернувся до студентів.

Студенти мали ті самі поважні й старомодні бажання, як і тоді, коли я покинув їхній гурт, – пісні бажання, що відгнали пліснявою. Люди змінились, а їхні ідеї ні. Студенти, тодішні й теперішні, більш-менш регулярно ходили на інший край кварталу й сяк-так учили медицину, якісь уривки хімії, окремі витяги з права і в повному обсязі зоологію. Війна, пролетівши над студентською громадою, нічого не зворушила в ній, а коли з прихильності послухати, про що мріють студента, кожен відразу поведе туди, де йому виповниться сорок. їм до щастя треба йти двадцять років, двісті сорок місяців суворої ощадності.

Їхній взірець і успіху, і щастя – лубочна картинка, що має кілька ступенів. Вони бачать свою поважну постать серед родини – невеликої, але такої неоціненної та милої, що аж дух забиває. А втім, ніколи на ту родину й не подивляться. Навіщо? Родина придатна геть для всього, тільки хто ж дивиться на неї? Сила і щастя батька, зрештою, в тому й полягають, що він володіє родиною, має свою хатню поезію, але не придивляється до неї.

За свіжими враженнями вони поїдуть автомобілем до Ніцци, бо ж у дружини чималенький посаг, і, може, навіть заведуть звичай пересилати гроші чеками. А задля властивого душі сороміцтва поведуть коли-небудь дружину до борделю. Більшого не сподівайся. Решта людства живе для них на газетних шпальтах, де її стереже поліція.

Життя в мебльованих кімнатах, де кишіли блохи, інколи змушувало моїх друзів соромитись, і вони ставали дратливі. Студентська молодь з буржуазних верств, винаймаючи мебльовані кімнати, почувалась, немов її покривджено, а оскільки зрозуміло, що братись ощадити ще рано, то прагла, щоб забутись й отупіти, богемного життя – цього відчаю в каві з вершками.

На початку кожного місяця ми переживали недовгу, але справжню еротичну кризу, від чого здригався увесь будинок. Кожен мив ноги. Пожилці організували декаду кохання. Спонукали до цього грошові перекази з провінції. Я, напевне, міг би тішитись у себе в «Тарапу» з англійськими танцівницями, і то задурно, але, поміркувавши, відмовився від такої вигоди з огляду на можливі плітки та на ревливих дурників-сутенерів, що й за лаштунками ходили по п'ятах танцівниць.

Оскільки мешканці нашого будинку читали непристойні газети, ми знали чимало паризьких адрес, де можна одержати щонайкраще кохання. Признатися, побували не в одному веселому кубельці! Ми втягувались, утягся навіть я, що давно вже перетнув свою Березину, вволю натішившись подорожами і дізнавшись про можливі ускладнення в сексуальній царині. Гуртовим походенькам, здавалось, не буде кінця-краю.

Адже в людині завжди зберігається дрібка незужитої цікавості до всього, пов'язаного з задом. Людина запевняє себе, що зад уже не дасть їй нічого нового, що через нього вона тільки змарнує час, а потім знову бере й ще раз пробує, і то тільки на те, аби відчуті на вже порожньому серці полегшу й таки дізнатися про зад щось нове: цього досить для повернення оптимізму.

Людина, мов покріплена, мислить ясніше, починає сподіватися так, як іще ніколи не сподівалась, і знову повертається до фатальних сідниць, платячи таким самим коштом. По суті, в будь-якому віці на тебе завжди чекають відкриття в жіночій піхві. Тож пополудні, – я розповім, як усе. діялось, – ми, троє сусідів з мебльованих кімнат, рушали на пошуки недорогих пригод.

Наші виправи відбувалися завдяки Помонові, він мав справжнє бюро, де можна було

дістати що завгодно в царині еротичного припасування й компромісів у кварталі Батінйоль. У Помоновій картотеці ніколи не бракувало пропозицій, а ціни – найрізноманітніші. Цей дарований провидінням звідник без жодної дружньої підтримки працював сам-один у малесенькій, так тьмяно освітленій квартирі, що рухатися в ній треба не менш обережно, ніж у незнайомій громадській убиральні. Численні завіси, що їх доводилось відхиляти, перше ніж потрапити до звідника, бентежили, а він завжди сидів у навмисній сутіні, ладний вислухати кого завгодно.

Через ту сутінь я, правду кажучи, до ладу ніколи й не роздивився Помона: попри те що ми не раз балакали, а певний час навіть працювали разом і він пропонував мені те чи те або розповідав про подробиці свого ремесла, я сьогодні не впізнав би його, зіткнувшись із ним у пеклі.

Я тільки пригадую, що потаємні клієнти, чекаючи в його салоні своєї черги на співбесіду, завжди поводитись дуже пристойно й не припускались жодної фамільярності; були й стримані, мов пацієнти біля дверей дантиста, який не терпить не тільки світла, а й галасу.

Я познайомився з Помоном через одного студента-медика. Студент учав до Помона, аби заробити трохи грошей, бо, щасливець, був обдарований величезним пенісом. Студента запрошували, щоб він своєю славетною кабакою ожвавлював невеличкі, суто інтимні вечірки в передмістях. Дами захоплювались ним, не вірячи, що можна мати «отакенний». Що ж, звичайна маячня дівчат, що відчувають власну меншовартість. У поліційній картотеці наш студент числився під страшним прізвиськом «Валтасар»!

Між клієнтами, що чекали черги, розмови зав'язувались важко, бо тільки страждання лине на всі боки, а насолода й потреби соромляться.

Так чи так, а полюбляти сексуальні насолоди й бути бідним – гріх. Коли Помон дізнався про моє становище й лікарську практику, то зважився звірити мені свою слабкість. Його виснажувала одна лиха звичка. Вона змушувала його мастурбувати під столом під час розмов із клієнтами, з тими довічними шукачами, яким не дає спокою промежина.

– Розумієте, в мене така робота! І мені дуже важко втриматись від соло... Бо як послухати все, що ті негідники тут патякають!

Тож клієнтура зрештою привчила його до тієї капости. Щось подібне до цього можна помітити і в надміру гладких різників, яких завжди тягне напихатися м'ясом. Я, крім того, гадав, що нижню частину черевної порожнини Помонові всякчас роз'ятрює підступна легенева хвороба. А втім, за кілька років він і справді помер від сухот.

Нескінченні балачки претензійних відвідувачів виснажували його ще й по-іншому: завжди брехливі, вони знічев'я викладали йому цілу купу вигадок, а щодо сідниць, то, як послухати цих клієнтів, годі знати їм рівню, навіть обнишпоривши світ.

Надто в розмовах із чоловіками доводилося захоплено відгукуватись про їхні палкі вподобання. Ці чоловіки діставали не більше втіхи, ніж прихильники поділеного кохання, скажімо, клієнта пані Ерот. Навіть в одній паці листів, які щоранку приносили в Помонове агентство, містилося досить незадоволеного кохання, щоб назавжди згасити всі війни цього світу. А проте ті потоки любові ніколи не сягали далі заду – ось де нещастя.

На Помоновому столі лежали огидні стоси палкої нудотини. Прагнучи дізнатися більше, я вирішив узятись до класифікації того величезного епістолярного соромштва. До різновиду пристрастей, повчав мене Помон, ставляться так само, як до фасону краваток чи до різних там хвороб; передусім виділяємо безумців, далі – мазохістів та садистів, потім бичувальників, «повелителів», і так в усьому. Тут уже недалеко й до того, що розваги обертаються на тяжку працю. Шукачів цих розваг уже вигнано з

раю – є всі підстави для такої думки! Помон погодився зі мною; його руки завжди були вологі, а нестримне нечестя завдавало насолоди й муки водночас. За кілька місяців я вже досить пізнав і самого звідника, і його ремесло. Мої візити порідшали.

У кінотеатрі «Таралу» мене й далі мали за цілком придатного, спокійного й сумлінного статиста, проте через кілька тижнів заспокоєння до мене з несподіваного боку підкотилося лихо, і я був змушений, і то притьмом, покинути сцену й рушати далі в свої клятві мандри.

Як поглянути з відстані часу, перебування в «Тарапу» було, по суті, недозволеним і підступним перепочинком. Ті чотири місяці я завжди добре вдягався і, граючи здебільшого султана, двічі – центуріона, іншого разу – авіатора, регулярно отримував чималеньку платню. Я наїдався на роки наперед: життя рантьє, тільки без ренти. Зрада! небезпека!

Одного вечора, не знати з якої причини, перекрутили ввесь наш номер. Новий пролог зображав Лондонську набережну. Я стривожився: наші англійки мали в цьому номері фальшивими голосами співати, так би мовити, на берегах Темзи, вночі, я ж грав роль поліцая. Роль цілковито без слів, я мав походжати туди-сюди вздовж парапету. Раптом, коли я нічого й не сподівався, їхня пісня стала сильніша за життя, ба більше: круто повернула мою долю в бік нещастя. Тож поки вони співали, я не міг думати про щось інше, крім жалюгідного світу злиднів і мого власного життя, надто тому, що від співу тих сучок мені краялося серце, мене вивертало від нього, як від тунця в бляшанках. А я ж гадав, ніби давно пережив, забув усе найтяжче! А найгірше – ця пісня була весела, проте наганяла смуток. А дівчата, співаючи, вигинались, намагалися прикликати ті веселощі. А втім, свого, мабуть, досягали, вони немов прикривали злидні, ховали горе під запиналом...

Ні, я не помиливсь! Я вирушав у подорож серед туманів і скарг! Скарги стікали скорботними краплинами, ми немов щохвилини старішали. З декорацій також скапували страх і розгубленість. А мої приятельки виспівували. Вони, здається, не розуміли, що їхня пісня лихими чарами накликає на нас нещастя... Пританцьовуючи, веселячись, оскаржували своє життя... Коли це надходить так іздалеку, з такою певністю, не можна ні помилитися, ні опиратись.

А злидні відчувалися всюди попри всю ту пишноту, що була в залі, на нас, на декораціях, злидні вщерть виповнювали все і, ні на що не зважаючи, затоплювали землю. Що ж, дівчата були справжні митці. Від них поширювався тяжкий смуток, а вони не хотіли ні зупинити його, ні навіть зрозуміти. Тільки очі були сумні. Але самих очей не досить. Дівчата оспівували муку людського животіння та борсань і не розуміли цього. Вони й далі все пов'язували з коханням, тільки з коханням, бо про решту цим створінням не сказали. Тобто оспівували нібито дрібні прикросці. Що ж, нехай це й так називають! Коли ти молодий і ще нічого не зазнав, усе сприймаєш за прикросці кохання...

Where I go... where I look

It's only for you... ou...

Only for you...ou...

Отак вони співали.

У молоді просто манія зводити всю людську природу до заду, до єдиного освяченого

марення, до любовного шаленства. Можливо, згодом, вони порозумнішають – коли все це скінчиться, коли їх не полонитимуть ілюзії, коли огорне справжній смуток суворої країни, – усіх шістнадцятьох танцівниць із кобилячими стегнами й труськими груденятами... А нужда вже й так учепилася в цих красунь, і вони не відкрутяться від неї. Нужда вже схопила їх за черево та за груди й тримає всіма нитками їхніх тоненьких фальшивих голосів.

Нужда вже тут. Її не одурять ні костюми, ні сухозлітка, ні яскраве світло, ні усмішки; той, хто їй уже належить, не обдурить її ілюзіями, вона знайде його всюди, де він ховається, вона тільки тішиться, даючи бідолахам поспівати, і чекає своєї черги, всі дурниці ще попереду. Спів нужду пробуджує, заколисує, підохочує.

Отже, й наша тяжка мука – це ще одна розвага.

Тож лихо тим, хто виспіває пісні кохання! Адже кохання – це і є нужда, і воно, падлюче, завжди розквітає брехнею в нас на вустах – оце й усе. І воно, паскудне, скрізь, не слід кликати свою нужду, навіть прикидаючись. Із нуждою не можна жартувати. А проте мої англійки тричі на день ставали перед декораціями і прислухались до акордеона. Отже, це все несамохіть мало обернутися нещастям.

Я їм нічого не казав, але, запевняю, бачив, як підступає катастрофа.

Спершу захворіла одна дівчина. Смерть красуням, які дрочать лихо! Нехай вони виздыхають від нього – тим краще! До речі, ніколи не слід зупинятися на розі вулиць і слухати, як грає акордеон, часто саме так здиваються з лихом, зазнають удару істини. Замість хворої дівчини прийшла якась полячка, і тепер уже вона вибігала на сцену. Вряди-годи теж кашляла. То була міцна, довготелеса бліда дівчина. Ми зразу заприятювалися з нею. Через дві години я знав усю її душу, з тілом ще трохи зачекав. Та полячка мала манію виснажувати свою нервову систему неможливими пристрастями. Тож укупі зі своєю скорботою та з усім іншим вона мимоволі ввійшла в ту паскудну пісню англійок, мов ніж у масло.

Попервах ніщо не звістувало лиха. Пісня починалася негучно, як усі пісеньки до танцю, а потім серце слухача раптом стискалося, наливалось такою тугою, немов у ньому вже ніколи не прокинеться бажання жити, бо всі зусилля, й молодість, і будь-що інше не дають нічого. А коли відлунають звуки, скінчиться пісня, спурхне мелодія, ти чув, ніби хилишся на ліжку, лягаєш на своє справжнє, найвластивіше ложе – в глибоку яму, щоб усьому настав кінець. Двічі повторюється приспів – і тебе наче охоплює бажання досягти лагідних країв смерті, країв, назавше милих, де все відразу забудеться, візьметься туманом. Зрештою, то туман співав дівочими голосами.

Полячку взяли до хору, долучили і її скарги та докори, звернені проти тих, хто ще тут, хто ще чіпляється за життя, прилаштувавшись у хвості черги, в якій стоїть цілий світ, чекаючи, коли урветься життя, а тим часом кожне крутиться на всі боки, продаючи сусідам-примарам кохання й стусани, таємниці й фальшиві гроші, поліцаїв та злочинців, жалі й досаду і хизуючись власними обладками в тій пелені терплячости, що не щезає ніколи...

Мою нову подружку з Польщі звали Танею. Я довідався, що її немов трусить пропасниця через одного сорокарічного дрібного банківського службовця, з яким вона зналася в Берліні. Таня мріяла повернутись до Берліна й кохати того чолов'ягу незважаючи ні на що. Щоб повернутися до нього, вона ладна була на все.

Таня підстерігала театральних агентів, що могли дати ангажемент, у мокрих від сечі закомарках під сходами. Ті негідники щипали її за стегна, щось обіцяли, але ніколи не виконували обіцянок. Та вона навряд чи й помічала їхнє крутіство, бо все її ество повнилося маренням далекого кохання. Це тривало не один місяць. Таня наче зумисне спокушала долю, кидала їй виклик за викликом, і за тиждень по тому, як вона з'явилася у нашому гурті, сталася страшна катастрофа.

Грип забрав на той світ її незрівнянного коханого. Таня довідалась про нещастя суботнього вечора. Тільки-но діставши звістку, розтріпана й несамовита, потягла мене до Північного вокзалу. Заціпенівши біля касового віконця, вона, безумна, ще сподівалася вчасно добратись до Берліна й потрапити на похорон. Знадобилось аж два начальники станції, аби переконати її, що вже пізно.

Годі було думати й про те, щоб покинути її в такому стані, бо вона й далі чіплялася за свою трагедію і знетямлено розкривала її переді мною. Яка нагода! Адже почуття, якому перешкоджають нужда і далекі відстані, – це немов кохання моряка, кохання достеменно й щасливе. Передусім, як нема змоги часто зустрічатися, важко посваритись, а це вже неабищо. Оскільки життя – безумство, всуціль нашпиговане брехнею, то що далі одне від одного і що більша змога приправляти життя брехнею, то більша вдоволеність, – усе це річ природна і слухна. Бо правду перетравити несила.

Скажімо, тепер легко розповідати всяку всячину про Ісуса Христа. А чи ходив Ісус до вбиральні перед усім народом? Гадаю, його викрутні не вдержалися б довго, якби він прилюдно ходив гидити. Якогога менше свідків – ось головне, надто в коханні.

Остаточно впевнившись, що до Берліна вже не буде потяга, яким можна встигнути на похорон, ми разом з Танею вирішили надіслати телеграму. Довгенько складали текст у телеграфному пункті Біржі, та тут виникли нові труднощі: ми не знали, кому адресувати телеграму. Крім небіжчика, Таня в Берліні нікогісінько не знала. Відтак нам зосталося тільки говорити про небораку. Розмови вистачило лише на два чи три неквапні кола круг Біржі, а потім, оскільки гіркоту треба гасити, ми стали, й далі сумуючи та скаржачись, поволі підійматися на Монмартр.

Десь після вулиці Лепік нам траплялися люди, що йшли шукати веселощів на міські висоти. Вони поспішали. Діставшись до собору Сакре-Кер, задивлялися вниз, у ніч, що, мов неозора чорна яма, поховала будинки в своїх глибинах.

Покрутившись на майданчику, ми зайшли до кав'ярні, що видалась нам найдешевшою. Таня з удачності й задля того, щоб я міг її втішати, дозволяла цілувати себе де завгодно. Випити вона теж любила. На довколишніх лавах уже хропла п'яна братія. Забамкали дзиг'арі, вибиваючи довгу череду нескінченних годин. Ставало дедалі очевидніше, що ми зайшли на край світу. Далі йти вже не можна, за межею – самі мерці.

Царство мертвих починалось неподалік, на майдані Тертр. Ми дуже вигідно вмостились, аби бачити їх. Мерці неслися над галереєю Дюфаель, прямуючи на схід.

Але ще треба знати, як підступитися до них, як зазирнути в їхні майже заплющені очі, бо спалахи світляних реклам, дарма що пронизують хмари, заважають роздивитися небіжчиків. Онде вони, мерці, і я зразу збагнув, що вони взяли Бебера, Бебер навіть кивав мені разом із блідю, мов крейда, дівчиною поруч, – дівчиною з Рансі, яка нарешті зробила аборт, позбавившись цього разу всіх своїх нутроців.

Подекуди видніло чимало моїх давніх пацієнтів, про яких я більше ніколи не думав, – а також іншого люду. Онде самотній негр у білій хмаринці, якого надто ревно шмагали, я знав його в Топо, а он і Грапа, старий лейтенант з лісової пущі! Про них – про лейтенанта, про закатованого негра та про іспанця-священника – я інколи згадую; священник прийшов цієї ночі разом з мерцями задля святих молитов, і його золотий хрест вельми заважає йому пурхати в небесній блакиті. Хрест чіпляється за найбрудніші, поруділі хмари, а я помалу-малу розпізнаю інших людей, які вже пощезли, щоразу інших... їх так багато, аж відчуваєш справжній сором за те, що не мав досить часу роздивитися їх, коли вони впродовж довгих років жили поряд...

Щоправда, часу ніколи не буває досить, навіть на те, щоб подумати про себе.

Зрештою, всі ті паскуди обернулись у янголів, а я й не помітив цього! Тепер їх повнісінькі хмари, незвичайних і дивних! Вони гуляють над містом! Якусь мить я шукав серед них Моллі, мою милу, єдину подругу, але вона не прийшла разом з ними... Напевне, має своє, окремішне невеличке небо біля ласкавого Господа: адже Моллі завжди була така добра... Мене втішило, що я не знайшов її серед цих заброд, бо всі вони – безперечні заброди, придурки, потолоч, зграя примар, що зібралися над містом. Надто з недалекого цвинтаря ввесь час тислись і тислись якісь нікчемні людці. А цвинтар, проте, невеличкий, то цвинтар комунарів, що, закривавлені, без угаву роззявляють роти, щоб і далі галасувати, хоч і несила... Вони чекають разом з рештою, чекають Лаперуза з південних морів, що цієї ночі поведе їх усіх на збори... А Лаперуз ніяк не підготується, бо дерев'яна нога неодмінно стає впоперек, і йому, по-перше, завжди дуже важко її притулити як слід, а по-друге, він ніяк не може знайти свого великого лорнета.

Лаперуз не хоче підійматися на хмари, не маючи на шиї лорнета. Ця думка не дає йому спокою, до того ж він шукає свою славетну далекоглядну трубу, що звідала стільки пригод, – справжню забавку, крізь яку видно вдалині людей і речі, і навіть в іще дальшій далині, коли дивитися з тоншого краю, стають привабливіші мірою того і всупереч тому, як наближаєшся до них. А козаки, поховані під Муленом, не спромагаються вийти з могил. Їхні зусилля просто страхітливі, але марні, пробували вже не раз... Вони знов і знов падають у могилу, вони п'яні з 1820 року.

А проте раптова злива змусила вискочити і їх, нарешті козаки протверезіли і знялися над містом. Зібрались у коло й розмалювали ніч своїм неспокоєм, стрибаючи з хмаринки на хмаринку. Їх, як здавалося, надто приваблювала Опера з її вогнищем анонсів посередині. Привиди підлітали до неї, аби відскочити на інший край небес, і їх було так багато, вони так метушилися, аж у голові паморочилося. Лаперуз, нарешті спорядившись, волів, щоб його поставили сторч, коли бамкне останній удар четвертої години, щоб його підтримали, здибали, мов коня збруєю. Коли Лаперуза врешті поставили й підперли, він і далі крутився і вимахував руками. Як пробамкало четверту, великий мореплавець заточився: він саме застібав гудзики. За Лаперузом затовклося, заворушилось усе небо. Немов крига скресла; звідусіль перекидьки летіли примари, всі примари всіх історичних часів. Вони гналися, зчіплялись, звинувачували одне одного – сторіччя проти сторіччя. Північний вокзал надовго присів і затих від їхньої страхітливої веремії. Обрій заяснів і зблакитнів, нарешті піднявся день крізь величезну діру, яку, щезаючи й утікаючи, проробили привиди в чорному запиналі ночі.

Затим десь розгледіти їх стало дуже важко. Бо треба знати, як вийти за межі свого часу.

Якщо й пощастить їх добачити, то лише там, над Англією, але в тій стороні завжди такий густий, такий липучий туман, немов там вітрила одні поперед одними піднімаються від землі аж до неба, зависнувши навіки. Та коли призвичаїтися й бути вкрай пильним, можна таки добачити їх, хоча ніколи не вдається спостерігати їх довго, бо пориви вітру з моря щоразу приносять нові клапті туману.

Велетенська жінка стоїть там і стереже острів, – це вже остання. Її голова здіймається набагато вище від найвищих пасом туману. На острові вона єдина бодай трохи жива істота. Її руді коси знялися геть над усім і ще трохи золотять закрайки хмар, – оце й усе, що лишилось від сонця.

Вона, як пояснюють, намагається заварити собі чай. І треба, щоб намагалась, бо стоїть тут навіки. Жінка ніколи не скінчить кип'ятити свій чай, бо туман стає набагато густіший і пронизливіший. Замість чашки в неї корпус корабля, найкращого, найбільшого, якого вона спромоглася знайти в Саутгемптоні, вона ставить чай так, щоб його нагрівали нескінченні хвилі. Вона ворухиться... Повертає все довколишнє величезним веслом. Така її робота.

Вона ні на що не дивиться, стоїть, завжди поважна, схиливши голову.

Козацьке коло пронеслося їй над самою головою, але вона й не ворухнулася, звикла, що тут щезають примари всього континенту. Тут кінець.

Вона перебирає пальцями – і цього їй досить – жарини під попелом межі двох ізчорнілих лісів.

Вона намагається роздмухати вогонь, тепер у неї є все, але її чай не закипить ніколи.

Бо вже нема життя, аби розпалити полум'я.

Вже нема життя ні для кого в світі, тільки вона ще живе, і от-от настане кінець...

Таня розбудила мене в моєму ліжку, де ми зрештою закінчили свої мандри. Була десята година ранку. Аби спекатися дівчини, я сказав, ніби кепсько почуваюсь і тому ще трохи полежу.

Життя почалося. Таня вдала, ніби повірила мені. Тільки-но вона вийшла з кімнати, я теж зібравсь в дорогу, бо й справді мав ще дещо зробити. Нічне гультяйство немов пробудило в мені дивні докори сумління: не давали спокою думки про Робінзона. Адже я його покинув напризволяще, ба гірше: доручив опіці абата Протіста. Цим сказано все. До мене, звичайно, доходили чутки, ніби там, у Тулузі, Робінзоніві добре, навіть бабця Анруй стала з ним ласкавіша. А проте інколи, – правда ж? – тобі ніколи не скажуть того, про що найдужче кортить почути. Тож оті непевні чутки, власне, нічого мені не сповіщали.

Стурбований, я подався в Рансі за новинами – докладними й точними. Мав пройти вулицею Батінйоль, на якій жив Помон: такий був мій маршрут. Коли ж дійшов майже до його будинку, то неабияк здивувався, побачивши на розі самого Помона, що, здається, стежив за невисоким добродієм, ідучи за ним назирці. Для Помона, що ніколи не виходив з дому, то, напевне, була справжня подія. Я зразу ж упізнав і чоловіка, за яким він стежив, то був один його клієнт – «Сід», як він називав себе в листах. Але з потаємних джерел ми ще дізналися, що цей Сід працює на пошті.

Уже не один рік Сід підганяв Помона, аби той знайшов йому добре виховану подружку, його мрію. Але пропонувані йому дівчата ніколи не мали, як на його смак, досить доброго виховання, завжди робили щось не так, отже й не підходили йому. Коли добре поміркувати, існують два головні різновиди «подружок»: ті, в котрих «широкі погляди», і ті, що дістали «добре католицьке виховання». Отож для злидарів є два способи почуватися вищими і два способи пробуджувати неспокій і невдоволення: «пропаща душа» і «розважлива дівчина».

Місяць за місяцем усі Сідові заощадження йшли на ті пошуки. Тепер із Помоновою допомогою він дійшов краю своїх ресурсів, а також межі сподівань. Згодом я дізнався: цього самого дня Сід вирішив накласти на себе руки десь у глухому закутку. А втім, тільки побачивши Помона, що вийшов з дому, я не сумнівався: діється щось незвичайне. Тож я таки довгенько йшов їм услід батінйольськими кварталами; на вулицях ставало дедалі менше крамниць, ба навіть барв, а в кінці з'явилися підозрілі підвальчики, тулячись біля самої акцизної контори. Коли нікуди не квапишся, на тих вуличках украй легко заблукати, – по-перше, через сум, який вони навівають, по-друге, через байдужість, якою тут повите все навколо. Якщо мати хоч трохи грошей, слід негайно брати таксі, аби уникнути нестерпної довколишньої нудьги. В тутешніх жителів така тяжка доля, аж мимоволі бентежишся. Здається, по той бік позапинаних вікон дрібні рантьє навмисне не закрили газ. Тут нічого не вдієш. «Паскудство!» – кажуть у таких випадках, але нього замало.

До того ж нема навіть лави, де можна посидіти. Всюди сірі, брудні тони. Коли дощить, краплі падають з усіх боків, летять в обличчя й вуха, а вулиця стає ковзка, мов спина величезної рибини з борозенкою посередині. В цьому районі не те що нелад, – він радше скидається на більш-менш упорядковану в'язницю – в'язницю, якій не потрібні двері.

Тиняючись там, я зрештою відразу після вулиці Вінеґрієр загубив Помона і його самогубцю. Але вже так близько підійшов до Гарен-Рансі, що не міг утриматись і не кинути побіжного погляду з фортечних мурів.

Годі заперечувати: Гарен-Рансі – здалеку досить приваблива місцевість: завдяки гаєві на великому цвинтарі. Якщо на мить улягти омані, може видатись, ніби перед тобою Булонський Ліс.

Коли неодмінно кортить дізнатись якісь новини, треба звертатися до тих, хто їх знає. Зрештою, сказав я собі тоді, я нічого не втрачу, зайшовши на хвилинку до Анруїв. Вони напевне знають, що діється в Тулузі. Тож я знову повівся нерозважливо: втратив пильність. Ти ще не знаєш, куди потрапив, а проте вже цілком зануривсь у мерзенні обшири ночі. І тоді стається нещастя. Досить найменшої дурниці. А власне, ніколи не треба намагатися знову бачитись із певними людьми, надто з отакими. Бо кінця не буде ніколи.

Хоч я зволікав, вибираючи якомога довший шлях, сама звичка привела мене аж до хати Анруїв. А я ж прийшов не на те, аби глянути, чи стоїть вона на місці. Засіявся дощик. На вулиці не було більш нікого, крім мене, проте я не зважувався ступити бодай іще крок. Вже мало не повернув був назад, аби не силувати себе, аж тут двері будиночка прочинились – саме стільки, щоб невістка рукою поманила мене зайти. Вона, звісно, бачила геть усе. Бачила, як я вагався на протилежному тротуарі. В мене зразу виникло бажання не підходити, проте невістка наполягала й навіть покликала мене:

– Докторе! Ходіть швидше!

Саме так вона й погукала – владно... Я злякався, щоб хтось не побачив, і квапливо збіг на нешироку терасу, зайшов у коридор і знову побачив грубку й усю знайому обставу. Проте не знати чому стривожився. А невістка стала розповідати, що її чоловік уже два місяці тяжко хворий і щодень йому стає дедалі гірше.

Я, звичайно, відразу запідозрив її. Й запитав нетерпляче:

– А як там Робінзон?

Вона пустила була моє запитання повз вуха, та зрештою відповіла:

– Їм обом ведеться в Тулузі добре. Оборудка вийшла на славу. – Вона це проказала так собі, мимохідь. І нічого не додавши, знову заговорила про свого чоловіка. Вимагала, щоб я заопікувався ним, не гаючи ні хвилини. Мовляв, я завжди був такий відданий... Що я дуже добре знаю її чоловіка й таке інше... Що юна тільки мені йме віри... Що він не хоче бачити іншого лікаря... Що вони не знали моєї адреси... Одне слово, маніжилась.

Я мав обґрунтовані підстави боятися, що ця чоловікова хвороба – теж незвичайного походження. Адже мені платили, щоб я як слід пізнав господиню й звичаї цього дому. І все ж сатанинська цікавість підтрутила мене зайти до кімнати.

Анруї лежав на тому самому ліжку, де кілька місяців тому я доглядав скалічілого Робінзона. За цей час кімната дуже змінилася, дарма що в ній нічого не переставили. Хоча меблі й так були старі й пошарпані, тепер чомусь видавалося, ніби вони

порохнявіють на очах. Усе навколо перемінилось. Не обстава, звичайно, – змінилася кожна річ у глибинах власної сутності. Речі стають інші, коли їх бачиш після перерви, вони немов набирають сили, щоб навівати тобі ще тяжчий смуток і гнітати дошкульніше й м'якше, ніж досі, й розчиняються у тій подобі смерте, яка мало-помалу огортає нас, день у день боязливо підступаючи все ближче, і кожного наступного дня ми відбороняємось од неї вже з меншою силою. Вряди-годи бачиш, як м'якне, морщиться життя в тобі самому, а разом з ним – звичайні, неоціненні, а часом і страшні покинуті люди й речі. Зі страху перед кінцем усе те береться зморшками, поки ти, натішившись чи настраждавшись, тупцяєш містом. А невдовзі навколо нашої минувшини – тільки безневинні, жалюгідні й беззбройні люди та речі: самі лише помилки, що тепер зацімпили.

Невістка залишила мене наодинці з чоловіком. Анруй і справді не пашів здоров'ям. У нього кепсько розбігалася кров по жилах. Хвороба цупко вчепилася за серце.

– Я помру, – приказував він, проте, здається, не дуже цим переймався.

Мені щастить, мов шакалові, я завжди опиняюсь у таких ситуаціях. Для годиться я послухав, як б'ється його серце: адже треба бодай щось робити, саме цього від мене сподіваються. А серце немов бігло у в'язниці ребер, перестрибом доганяло життя, але даремні його стрибки та скоки, життя було вже далеко. Це кінець. Невдовзі серце зашпортається, впаде, закривавлене, на гній, заюшене і червоне, мов роздушений перестиглий фанат. Отаким побачать те серце, коли за кілька днів ніж розкрає його на мрамурі під час розтину. Бо все, звісно, скінчиться судово-медичною експертизою. Я передбачав це, чекаючи, коли всі сусіди почнуть казна-що вигадувати з приводу цієї смерті, яку після давнішого замаху вже ніхто не назве природною.

На кожному розі кварталу дружина чутиме плітки про ще живу в людській пам'яті попередню невдалу оборудку. Але то буде трохи згодом. Поки що чоловік не знав, ні як йому жити, ні як умерти. Почасти вже ніби виступив із життя, але не спромігся остаточно відкараскатись од своїх легенів. Він випихав повітря, а воно знову верталось. Анруй, напевне, волів би махнути на все рукою, але йому ще треба було жити, жити аж до кінця. То було жорстоке завдання, і він ставивсь до нього неприязно.

– Я вже не відчуваю своїх ніг, – скаржився він. – Вони холодні по самі коліна... – Анруй хотів помацати ноги, проте не зміг.

Пити він теж уже не міг. Це був майже кінець. Подаючи відвар, я запитував себе, що вона туди намішала. Відвар тхнув недобре, але запах не доказ, сама валеріана теж погано тхне. Крім того, щоб задушити людину так, як душився Анруй, немає великої потреби сипати у трунок щось страшне. Анруй мучився, докладав неймовірних зусиль, напружував усі м'язи, що зосталися в нього під шкірою, аби й далі натужно дихати. Він боровся супроти життя з не меншою силою, ніж супроти смерті. В таких випадках це неминуче призводить до зриву. Коли природа починає не зважати на хворобу, кажуть, ніби людські можливості безмежні. За дверима господиня дослухалася до порад, які я давав чоловікові, але я знав її надто добре. Я надумав тихцем заскочити її. «Пі-пі!» – запищав я. Проте моя витівка нітрохи її не образила, вона навіть підійшла, щоб сказати мені на вухо:

– Треба, – забурмотіла вона, – переконати його вийняти штучну щелепу. Та щелепа напевне заважає йому дихати. Я б хотіла, щоб він витяг протез із рота.

– Ну то самі йому й скажіть! – порадив я. – Як на його стан, доручення було дуже делікатне.

– Ні-ні! Краще, якщо це зробите ви, – наполягала господиня. – Бо коли скажу я, він здогадається, що я знала...

– Ого! – здивувався я. – А про що?

– Уже тридцять років як він її носить, але ніколи не говорив мені про неї.

– Тоді, може, нехай залишається? – запропонував я. – Адже він уже звик дихати з нею.

– О ні, бо я собі довіку дорікатиму! – відповіла пані Анруй, і її голос збуджено забринів.

Я тихесенько знову зайшов до кімнати хворого. Анруй почув, що я повернувся, й зрадив. Насилу зводячи дух, знову заговорив, спробував навіть удати люб'язність. Запитав, як мені ведеться, чи маю я тепер практику. «Так, так», – відповідав я на ті всі запитання. Було б надто довго і надто складно для нього, якби я взявся пояснювати подробиці. Не та була мить. Сховавшись за стулкою дверей, пані Анруй знаками показувала мені, щоб я попросив його вийняти щелепу. Я нахилився до вуха хворого й півголосом порадив йому вийняти щелепу. Промах! «Я її викинув в убиральню!» – відказав він мені з іще більшим переляком в очах. Анруй, зрештою, кокетував. По цьому він іще довго хрипів.

Людина стає актором, тільки-но трапиться нагода. Анруй став актором через свою штучну щелепу, що все життя рятувала його від естетичного ґанджу.

Настала мить сповіді. Я хотів, щоб він скористався з неї й розповів, що, на його думку, сталося з його матір'ю – бабцею Анруй. Але він уже не міг відповідати. Він утікав. З рота цівкою покотилася слина. Кінець. Нема жодного способу видобувати з нього бодай слово. Я обтер йому рот і спустився вниз. Його дружина в коридорі першого поверху була невдоволена на мене через ту щелепу, немов я навмисне не хотів її витягати.

– Золота! Докторе, вона золота, я знаю! Я знаю, скільки він за неї заплатив! Тепер уже не роблять таких! – Одне слово, ціла морока. «Я зараз піднімусь і спробую ще раз», – запропонував я їй, бо страшенно збентежився. Але тепер я мусив іти разом з нею!

Цього разу Анруй не впізнавав нас. Хіба, може, здогадувався. Коли ми підступали до нього, він хрипів тихіше, неначе хотів почути, про що я з його дружиною розмовляємо.

На похорон я не прийшов. Розтину, якого я трохи боявся, не було. Все минулося без пригод. Проте це не завадило нам обом, мені та вдові Анруй, розсваритися через щелепу.

Молодь завжди квапиться кохати, так поспішає вхопити те, що їй нібито дано для насолоди, що, по суті, ніколи не придивляється до своїх почувань. Молодь – немов подорожні, яким кортить з'їсти все, що їм пропонують у буфеті, між двома свистками паровика. А якщо молоді ще й підсунуть кілька куплетів, які сприятимуть зляганню, цього досить, усі будуть щасливісінькі. Молодь дуже легко задовольнити, хоча вона й сама тішиться досхочу!

Уся молодість проминає на осяйному пляжі, на березі біля води, де всі жінки здаються нарешті вільними, де вони такі гарні, що навіть не мають потреби в брехні наших мрій.

Зате коли надходить зима, то, звичайно, повертатися дуже тяжко, тяжко признатися собі, що вже кінець, тяжко сказати собі правду. Залишаєшся серед холоду з тягарем літ, а однак сподіваєшся. Річ зрозуміла.

Адже людина ница. І не треба нікому докоряти. Передусім тішитись і бути щасливим – таке моє гасло. А згодом, коли починаєш ховатися від людей, це означає, що ти боїшся тішитись разом з ними. Це справжня хвороба. Годилося б дізнатись, чого людина так уперто не хоче лікуватися від самотності. Ще один чолов'яга, капрал, з яким я у воєнні роки здибався був у шпиталі, вряди-годи розповідав мені про такі почування. Який жаль, що я більше ніколи його не бачив! «Земля мертва! – тлумачив мені капрал. – Нема нічого, крім хробачні, що нас точить, хробачні на гидкому велетенському трупі, хробачні, що ввесь час пожирає його нутроші й живиться трутизною... З нами нічого не вдієш. Ми гнилі від народження, авжеж!»

Але це не завадило тому, що одного вечора його притьмом повели під бастіони, тобто цей мрійник був іще придатний для розстрілу. Його повели аж два поліцаї, один як жердина, другий коротун. Я добре пам'ятаю ту подію. У військовому трибуналі казали, ніби то анархіст.

Коли згадуєш минувшину, з'являється бажання знову почути слова, що їх говорив той чи той, і побачити самих тих людей, аби запитати в них, що вони хотіли тоді сказати... Але ж вони давно відійшли. А ми були не досить тямущі, щоб їх зрозуміти. Хотілося б дізнатись, чи вони відтоді часом не змінили своєї думки... Проте запізно! їм давно капець, про них більше ніхто не знає. Тож слід тоді самому йти далі своїм шляхом, просуватися серед ночі. Ти втратив справжніх товаришів. Ти просто, коли був іще час, не поставив їм правильного, найслушнішого запитання. Живши поряд із ними, не знав, що запитувати. А тепер ти прощай. А втім, людина завжди запізнюється. Але все це – жалі, які не допоможуть заробити на хліб.

На превелике щастя, якось уранці до мене нарешті зайшла бодай одна людина – абат Протіст, що мав поділитися прибутком, який надходив нам унаслідок оборудки з печерою бабці Анруй. А я вже й надій не покладав на цього священика. Його мов небеса послали. Кожному з нас припадало по півтори тисячі франків! Водночас він приніс добрі вістки про Робінзона. Його очам, здається, стало набагато краще. Навіть повіки не гнояться. І всі там запрошують мене. А я, зрештою, обіцяв їх провідати. Протіст навіть наполягав, щоб я поїхав. З того, що він розповідав мені далі, я збагнув: Робінзон невдовзі має побратись із донькою свічкарки в церкві біля печери, – в тій самій церкві, до якої належали мощі бабці Анруй.

Це все неминуче навернуло нашу розмову до небіжчика пана Анруя, проте ненадовго, й ми заговорили на приємніші теми – про Робінзонове майбутнє і про саме місто Тулузу, якого я зовсім не знав і про яке мені колись давно розповідав Грапа, про комерцію, яку там провадить Робінзон удвох із старою, і нарешті про дівчину, що вийде за нього. Одне слово, балачки потрохи про все й про всіх... Півтори тисячі франків! Ця сума зробила мене поблажливим оптимістом. Усі проекти, які викладав Протіст і які стосувались Робінзона, з огляду на обставини, видавались мені розважливі, мудрі, слушні й цілком прийнятні. Все владнається. Принаймні я так гадав. Потім ми з абатом заговорили про людські літа. І він, і я вже давно переступили межу тридцяти років. Наші тридцять дальшали на непривітних берегах минувшини, про які ми навряд чи й шкодували. Не варто навіть обертатися, щоб розпізнати ті далекі береги. Старіючи, ми небагато й утратили. Зрештою, треба бути нікчемою, виснував я, щоб шкодувати за тим або тим роком більше, ніж за рештою! Бо ми, панотче, старіючи, набираємось завзяття, та й неабиякого! Хіба тішив нас учорашній день? А минулий рік? Який він, по-вашому? За чим шкодувати? За молодістю? Та ми ніколи її не мали!..

Злидарі з плином літ скорше й справді молодшають душею й наприкінці життя, якщо лише намагатимуться позбутися дорогою всієї брехні, страху та нищого бажання коритись, вони будуть, власне, не такі огидні, як на початку. А все інше, що існує на землі, – не для них. Воно їх не обходить! Їхнє єдине справжнє завдання – позбутися покори, виблювати її. Якщо цілковито впораються з ним, перше ніж здохнути, то зможуть хизуватися, що недаремно жили.

На мене вочевидь найшло натхнення. П'ятнадцять сотень франків додавали мені завзяття, і я повів далі:

– Панотче, єдина справжня молодість – це коли ти любиш увесь світ, нікого не виділяючи, тільки в цьому є істина, тільки це означає бути насправді молодим і по-новому дивитися на світ. Гаразд, панотче, а чи багато ви знаєте молоді, що має такі душевні настанови? Я от зовсім не знаю! Повсюди бачу лише давні зашкарублі дурниці, які обсіли більш-менш юних, і що більше тієї глупоти, то з більшою силою дошкуляє вона молоді, а молодь іще дужче бундючиться, мовляв, яка вона несказанно молода! Але це неправда, це вигадки. Ота молодість – мов чиряк: гною більшає, і він надимає їх, спричиняючи біль у середині.

Протіст збентежився від моїх промов. Аби не дратувати його довше, я вирішив змінити тему. Надто тому, що він був зі мною дуже люб'язний, навіть запобігливий. А проте важко не повертатися до того, що переслідує тебе так, як переслідували мене оці міркування. Тільки-но опинишся сам, як тебе починає гнітити власне життя. Ти пригнічений. Аби позбутися тієї гнітючості, намагаєшся потроху кепкувати з усіх людей, що навідуються до тебе, а це набридає їм. Бути самотнім означає прагнути смерті.

Я сказав абатові:

– Треба вмирати ще довше, ніж здихає собака, нехай смерть триває тисячу хвилин і кожна хвилина несе нові страждання й містить досить жаху, щоб разів із тисячу змусити тебе забути всю насолоду, якої можна зазнати, кохаючись перед тим ціле тисячоліття... Тоді щастя на землі полягало б у тому, щоб померти з насолодою, померти втішаючись. А все решта – пусте, тільки страх, у якому не смієш признатися, нікчемне прикидання.

Протіст, дослухаючись до моїх розважань, зауважив, що я вочевидь знову захворів. Можливо, він казав правду і я не мав слушності ні в чому. У своєму усамітненні, намагаючись знайти кару для всесвітнього егоїзму, я поширив уяву на світ дійсності, заходився шукати тієї кари в небутті! Глузуйте як хочете, адже нагод вийти з дому вкрай мало, бо завжди бракує грошей, а нагод вийти із власного єства й злягатися з кимсь – іще менше.

Мені хотілося б, щоб моя суперечлива філософія нітрохи не зачіпала релігійних переконань Протіста, але, треба признатися, в усьому його характері проступала огидна зверхність, яка, напевне, ще й як дратувала довколишніх. Як на нього, всі люди, сподіваючись вічного життя, перебувають на землі, мов у залі чекання, і кожне має свій щасливий або нещасливий номер. Його номер безперечно щасливий, він потрапить у рай. А на решту людства йому начхати.

Такі переконання нестерпні. Натомість, коли цього ж вечора абат запропонував мені авансувати суму, потрібну на подорож до Тулузи, я взагалі припинив набридати й суперечити йому. Страх знову застати в «Тарапу» Таню з її привидами змусив мене погодитись із Протістовою пропозицією без жодних заперечень. Усе-таки один або й два тижні безжурного існування! – казав я собі. Диявол знає всі способи, аби спокусити смертного. Пізнати їх до кінця – неможлива річ. Якби жив досить довго, то вже б не знав, куди податися, щоб знову шукати собі щастя. Бо всюди порозставляли б виродки щастя, щоб вони засмерділи всі закутки землі й ніде не можна було навіть дихати. Щодо тих, справжніх виродків, які виставляють у музеях, то дехто,

поглянувши на них, зразу починає блювати. Тож і від наших таких нищих спроб доскочити щастя можна враз занедужати, такі-бо вони недолугі, і вмерти набагато раніше, ніж судилося.

Ми перестанемо гинути від спроб досягнути щастя тільки тоді, коли забудемо про них. Це коли не брати до уваги лиха, яке ми заподіяли собі, щоб опинитись на своєму теперішньому місці, щоб надати чарів нашим сподіванням, недолугим уявленням про щастя, поривам, брехні... Чого ж тут іще хотіти? І чого тоді варті наші гроші? А водночас і наші манери, і вічне життя, якщо хто до нього прагне... Й слова, які ти казав і кажеш, гадаючи, ніби ніхто раніше не вимовляв їх до того, як вони виповнили тобі мозок та рот; і пахощі, пестоші, міміка – зрештою, все, до чого ти вдавався, аби приховати це лихо й не говорити про нього через сором і страх, що воно повернеться до нас як нудота? Тож не завзяття нам бракує, ні, а радше змоги стати на істинний шлях, що провадить до спокійної смерти.

Поїздка до Тулузи була, власне, ще однією дурницею. Поміркувавши, я ще більш утвердився на цій думці. Отже, не маю виправдань. Проте, йдучи отак за Робінзоном через усі його пригоди, я відчув, як мене ваблять усілякі непевні оборудки. Бо ж іще в Нью-Йорку я втратив сон, коли мене бентежило бажання дізнатись, чи зможу я плентати за Робінзоном і далі. Ти тонеш, попервах ніч лякає тебе, потім її хочеться таки збагнути, й ти вже не кидаєш глибин. Але надто багато речей треба збагнути водночас. А життя коротке. Ти б не хотів бути з кимось несправедливим. У тебе вагання, ти не смієш судити про все зразу, а надто боїшся, що помреш, поки триватимуть вагання: адже в такому разі виявилось б, що ти прийшов на землю даремно. А це найгірше, що може спіткати людину.

Слід поквалитись, нетреба паплюжити власну смерть. Бо є хвороба й нужда, що розпорошують години і цілі роки, безсоння, що квацяє тебе сивиною не день і не тиждень, та рак, що, можливо, вже невідступно піднімається, об'явившись кров'ю в прямій кишці.

Кажеш собі, ніби ніколи не матимеш часу! Це навіть як не зважати на війну, завжди ладну серед злочинної нудьги людського роду піднятися з печери, де замикають злидарів. А чи достатньо вбивають тих злидарів? Невідомо. А якщо питання саме в цьому? Може, слід вигубити всіх, котрі не розуміють? І нехай народжуються інші, нові злидарі, і нехай так і буде аж доти, доки прийдуть ті, що розуміють жарти, геть усі жарти. Адже моріжки косять, поки трава стане густа й ніжна.

Приїхавши до Тулузи, я став перед вокзалом і завагався. Випив пляшечку пива в буфеті і ось уже йду по вулицях. Як добре в незнайомих містах! Це саме та мить і місце, коли ще можна припускати, ніби всі, кого бачиш, – добрі та милі люди. Це мить марень і мрій. А поки ще діють мрійні чари, можна згаяти час у міському саду. Але слід стерегтися: дійшовши певних літ і не маючи щасливої родини, ти, як і Парепен, почнеш задивлятися у парку на дівчаток. Краще отут, на розі, поряд із парковою брамою, зайти до розцяцькованої, наче бордель, цукерні, де декоративні пташечки засіяли дзеркала з широкими скісними краями. Трохи уяви, і ти вже запихаєшся цукерками. Тільки для янголів. Продавниці стиха говорять про власні амурні справи, я чую:

– Тоді я сказала, щоб він прийшов у неділю. А тітка підслухала і як напалась на мене: каже, батько...

– Хіба твій батько не оженився вдруге? – урвала її подруга.

– Ну то й що, як оженився? В нього ж ніхто не забрав права знати, з ким гуляє його донька.

Друга продавниця теж так гадала, але між ними однаково спалахнула суперечка. Ставши в кутку й намагаючись не заважати їм, я мовчки пожирав суфле й тістечка, які, до

речі, непомітно вкрав, і даремно сподівався, що дівчата швидко розв'яжуть делікатні проблеми родинного протоколу – вони не могли з них виплутатись. Жодного результату. Нездатність міркувати обмежувала їх брудною і брутальною ненавистю; бризкаючи слиною, продавниці аж душилися від браку логіки, пихи та невігластва, в їхніх грудях клекотіли тисячі прокльонів.

А мене, проте, та огидна сварка зачарувала. Я допався до ромових бабок і вже й не рахував їх. Продавниці тим паче. Я сподівався вийти тільки тоді, як вони залагодять сварку, але пристрасть зробила їх глухими, і невдовзі обидві зацікавилися, стоячи майже поряд зі мною.

Затамувавши жовч, роздратовані, продавниці, ховаючись за прилавок, стали задовольнятися тістечками, набурмосені, непроникні, непереможні, і кожна подумки намірялася «сказати це» ще гостріше, вилити при наступній нагоді на товаришку, і то набагато швидше, ніж тепер, усі безглузді, злісні та уїдливі плітки, котрі пощастить зібрати. Нагоді, яка, до речі, не забариться, яку самі вони й створять. Не аргументи, а послід, і гризуть одна одну невідомо за що. Я зрештою сів, щоб мене ще дужче глушив невпинний потік слів, намірів і помислів, я ніби опинився на березі річки, де дрібні хвилячки невгомних пристрастей ніколи не можуть дійти ладу.

Я слухав, чекав, сподівався – тут, там, у поїзді, в кав'ярні, на вулиці, в салоні, в консьєржки, – слухав і сподівався, поки злоба згуртується мов на війну, але все тільки ворухилось і нічого не діялось, тут не зарадять ні жалюгідні продавниці, ні будь-хто інший. Ніхто не спішить на допомогу. Над життям простерлося незмірне сіре одноманітне бубоніння, знявшись страшним, гнітючим маревом. Зайшли дві дами, і млявий чар пустої розмови, що поширювався на мене й продавниць, розвіявся. Навколо клієнток догідливо забігали, кожна продавниця намагалася виконати їхню найменшу забаганку, задовольнити всі вимоги. Дами вибирали, вказуючи на розмаїті тістечка, які намірялися купити. Розплачуючись, красно дякували, а потім запропонували одна одній з'їсти «на місці» кілька хрустких листочків.

Одна дама, сто разів дякуючи, відмовилась, довірчо й веломовно пояснюючи другій, що лікар заборонив їй споживати солодощі; її лікар неперевершений і вже досяг справжніх див у лікуванні заперть у місті та околиці; він, до речі, її теж лікує від затримки калу, що дошкуляє їй понад десять років: призначив якийсь спеціальний режим і дивовижні, тільки йому відомі ліки. Але хіба якась дама змириться, що в її подружки ще тяжче запертя, ніж у неї? Ні, не подрузі, а їй воно завдає найтяжчих мук. Вона не вірить, потрібні докази. Дама, в чий широті засумнівались, тільки додає, що тепер, «випорожняючись, вона випускає газу, справжній феєрверк... Але тепер її кал оформлений, твердий, треба бути дуже обережною. Інколи її новий чудовий кал зіб'ється такою грудкою, що вона відчуває страшенний біль в основі... Трапляються розриви... Тепер, ідучи в туалет, вона спершу змащує все вазеліном». То були неспростовні докази.

Переконавши одна одну, клієнтки, розмовляючи, вийшли, їх аж до порога супроводили усмішки всієї цукерні «Пташечки».

Міський парк навпроти видався мені придатним місцем для короткого перепочинку, годилося прояснити розум, а вже потім вирушати на пошуки Робінзона.

У провінційних парках до полудня лави майже завжди порожні, стоячи самотою біля клумб із каннами та стокротками. Поблизу гірського саду на приборканих водах серед сміття спочиває бляшаний човник, пришвартований до берега напівзотлілою линвою. Табличка повідомляла, що судно плаває по неділях, за два франки можна обплисти озеро навколо.

Скільки років? Студентів? Примар?

В усіх закутках парку стоять немов забуті невеличкі, ідеально завітчані домовини,

шелестить листя багатих на обіцянки гаїв, мають, бозна-що повідаючи, хустинки. Ніякої поважності.

Годі мріяти! В дорогу, сказав я собі, на пошуки Робінзона та його церкви святого Епоніма разом з печерою, де він із бабцею стереже мощі. Я ж приїхав подивитись на це все, треба наважитись...

Я сів у фіакр, і ми мовби легеньким клусом рушили по вузьких і темних вуличках старого міста, де світло насилу пробивалося між покрівель. Позаду шкапи, що на всі боки дзенькали підковами, ми з гуркотом котилися по місточках над риштаками. На Півдні Франції вже давно не палили міст, війни тепер сюди не доходять і тому навколо такі старезні будинки.

До церкви святого Епоніма ми доїхали, як пробамкало полудень. Печера була трохи далі, зверху над нею мав стояти хрест. Мені її показали – он вона, серед невеличкого, випаленого сонцем саду. Заходили до тієї крипти через якусь дірку з перегородкою. Здалеку я побачив і дівчину, що стерегла печеру. Я одразу запитав її, як почуввається мій приятель Робінзон. Дівчина, що вже замикала двері, мило всміхнулась і одним духом виклала всі новини, справді дуже втішні.

Звідти, де ми стояли, все видавалося рожевим під яскравим полудневим сонцем, а поточене каміння церковних стін здіймалося до небес, немов ладне, нарешті, й собі розчинитись у повітрі.

Робінзонова подружка мала десь двадцять років, тугі, міцні ноги й невеличкі милі груденята; маленьке личко з виразними рисами й трохи надміру, як на мене, чорні та пильні очі. Мрійливість таким людям не властива. Саме вона писала ті листи, що я їх діставав од Робінзона. Дівчина випередила мене, ступаючи до печери легкою певною ходою, її литки були мов виточені, а рухи зграбні, мов у безжурної веселухи, що, напевне, ще й як вигинається слушної миті. Руки пружні, короткі, вправні – руки честолюбної робітниці.

Клацнув ключ. Спека аж пританцьовувала навколо і легеньким маревом тремтіла над вулицею. Ми про щось теревеняли, а тільки-но відчинилися двері, їй ураз заманулося повести мене до печери, дарма що надійшов час обідати. До мене потроху верталася безтурботність. Дівчина запалила ліхтаря, ми стали спускатися, повітря дедалі свіжішало. Чудово. Я вдав, ніби зашпортався на східцях і схопив її за руку, це дало привід до жартів, а коли ми ступили на втоптану долівку, я легенько обняв її за шию. Вона спершу пручалась, але не дуже.

Лише коротка мить приязні – і я вже обкрутивсь навколо її черева, як справжній черв'як кохання. Нечестиві, ми слинили одне одному губи, щоб могли порозумітись наші душі! Рукою я поволі повз угору вздовж опуклих стегон; як добре, коли на землі ліхтар, тоді можна дивитись і на тіні, що посуваються тілом! Що ж, спробуйте і ви. Ох, у такі хвилини не треба втрачати ані дрібочки! Я скошував очі – і таки мав винагороду! Який порив! Яка несподівана радість! Знову задзюрчала розмова – о скільки в ній довіри й простоти! Ми стали друзями. Зад передусім! Ми заощадили десять років.

– До вас тут часто приходять? – відсапавшись, запитав я недоречно, але притьмом перейшов на інше: – А то, певне, ваша мати продає свічки в церкві? – Бо ж абат Протіст писав мені й про неї.

– Я заступаю пані Анруй тільки на обід, – відповіла вона. – Пополудні працюю у кравецькій майстерні. На Театральній вулиці. Ви, як їхали, проїздили повз театр?

Дівчина ще раз запевнила мене, що в Робінзона все гаразд, йому тепер краще, окулісти навіть гадають, ніби Робінзон скоро так добре бачитиме, що зможе сам ходити по вулицях. Він навіть уже пробував. Що ж, знамення напрочуд добрі. Бабця

Анруй теж каже, що цілком задоволена печерою. Вона веде справи й складає гроші. Єдина незручність полягає в тому, що в їхньому будинку вночі їм не дають спати блощиці, надто коли надворі вітер. Тоді окурюють приміщення сіркою. Робінзон, здається, згадував мене часто, і то дуже приязно. Мало-помалу ми підійшли до історії та обставин майбутнього шлюбу.

За балачками я не встиг запитати, як її звати. Її ім'я Мадлон, вона народилась у воєнні роки. Їхній шлюбний проект кінець кінцем задовольняв мене. Мадлон – таке ім'я годі забути. Мадлон, безперечно, знає, що робить, виходячи за Робінзона. Таж він, дарма що із здоров'ям у нього ліпше, назавжди зостанеться калікою. А вона гадає, ніби в нього тільки очі уражені! Але ж у нього ще й хворі нерви, негодяща мораль – атож! Я мало не бовкнув про це, мало не застеріг її... Я ніколи не знав ні як говорити про шлюб, ні як спекуватись такої теми.

Щоб говорити про інше, раптом перейнявся великою цікавістю до всього печерного начиння, а оскільки ми зайшли досить далеко, нагода зацікавитись печерою була слухна.

Підносячи ліхтарика, ми вихоплювали з темряви поодинокі трупи, висвітлювали їх у мурованих нішах. Дивлячись на них, туристи, певне, мали над чим замислитись! Ці давні мерці поприлипали до муру, мов розстріляні. Вони аж ніяк не склалися чи то зі шкіри, чи то з кісток, чи то з одягу. А з усього потроху. Збереглись вони поганенько, повсюди чорніли діри. Час, уже кілька сторіч женучись за їхньою шкірою, ніколи не давав їм спокою. Вряди-годи відбатовував од них шматки плоті. Час побільшував усі діри, хапаючись навіть задовгі волокна епідермісу, які забула смерть біля хрящів. Животи трупів були геть спорожнені, але тепер здавалося, ніби замість пупка в кожного – невеликий згусток темряви.

Мадлон пояснила, що на цвинтарі мерці лежали в негашеному вапні добрих півтисячі років, аби дійти до такого стану. Тепер навіть не можна було б сказати, що це трупи. Час трупів для них уже давно закінчився. Вони от-от мали спокійнісінько обернутись у порох.

Усього в цій печері було двадцять шість великих і малих мерців, що не воліли ліпшого, як відійти у вічність. А цього їм якраз і не давали. Жінки з капелюшками, насадженими на маківку черепа, горбань, велетень і навіть, якщо хочете, майже зотліле немовля з якимсь мереживним нагрудником навколо тонкої висхлої шиї і клаптями пелюшок.

На тих покидьках давнини бабця Анруй заробляла грубі гроші. Подумати лишень: я ж добре знав, що вона майже така сама, як ці привиди. Тож удвох із Мадлон ми повільно проходили повз них. Одна по одній вимальовувались їхні начебто голови в яскравому кружальці ліхтаря. В очних западинах не те що сиділа ніч, – там скорше можна було вгадати погляд, проте лагідний, такий, який буває в людей, котрі щось знають. Бентежив тільки дух пороху, від якого крутило в носі.

Бабця Анруй не пропускала жодної туристської екскурсії. Вона, наче в цирку, примушувала своїх мерців працювати. У розповні сезону вони давали їй сотню франків на день.

– А вам не здається, що вони нітрохи не сумні? – запитала мене Мадлон. Так тут, певне, запитували всіх.

Для цієї кралі смерть іще нічого не важила. Народилась Мадлон під час війни, в добу легкої смерті. Натомість я знав, як умирають. Я бачив.

Смерть завдає неймовірних страждань. Туристові, звісно, можна розказувати, ніби ці мерці вдоволені. Бо самі вони замовкли навіки. Бабця Анруй навіть поплескувала їх по черевах, якщо там зоставалося ще досить пергаменту, і вони відлунювали: «Бум,

бум!» Але це тим паче не доказ, що все гаразд.

Нарешті ми з Мадлон повернулися до наших справ. Робінзоніві й справді стало краще. Більшого я й не сподівався. А це дівчисько, здається, цупко вчепилося за нього! їй, певне, остогидло в Тулузі. Тут дуже рідко траплялися хлопці, що подорожували стільки, як Робінзон. А скільки він знав усяких оповідок! Правдивих, а також не дуже правдивих. А втім, уже чимало розповідав їй про Америку і про тропіки. Чудово.

Я теж був в Америці і в тропіках. І також знав про них багато оповідок. Я запропонував їй щось послухати, бо ж саме подорожуючи вкупі, ми з Робінзоном стали друзями. Ліхтар гаснув. Ми його запалювали разів десять, поки узгоджували минувшину з прийдешнім. Мадлон боронила від мене груди, вони були в неї дуже чутливі.

От-от мала з'явитися бабця Анруй, і нам годилося зійти на поверхню вузькими, крутими й непевними сходами, якими було не легше вибратись, ніж трапом. Про це я й сказав Мадлон.

Саме через ті вузькі та підступні сходи Робінзон дуже рідко спускався в печеру з мощами. Він здебільшого стояв перед дверима й закликав туристів до печери, крім того, тішився світлом, яке вряди-годи пробивалось до його покалічених очей.

А тим часом у земних надрах мерцями верховодила бабця Анруй. По суті, вона працювала там за двох. Туристичні екскурсії скрашувала короткими оповідями про пергаментних мертвяків.

– Паніі й панове, вони нітрохи не огидні, бо, як бачите, зберігались у вапні понад півтисячі років. Наша колекція в світі унікальна... Плоть очевидячки щезла... Тільки шкіра лишилась, але й вона вичинена... Вони голі, та в них нема непристойности. Зауважте: дитятко було поховане разом із матір'ю. Дитятко теж добре збереглося. А ось велетень у сорочці з мереживом. Погляньте, в нього цілі всі зуби...

Закінчуючи, бабця ще поплескувала мерців по грудях, і тоді здавалось, ніби гупає барабан.

– Погляньте, паніі й панове, в цього зосталося тільки одне око... геть висохло... і язик теж став мов шкірка! – Стара торкала його пальцем: – Він показує язика, але в цьому нема нічого огидного... Паніі і панове, виходячи, платіть скільки хочете, але звичайно дають два франки з дорослого і один з дитини... їх можна навіть помацати, заки підете нагору... Самі пересвідчитесь... Тільки не смікайте дуже сильно, я вам не раджу... Вони дуже тендітні...

Бабця Анруй, тільки-но приїхавши, зразу надумала збільшити власну платню, а про це треба було домовлятися з єпископом. Проте вирішити це питання вони не могли, бо настоятель церкви святого Епоніма сам хотів забирати третину прибутків, крім того, всякчас протестував Робінзон, бо, як йому здавалось, його пай був украй мізерний.

– Я голий, мов церковна миша! Мене одурили і вже вкотре! – скаржився він. – Ото не щастить мені! А для старої ця печера незгірше місце! І, скажу тобі, вона, гадина, вже напхала собі повні кишені.

– Але ж ти не вклав у цю справу ані франка! – зауважив я, щоб заспокоїти Робінзона й показати йому, де правда. – А годують тебе як! Дбають про тебе!

Проте Робінзон уперся, мов віслик, йому здавалось, ніби всі його ошукують. Він нічого не хотів розуміти, не хотів змиритися.

– Поглянь: ти, зрештою, ще й непогано викрутивсь. Виборсався з такої мерзоти! Чого

тобі нарікати? Якби тебе не прихистили тут, ти б опинився на каторзі в Каєнні. А тебе й пальцем не зачепили! А тут ти знайшов ще й душку Мадлон, що прихилилась до тебе своїм добрим серцем. Ти просто хворий, інакше чого тобі нарікати? Надто тепер, коли підгоїлись очі.

– То ти кажеш, я навіть не знаю, на що мені нарікати? – відказав Робінзон. – Але я ввесь час відчуваю, що треба нарікати. Так-то. Мені більше нічого й не лишилося. Скажу тобі... це єдине, що мені дозволене. А втім, тебе ж ніхто не силує слухати.

Робінзон і далі ремствував, скоро ми лишилися самі, і я став боятися тих хвилин товариської довіри. Дививсь, як Робінзон кліпає повіками, з яких на сонці ще трохи сочилася рідина, і казав собі, що він, власне, нітрохи не привабливий. Є ж на світі тварини, котрих, дарма що безневинні й нещасливі, однаково цькують. їм чогось бракує.

– Та ти б здох у в'язниці! – знову винуватив я Робінзона, щоб він хоч трохи взявся за розум.

– Я вже був у в'язниці. Там не гірше, ніж тут, де я тепер. Ти спізнався.

А раніше він мені ніколи не казав, що сидів у в'язниці. Певне, це було до нашої зустрічі, до війни. Робінзон і далі наполягав на своєму:

– Слухай, скажу тобі, є тільки одна свобода: по-перше, ясно бачити, а по-друге, мати повні кишені грошенят, усе інше – непотріб!

– Чого ти, зрештою, хочеш? – запитав тоді я. Коли Робінзона отак примушували висловитись, наважитися, він одразу бентеживсь. Проте цікаво було б послухати, що все-таки вигадас цього разу...

Поки Мадлон працювала вдень у майстерні, а бабця Анруй показувала свої вишкребки туристам, ми ходили до кав'ярні в гаю. То було єдине місце, де Робінзон почувався справді добре. Либонь, через галас численних пташок над головою. Скільки ж їх там! Надто о п'ятій годині, коли пернаті поверталися до гнізд, перегрівшись на літньому сонці. Вони хмарю спадали на гай. Кажуть, перукар, який мав поблизу перукарню, навіть збожеволів – і саме через те, що рік у рік чув галас отого птаства. Атож, розмовляючи з Робінзоном, ми майже не чули один одного. Проте його той галас тішив.

– Якби вони справно давали мені чотири су з кожного відвідувача, я був би задоволений.

Робінзон, мабуть, що чверть години повертався до свого клопоту. А в проміжках йому пригадувались барви минувшини, пережиті пригоди, до речі, й з часу роботи в африканській компанії «Пордюр'єр», яку ми обидва добре знали, а також усілякі інші паскудства. Він про них досі ніколи не згадував, либонь, не наважувався. По суті, Робінзон був дуже скритний і любляв усе приховувати.

А я, коли перебував у доброму гуморі, згадував переважно Моллі, неначе відлуння далеких дзиг'арів, а коли думав про щось добре, то знову-таки тільки про Моллі.

Кінець кінцем, коли нас бодай трохи полишить егоїзм, коли надійде час його відкинути, ми збережемо в серці спогади тільки про тих жінок, що справді вміли любити – не якогось одного чоловіка, навіть якщо це був ти, а всіх.

Повертаючись увечері з кав'ярні, ми нічогісінько не робили, наче унтер-офіцери на пенсії.

Поки тривав туристичний сезон, відвідувачі йшли нескінченною чередою, опускалися до печери, а бабця Анруй розважала їх. Священик невдоволено кривився, чуючи її дотепи,

але оскільки його пай був більший за пай старої, не казав ані слова, крім того, в дотепях він нічогоісінько не тямив. Якби ви тільки чули бабцю Анруй посеред мумій! Вона дивилася їм просто в обличчя, бо не боялася смерті, а була така зморщена, така поточена часом, що й сама скидалася на мумію, яка з ліхтарем у руці вийшла насередину побалакати, зазираючи решті в їхні порожні очні ямки.

Коли ввечері всі сходилися додому й сідали за стіл, розмова знову точилася навколо прибутків, а бабця Анруй називала мене «любий доктор Шакал» – через ті недавні події в Рансі. Жартома, звичайно. Мадлон поралася на кухні. До помешкання, де ми жили, – вузького приміщення поряд із ризницею, повного схрещених балок і порохнявих закутків, – пробивалося дуже мало світла.

– А все-таки, – зауважила стара, – дарма що тут, так би мовити, весь час владарює ніч, кожен однаково знаходить своє ліжко, свою кишеню, свій рот – і цього досить!

Дізнавшись про синову смерть, вона недовго й журилася.

– Він завжди був кволий, – якось увечері розповідала вона про сина. – Я, бачте, в свої сімдесят шість років іще ніколи не скигла, а він завжди нарікав на те або на те, вдача в нього, щоб ви могли порівняти, точнісінько, як у вашого друга Робінзона, А правда, що східці до печери дуже круті? Ви вже бачили їх? Мені, звісно, важко ними ходити, але є дні, коли маю понад два франки на сходінку. Якось порохувала. Що ж, за такі гроші я, коли ласка, полізу аж до неба!

Мадлон клала до страв багато спецій і томату. Просто чудово. Завжди було червоне вино. Тепер, опинившись на Півдні, став пити й Робінзон. Він розповів мені геть усе про своє життя в Тулузі, та я вже не слухав його. Мовивши правду, він часом прибіхував і потроху виповнював мою душу огидою.

– Ти став буржуєм, – сказав я йому врешті, бо для мене під ту добу не було гіршої лайки. – Тільки про гроші й думаєш. Коли тобі цілком повернеться зір, станеш іще гірший за решту!

Проте мої докори не дошкуляли Робінзону, навпаки, радше додавали сміливості. А втім, Робінзон розумів, що вони слушні. Цей хлопець, казав я собі, тепер має притулок, за нього вже не треба переживати. Дарма й заперечувати: жіночка, трохи владна й трохи розпутна, так змінить чоловіка, що й упізнати годі. Я довгий час вважав Робінзона за справжнього авантюриста, а насправді це звичайний босяк, байдуже, роконосець чи ні, сліпий або зрячий. Атож.

На додачу бабця Анруй миттю заразила Робінзона своєю манією ощадливосте, а трохи згодом Мадлон – бажанням одружитись. Отож повна гармонія. Своє він уже дістав. Надто, що дівчина йому сподобалась. Тут я вже дещо знав. А втім, було б неправдою казати, ніби я зовсім не ревнував, – це не так. Уряди-годи ми на коротку хвилю сходились із Мадлон перед вечерею в її кімнаті. Проте влаштувати ці побачення було нелегко. Ми навіть не говорили про них, одне слово, були якомога скромніші.

Але не варто думати, ніби Мадлон нітрохи не кохала Робінзона. Просто різні речі треба оцінювати по-різному. Робінзон, наприклад, грався в заручини, тож вона, природно, гралась у вірність. То були їхні проблеми. Тут головне – порозумітися. Робінзон, як сам мені признався, чекав шлюбу, щоб злягатися з нею. То була його мрія. Отже, йому вся вічність, а мені нинішня хвилинка. До того ж він розповів мені про задум відкрити разом з Мадлон ресторанчик і прогнати стару Анруй. Тож справи були серйозні.

– Мадлон гарненька й подобатиметься клієнтам, – провіщав Робінзон у хвилини піднесення. – Та й потім: ти ж куштував її страви? У куховарстві вона кого хоч перескочить!

Робінзон навіть гадав позичити початковий капітал у бабці Анруй. Я, звичайно, бажав йому успіху, але вважав, що переконати стару буде вкрай важко.

– Ти все бачиш у рожевому світлі, – кинув я, щоб він бодай трохи замисливсь. Робінзон натомість розплакався й обізвав мене негідником. Власне, людину не слід знеохочувати, я покаявсь, мовляв, у мені озвалася нерішучість. Іще до війни Робінзон опанував був ремесло мідьоритника, та тепер ні за яку ціну не хотів до нього братися знову. Що ж, хай буде по-його.

– Розумієш, із моїми легенями мені потрібне свіже повітря, до того ж очі вже ніколи не будуть такі, як раніше.

Почасти Робінзон теж мав слухність. Тут годі заперечити. Коли ми гуляли вдвох людними вулицями, перехожі обертались і жаліли сліпого. Люди ще мають жаль до калік, тож у них іще є нерозтрачена любов. Я не раз відчував цю нерозтрачену любов. Запаси її величезні, але дуже шкода, що люди однаково зостаються такими паскудами. Ця любов не виявляється, та й годі. Її замкнули, залишили всередині, людям вона ні до чого. Люди гинуть від тієї замкненої любові.

Після вечері Мадлон опікувалася «своїм Леоном», як вона його називала. Читала йому газету. Робінзон тепер захопивсь політикою, а південні газети аж шкварчали від політики.

Увечері наш будинок провалювався у морок сторіч. Надходила та пізня година, коли виповзали блощиці, година, коли можна випробувати на них дію вбивчого розчину, рецепт якого я за невеликі гроші збирався згодом продати аптекарям. Такий собі невеличкий ґешефт. Бабця Анруй допомагала мені в моїх дослідях, вони правили їй за розривку. Ми ходили разом від гнізда до гнізда, зазирали в шпари й кропили блощиць мою рідиною. Вони ворушились і зомлівали, бабця присвічувала мені свічкою.

Працюючи, ми ввесь час згадували Рансі. На саму тільки думку про ту місцевість мене аж кольки хапали, я б залюбки зоставсь у Тулузі до кінця своїх днів. Більшого, власне, й не вимагав: щоденного шматка хліба та трохи вільного часу. Атож, щастя. Але треба було думати про повернення і роботу. Час минав, а разом з ним танули мої заощадження й гроші, що їх дав абат.

Перше ніж їхати, я ще хотів дати Мадлон кілька дрібних порад. Звичайно, коли хочеш зробити добро й маєш можливість – дай грошей. Але можуть придатись і поради, скажімо, як поводитись, а також інформація про те, на який ідеш ризик, злягаючись де попало. Саме такими були мої думки, бо я трохи боявся за Мадлон, щоб вона чогось не підхопила. Дівчина, звісно, була безсоромна, але цілковитий невіглас в усьому, що пов'язане з мікробами і зараженням. Я заходився докладно пояснювати, як треба уважно на все дивитися, заки відповісти на залицяння... Чи там не надто червоне... Чи немає на кінці краплі... Одне слово, класичні речі, треба знати кожному. Давши мені висловитись, Мадлон, для годиться, влаштувала мені щось на кшталт справжньої сцени... Мовляв, вона розважлива дівчина. Мені має бути соромно. Я думаю про неї казна-що. Вона не така, навіть якщо й злягалася зі мною! Я зневажаю її. Всі чоловіки заразні.

Зрештою сказала мені все, що звичайно кажуть жінки в таких випадках. Цього й слід сподіватися. Це ширма. Для мене було головне, що вона уважно вислухала мої поради й запам'ятала найістотніше. А решта – пусте. Уважно мене вислухавши, Мадлон у глибинах серця засмутилася: адже можна заразитись усім тим не інакше, як через ніжності та втіху. Я пояснив їй справжнє ество природи, а дівчині здався таким же огидним, як та природа, і це її образило. Далі я вже не розводився, тільки ще трохи згадав такі зручні презервативи. Під кінець, поробившись психологами, ми спробували бодай трохи проаналізувати Робінзонів характер.

– Він, власне, не ревнивий, – сказала вона, – але інколи на нього находить.

– Так, так! – відповів я і взявся визначати Робінзонову вдачу, неначе я знав її, хоча притьмом збагнув, що, як не брати до уваги кількох очевидних рис, зовсім не знаю свого приятеля. Ось воно що.

Дивно, як важко уявити, що саме робить тебе більш-менш приємним для інших. От хочеш допомогти людині, сподобатися їй, а верзеш нісенітницю!.. Жаль, превеликий жаль, бо вже з перших слів сам бентежишся.

У наші дні вдавати Лабрюєра не випадає. Тільки-но підступаєш ближче, як попереду враз постає все неусвідомлене.

Коли я вже зібрався купувати квиток, мене знову затримали, як ми потім домовились, ще на тиждень, наміряючись показати тулузькі околиці – річку з досить зимною водою, про яку я багато чув, і чудові місцеві виноградники, що ними тут пишалися, здається, геть усі, немов ті лози і справді їм належали. Не годиться, щоб я їхав, побачивши тільки мертвяків бабці Анруй, це неможлива річ! Одне слово, манери, гречність...

Я розм'як під такою зливою люб'язності. Я не смів надовго затягувати свої тулузькі гостини через зв'язок із Мадлон, зв'язок, що тепер ставав небезпечний. Стара почала здогадуватись, що між нами щось є. Морока.

Але на ту прогулянку стара не поїде з нами, бо їй дуже не хочеться бодай на день закривати печеру. Що ж, побуду ще тиждень, і ось гарного недільного ранку ми вибралися за місто. Ми з Мадлон тримали Робінзона попідруч. На вокзалі сіли у вагон другого класу, проте в купе так тхнуло ковбасою, неначе їхали в загальному вагоні. Зійшли на станції Сен-Жан. Мадлон начебто знала ці краї, крім того, відразу здибала знайомих, що поприїздили звідусіль потроху. День, як видно, заповідався на славу. Гуляючи, нам доводилось розповідати Робінзоні про все побачене. «Ось сад... Отам міст, а зверху рибалка з вудкою... Риба не клює... Обережно, велосипед!» Зате пахощі смаженої картоплі дійшли до нього самі, і він потяг нас до кав'ярні, де за десять су подавали порцію картоплі. Я знав, що Робінзон полюбляє смажену картоплю, – до речі, як і я сам. Ця пристрасть властива парижанам, бо Мадлон воліла пити вермут, сухий і без нічого.

Річки на півдні не мають своєї волі. Вони немов страждають, здається, ніби от-от пересохнуть. Пагорби, сонце, рибалки, риба, човни, канали, пральні, виноградники, похилі верби – все тягнеться до річки, все вимагає води. Воду розбирають так пожадливо, що в річці її майже не лишається. Інколи річка скидалася радше на затоплений, бакаїстий шлях. Але ж ми приїхали задля насолоди, слід поквапитись і знайти її. Тільки-но впоравшись із хрумкою картоплею, ми надумали поплавати до обіду в човні, це розважило б нас; я, звісно, веслуватиму, а навпроти сядуть рука в руку закохані.

Ми попливли, як кажуть, за течією, де-не-де чіпляючи дном за мілини. Мадлон тоді стиха зойкала, Робінзон нашорошувавсь. Комашня так і лізла в очі. Всюди пильними великими оченятами дивились на воду бабки, боязко змахуючи хвостиками. Нестерпна спека, річка аж парувала. Ми пливли то над вирами, то над мертвим гіллям затоплених дерев. Намагаючись плисти ближче до палючих берегів, ми шукали затінку, який можна знайти під ще не засохлими деревами. Коли розмовляли, ставало ще спекотніше, хоча більшої спеки, здавалось, годі уявити. Зрештою нам стало так зле, що ми й рота боялись розтулити.

Робінзоні, ясна річ, першому набридло наше плавання, і я запропонував пристати біля ресторанчика. Але не тільки нам спало на гадку таке скромне бажання. В залі зібралися рибалки з усього берега, що, спрагли аперитивів, раніше за нас окопалися за батареями пляшок. Робінзон не наважувався запитати, чи дорогий той ресторан, але

я зразу позбавив його клопоту, запевнивши, що всі ціни вказано в меню, цілком помірковані. То була правда. Робінзон уцепився в руку Мадлон і не пускав її.

Тепер я можу сказати, що в тому ресторані з нас здерли такі гроші, ніби ми справді їли, хоча ми лише намагалися бодай трохи погамувати голод. Про страви, які нам подавали, я краще мовчатиму. Їх і тепер там подають.

Збавити пообідній час можна і з вудкою в руках, але тут виникали свої труднощі, бо Робінзону було б прикро, що він навіть не бачить поплавця. А якщо й далі плисти човном, то я вже знесилів, з мене годі, навеслувався. Я вже не мав тієї снаги, як колись, на африканських річках. Я постарів, і то в усьому.

Прагнучи заохотити друзів до інших фізичних управ, я став запевняти, що коротка прогулянка пішки вздовж берега піде нам тільки на користь. Пройдімо, сказав я, бодай до тих високих трав, онде, коло рядка тополь, туди й кілометра немає.

Ми пішли, я під руку з Робінзоном, а Мадлон трохи попереду – по траві так іти зручніше. На одному річковому закруті почувся акордеон. Музика линула з гарної барки, пришвартованої до берега неподалік від нас. Музика враз причарувала Робінзона. Річ зрозуміла в його стані, а втім, він завжди любив музику. Задоволені, що нарешті догодили Робінзону, ми сіли просто на траву, не таку припорошену, як на березі, й побачили, що барка та незвичайна. То було чисте й доглянуте судно, що вже не возило вантажів, його використовували як житло. На палубі росло багато квітів і навіть стояла гарненька собача буда. Ми змалювали барку Робінзону, і йому кортіло розпитати нас геть про все.

– Мені б так хотілося жити на такому доладному судні! – зітхнув Робінзон. – А тобі?
– звернувся він до подружки.

– Розумію! – відповіла Мадлон. – Однак, Леоне, знаєш, скільки грошей піде на неї? Мабуть, ще більше, ніж на будинок, який можна здавати пожилцям!

Утрюх ми заходились міркувати, скільки ж коштує така чепурненька барка, й не могли дійти згоди. Кожен називав свою суму. Ми, зрештою, звикли все переоцінювати. Звуки акордеона тішили, сподобались нам і слова пісні... Кінець кінцем ми зійшлися на тому, що барка коштує сто тисяч. Є про що мріяти...

Милі очі заплющ, час-бо хутко біжить

У чудових краях, куди мрія летить.

Ось що, фальшивлячи, а все-таки, як зважити на обставини, досить мило співали на барці кілька жіночих і чоловічих голосів. Спів гармонійно зливався зі спекотним недільним пополуднем, навколишніми луками та річкою.

Робінзон затявся і знай набавляв ціну. Вважав, що барка, за нашим описом, коштує набагато дорожче. Там навіть шибки нагорі, щоб до кают потрапляло світло, всюди мідь, – одне слово, розкіш.

– Леоне, вгамуйся, – намагалася заспокоїти його Мадлон. – Краще ляж і трохи спочинь – тут травичка така густа. Сто тисяч або п'ятсот – хіба це для тебе чи для мене? Нема чим перейматися.

Робінзон ліг, проте й далі визначав ціну, силкуючись уявити, побачити таку дорогезну барку.

– А вона з двигуном? – запитав він. Цього ми не знали. Робінзон наполягав, і я, щоб йому догодити, став оглядати корму, дивлячись, чи не видно валу, який тягнеться до гвинта.

Милі очі заплющ, бо життя тільки сон,

А кохання – брехня, попадеш у полон.

Милі очі заплю-ю-ющ!

На барці виспівували й далі, а ми, врешті, попадали з втоми. Ті люди приспали нас.

Трохи згодом звідкись вискочив спаніель, вибіг на східці й загавкав. Спросоння ми аж підскачили і ого як вилаяли бідолоашного спаніеля! Робінзон злякався.

З дверцяток, що вели всередину барки, на палубу вийшов якийсь чоловік, мабуть, господар. Йому, бачте, не подобалось, що на його собаку кричать, тож ми як зчепилися! Але за хвилину чоловік, збагнувши, що Робінзон, так би мовити, сліпий, ураз принишк і навіть збентежився. Замок і, залагоджуючи сварку, став немов перепрошувати за негречність. Задля відшкодування запросив нас на барку, просто випити кави, сьогодні в нього день народження. Йому не хочеться, щоб ми й далі отут пеклися на сонці, розводився він. Дуже добре, що ми нагодилися, бо їх за столом тринадцять. Господар був ще молодий – з тих, що задовольняють свої примхи. Сказав, що кохається в кораблях, тож ми відразу все зрозуміли. Але його дружина боїться моря, і вони кинули якір тут, сіли, так би мовити, на рифи.

Удома в господаря, тобто на барці, всі, здавалося, зраділи, тільки-но побачивши нас. Надто його мов намальована дружина, що грала на акордеоні, наче Бог. Крім того, нас запрошено на каву – яка люб'язність! Таж ми могли бути казна-ким! А нам виявили таку довіру – треба ж не осоромитись перед цими чарівними господарями. Та й перед їхніми гостями. Робінзон мав свої вади, але здебільшого відчував ситуацію. Чуючи тільки голоси, він серцем зрозумів, що слід поводитись гідно й дотримувати манер. Наш одяг був, звісно, поганенький, але охайний і цілком пристойний. Господареві барки – тепер я мав нагоду придивитись до нього ближче – виповнилося років тридцять, він мав чорне, густе – «поетичне» – волосся й ходив у костюмі матроського стилю – гарному і напрочуд елегантному. Його мила дружина дивилася на нас справді «оксамитними» очима.

Обід закінчувавсь, проте на столі ще громадились усілякі наїдки. Звичайно, ми не відмовились від тістечок! І від портвейну, щоб наздогнати їх. Я давно вже не чув таких вишуканих голосів. Вишуканим людям, а надто їхнім дружинам, властива своєрідна манера розмовляти, що відразу примушує тебе знітитись і відбирає сміливість; їхня мова, щоправда, – незграбні і претензійні фрази, але натерті, як старі меблі. Ті фрази, навіть безневинні, наганяють страх. Боїшся зашпортатись, навіть просто відповідаючи їм. Ба більше: навіть виводячи задля розваги навмисне грубими голосами пісні голодранців, вони однаково зберігають ту вишуканість тону, що сіє недовіру й відразу, вишуканість, у якій завжди вчувається батіг, конче потрібний для розмови зі слугами. Це збуджує, а водночас і спонукає злягатися з їхніми жінками – тільки на те, аби бачити, як лущитья їхня, як вони кажуть, гідність...

Я пошепки розповів Робінзоніві, як розставлено меблі, до речі, всі старовинні. Через те салон нагадав мені материну крамничку, проте тут, звичайно, було набагато охайніше й гарніше. В матері завжди тхнуло залежаним перцем.

А на кожній переділці всюди висіли картини, їх малював сам господар. Художник. Це мені сказала його дружина, і то дуже церемонячись та маніжачись. Видно, кохала свого чоловіка. Отже, господар – митець, красень із пишною шевелюрою і щедрою рентою – всім, що потрібне для щастя. На додачу – акордеон, приятелі, мрії на палубі над лиш інколи повноводою річкою, і радість, що не треба нікуди відпливати. Це все належить їм, а до того ж і неоціненна принада та свіжість світу між фіранками і подмухом вентилятора, божественне чуття безпеки.

Ми прийшли, тож ніяк не годилось, щоб хтось відставав від товариства. Спершу холодні напої й полуниці з вершками – мій улюблений десерт. Мадлон аж кривилась, коли куштувала їх. Тепер вона теж намагалася показати щонайкращі манери. Чоловіки дійшли думки, що Мадлон дуже мила; надто тесть, заможний добряга, здається, страшенно тішився, що поруч із ним Мадлон, і зі шкури пнувсь, аби догодити їй. Тільки для неї треба збирати лакоминки з усього столу і накладати до самого носа-дива! За розмовою тесть, певне, забувшись, сказав, що він удівець. А Мадлон від лікерів одразу сп'яніла. Робінзонів костюм, як і мій, відгонив утомою, сезонами й пересезонами, але в затишку барки цього можна було недобачити. А проте я почувався приниженим серед решти гостей, невимушених в усьому, охайних, доглянутих і чистих, як американці, чепурних і статечних, готових хоч зараз на конкурс елегантності.

П'яненька Мадлон стала вже забувати про свої хороші манери. Задерши гострого носика до картин, верзла дурниці, й господиня, трохи збагнувши ситуацію, взяла акордеон, щоб її виправити. Всі заспівали, а за ними тихенько затягай і ми троє – але фальшиво і гидко – тієї самої пісні, яку вже чули на березі, потім ще однієї.

Робінзон спромігся розговоритись із літнім добродієм, що, здається, знав усе про вирощування какао. Чудова тема. Колоніальна, навіть двічі колоніальна. «Коли я жив у Африці, – почув я, на свій превеликий подив, як вихваляється Робінзон, – і працював за агронома в компанії „Пордюр'єр“, – торочив він далі, – я одного разу все селище погнав збирати...» І таке інше. Робінзон не міг мене бачити й варнякав від щирого серця. Молов казна-що... Еге ж, сфальшовані спогади. Брехав просто у вічі старому чоловікові. Плів усе, що могло підняти його до рівня того досвідченого добродія. Завжди стриманий у розмові, Робінзон тепер дратував мене, завдавав болю своїми балачками.

Робінзону дали почесне місце на широкому напахченому дивані; тримаючи в правій руці чарку горілки, лівою він широкими жестами змальовував велич непрохідних лісів і шаленство екваторіальних ураганів. Робінзон упився, добряче впився. Ото б уже натішився Альсід, побачивши його в цьому закутку! Бідолаха Альсід!

Що ж, ніде правди діти, на барці було таки дуже затишно й добре. Надто коли на річці звіявся вітерець і в шибках побігли брижі хвиль, замаявши, немов прапорці нових веселощів.

Нарешті подали морозиво, потім знову шампанське. Господар святкує свій день народження – цією звісткою він нам протуркав усі вуха. Йому хотілося бодай раз на віку ошчасливити всіх присутніх і навіть тих, хто нагодився випадково, тобто нас. На годину, дві, а то й три ми всі примирились під його орудою, всі стали приятелями – знайомі, решта гостей і навіть чужі, навіть ми, що нас, не мавши чогось ліпшого, просто підібрали на березі, щоб їх не сиділо за столом тринадцять. Я вже намірився вилити свою жовч, але, оговтавшись, запишався й надумав інше. Добре було б, гадав я, трохи виправдати свої гостини й розповісти, що в моїй особі їм пощастило запросити одного з найвидатніших паризьких лікарів, – від цієї думки мені аж голову запекло! Коли я недвозначно заявлю про це, ніхто й не сумніватиметься! І тим паче

не сумніватимуться в пересічності моїх супутників! Тільки-но дізнавшись, хто я насправді, ці люди будуть зачаровані, підлежені, і кожен, не чекаючи, почне мене втаємничувати у свої дрібні тілесні недуги, і я скористаюся цим, щоб ближче познайомитись із донькою одного підприємця – невисокою, повнуватою дівчиною, яка страждала, зокрема, на кропив'янку і кислий відриг, що інколи, не знати чого, з'являвся в неї.

Коли не звик споживати добірні страви й тішитися комфортом, вони дуже легко запаморочують тобі голову. А правді тільки цього й треба чкурнути від тебе якнайдалі. Щоб відігнати її геть, досить найменшого зусилля. Люди не тримаються за свою правду. Серед раптової щедрості задоволень буйне марення величі вмить обертає тебе у свого слухняного раба. Я повернувся до дівчини й заговорив, без упину розводячись про кропив'янку. Люди, як-от Робінзон, виступають із кола щоденних принижень, пробуючи брехнею, цією монетою злидарів, дорівнятися до багатіїв. Зате кожен соромиться своєї неоковірної плоті, враженого болячками тіла. Я не міг наважитись і розкрити їм свою правду: це було б ще гірше, ніж якби я скинув штани перед ними. Мені за всяку ціну треба створити добре враження.

На їхні запитання я став відповідати вигадками, наслідуючи Робінзона, що дурив старого плантатора. Ну, мене теж понесло! Моя широка клієнтура! Виснажлива робота! Мій приятель Робінзон, агроном, що гостинно запросив мене до свого тулузького шале...

А коли гості добре наїлись і напилися, їх дуже легко переконати. Яке щастя! Ковтають усе! Робінзон став моїм проводирем у гонитві за потаємним щастям імпрізованих нісенітниць.

Робінзон був у димчастих окулярах, і гості не бачили, в якому стані його очі. Ми великодушно приписали його нещастя війні й миттю піднеслися, дорівнялись, і соціально, й політично, аж до них, тих шановних гостей, попервах трохи заскочених примхою господаря-художника; світське становище митця просто зобов'язувало його вдаватись інколи до ексцентричних вчинків. Запрошені й справді стали вважати нас трьох за люб'язних і цікавих співрозмовників.

Мадлон грала, мабуть, свою роль нареченої не так сором'язливо як слід, і збуджувала геть усіх, навіть жінок, і то так, що я запитував себе, чи не скінчиться все оргією. Ні, мереживо слів усякчас розривали недолугі намагання вийти за межі слів. Нічого не ставалося.

Ми, нагодовані й ситі, – щоправда, самим духом, – і далі липнули до подушок та фраз, досить-таки приголомшені спільною спробою дати нам щастя; ми найщиріше, найревніше і взагалі най-най силкувались робити все можливе, аби кожен відчув утіху; виставляли все, що мали дивовижного в собі та у світі, щоб нарешті й наш сусіда скористався миттю й признався, що шукав саме цього і тепер захоплюється нами, що бозна-скільки років йому бракувало тільки нас, аби почутися нарешті щасливим, і то назавжди! Що нарешті тільки тепер ми відкрили йому сенс життя! Віднині він усім розповість, що вже знає, навіщо живе на світі! Треба випити ще по чарці й відзначити цю велику радість, і нехай їй не буде кінця-краю! Нехай ніколи не розвіються чари товариського спілкування! А надто хай не буде вороття до тих страшних часів, коли ще не було дива, коли ми не знали одне одного, коли ще не сталося такої благословенної зустрічі! Надалі тільки разом! Нарешті! Назавжди!

Проте господар не стримався й розігнав наші чари. Він мав манію патякати про своє малювання, яке справді його захоплювало, та картини й хапався за найменший привід. Через його дурну настирливість дарма що всі були наїдпитку – між нами знову запанувала гнітюча банальність. Розбитий, я ще зліпив господареві кілька палких і пишних компліментів, дав те словесне щастя, якого так пожадливо домагаються митці. Він потребував похвал. Тільки-но вислухавши їх, потягся до одного з м'яких диванчиків, немов після коїтусу, і, вочевидь задоволений, заснув. Гості посоловілими, захопленими очима ще придивлялись до облич своїх співрозмовників,

вагаючись між майже нездоланим сном і втіхами дивовижного травлення.

Сам я ошадив бажання спати й беріг його для ночі. Тривоги, що їх залишив по собі день, дуже часто не дають заснути, і, коли щастить заспокоїтись, коли ще спромагаєшся відчувати насолоду сну, треба бути несосвітеним дурнем, аби розтринькувати її на нікчемну попередню дрімоту. Все для ночі – таке моє гасло! Щохвилини треба думати про ніч. Крім того, нас запрошено на обід і тепер слухна мить знову задовольнити апетит...

Скориставшись пригніченням, яке запанувало на човні, ми вийшли на берег. Наш відхід був напрочуд тихий, ми обминали поснулих гостей, що мило розляглися навколо акордеона господині. Її розніжені музикою очі кліпали, шукаючи темряви. «На все добре», – попрощалися ми, проходячи повз неї, і її усмішка перейшла у мрійну сонноту.

Далеко ми вже й не ходили, дійшовши тільки до місця, яке я показував: річка там робила петлю між двома рядами високих гостроверхих тополь. Звідти відкривався вид на всю долину й навіть, у її найдальшому кутку, на якесь містечко, що зібгалось навколо дзвіниці, вбитої, наче цвях, у багряне небо.

– А о котрій поїзд до Тулузи? – одразу занепокоїлась Мадлон.

– Не переймайся! – мовив безжурно Робінзон. – Нас відвезуть на авто, от побачиш. Мені казав сам господар. У них є машина.

Мадлон заспокоїлась, замріявшись від утіхи. День був справді чудовий.

– Леоне, а як твої очі? – раптом запитала вона.

– Набагато краще. Не хотів тобі нічого казати, бо ще сумнівався, але за столом, здається, я вже міг, надто лівим оком, навіть пляшки порахувати. Сьогодні й випив чимало, ти помітила? Яке добре вино!

– Ліве – це там, де серце, – зраділа Мадлон. Ще б пак, як же їй не радіти, що він уже трохи бачить.

– Тоді поцілуй мене, і я тебе поцілую! – зненацька пригорнулась до Робінзона Мадлон. Я відчув себе зайвим, ставши свідком цього спалаху почуттів. Але я не міг і покинути їх, бо й не знав до пуття, куди йти. Я вдавав, ніби хочу стати до вітру, й заховався за стовбур недалекого дерева, чекаючи, поки згасне їхній шал. До мене долинали ніжні і зворушливі слова. Найбанальніші розмови закоханих завжди цікаві й кумедні, коли знаєш, хто ті закохані. Крім того, я ще ніколи не чув, щоб вони говорили про кохання.

– Ти справді мене кохаєш? – допитувалась Мадлон.

– Кохаю, як ока в голові!

– Як хороше ти кажеш, Леоне! Але ж ти ще не бачив мене. І може, побачивши не тільки чужими очима, а й своїми, вже й не кохатимеш? Інших жінок ти теж побачиш і, може, покохаєш і їх? Як твої дружки?

Ці стиха вимовлені слова безперечно про мене. Тут годі помилитись. Мадлон гадала, ніби я вже далеко і не чую їх. Що ж, дошкульний удар... Часу вона не гаяла. А він, щирий приятель, обурився:

– Отакої! Це все вигадки! Безпідставні обмови! Я, Мадлон, не такий! – боронився закоханий. – Я – не він! Звідки ти взяла, що я такий, як він? Щоб я, після твоєї такої щирої любові?.. Та я серцем до тебе прикипів! Я не мерзотник, ні! Присягаю,

кохатиму тебе аж до скону! Коханню не вмирає! Ти гарна, знаю, але, як побачу тебе, ти станеш ще краща! Ну, тепер задоволена? Вже не плачеш? Я тобі виповів усю свою душу!

– Леоне, які чудові слова! – знову пригорнулася до нього Мадлон. Закохані тепер божились і присягались одне одному, їх уже годі було спинити, світ ураз відступив і зменшився.

– Я хочу, щоб ти завжди була щаслива зі мною, – згодом лагідно заговорив до неї Робінзон. – Щоб ти нічого не робила й мала все, що тобі потрібно...

– Леоне, який ти добрий! Ти ще кращий, ніж я гадала. Який ти ніжний! Який вірний! Леоне, ти – все для мене!

– Це тому, моя люба, що я кохаю тебе.

І вони ще раз сплелися в палких обіймах. А потім, немов відсуваючи мене від свого незмірного щастя, завдали мені старого, як світ, підступного удару. Першою заговорила Мадлон:

– А доктор, твій приятель, справді добра людина? – І заходилася звинувачувати мене, наче я став їй упоперек горла. – Значить, добра!.. Не хочу нічого казати проти нього, бо ж він твій приятель... А втім, він, здається, такий, що не церемониться з жінками. Не хочеться й наговорювати на нього, до тебе він ставиться ніби щиро... Та і я не така, щоб когось обмовити... Просто я хочу... Я ще не дратую тебе? – Ні, Леона вона не дратувала. – Бачиш, мені інколи здається, ніби доктор надто вже ласий до жінок... Він їх любить, але як собак, розумієш? А тобі не здається? Він завжди немов скаче на когось! Нашкодить і забирається... Хіба не так? Хіба він не такий? Скажи мені.

Паскуда, він казав, казав усе, чого вона хотіла, навіть хвалив, що всі її закиди слушні й дотепні. Яка комедія! Він сам заохочував її, дарма що трохи збентежився.

– Так, Мадлон, твоя правда. Фердінан не лихий, а от делікатности йому таки бракує. А втім, вірності теж! Тут я навіть не сумніваюсь!

– Леоне, ти, напевне, знав його коханок? Випитує, гнида.

– Так собі, – відповів він твердо. – Але, знаєш... Передусім йому нічого не варто!

З цих слів годилося зробити висновок, і Мадлон знову стала звинувачувати:

– Лікарі, як відомо, – завжди якісь негідники. А він, мабуть, найбільший серед них!

– Як ти одразу все помітила! – підтвердив мій щирий, щасливий приятель і додав: – Інколи його так проривало, що мені здавалось, ніби він наркоман. Крім того, в нього отакенна штука! Якби ти тільки бачила! Це щось неприродне!

– Ох! – зойкнула, миттю приголомшена Мадлон, намагаючись пригадати, яка в мене штука. – Ти думаєш, у нього є хвороби? – Мадлон не на жарт стривожилася, раптом протверезівши від тієї інтимної інформації.

– Цього я вже не знаю, – мусив визнати Робінзон. – На жаль, нічого не можу сказати. Але, коли жити отак, як він, заразитися можна завжди.

– Мабуть, твоя правда, він сидить на наркотиках... Певне, тому він іноді такий дивний. – І маленька голівка Мадлон підготувала ще один підступний удар: – Надалі його треба стерегтися.

– Ти його часом не боїшся? – запитав Робінзон. – Він хоч не чіпав тебе? Не залицявся?

– Та ні, я б не стерпіла! Але ж ніколи не знаєш, що йому заманеться. А раптом у нього буде криз? Такі кризи бувають у кожного наркомана. Знай, я ніколи не допущу, щоб він лікував мене!

– Якщо ми вже говоримо про це, то я теж, – схвалив її намір Робінзон. А на додачу знов ніжності та пестоці.

– Мій милий! Хороший! – заколисувала Мадлон Робінзона.

– Люба моя, люба! – приказував він. Потім тиша й шаленство поцілунків.

– Скажи мені, що кохаєш, стільки разів, скільки встигнеш, поки я розцілюю тебе аж до пліч!

Тож гра починалася на шиї.

– Та ж я стану червона! – пручаючись, сопіла Мадлон. – Я душуся! Дай мені дихнути!
– Але Робінзон не давав їй дихнути й заходився знову. Сидячи в траві неподалік, я намагався роздивитись, що там діється. Робінзон хапав її губами за пипки й пестив їх. Ігри зкоханих. Я збуряковів від мішанини почуттів, приголомшений власною нескромністю.

– Леоне, правда, ми будемо щасливі? Скажи, ти віриш у наше щастя?

То був антракт. Далі знову прожекти на майбутнє, яким нема кінця-краю, мов планам перебудови світу, але світу, що існував би тільки для них обох! Отакої! Про мене ані згадки! Здається, вони ніколи не припинять відхрещуватись від мене, звільняти свою інтимність від моєї нечистої прояви.

– А ти давно товаришуєш із Фердінаном? Це запитання роздратувало Робінзона:

– Так, давненько... Здибались то тут, то там... А вперше зустрілись випадково, під час подорожі. Він любить мандрувати по різних країнах. Власне, я теж, і ми віддавна ніби подорожуємо разом. Збагнула? – Робінзон звів наше життя до нікчемних банальностей.

– Ну, любий, вам треба припинити свою дружбу. І то негайно! – наказала вона йому коротко, ясно й рішуче. – Кинь його, навіщо він тобі здався? Еге ж, його треба кинути. Тепер подорожуватимеш зі мною. Зрозумів, мій маленький? Так?

– Ти що, ревнуєш? – запитав той йолоп, трохи, однак, збентежившись.

– Ні, Леоне, не ревную, але дуже тебе кохаю і хочу, щоб ти був тільки мій. Я ні з ким не хочу тебе ділити. Мій любий, тепер, коли я тебе так кохаю, він тобі не товариш... То лихий чоловік. Зрозумів? Ох, Леоне, скажи, що обожнюєш мене! І що розумієш мене!

– Богине моя!..

– Гаразд.

До Тулузи ми повернулися того самого вечора. А через два дні стався нещасний випадок. Я мав їхати, вже закінчував пакувати валізу, щоб іти на вокзал, як раптом почув знадвору крик. Прислухався... Треба чимдуж спуститися в печеру. Я не бачив тієї

жінки, що гукала, але з її тону зрозумів: справа негайна, сталося лихо й потрібна термінова медична допомога.

– Що, так горить? – відгукнувся я, зумисне тягнучи час. Було десь близько сьомої години, пора, коли ми звичайно сідали до вечері. А попрощаємось, як домовлено, на вокзалі. Це влаштовувало всіх, бо бабця мала повернутися додому трохи пізніше: її попередили, що до печери прийде ще група туристів.

– Ідіть швидше, докторе! – наполягала жінка знадвору. – З пані Анруй сталося лихо!

– Гаразд, гаразд! – відповідав я. – Зараз іду! Зрозуміло! Вже виходжу! – За цей час я трохи оговтався. – Ідіть туди! – докинув я. – Скажіть, що я вже йду! Що я біжу! Тільки штани надіну.

– Треба негайно! – й далі наполягала жінка. – Таж кажу: вона знепритомніла! Здається, проламала собі череп! Упала зі сходів у печері! Зашпорталась – і до самого низу!

«Ясно», – сказав я собі подумки, почувши про цю дивну пригоду, і вже не мав потреби міркувати довше. Я побіг прямісінько на вокзал. Я визначився.

На свій потяг о сьомій п'ятнадцять я ледве встиг, уже на ходу скочив на підніжку.

Ми так і не попрощалися.

Тільки-но побачивши мене, Парапен вигукнув, ніби вигляд у мене кепський.

– Ти там, напевне, перевтомився, – сказав він, повнячись, як завжди, підозрами.

В Тулузі я й справді напереживавсь, але, зрештою, не мав на що нарікати, бо, як принаймні сподівався, успішно відкараскався од неабиякого клопоту, втікши слушною миті.

Я докладно переповів Парапеневі всю пригоду, згадав і про свої підозри, проте він не був переконаний, що я діяв із належною спритністю. Але часу на суперечки ми не мали, бо на ту хвилю питання про роботу стало для мене просто нагальним. Не можна було гаяти час на балачки. Я мав лише сто п'ятдесят франків заощаджень і навіть не знав до пуття, куди мені тепер податись. У «Тарапу»? Там мене вже не взяли б: криза. Тоді повернутись у Ґарен-Рансі? До давньої клієнтури? Всупереч усьому я думав про це певну мить, але як про останній засіб, згнітивши серце. Я не відчував, ніби в мені згас священний вогонь покликання.

Кінець кінцем саме Парапен простяг мені руку, сповістивши про невеличку посаду, яку він знайшов для мене в психіатричній клініці, тій самій, де сам працював уже кілька місяців.

Отож мої справи знову налагодились. У клініці Парапен не тільки мав водити хворих у кіно, а ще й опікуватись «іскровим» методом лікування. В суворо визначені години, двічі на тиждень, він улаштовував справжні магнітні бурі над головами меланхоліків, навмисне зібраних у закритій, цілковито темній кімнаті. Це діялось, власне, задля розумової гімнастики, а також реалізації чудової ідеї доктора Баритона, Парапенівого начальника. Той господар клініки був, до речі, великий скнара і призначив мені мізерну платню, додавши, проте, контракт із багатьма пунктами, і всі, звичайно, на його користь. Одне слово, начальник.

У клініці нам і справді платили дуже мало, зате непогано харчували, а спалося нам зовсім добре. Можна було також злягатися з медсестрами. На те був дозвіл

начальства, зрозуміло, мовчазний. Баритон, головний лікар клініки, не вважав за потрібне докоряти нас за такі розваги і навіть зауважив, що еротичні вигоди прив'язують персонал до клініки. Розумна поблажливість.

А втім, не та була мить, щоб ставити запитання й висувати вимоги, коли тобі пропонують шматок хліба, що діставсь ой як учасно. Я тільки не зміг до ладу второпати, чого раптом Парапен так ревно заопікувався моєю долею. Це не давало мені спокою. Приписувати йому братні почуття... Це б означало занадто прикрасити його. Отже, все набагато складніше. Трапляється, зрештою, всяке.

Ми звичайно збиралися за столом опівдні, сідаючи навколо Баритона, нашого начальника, досвідченого психіатра з гострою борідкою і кучими дебелими стегнами. Він був досить добрий, якщо не брати до уваги ощадливості, царини, де Баритон завжди виявляв усю свою огидність, скоро лиш траплялася нагода.

Можна щиро сказати, що Баритон просто занапащав нас локшиною й терпким бордо. Він пояснив, що отримав у спадок добрячий виноградник. Тим гірше для нас! Але можу запевнити, що насправді то був лише клаптик землі, обтиканий лозою.

Баритонова клініка у Він'ї-сюр-Сені ніколи не порожніла. В оголошеннях її завжди називали санаторієм – через великий сад, який обступав клініку і в яшму погідної днини гуляли наші божевільні. Вони ходили так, наче їм дуже важко втримати в рівновазі голову на в'язах, наче бояться розсипати на землю, зашпортавшись, усе, що є в голові. А в їхніх головах без упину товклися найрізноманітніші безладні думки, за які вони чіплялися із страшенною силою.

Про свої духовні скарби божевільні розповідали нам, нестямно кривляючись від страху або ж удаючи зичливих, поблажливих і зверхніх, немов надміру могутні правителі. їх неначе хтось уярмив, і зняти з них те ярмо – неможлива річ. Божевілля – це звичайні людські думки, але надійно замкнені в якійсь одній голові. Навколишній світ уже не проходить крізь ту голову, й цього досить. Замкнена голова – наче озеро, в яке не впадає і з якого не витікає жодна річка, – осереддя зарази.

Баритон купував локшину та овочі в Парижі, купував на весь гурт. Через те нас не любили крамарі з Він'ї-сюр-Сена. Можна навіть сказати – просто ненавиділи нас. Але ця ворожість нітрохи не зменшувала нашого апетиту. За столом на початку моєї роботи Баритон полюбляв робити висновки й філософські узагальнення з наших уривчастих розмов. Але, проживши все життя серед божевільних, заробляючи на хліб тим, що лікує їх, ділячи з ними харч, більш-менш нейтралізуючи їхню недугу, він уважав, нібито було б нестерпно нудьгою говорити про «їхню маячню ще й під час наших обідів.

– Нормальні люди про таке розмовляти не повинні! – заявляв він владно. І сам твердо дотримував цієї психічної гігієни.

Баритон страшенно, мало не патологічно любив розмови, прагнув, щоб вони були втішні, заспокійливі, розважливі. На божевільних волів узагалі не зосереджувались. Йому щоразу вистачало інстинктивної антипатії до них. Натомість наші оповідання про подорожі зачаровували його. Він не міг наслухатися. Парапен, відколи я став до роботи, трохи вивільнивсь від потреби збавляти час балачками. Я виявився дуже до речі, аби розважати нашого шефа. За столом я інколи довго розводився про свої мандрівки, звичайно, підправляючи їх, надаючи їм потрібної літературної форми. Баритон страшенно сьорбав і плямкав. Праворуч від нього завжди сиділа його донька. Попри те що їй було всього десять років, мала Еме, як здавалося, зів'яла назавжди. Щось неживе, якась невиліковна сіра запона заважала нам роздивитись Еме, неначе перед її обличчям усякчас пропливали дрібні хмаринки психічної недуги.

Між Парапеном і Баритоном часом виникало тертя. Проте Баритон ні на кого не мав лиха в серці, якщо та або та людина жодним способом не втручалась у прибутки його підприємства. Рахунки довгий час становили єдиний недоступний, священний бік його

існування.

Одного дня Парапен, у ті часи, коли він ще розмовляв із шефом, не криючись заявив за столом Баритонові, що тому бракує етики. Попервах це зауваження обурило Баритона, але згодом усе залагодилось. Баритон не гнівався за такі дрібниці. Слухаючи оповіді про мої подорожі, він не тільки переживав романтичний захват, а й мав відчуття, ніби йому пощастило заощадити певну суму.

– Фердінане, ви так добре розповідаєте, що, послухавши вас, уже немає потреби їхати самому в ті краї!

Ласкавішого комплімента він навряд чи спромігся б мені зладити. До клініки ми приймали тільки тих божевільних, за якими було неважко наглядати, і ніколи не брали лихих, із вочевидь злочинними схильностями. Тож клініка аж ніяк не скидалась на сумну, похмуру божевільню. Мало ґрат, лише в кількох палатах. Мабуть, найбільшого клопоту завдавала знов-таки маленька Еме, власна Баритонова донька. За хвору цю дитину не вважали, проте середовище тяжко гнітило її.

Подеколи аж до нашої ідальні долинали виття, але конфлікти завжди виникали через якусь дрібницю. А втім, і тривали недовго. Інколи раптові й довгі хвили безуму знічев'я заливали гурти божевільних під час безкінечних прогулянок між водяною помпою, купками дерев та бегонієвими клумбами. Це все закінчувалось без великих пригод і тривоги теплими ваннами і цукерками з опіумним сиропом.

Біля вікон ідалень, що виходили на вулицю, божевільні вряди-годи заходжувалися кричати й збирали перехожих, проте страх здебільшого залишався в них усередині. Свій страх кожне плекало й берегло, аби звернути його проти наших терапевтичних зусиль. Опір лікарям несказанно тішив недужих.

Згадуючи тепер божевільних доктора Баритона, я знову і знову переконуюсь, що не існує інших шляхів реалізації найпотаємніших рис людської вдачі, крім війни та хвороб, цих безмежних царин жаху.

Велика втома від життя – це, зрештою, лише те незмірне зло, яке ми спричиняємо собі, аби двадцять, сорок чи більше років зоставатись розважливими, аби не бути, кажучи відверто, самими собою, тобто жорстокими, несвітськими й дурними. Жах полягає в тому, що за дрібний загальний ідеал, за надлюдину, з ранку до вечора видає себе кульгава й нікчемна підлюдина.

Хворі до нашої клініки потрапляли за певну – високу або малу – платню, найбагатші жили в кімнатах, оздоблених мало не в стилі Людовіка XV. Таких Баритон навідував щодня, тарифи за кожен його візит були дуже високі. На нього чекали. Від часу до часу Баритон діставав кілька замашних ляпасів, обдуманих задовго наперед. Він одразу заносив їх до графі спеціального лікування.

Парапен за столом був дуже стриманий, мої ораторські успіхи перед Баритоном не тільки не дратували його, – навпаки, він скорше видавався не такий заклопотаний, як давніше, коли працював із мікробами, й вочевидь задоволений. Слід сказати, він набрався великого страху під час своїх прикрощів, пов'язаних із неповнолітніми дівчатами. Коли йшлося про секс, Парапен трохи бентеживсь. У вільні хвилини ходив моріжками, точнісінько як хворий, а коли я проходив повз, усміхався, але так нерішуче, так мляво, що здавалось, ніби прощається зі мною.

Найнявши мене й Парапена, Баритон мав з того чималий зиск, бо ми не тільки віддано працювали, а й розважали його, доносячи відлуння пригод, яких він прагнув і яких йому бракувало. Тож Баритон часто з утіхою висловлював нам своє задоволення. Та все-таки до Парапена він ставився трохи стримано.

3 Парапеном Баритон ніколи не почувався цілком невимушено.

– Бачите, Фердіане, – довірливо признався мені колись Баритон, – Парапен – росіянин!

Для Баритона той факт, що хтось росіянин, становив не менш визначену, і то непросту, дескриптивну морфологічну категорію, як, приміром, „діабетик“ або „негр“. Учепившись за тему, що давно йому муляла, Баритон у моїй присутності й задля мого особистого добра став напружено працювати головою... Я просто не впізнавав його. Ми пройшлися разом, шукаючи сигарет, аж до тютюнової крамнички.

– Звичайно, Парапен, як на мене, – хлопець дуже інтелігентний. Хіба не так, Фердіане? А проте його інтелігентність абсолютно свавільна („абсолютно“ він вимовляв як „абсукупно“). А ви, Фердіане, як гадаєте? Передусім він хлопець, який не хоче пристосовуватись... Це зразу видно: В нього нема невимушености навіть на роботі! Навіть цей світ для нього мов чужий! Погодьтеся! І то – його провина! Незаперечна провина! Адже він страждає! А це доказ! Ось, подивіться, Фердіане, як пристосовуюсь я! – Баритон поплескав себе по грудях. – Скажімо, нехай завтра земля почне обертатись у протилежний бік – що я робитиму? Фердіане, я пристосуюсь! І то негайно! І знаєте як? Я просплю ще дванадцять годин, і все владнається! Більш нічого! Жодних труднощів. Усе буде зроблене! Я пристосуюсь! Натомість, знаєте, що робитиме в такій ситуації Парапен? Він іще сотню років снуватиме всякі задуми і скнітиме з досади! Я певен! Хіба неправда? Він миттю втратить сон, якщо земля почне крутитись навпаки! Добачить тут уже й не знати яку зумисну несправедливість. Надмір несправедливости! А втім, несправедливість – його манія! Він не раз торочив мені про неї тоді, коли ще зволів зі мною розмовляти. І невже ви гадаєте, ніби він задовольниться самими плачами? Це було б півлиха! Таж ні! Він одразу шукатиме способу висадити вибухівкою всю землю! Аби помстити ся, Фердіане! І ще про найгірше, Фердіане, скажу вам про найгірше! Але це тільки між нами... Отож він добере якогось способу, як я вже казав вам! Ох, Фердіане, спробуйте зрозуміти те, що я зараз поясню... Існують звичайні божевільні, а є ще й такі, котрим не дає спокою нав'язлива ідея суспільного розвитку. Я відчуваю жах на саму думку, що Парапен належить до цих останніх. Знаєте, що він якось сказав мені? – Ні, пане...

– Отож він сказав мені: „Пане Баритоне, між пенісом і математикою більше нічого не існує! Нічогісінько! Сама порожнеча!“ А потім, слухайте ще! Знаєте, чого він чекає, аби знову зі мною розмовляти?

– Ні, пане Баритон, цього я зовсім не знаю...

– Отже, він не розповідав вам? – Поки що ні.

– Гаразд, а мені розповів. Чекає, що настане доба математики! Оце й усе! Він абсолютно певен! А як вам його негідна манера поводитися зі мною? Старшим за нього чоловіком? Його шефом?

Мені, звичайно, годилося трохи покепкувати з того буйного витвору фантазії, про який я щойно дізнався. Проте Баритон уже не терпів легковажності. Він навіть спромігсь обурюватися ще й іншим.

– Ох, Фердіане, я знаю, це все вам видається дріб'язковим. Безневинні слова, екстравагантні балачки, яких чимало... Десь-то такої думки ви. І на тому кінець, хіба не так? Ох, нерозумний Фердіане! Дозвольте ж мені найсуворіше застерегти вас від цих помилок, що лиш видаються неважливі! Я заявляю вам: тут ви ні в чому не маєте слушности! Ні в чому! Тисячу разів не маєте рації! Ви, звичайно ж, повірите мені, що за час моєї роботи мені довелося вислухати мало не все, що можна почути від хворих із тихими й буйними формами божевілля! Ніщо не сховалося від мене, Фердіане. Ви ж мені вірите, правда? І я, як ви, напевне, спостерегли, аж ніяк не

створюю враження, ніби схильний до страхів... до перебільшень. Хіба не так? І, як на мене, сила одного слова або навіть багатьох слів чи фраз, а то й цілих промов – це ніщо! Взявши до уваги особливості моєї вдачі, мені ніхто не відмовить у праві належати до тих імунізованих людей, котрі не бояться слів! Що ж, Фердіане, після сумлінного аналізу всього, що стосується Парапена, я дійшов висновку: мені слід бути обережним! Удатися до негайних засторог!.. Бо його екстравагантність не схожа на жодне з поширених безневинних дивацтв... Вона, як мені здається, схожа на одну з рідкісних форм неясної етіології, одну з нав'язливих ідей, які дуже легко стають заразні, – коли говорити по ширості, ідей соціально-тріумфальних! У вашого приятеля, мабуть, усе-таки ще не йдеться про божевілья... Ні! Це поки що, напевне, лише гіперболізовані переконання... Але я й справді знаю випадки заразливої недоумкуватості... Часом нема нічого страшнішого за гіперболізовані переконання! Скажу вам, Фердіане: я вже набачився людей з усілякими переконаннями! Але, як на мене, ті, що розводяться про справедливість, – безперечно найнестямніші шаленці! Признаюся, на початку ці шукачі справедливості трохи зацікавили мене... Тепер такі маніяки нестерпно мене дратують... А ви іншої думки? В цьому аспекті в людей – і то в усіх – виявляється така дивовижна здатність поширювати заразу, що я жахаюсь, – ви розумієте мене? Затямте, Фердіане! В усіх! Не менш сильно, ніж потяг до алкоголю та еротики... Це вже природжена схильність. Навіть фатум, який судивсь усім. Ви посміхаєтеся, Фердіане? Тоді й ви мене лякаєте! Хисткий! Вразливий! Непослідовний! Небезпечний Фердіане! Подумати лишень: я вважав вас за поважну людину! Не забувайте, Фердіане, що я вже старий і можу оплатити таку розкіш, як чхати на майбутнє! Мені це дозволено! Але не вам!..

Загалом в усьому і завжди я був такої самої думки, що й мій шеф. Я не досяг великих успіхів протягом свого неспокійного життя, а все-таки засвоїв добрі принципи етикету рабства. Завдяки цій моїй схильності ми заприятелювали з Баритоном, я ніколи не суперечив йому, мало їв за столом. Зрештою, чудовий асистент, справді ощадливий і не амбітний задля зайвого шеляга, нітрохи не лихий.

Віньї-сюр-Сен тягнеться від шлюзу до шлюзу між двох голих, безлісих пагорбів, – це село, що втрачає хату за хатою: Париж поглинає його.

За місяць село втрачає одну садибу. Край села – рекламні щити, мов декорації російського балету. Швейцарова донька навчилася готувати коктейлі. Історичним у селі став тільки трамвай, бо він не їздить без революцій. Люди занепокоєні, діти розмовляють уже з іншим акцентом, ніж батьки. Волосся стає дибки, коли згадаєш, що й досі живеш у департаменті Сенита-Уази. Здійснюється диво. Остання садиба зникла, коли міністерство закордонних справ очолив Лаваль, а хатня прислуга після літніх вакацій збільшила власну платню на двадцять сантиметрів за годину. З'явився букмекер. Поштарка купує педерастичні романи й гадає, ніби в них більше реалізму. Священик патякає всяку гидь, а найрозважливішим дає поради, як діяти на біржі. В Сені дохне риба, річка американізується між двома рядами бульдозерів, тракторів та буксирів, що нагортають уздовж берегів жахітні щелепи сміття й залізничця. Три спекулянти земельними ділянками потрапили до в'язниці. Життя організовується.

Ці фундаментальні місцеві перетворення не уникли й Баритонові уваги. Він гірко шкодував, що не здогадався прикупити землі в сусідній долині двадцять років тому, тоді, коли людей ще вмовляли брати землю по чотири су за метр, немов зачерствілі тістечка. Часи безтурботного життя вже минули. На щастя, Баритонів психотерапевтичний інститут тримався добре, але не без клопоту. Невситимі родичі пацієнтів насідали на Баритона й вимагали новіших методів лікування – чимбільше електрики, чимбільше загадковості, чимбільше всього... А надто – найновіших механізмів, найдивовижніших апаратів, придбати це все слід негайно, інакше випередять конкуренти, такі самі клініки, що, заचाївшись у сусідніх лісках Асньєра, Пасі, Монтрету, теж устатковані всіляким дорогим причандаллям.

Баритон під Парепеневим проводом також заквапився догоджати вподобанням доби, купуючи, звичайно, все найдешевше, зі знижкою, при нагоді, при розпродажу решток, проте ненастанно, тільки-но з'являться нові електричні, пневматичні, гідравлічні пристрої, які, здається, були чимраз краще сконструйовані, щоб не відставати в перегонах із маячними ідеями доскіпливих заможних пансіонерів. Баритон аж стогнав, змушений купувати непотрібну апаратуру, аби задовольняти примхи божевільних.

– Фердіане, коли я відкрив свою клініку, – виливаючи жаль, признався мені якимось Баритон, – а то було саме напередодні Всесвітньої виставки, ми, психіатри, становили дуже обмежений гурт лікарів-практиків. Причому, – тут, певне, ви повірите мені, – були не такі цікаві й не такі зіпсуті, як сьогодні! Ніхто з нас не намагався бути таким самим божевільним, як наші хворі. Тоді ще не було моди під приводом кращого лікування робити будь-яке безглуздя. Мода, завважте, безсоромна, бо безсоромне майже все, що приходить до нас із-за кордону.

Фердіане, за моєї молодости французькі лікарі ще шанувалися! Не вважали, ніби їм треба марити разом із своїми пацієнтами. Для чого таке потурання? Напевне, щоб досягти з ними гармонії? Хіба я знаю!.. Аби потішити їх? І до чого, питаю, це доведе нас? Коли доводиться вдаватись до ще більших хитрощів, патології й розбещеності, ніж у наших найжалюгідніших недоумків, і перейматися пихою за все це, то куди ми дійдемо? Чи здатні ви, Фердіане, заспокоїти мене, запевнити, що наш розум відтак не згибіє? Або навіть простий глузд? На цій дорозі, якою ми прощуємо, що зостанеться нам від здорового глузду? Це ж можна передбачити: абсолютно нічого! Такий мій прогноз на майбутнє.

А втім, Фердіане, чи не походить це все від того, що ми оцінюємо себе з погляду справді новочасного розуму? Вже нема ні білого, ні чорного! Все розмивається! Це так по-новому! Тепер так модно! Тоді чом би й нам не стати божевільними? Негайно ж! Почнімо саме з цього! Ще й похваляймося цим! Проголошуймо грандіозний безлад духу! Робімо рекламу власному недоумству! Хто нас стримає? Фердіане, я питаю вас: яке найвище людське сумління? Яка млява боязкість? Га? Тож чуєте, Фердіане, слухаючи декого з наших колег, і то найшановніших, тих, що мають найбільший авторитет серед пацієнтів і академій, я часом запитую себе, куди вони нас ведуть? Правду кажучи, це якесь сатанинське поріддя! Ці шаленці пантеличать мене, лякають, заважають, а надто виповнюють огиди! Тільки слухаючи, як вони звітують нам на так званих сучасних конгресах про наслідки своїх досліджень, я, Фердіане, переймаюсь панічним жахом! Тільки слухаючи їх, відчуваю, як мій розум зраджує мене! Ці фаворити нової психіатрії, одержимі, нечестиві, облудні і хитрі, своїм надусвідомленим аналізом ведуть нас до прірви! Якщо, Фердіане, ви, молодь, не реагуватимете, то ми, зрозумійте мене як слід, загинемо! Бо ж нас тягнуть, нас сублімують, вимагають від нас порозуміння по той бік розуму, там, де справжнісіньке пекло, там, звідки вже ніхто не повертається! А втім, уже можна, напевне, говорити, що тих гидомирних проноз замкнено в печері для проклятих, бо вони день і ніч мастурбують свій власний глузд.

Я кажу „день і ніч“, бо, знаєте, Фердіане, ці негідники навіть у сновиддях не припиняють чинити перелюб! Цим сказано все. Вони виснажують, розпоршують, тиранізують ваш розум! Навколо них лиш огидна кваша, справжній компот симптомів божевілля, що тече і скапує з них повсюди... В нас уже повні руки того, що зостається від розуму, – огидного, липкого, смердючого паскудства! Все завалиться, Фердіане, все завалиться, це провіщаю вам я, старий Баритон, і чекати вже недовго! Ви, Фердіане, ще побачите цей страхотний погром! Адже ви молоді! Ви побачите! Ото вже натішитесь! Ви всі постаєте хворими! Гоп! Після чергового безумства, яке переповнить чашу! Бах! І вперед до безумства! Нарешті, як ви кажете, одержите волю! Саме це спокушало вас так довго! Ото вже небачена звияга! Але запевняю вас, друзі: потрапивши в світ безумства, ви там і лишитесь!

Затямте як слід, Фердіане: початком кінця геть в усьому стає брак міри! Я досить обізнаний, аби розповісти вам, як почнеться той великий погром... Через химери, які

не знають міри! Через усілякі закордонні крайнощі! Коли нема міри, нема й сили! Достеменно так! І нехай увесь світ іде в небуття? Чом би й ні! Геть усі люди? Ще б пак! А проте ми не просто йдемо туди, а біжимо! Це справжнє посполите рушення! Я бачу, Фердінане, як мій розум мало-помалу втрачає рівновагу й розчиняється в завзятому русі апокаліптичних амбіцій! Це почалося десь тисяча дев'ятсотого року! Це мені в пам'ятку! Відтоді в світі загалом і в психіатрії зокрема не було вже нічого, крім шалених перегонів, прагнення стати найрозбещенішим, наймерзеннішим, найхімернішим, найогиднішим, або, як кажуть вони, найбільш творчим! Цілковитий розгардіяш! Змагаються, хто найраніше присягне монстрові, чудовиську без серця й сумління. І чудовисько, Фердінане, пожере нас усіх, це ясно, це вже почалося! Чудовисько? Величезна голова, що мудрує як їй заманеться! Його війни і його трутизна звідусіль злітаються до нас! Ми вже серед потопу! Ні більш, ні менш! Ох, здається, всім набридло жити усвідомлено! Тепер вони ніколи не знудяться! Й для переміни вже впирають одне одному в гузно... І в них зразу з'явилися „враження“ та „інтуїція“... Як у жінок!

А втім, чи доконечно там, де ми опинилися тепер, ще й досі зв'язувати себе зрадливим словом „логіка“? Звичайно, ні! Логіка була б радше перешкодою в очах безмежно витончених і справді прогресивних учених-психологів, що їх моделює наша доба... Фердінане, тільки не кажіть мені через це, ніби я зневажаю жінок! Аж ніяк, і ви це чудово знаєте! Але я не люблю їхніх вражень. Я, Фердінане, тварина з яйцями, вчепившись за якийсь факт, я так легко його не випущу. Ось послушайте: якось до мене прийшла була якась краля... Просила, щоб я прийняв до клініки одного письменника... Той письменник став марити. Знаєте, що він кричав уже другий місяць? „Я нищу!.. Я нищу!..“ Саме так горлав на весь будинок! Саме так... Можна було б сказати, ніби він опинився по той бік розуму! Письменник і справді начебто намагався знищити всі світові страждання... А проте через давнє звуження сечовивідних шляхів він отруювався власною сечею... Я без упину зондував його, крапля за краплею вивільняв од сечі. Але всупереч усьому родина й далі наполягала, що його хвороба породжена геніальністю. Я марно намагався пояснити родичам, що в їхнього письменника хворий таки сечовий міхур; вони від свого не відступалися... Як на них, письменник якоїсь миті просто впав під тягарем власного генія, – та й годі...

Кінець кінцем я таки мусив пристати на їхню думку. Ви, напевне, знаєте, що таке родичі хворого? Родичам неможливо втовкмачити, що людина, рідна їм чи ні, – це, зрештою, гнилля з невизначеним діагнозом... За такий непотріб вони б ніколи не заплатили...

Баритон уже двадцять років ненастанно задовольняв дріб'язкове марнославство родичів. Родини хворих завдавали йому чималого клопоту. Я знав: Баритон терплячий і досить урівноважений, а проте він беріг у серці залишки давньої непримиренної ненависти до родин. Коли я спілкувався з Баритоном, він був роздратований і затято шукав способу визволитись, тим або тим чином зразу й довіку вивільнитися з лещат родинної тиранії... Кожен має свої підстави тікати від внутрішніх злиднів і кожен, досягаючи мети, вдається, залежно від обставин, до якогось вигадливого способу. Щасливі ж ті, хто вдовольняється борделем!

Якщо говорити про Парапена, то він, обравши шлях мовчання, здавалося, був щасливий. А Баритона я зрозумів тільки згодом, він свідомо запитував себе, чи зможе коли визволитись від родин, від потреби коритися їм, від тисяч огидних дрібниць пансіонної психіатрії, – звільнитися від власного становища. Баритон так тягся до чогось цілковито нового та відмінного, що, власне, вже дозрів до втечі, про що безперечно свідчили його критичні висловлювання. Баритонів егоїзм занашався під тягарем рутинних обов'язків. Старий уже нічого не спромагався сублімувати, прагнув просто піти геть, перенести своє тіло кудись-інде. Баритон – не музика, що грає за жалюгідне су, йому, щоб розпрощатись із психіатрією, треба, немов ведмедеві, все перекинути.

Баритон, дарма що вважав себе за розважливого, визволився через скандал, гідний усілякого жалю. При нагоді я спробую розповісти, як усе відбулося.

Щодо мене, то тієї миті робота Баритоновим асистентом видавалась мені цілком прийнятною.

Лікувальні процедури були не обтяжливі, але подеколи я відчував, як мене охоплює неміч, коли, скажімо, задовго розмовляв із пансіонерами, – якимсь запаморочення, немов хворі зтягли мене дуже далеко від звичного берега й разом з ними я, навіть не усвідомлюючи цього, тягнучись за звичними безневинними словами, догрібався до самого осереддя їхнього безумства. Якусь мить запитував себе, як вийти з цього стану й чи часом я, ні про що не здогадуючись, не опинюся коли замкнений у межах їхнього безуму.

Тож я зупинявся на небезпечному краї божевільня, на його, так би мовити, узліссі, бо в згоді з власною вдачею завжди намагався бути люб'язним із хворими. Я ще не хилився в безодню, проте ввесь час відчував загрозу, неначе божевільні підступно тягли мене в нетрища свого міста, міста, де, якщо, дослухаючись до непевного гамору, посуватися поміж запінених будинків із текучими, непричиненими вікнами, дедалі дужче розмиваються вулиці. Двері й земля під ногами кудись сунулись, але тебе однак долало бажання зайти ще далі, щоб дізнатися, чи вистачить сили, аби серед тих руїн віднайти свій розум. Адже розум, так само як добрий гумор і сон у неврастеніків, скисає дуже швидко. На думці вже тільки одне: власний розум. Думати про щось інше несила. Нічого не виходить. Жарти скінчилися.

Отак, ідучи від сумніву до сумніву, ми дожили до четвертого травня. То був справді славетний день. Того дня я чомусь почувався так добре, немов сталося диво. Пульс сімдесят вісім ударів. Як після доброго обіду.

Аж раптом усе перекрутилося! Мене мов корчі схопили, все пішло шкереберть. Людські обличчя перекошувались. Люди стали терпкі, наче кислоти, й ще лихіші, ніж доти. Видершись, безперечно, надто високо, нерозважливо високо по шкалі здоров'я, я раптом упав перед дзеркалом, із пекучим жалем спостерігши, що старію.

Уже не зважаєш ні на бридоту, ні на перевтому, коли надходять ті капосні дні, що осідають між носом і очима, коли для багатьох чоловіків на довгі роки нема вже нічого іншого. А для чоловіка цього ще й як забагато.

Я раптом відчув бажання щонайшвидше повернутись у „Тарапу“. Бо Парапен тепер уже й зі мною перестав розмовляти. Але в „Тарапу“ мені не йняли віри. Дуже важко не мати нікого, крім свого начальника, хто б підтримував тебе і духовно, й матеріально, надто коли той начальник психіатр, а в тебе самого немає великої певності за власну голову. Треба кріпитися. Не казати нічого. Тож нам зосталося розмовляти вдвох лише про жінок: чудова тема, завдяки якій я ще міг сподіватися бодай інколи розважити Баритона. Він навіть гадав, ніби в цьому питанні я маю певний досвід, невеличкий запас огидних знань.

Проте в тім, що Баритон ставився до мене трохи зневажливо, не було нічого поганого. Начальникові завжди спокійніше, якщо його підлеглі не надто піднесені духом. Раб за всяку ціну повинен бути гідний невеличкої, ато й набагато більшої зневаги. Сукупність властивих йому дрібних моральних і фізичних вад виправдовує долю, яка його пригнічує. Земля тоді обертається краще, оскільки кожен опиняється на своєму заслуженому місці.

Отже, людина, яку використовують, має бути обмежена, ница, приречена на невдачі, – це заспокоює, надто як узяти до уваги, що Баритон платив нам жалюгідно мало. За такої скнарости роботодавець виповнюється підозр і неспокою. Коли ти зіпсутий, розбещений, безпутній і відданий, усе можна пояснити, виправдати й навіть

гармонізувати. Гадаю, Баритон був би не від того, якби мене за якийсь дріб'язок шукала поліція. Саме в таких ситуаціях людина стає віддана.

А втім, я давно вже відмовився від усякого самолюбства. Це почуття завжди видавалось мені надто несумісним із моїм становищем, його задоволення потребувало б у тисячу разів більше коштів, ніж я мав. Тож я визнав за краще назавжди пожертвувати ним.

Тепер мені вистачало підтримувати себе в стерпній дієтичній і фізичній рівновазі, решта й справді нічого не важила. А проте мені часом було дуже важко пережити ніч, надто коли спогади про тулузькі події геть відганяли сон.

Не спроможний позбутися тих картин, я уявляв собі драматичні наслідки падіння бабці Анруй у яму з мощами, і з моєї утроби піднімався страх, доходив до серця й хапав його. І тоді я схоплювався з ліжка, щоб із кутка в куток ходити по кімнаті, поки розвидниться. Під час таких криз я з розпачем думав, що ніколи не матиму достатнього спокою, аби нормально засинати. Отож не питайте в людини, щаслива вона чи нещасна, а тільки спитайте, чи ще спроможна спати. Якщо так, усе гаразд. Цього досить.

А мені вже ніколи не щастило поспати міцно. Я втратив довіру, ту справді безмежну довіру, яка доконечна, щоб міцно спати серед людей. Мені була потрібна принаймні хвороба, пропасниця, якийсь нещастя, щоб я знову набрався бодай трохи байдужості й нейтралізував тривогу, повернувши собі безтямний і божественний спокій. Єдині стерпні дні, що їх я пригадував за багато років, – це коли я був тяжко захворів на грип і мною тіпала пропасниця.

Баритон ніколи не запитував мене про здоров'я. А втім, він не дуже дбав і про власне.

– Наука й життя, Фердіане, утворюють небезпечні суміші. Тож стережіться дбати про себе. Всяке питання, звернене до тіла, одразу обертається на вилом... Починається неспокій, з'являються нав'язливі думки...

Такі були його улюблені, надміру спрощені біологічні принципи. Баритон, власне, хитрував. „З мене досить знань!“ – не раз було приказував він. Це аби очі замилити.

Баритон ніколи не говорив про гроші – напевне, тому, щоб з іще більшою силою думати про них.

Робінзоніві пригоди з родиною Анруй, які я ще й не збагнув остаточно, досі обтяжували мені сумління, і я часто намагався переповісти окремі епізоди Баритонові. Але таке його зовсім не цікавило. Він волів слухати мої африканські оповідки, надто коли йшлося про наших колег, яких я подибував усюди, і про ті незвичайні, дивні або підозрілі методи лікування, якими вони послуговувались.

Уряди-годи в клініці здійснювалася тривога через Еме, Баритонову доньку. Коли треба було вечеряти, раптом виявлялося, що її не можна знайти ні в саду, ні в кімнаті. Ну, а я завжди уявляв собі, що одного вечора її, вже розчленовану, таки знайдуть у якомусь закутку. А що наші хворі вільно вешталися повсюди, з Еме могло статися найгірше. До речі, їй уже не раз лиш останньої миті щастило уникнути згвалтування. Тоді зчинявся лемент, дівчину ставили під душ, починалися безкінечні пояснення. Дитині марно наказували не ходити темними алеями, та якась нездоланна сила тягла її в найглухіші кутки. Батько жодного разу не проминав нагоди відлупцювати доньку як слід. Проте ніщо не зараджувало. Гадаю, їй просто подобалось те все.

Проминаючи хворих у коридорах, ми, лікарі, завжди мусили стерегтись. Адже божевільному скоїти вбивство куди легше, ніж звичайній людині. Отож, здивавшись із хворим у коридорі, ми за звичкою оберталися спиною до стіни, завжди ладні щосили копнути їх ногою в пахвину при першому ж русі. Хворі, проходячи повз, пильно придивлялися до нас. Тож, відкинувши божевільля, можна сказати, що ми досягай цілковитого порозуміння.

Баритон гірко шкодував, що ніхто з персоналу не вмів грати в шахи, тож я мусив опанувати цю гру тільки на те, аби його втішити.

Удень Баритон поринав у невпокійну метушню, яка вельми ускладнювала життя всім навколишнім. Щоранку йому спадала на гадку нова невеличка ідея суто практичного змісту. Заміна туалетного паперу в рулонах папером нарізаним змусила нас цілий тиждень віддаватися балачкам і роздумам, причому кожен обстоював своє. Зрештою ми ухвалили зачекати розпродажу товарів, щоб пройтися по магазинах. Після цього ще один пустий клопіт – із фланелевими жилетами. їх треба носити під сорочкою? Чи зверх сорочки? Або: як роздавати соду? Парапен затятою мовчанкою збувався цих неінтелектуальних суперечок.

Заохочуваний нудьгою, я зрештою оповів Баритонові набагато більше пригод, ніж їх сталося в усіх моїх подорожах, – одне слово, виснажився! Тепер нарешті він сам говорив за столом, розважаючи нас власними пропозиціями й дріб'язковими ваганнями. Від цих тем ми відтак уже не відступали. Тільки через те, що я виснажився, Баритон підкорив мене. На відміну від Парапена я не мав тієї цілковитої байдужості, яка б допомагала відборонитись. Навпаки, мусив відповідати йому всупереч власній волі. Я вже не міг відкараскатись від безкінечних дискусій, скажімо, про переваги какао та кави з вершками... Баритон зачарував мене своєю глупотою.

Ми ненастанно розводились про всілякі дурниці: антиварикозні панчохи, оптимальні фарадееві струми, методи лікування ліктювих бурситів... Зрештою, смиренно корячись Баритоновим указівкам та вподобанням, я говорив про все й ні про що, мов справжній фахівець. Баритон правив мені за проводиря і супутника в цій безмежно нудній прогулянці; здавалось, він ніколи не насититься балачками. Парапен, звісно, кепкував у душі, забризкуючи скатертину начальниковим бордо, чуючи, що поміж суперечок ми дійшли до теми, яка завдовжки має бути локшина.

Але досить спогадів про того негідника Баритона! Зрештою я таки домігся, що він щез. Це вимагало від мене неабиякої винахідливості.

Серед пацієнтів, котрих доручили моєму піклуванню, найпаскудніші завдавали мені чималого клопоту. То їм потрібен душ... То їм треба ставити зонд... А їхні дрібні нечестя, жорстокість, манія: щоб усе було стерильне... Одна молода пансіонерка досить часто накликала на мою голову начальникові докори. Вона плюндрувала садок, висмикуючи квіти, то була манія, а я страшенно не любив, коли мені докоряють...

її прозивали „наречена“. Ця аргентинка не мала жодної соматичної недуги, зате в її психіці панувала однісінька ідея: вийти заміж за рідного батька. Тож квіти з усіх клумб ішли нате, аби їх пришпилювати до великої білої намітки, яку пацієнтка носила не скидаючи день і ніч. Фанатично побожна родина пацієнтки страх як соромилась такої ганебної хвороби. Батько-мати сховали свою доньку від світу разом з її ідеєю. На Баритонову думку, вона стала жертвою суворого й вимогливого, проте непослідовного виховання, жертвою абсолютної моралі, яка, так би мовити, розперла їй голову.

Коли сутеніло, ми після довгого переклику вкладали всіх хворих у ліжку, а потім ходили по палатах, аби перешкодити надміру збудливим пацієнтам несамовито мастурбувати перед сном. Украй важливо було допильнувати їх у суботу, бо про клініку пішла б лиха слава, якби в неділю, коли хворих провідують, родичі виявили,

що пацієнти знесилені онанізмом.

Це все нагадало мені про Бебера й мій славетний сироп. У Вінні я давав хворим величезні кількості того сиропу, бо ще пам'ятав його рецепт. Зрештою й сам повірив у його силу.

Лікарняна консьєржка мала невелику крамничку, де продавала цукерки. До її чоловіка, справжнього бурмила, ми інколи звертались, як ставали потрібні дужі кулаки.

Отак, зрештою, досить мирно, збігали події й місяці, й годі було б нарікати, якби Баритонові раптом не свінула ще одна геніальна ідея.

Баритон, безперечно, вже давно запитував себе, чи часом не можна використати мене ще краще за ту саму платню. Нарешті таки дібрав способу.

Якось по обіді він видав свою ідею. Спершу, проте, звелів подати нам салатницю, повну мого улюбленого десерту – полуниць із вершками. Це зразу видалось мені підозрілим. І справді, тільки-но я з'їв останню ягоду, Баритон владно напосівся на мене.

– Фердіане, – сказав він. – Я-от запитував себе, чи не погодилися б ви дати кілька уроків англійської мови моїй доньці Еме. Що ви на це скажете? Я знаю, у вас чудова вимова. А в англійській, – правда ж? – вимова – головне! Крім того, скажу вам не лестячи, ви, Фердіане – сама люб'язність.

– Та звичайно, пане Баритоне, – відповів я, заскочений зненацька.

І ми, не марнуючи часу, домовились, що в понеділок уранці я дам дівчині перший урок англійської. За першим пішли дальші уроки, потяглися тижні...

Саме з тих перших уроків англійської ми всі вступили в період абсолютного неспокою й двозначності, коли події пішли одні за одними в ритмі, нітрохи не властивому звичайному плинові щоденного життя.

Баритонові заманулося бути присутнім на уроках, на всіх уроках, які я давав його доньці. Попри всю мою щирість старанність, бідолашна Еме ні в зуб не знала англійської, сказавши правду – нічогісінько не тямала. Власне, анітрохи й не прагнула дізнатися, що саме означають ті всі чужі слова. Вона навіть запитувала, чого ми, поганці, всі хочемо від неї, отак наполягаючи, щоб вона справді запам'ятовувала значення тих слів. Не плакала, але від цього було не легше. Еме воліла б, щоб ми дали їй спокій розбиратися з тією дрібкою французької мови, яку вона вже засвоїла і всіх труднощів та легкощів якої їй з головою стачить, аби перейматися ними все життя.

Але батько про таке й чути не хотів.

– Моя люба Еме, ти мусиш стати сучасною дівчиною, – невтомно заохочував він її. – Я, твій батько, багато страждав через те, що не знав достатньо англійської і не міг нормально побалакати з закордонними пацієнтами... Нумо! Не плач, моя люба! Слухай краще пана Бардаму, він такий терплячий і люб'язний, і коли ти й сама навчишся вимовляти the, ставлячи язик так, як він показує, я тобі куплю, як уже обіцяв, гарненького, геть нікельованого ве-ло-си-пе-да...

Проте Еме не мала жодного бажання вимовляти the, так само як і enough. Замість цього старанно вимовляв the, rough, а згодом і інші слова сам шеф, досягаючи певних успіхів попри свій бордоський акцент і манії дотримуватись логіки, що вочевидь перешкоджає опановувати англійську мову. Так тривало місяць, два місяці. А що в батька дедалі міцніло прагнення навчитись англійської мови, Еме мала все менше нагод розбиратися з голосними. Баритон поглинав мене цілком. Він просто напавсь на

мене й уже не випускав, висотував з мене все, що я знав. Оскільки наші кімнати були поряд, я з самого ранку міг чути, як він, одягаючись, перебирає своє приватне життя в англійські шати.

„The coffee is black... My shirt is white. The garden is green... How are you today Bardamu?“ – горлав він за стіною. Баритон дуже швидко вподобав найеліптичніші звороти.

З таким збоченням він міг би завести нас дуже далеко. Тільки-но став знайомитись із великою літературою, нам уже стало несила спинитись... За вісім місяців таких просто разючих успіхів Баритон майже спромігся цілковито перевтілитись в англосакса. Водночас я встиг перейнятися цілковитою огидою до нього самого.

Мало-помалу ми дедалі частіше лишали Еме за межами наших розмов, тобто дали їй, нарешті, спокій. Еме, не заперечуючи, тихо повернулася у своє хмаровиння. Вона не навчиться англійської – більш нічого! Все для Баритона!

Настала зима. Новий рік. Подорожні бюро оголосили, що квитки на поїздку до Англії й назад продаються за зниженими цінами. Я побачив ті оголошення, коли проводив Парапена в кіно і йшов разом з ним бульварами. Навіть зайшов в одне бюро і спитав про ціну.

Згодом за столом я мимохідь мовив два слова Баритонові. Моя звістка спершу ніби й не зацікавила його. Баритон її пустив повз вуха. Я навіть гадав, що він зовсім забув про неї. Аж раптом одного вечора сам заговорив до мене, просячи принести при нагоді рекламні проспекти.

Між нашими уроками англійської літератури ми досить часто грали в китайський більярд або в корочки – збивали монетки з корка – в одній із закритих палат, що мала міцні ґрати й розміщала саме над квартирою консьєржки.

Баритон був незвичайно спритний. Парапен раз у раз бився з ним об заклад на аперитив і так само часто програвав. Ми просиджували в тій невеликій імпрізований гральні цілі вечори, надто взимку, коли дошило, аби не натоптувати у великих салонах клініки. Часом до цієї самої ігрової кімнати поміщали буйного божевільного, за яким був потрібен нагляд, але таке траплялося рідко.

Поки Парапен і начальник змагались у спритності на більярдному столі чи на дошці для гри в корочки, я розважавсь, якщо можна так висловитись, тим, що пробував відтворити почуття, властиві в'язневі в тюремній камері. Сам я в такому стані ще ніколи не опинявся. При бажанні можна зрештою перейнятися дружніми почуттями до нечисленних перехожих навколишніх вулиць. Надвечір можна зворушуватись жвавим рухом трамваїв, що привозять із Парижа покірливі робітничі ватаги. На першому повороті після бакалійної крамниці їхній відступ закінчується, коли лагідно вливаються в ніч. Не встигаєш навіть порохувати їх. Проте Баритон дуже рідко давав мені наміряться досхочу. Серед партії більярду, не охоловши від гравецького азарту, він чіплявся до мене з недоречними запитаннями:

– Фердінане, як ви скажете англійською „неможливо“?

Баритон, власне, ніколи не задовольнявся вже досягненими успіхами. З усією притаманною йому тупістю він прагнув досконалости. Й чути не хотів про якесь неповне знання чи поблажливість. На щастя, сталася криза, яка визволила мене, – ось де найголовніше.

Коли в своєму поступі ми дійшли до читання оповідок з історії Англії, я побачив, як Баритон потроху втрачає впевненість, а згодом і властивий йому нездоланний оптимізм. Коли ми підступили до поетів елізаветинської доби, в його психіці та всій особистості сталися величезні зміни нематеріального порядку. Попервах мені було

трохи прикро пересвідчуватись, але зрештою я, як і весь персонал, був змушений визнати, що Баритон упав до жалюгідного стану. Його пильна, а колись іще й сувора увага тепер розпоршилась, линучи до безкінечних виломів у світ вигадки. Тепер і він міг годинами сидіти в своєму будинку, отут, перед нами, і мріяти, витати думкою в далеких краях.

Дарма що Баритон мені давно спротививсь, я відчував певні докори сумління, бачачи, як він іде до руїни. Мені здавалось, ніби я трохи причетний до такого занепаду. Баритонів душевний розпач почасти й мені був не чужий...Такою мірою, що одного дня я запропонував йому урвати на певний час літературні вправи, запевняючи, буцім перерва покріпить наші сили, а я матиму час оновити джерельну базу.

Баритона, проте, не одурили мої дитячі хитрощі, і він одразу ж відмовився, звичайно, ввічливо, але від того не менш категорично... Прагнув, не гаючи ні хвилини, разом зі мною далі відкривати духовні багатства Англії... Такий у нього був намір... Я не знав, що йому відповісти. Я скорився. Баритон навіть боявся, що жити йому лишилось дуже мало і він не встигне все до кінця опанувати... Отже, я врешті мусив, дарма що передчував найгірше, вкупі з ним і далі йти шляхами цього розпачливого академічного пілігримства.

Насправді Баритон уже не був самим собою. Навколо нас люди і речі, химерні та звичайні, втрачали своє значення і навіть знайомі нам барви, прибирали двозначного лагідного мрійного відтінку...

Лише вряди-годи, переймаючись дедалі більшою нехиттю, Баритон іще цікавився подробицями життя своєї клініки, власного витвору, якому він понад тридцять років щиро віддавав усю свою душу. Обов'язок дбати про адміністративно-господарчі питання він цілковито перекладав на Парापена. Все глибша зневіра у власних переконаннях, яку на людях Баритон іще намагався сором'язливо приховати, ставала для нас цілком очевидна, неспростовна, просто-таки відчутна.

Гюстав Мандамур, наш знайомий поліцай із Він'ї, якого ми подеколи використовували для чорної роботи в клініці і який мав найменше кмітливості з усієї сили поліцаїв, котрих мені довелося знати, якось під ту добу запитав мене, чи не отримав звідкись часом директор клініки лихих вісток. Я намагавсь якомога заспокоїти його, проте не дуже переконливо.

Та всі ті балачки нітрохи не цікавили Баритона. Він лише вимагав йому не заважати... На початку наших студій ми дуже швидко перебігли, зупиняючись, де заманеться Баритонові, „Історію Англії“ Маколея, фундаментальну шістнадцятитомну працю, а тепер Баритон звелів знову повернутись до того славетного твору, причому стан його психіки був такий, що навівав тривогу. Ми читали, не минаючи жодного розділу.

Баритон, як мені видавалось, дедалі більш отруювався роздумами. Надто коли ми дійшли до місця, до речі, фатального, де герцог Монмут, що претендував на трон, висадивсь на непевні береги Кенту... До миті, коли було ще неясно, на що він претендує... Що він хоче робити. Що він учинить... Де він починає казати собі, що хотів би вибратись, але вже не знає, ні куди, ні як вибратись... Коли перед ним постає загроза поразки... В світанковій сутіні... Коли море розбиває його останні кораблі. Коли Монмут уперше замислився...

Щодо Баритона, то й він, негідник, теж не міг ні на що зважитись. Він читав і перечитував те місце, мимрив його собі під ніс. Вражений, згорнув книжку.

Заплющивши очі, Баритон довго переказував текст напам'ять, і то з найкращою, як на бордосця, англійською вимовою.

Від Монмутової пригоди, де вся сміховинна жалюгідність нашої інфантильної й трагічної природи розкривається, так би мовити, з погляду вічності, Баритонові

запаморочилась голова, а що з долею звичайної людини його зв'язувала лиш однісінька нитка, він ступив на шлях згуби... І, цілком природно, відтоді вже не належав до нас: більше не міг належати.

Того самого вечора Баритон запросив мене до свого директорського кабінету... Сягнувши тієї стадії розвитку наших взаємин, на якій ми з ним опинилися, я, звичайно ж, сподівався, що він оголосить мені найвищу постанову, наприклад, притьмом витурить... Що ж, я навіть близько не вгадав! Навпаки, постанова, на якій він спинився, була абсолютно сприятлива для мене! Мені так рідко доводилось відчувати на собі прихильність долі, що я не міг не зронити кількох сльозинок... Таке свідчення чулості Баритон витлумачив як смуток, і тепер уже він заходивсь утішати мене.

– Фердіане, невже ви мені не повірите, якщо я скажу вам, що мені була потрібна неабияка мужність, аби наважитись покинути клініку?

Адже ви добре знаєте: я не люблю зриватися з місця, я, зрештою, вже старий і вся моя кар'єра – лише ретельне виявлення всіляких хронічних та гострих недуг. І я спромігся, – хіба хто повірить? – лише за кілька місяців зректись геть усього. А проте нині й тіло моє, й душа в стані збайдужіння, шляхетного відвертання од буденщини... Фердіане, ура, як кажуть англійці! Моя минушина для мене вже ніщо! Я відроджуюсь, Фердіане! Оце й усе! Я йду геть! Ох, навіть ваші сльози, мій щирий друже, не спроможні пом'якшити тієї незціленної огиди, яку я відчуваю до всього, що тримало мене тут упродовж нескінченної низки нудних років! З мене досить! Годі, Фердіане! Я сказав, що йду! Я тікаю! Видряплюся! Звичайно, душа моя розшматована! Я знаю! Моє серце кривавиться! Я бачу, як скапує кров! А проте, Фердіане, нізащо у світі, ніхто й нізащо не примусить мене зректись власних намірів! Ви збагнули? Навіть якби мені в цій багнюці трапилось загубити око, я б не повертався його шукати! Що ж, я сказав вам усе! Ви й досі не вірите моїй щирості?

Я вже ні в чому не сумнівався. Баритон, річ ясна, був здатний на все. До того ж у теперішньому стані було б фатально для його розуму, якби я почав суперечити. Я дав Баритонові трохи перепочити, а потім усе-таки пішов на найвищий ризик – востаннє спробував утримати його з нами. Висував звичайні в таких випадках аргументи, але зсував акценти, рухався манівцями...

– Фердіане, благаю, не сподівайтесь, буцімто я передумаю! Запевняю, вороття вже немає! Фердіане, ви мені зробіть ласку, якщо полишите спроби відмовити мене. Хочете востаннє потішити мене ласкою? Таж у моєму віці, – хіба не так? – покликання озивається не часто... Це правда... Зате воно непоборне!

Такі були його слова, майже останні. Я й переказав їх.

– Любий пане Баритоне, – знову наваживсь урвати я його, – може, ці несподівані вакації, на які ви збираєтесь, стануть, зрештою, лише коротким романтичним епізодом, блаженною розвагою, присмним антрактом у суворому плині вашої напруженої праці? Коли скуштуєте іншого життя – веселішого, не такого нудного й педантичного, як наше, – ми, може, знову вас побачимо – задоволеного мандрівкою, повного нових, несподіваних вражень? І ви знов очолите клініку... горді своїм набутих досвідом... Зрештою, оновлені і, безперечно, вже поблажливіші до сірої одноманітності буднів... Зрештою – постарівши, якщо, пане Баритон, дозволите мені так висловитись...

– Ну й Фердіане, ну й облесник! Таки дібрав способу зачепити мою вимогливу і вразливу чоловічу гордість! Незважаючи ні на втому, ні на все досі пережите, я таки не втратив її! Ні, Фердіане! Всієї вашої вигадливості не досить, щоб розвіяти ті гнітючі почування, які й визначили мою постанову. А втім, Фердіане, мені вже нема коли вагатись. Фердіане, признаюсь: я знесилений! Отупілий! Розбитий! Сорок років розважливого тупцання доконали мене! Це вже занадто! Що я наміряюсь учинити? Вам кортить довідатись? Що ж, вам, найщирішому другові, який так шляхетно й некорисливо перейнявся мукою знеможеного літнього чоловіка, я можу розповісти... Фердіане, я

хочу занепасти свою душу, як ото вбивають перед смертю коростявого собаку, щирого супутника, що засмерджує все навколо! Хочу зостатися сам... мати спокій... бути самим собою.

– Пане Баритоне, дорогий мій, у ваших словах і діях я ніколи не помічав такого глибокого розпачу й такої суворої вимогливості, що їх ви раптом мені розкрили! Я приголомшений! Навпаки, ваші щоденні зауваги й досі видаються мені напрочуд доречними... Усі ваші ідеї дотепні й плідні... Ваші методи лікування обгрунтовані й послідовні. Я б марно намагався пригадати хоч один ваш учинок, який свідчив би про зневіру й знемогу... По правді, такого я й близько не бачив...

Проте вперше, відколи я знав Баритона, його не втішили мої компліменти. Він навіть лагідно переконував припинити такі гойні вихваляння.

– Фердіане, любий, благаю вас... Звичайно, ці найвищі свідчення вашої приязні звеселяють – і то вкрай непослідовно для мене – останні хвилини мого перебування тут, але всі ваші благання негодні навіть злагіднити спогади про минувшину, яка мене пригнічує і яка відчувається тут усюди. Я хочу будь-що – ви чуєте? – і байдуже, за яких обставин, піти звідси.

– Пане Баритоне, а клініка, що з нею буде? Про це ви подумали?

– Звичайно, Фердіане, подумав: її очолите ви на весь той час, поки мене не буде! Хіба у вас не склалося чудових взаємин з нашою клієнтурою? Тож, побачивши вас на чолі клініки, ніхто не здивується... Побачите, Фердіане, все буде гаразд! А Парапен, мовчун, опікуватиметься апаратами, приладами й лабораторією. Це він знає! Отож розподіл цілком розумний. А втім, я вже не вірю, що моя присутність необхідна. В цьому аспекті, друже, я, як ви бачите, змінився.

Баритона й справді було годі впізнати.

– Пане Баритоне, а ви не боїтеся, що ваш від'їзд породить лихі чутки серед наших конкурентів? З Пасі, наприклад? З Монтро. З Гарган-Ліврі. Та й решти. Усіх, що шпигують за нами. Тих невтомно лихих колег. Як вони витлумачать ваше шляхетне добровільне заслання? Що скажуть? Утеча? Хіба я знаю... Витівка? Слабкість? Поразка? Га?..

Така можливість, безперечно, й давніше не раз спонукала Баритона тяжко замислитись. Він і тепер, почувши мої слова, занепокоївся і зблід.

На його доньку Еме, те невинне створіння, після батькової втечі чекала жорстока доля. Він доручив її опіку якійсь своїй провінційній родичці, власне, чужій, незнайомій жінці. Отож, коли справи приватні залагоджено, мені й Парапеніві зосталося тільки якнайривніше дбати про Баритонове добро та інтереси. Хай щастить кораблеві без капітана!

Після такої довірчої розмови я міг, як мені здавалося, сподіватись, що начальник скаже мені, куди він вирішив податись.

– До Англії, Фердіане! – відповів він не загнувшись.

Як на мене, важко було озвичаїтись з тим тягарем, що так несподівано нам діставсь, але годилося якнайшвидше пристосуватись до нового повороту долі.

Другого дня ми з Парапенем допомогли Баритонові скласти речі. Паспорт з усіма дрібно змережаними сторінками та візами трохи вразив його. Досі Баритон не мав паспорта, а тепер йому раптом заманулося придбати ще кілька „запасних“. Ми насилу йому розтлумачили, що це неможливо.

Востанне Баритон зашпортався на проблемі, які комірці брати в подорож, – м'які чи тверді, – і скільки кожного виду. Ця проблема, не мавши задовільного розв'язку, гнітила й нас аж до його від'їзду. Втрюх ми ледве встигли заскочити в останній трамвай до Парижа. Баритон узяв тільки легеньку валізу, прагнучи всюди й за будь-яких обставин бути нескутим.

На пероні Баритона здивувала височінь підніжок вагонів міжнародного потяга. Він одразу й не зважився ступати на ті величні східці. Знітивсь перед вагоном, немов на порозі храму. Ми трохи підсадили його. З цього приводу Баритон, уже зіп'явшись на другу сходинку, всміхнувся й зронив останнє практичне зауваження: „Що ж, як перше, тоне ліпше!“

Ми простягли йому руки. Час рушати. Пролунав свисток, точно за розкладом розпачливо заgrimіло, забрязкало залізниччя, порушивши прощальну врочистість. „До побачення, діти мої!“ – встиг проказати Баритон...

Біла рука, пронизуючи дим, гуркіт і темряву, над рейками махала нам серед ночі, даленіючи...

З одного боку, ми й не шкодували, проте, як не стало Баритона, в клініці відчувалася страшенна порожнеча.

Передусім нас, так би мовити, всупереч власній волі засмучувала сама неприродність того від'їзду. Що ж нам іще судилося після такого тяжкого удару долі?

Але ми не мали часу ні на пошуки відповіді, ні навіть на те, щоб нудитись. Не минуло й кількох днів після провідів Баритона, як до мене в кабінет – особисто до мене – прийшов відвідувач. Абат Пропет.

Ото вже я розповів йому новин! І яких! Розповів і про незабутній Баритонів від'їзд до північних країв, коли він усе покинув на наші руки! Протіст попервах не йняв віри, а як збагнув геть усе, побачив у тій зміні становища тільки вигоду, якою я можу скористатись. „Любий докторе, як на мене, така довіра головного лікаря – це ваш неабиякий успіх!“ – без угаву приказував абат.

Я марно намагався його заспокоїти, розпалившись, він чіплявся за власні слова й провіщав мені блискуче майбутнє, пречудову, як він казав, медичну кар'єру. Я й слова не міг уставити.

Тільки з великими труднощами ми спромоглися нарешті заговорити про речі поважні – про Тулузу, звідки він учора повернувся. Я, зрозуміло, дав йому переповісти все, що він знав. Я навіть здивував, приголомшив його, коли він розповів про нещастя, яке спіткало стару Анруй.

– Що-що? – урвав я абата. – Померла? Таж як це сталося?

Не кажучи прямо, що саме Робінзон зіпхнув стару з вузеньких східців, Протіст нітрохи не заважав здогадуватись... Бабця, здається, навіть не зойкнула. Ясно... Продумано ретельно й добре. Вдруге вчинивши замах на стару, Робінзон таки домігся її смерті.

На щастя, в тому тулузькому кварталі Робінзона й далі вважали за сліпого, тож ніхто не сумнівався, що то просто нещасний випадок – трагічний, проте звичайний. Трохи поміркувавши, все можна було пояснити обставинами, віком старої, а також утомою, що далася знака надвечір... Знати про той випадок щось більше, я й не прагнув, мені було досить почутого.

А втім, я тільки на превелику силу спромігся примусити абата заговорити про інше. Та пригода не давала йому спокою. Він раз по раз повертався до неї, сподіваючись, певне, що я розколюсь, або, як можна було б сказати, скомпрометую себе. Запізно! Нехай хоч зі шкури пнеться! Зрештою Протіст зрікся своїх марних спроб і задовольнився розповіддю про Робінзона, про стан його здоров'я, про очі. Тут якраз усе добре. А от з мораллю в Робінзона завжди негаразд. Її, мабуть, для нього не існує! І це незважаючи на піклування й щирі прихильність обох йому відданих жінок. Невдячний, він не захотів змінити свою долю, захити по-новому.

Абатава розповідь не здивувала мене нітрохи. Робінзона я знав. Він і справді схильний до злата невдячності. Але абата я став стерегтися ще дужче. Я й слова не зронив під час його розповіді, тож він сам оплачував усю щирість нашої тодішньої розмови.

– Докторе, мушу признатися, що ваш приятель, попри свій теперішній достаток і затишок, а ще й перспективи щасливого шлюбу, розбив усі наші сподівання... Може, його знов охопила сумнозвісна пристрасть до втеч, властива безпутнім людям, може, ви й давніше помічали цю його рису? Любий докторе, а взагалі, яка в нього вдача?

Якщо я правильно зрозумів, Робінзон там намірився кинути геть усе; наречена та її мати попервах засмутилися, а потім їх охопив справжній розпач. Саме про це й прийшов розповісти абат Протіст. Ця звістка стривожила мене, я твердо постановив мовчати й за всяку ціну не втручатись у справи тієї сімейки. Розмова вийшла невдала, і, скажу вам не криючись, біля трамвая ми розсталися з абатом майже холодно. Я не міг заспокоїтись, навіть повернувшись до клініки.

Невдовзі після цих відвідин ми отримали з Англії перші вістки від Баритона – кілька поштівок. Він бажав усім „міцного здоров'я і щастя“. Згодом і далі прислав нам з різних місць по кілька пустих рядочків. З поштівки без тексту ми дізналися, що Баритон добувся до Норвегії, а через кілька тижнів нас трохи заспокоїла телеграма з Копенгагена: „Чудова морська подорож!“

Як ми й передбачали, в самому Вінні та в околицях пішли недобрі чутки про директорову відсутність. Дбаючи про майбутнє клініки, ми якомога стисліше пояснювали її мотиви – як хворим, так і колегам з найближчих лікарень.

Збігли нескінченно довгі місяці – нудні, мовчазні й розважливі. Зрештою у своїх розмовах ми взагалі вже ніколи не згадували Баритона. Ми ніби соромились на саму згадку про нього.

Знову настало літо, і нам було просто несила тільки сидіти в садку й спостерігати хворих. Доводячи собі, що такі маємо свободу, ми інколи гуляли аж до берегів Сени.

По той бік річки сірим брудним простирадлом тяглася широка рівнина Женвільє, серед димів і туманів на ній подекуди стирчали високі комини. Коло шлюзової камери притулилась матроська таверна, стережучи вхід до каналу. На самі шлюзи напирала жовта каламутна вода.

Тим краєвидом ми милувались не одну годину. Трохи поодаль видніло довгасте болото, і його сморід підступно доповзав аж до шосе. Ми вже звикли до нього. Болото було таке давнє й таке вимите повеннями, що втратило всі барви. Літніми вечорами, коли багряне небо зворушувало душу, навіть смердюча твань інколи видавалась м'якою та ніжною. Саме туди, на міст, ми ходили слухати акордеон, що грав на якій-небудь баржі, які цілу ніч стояли перед воротами шлюзу, а вранці впливали в річку. Надто музичними були баржі з Бельгії, завжди розцяцьковані зеленими та жовтими ліхтарями, завішані білизнаю й малиновими робами, що надимались і маяли під вітром.

У таверні мені часто траплялося сидіти одинцем у мертві пообідні години, коли господарів кіт мирно вилежувався серед блакитних стін, немов прикутий до малих

емалевих небес, навмисне для нього й створених.

Одного разу я, забутий, як мені здавалось, усіма, пополудні сидів у таверні й куняв, чекав, поки минеться сон.

Аж раптом я побачив, як здалеку хтось іде, підходить до таверни. Вагавсь я недовго. Тільки-но подорожній ступив на міст, я впізнав його. Робінзон! Тут годі помилитись. „Він шукає мене! – сказав я собі відразу. – Мабуть, абат дав адресу! Треба чимшвидше його спекатись!“

Тієї миті я відчув, як страшенно негоже набридати мені саме тоді, коли я почав відбудовувати свій дрібний егоїзм. Люди слушно стережуться того, що приходить до них із вулиці. Ось Робінзон уже біля таверни. Я вийшов. Він дуже здивувався.

– Звідки ти тут узявся? – нелюб'язно запитав я його.

– З Гарена, – відповів Робінзон.

– Що ж, чудово! Ти не голодний? – запитував я далі.

Робінзон, либонь, не їв уже кілька днів, проте не хотів одразу показувати, що здихає з голоду.

– То ти знов у мандрах? – докинув я. Признаюсь, я нітрохи не зрадів, знову побачивши Робінзона. Яка прикра okazія!

Назустріч мені від каналу вже йшов Парапен. Якраз до речі. Парапен дуже втомлювався, змушений часто чергувати в клініці, бо я й справді дав собі трохи попуску. До того ж тоді нам обом не давала спокою думка, коли ж повернеться Баритон. Ми сподівалися, що невдовзі його мандри скінчаться, він знов очолить клініку й сам опікуватиметься нею. З нас досить. Ми обидва не мали жодних амбіцій і чхали на можливості, які можуть відкритись у прийдешньому. Тут ми, до речі, хибили.

Парапена слід похвалити й за те, що він ніколи не цікавивсь, як я проваджу фінансові справи клініки, як я домовляюсь із пацієнтами, а проте я, так би мовити, всупереч власним бажанням розповідав йому про все, а він тільки слухав. Тож Парапена годилось одразу попередити й про Робінзона.

– Пам'ятаєш, я тобі говорив про Робінзона? – запитав я його замість вступу. – Мого фронтового товариша? Пригадуєш?

Парапен, звісно, чув, як я сотні разів розповідав про свої воєнні та африканські пригоди, і то щоразу інакше – така вже моя манера.

– Так-от, – провадив я далі, – тепер він сам прийшов провідати нас аж із Тулузи й повечеряє з нами в клініці. – Підійшовши таким чином до слова „клініка“, я трохи збентежився, немов сказавши щось непристойне. За тих обставин я мав би виявляти чарівливу невимушену владність, але не мав її зовсім. Моє становище, крім того, ускладнював сам Робінзон. Дорогою, коли ми повертались до клініки, він аж душився з цікавості й тривоги; надто непокоїла його бліда, довготелеса Парапенова постать, що ступала поруч. Спершу він гадав, що й Парапен божевільний. Дізнавшись, де ми живемо у Він'ї, йому всюди ввижались божевільні. Я заспокоїв його.

– А ти, як повернувся, бодай знайшов собі роботу? – запитав я Робінзона.

– Шукав, – тільки й почулось у відповідь.

– А очі загоїлись? Ти тепер бачиш?

– Атож, майже так само, як давніше. – Задоволений?

Ні, Робінзон не був задоволений. Перед ним постав інший клопіт, про задоволення не йшлося. Я стерігся питати його зразу про Мадлон, до цієї теми годилось підступати делікатно. Ми довгенько просиділи за чаркою, і я розповів йому про клініку та решту дрібниць. Я ніколи не міг позбутися звички базікати що завгодно. В цьому, зрештою, я не відрізнявся від Баритона. Вечеря закінчилась по-товариському, тож хіба я міг після неї вигнати Леона Робінзона просто на вулицю? Я миттю вирішив, що йому поставлять тим часом у їдальні складане ліжко. Парапен і далі мовчав.

– Ось, Леоне, – сказав я Робінзону, – спатимеш тут, поки знайдеш собі роботу...

– Дякую, – відказав він просто й відтоді щоранку їздив трамваєм до Парижа, так би мовити, на пошуки пристойної роботи.

Досить з нього заводу, казав він мені, тепер він прагне пристойности. Будьмо справедливі: Робінзон, напевне, старавсь якомога, шукаючи ту пристойність, але таки не знайшов її.

Одного вечора він повернувся з Парижа раніше, ніж звичайно. Я був ще в саду, дивився, щоб ніхто не підходив до ставка. Робінзон прийшов аж туди, прагнучи поговорити зі мною.

– Слухай! – почав він. – Слухаю.

– Ти б не міг дати мені якусь роботу просто тут? Я ніде нічого не знаходжу.

– А ти добре шукав? – Авжеж.

– Хочеш працювати в клініці? І що ж ти робитимеш? Невже в Парижі так сутожно з роботою? А хочеш, ми з Парапеном звернемось до знайомих і тобі знайдуть якесь місце?

Робінзон збентежився, коли я пообіцяв йому таке сприяння.

– Бачиш, роботи не те що ніякої нема, – пояснював він, – і я, мабуть, знайшов би щось... бодай поганеньке... Але... зрозумій мене. Мені конче треба, щоб мене вважали за божевільного. Тут не можна гаяти часу. Я повинен мати якусь психічну хворобу!

– Гаразд, не кажи більш нічого!

– Ні, Фердіане, навпаки, треба розповісти тобі все, – наполягав Робінзон, – щоб ти зрозумів мене. Я ж знаю: до тебе довго доходить, але ще довше ти вагаєшся.

– Ну то розкажуй, – буркнув я неохоче.

– Присягаюсь: якщо мене не оголосять божевільним, я вскочу у велику халепу. Справжнє лихо... Вона може запроторити мене до в'язниці. Тепер ти розумієш?

– Це ти про Мадлон?

– А про кого ж!

– Чудово!

– Добре тобі казати!

– Ви що, розсварилися?

– Як бачиш.

– Ходімо звідси, коли хочеш розповісти подробиці, – потяг я вбік Робінзона. – Там безпечніше, бо тут божевільні. Вони можуть здогадатися, про що йдеться, а потім ще такого наплетуть! Дарма що недоумки!

Ми зайшли до одного ізолятора, і Робінзон дуже скоро розкрив мені весь задум, хоч я давно знав, яка його вдача, а Протіст натякнув на решту.

Друга Робінзонова спроба скінчилась успіхом. Тепер ніхто вже не скаже, що він знову спартачив! Аж ніяк! Бездоганна робота!

– Розумієш, стара дратувала мене дедалі дужче. Надто юли я став трохи бачити і вже міг сам потихеньку виходити на вулицю. Відтоді я бачив геть усе. І, уявляєш, знову побачив ту стару! Та де там, я бачив тільки її! Завжди крутилась перед очима й заступала мені весь світ. Вона, здавалось, зумисне товчеться поруч! Тільки щоб труїти моє життя! Бо інакше годі й пояснити. Крім того, їхнє помешкання – ти ж його знаєш – таке тісне, що в ньому неможливо не посваритись. Там так тісно, що ми просто налізали одне на одного! Інакше й не скажеш!

– А східці до печери, здається, були блаженські? – спитав я, бо й сам добре бачив, які вони небезпечні, коли вперше разом з Мадлон спускався до печери, ще тоді деякі сходинок вже хиталися.

– Ні, майже в усьому то вже я постарався, – щиро признався Робінзон.

– А люди там як? – знову запитав я. – Сусіди, священики, газетярі? Ніхто ні на що не натякав?

– Мабуть, ні... їм і в голову не вкладалось, що я на таке спроможний. Вважали мене за боягуза, сліпця, розумієш?

– Твоє щастя, бо інакше... А Мадлон? Яка її участь? Вона теж причетна?

– Не зовсім. А втім, хоч-не-хоч, а причетна: бач, якби стара померла, печера дісталася б нам. Саме так воно й сталося. Відтоді ми вдвох опікувалися печерою.

– Чого ж тоді згасло ваше кохання? – Знаєш, це важко пояснити...

– Ти став їй осоружний?

– Та ні, навпаки, вона як уп'ялася в мене і всі вуха протуркала тим шлюбом. Та й мати напосілася, щоб ми якнайшвидше побрались, бо ж тепер мої бабці Анруй припадали нам і ми всі мали б гроші, щоб жити і не дбати ні про що.

– Що ж тоді сталося між вами?

– Я тільки хотів, щоб вони дали мені спокій! Більш нічого. І мати, і донька...

– Слухай, Леоне, – урвав я Робінзона, тільки-но почувши ті слова, – ти смішний. Стань на місце Мадлон та її матері. Хіба ти був би задоволений? Га? Ти, як туди приїхав, не мав навіть черевиків, не мав ні грошей, ні роботи, знай бурчав цілими днями, а бабця заробляла тобі на хліб. Тепер вона пішла, чи, власне, ти сам її спровадив, а ти знову кривишся й берешся за давнє. Ти бодай на хвилинку уяви себе на їхньому місці! Тут кожному б урвався терпець! Та я б і сам послав би тебе під три чорти! Ти сто разів заслуговуєш, щоб вони запроторили тебе до в'язниці! Оце тобі моє слово!

Ось яким тоном я розмовляв тоді зі своїм давнім товаришем. – Можливо, – відрубав

він мені, – але, дарма що ти лікар і вивчав науки, ти зовсім не розумієш моєї вдачі...

– Заткни пельку, Леоне! – гаркнув я замість висновку. – Помовч, жалюгідний невдахо, зі своєю вдачею! Варнякаєш, наче хворий! Шкода, що Баритон десь повіявся, ато б він сам лікував тебе! Це найкраще, що можна придумати для тебе! А передусім тебе б замкнули! Чуєш – замкнули! Баритон узявся б за твою вдачу!

– Якби ти пережив те, що я, і зазнав усього на власній шкурі, – відказав Робінзон, – ти б теж захворів! Це я тобі гарантую! Ти б, може, взагалі збожеволів! Я ж знаю, що ти боягуз! – І на додачу став ляяти мене на всі заставки, немов мав на те право.

Поки Робінзон шаленів, я пильно придивлявся до нього. Я вже звик, бо на мене не раз нападалися з лайкою і хворі. Лайка мене не бентежила.

Відколи я востаннє бачив Робінзона в Тулузі, він добряче схуд, а на його обличчі немов проступило щось доти мені не відоме, він скидався на портрет, написаний з пам'яті, де знайомі риси повивав туман забуття. Ми помовчали.

У тулузьких пригодах були й інші аспекти, вочевидь не такі поважні, а проте Робінзон не змирився з ними й на саму думку про них його серце скипало люттю. Річ у тому, що він був змушений змащувати ложку всілякій сволоті, і то нізащо. Йому був нестерпний обов'язок тицяти на всі боки хабарі, коли печера мала перейти до його рук: священникові, церковній наглядці, мерії, вікаріям і безлічі іншого наброду, і це все кінець кінцем не придалося. Робінзон аж трусився, переповідаючи подробиці, й називав ті порядки відвертим здирством. – А зрештою ви таки одружились? – запитав я наприкінці.

– Ні, я ж казав тобі! Я передумав.

– Але ж Мадлон не така вже й погана. Чи ти, може, не згоден? – Не в цьому річ.

– Ні, безперечно в цьому. Ти ж сам казав, що ви були вільні. Якщо вам так уже припекло покинути Тулузу, печеру на певний час можна було доручити матері Мадлон. А згодом ви повернулися б.

– З лиця Мадлон і справді непогана, та й постать має доладну, – знову заговорив Робінзон, – і тут я згоден з тобою, бо ж ти не раз казав, яка вона мила. До того ж уяви: коли я прозрів, першою, мов зумисне, мені на очі потрапила Мадлон, я побачив її у дзеркалі. Уявляєш? Разом зі світлом! Це десь через два місяці, як упала стара... Я дививсь на Мадлон, намагався розгледіти її обличчя, і мені враз повернувся зір. Я побачив її як спалах світла! Розумієш?

– І що, не сподобалась?

– Ще питаєш... Я аж знетямився.

– А все-таки втік.

– Атож, та, якщо хочеш, я поясню. Передусім вона сама стала мені казати, що я якийсь дивний... Що вже охолов. Забув про ніжність. Одне слово, верзла нісенітниця.

– Може, тебе гризли докори сумління?

– Докори?

– Звідкля знаю?

– Називай, як хочеш, але я просто не мав настрою. Більш нічого. Думаю, це не

докори...

– Може, ти був тоді хворий?

– Певне, так, я захворів. Ось уже мало не годину намагаюсь утовкмачити тобі, що я й тепер хворий. Ну, погодься, що до тебе довго доходить.

– Що ж, гаразд! – мовив я. – Казатиму, що ти хворий, якщо, по-твоєму, це найрозумніше.

– Так було б дуже добре, – знову напосівся Робінзон, – бо від неї можна чекати чого завгодно. Вигадає щось, дарма що й не знатиме нічого.

Робінзон ніби радив мені, але слухати його порад не хотілося. Ці балачки стривожили мене, я збагнув: невдовзі можна вскочити в халепу.

– Гадаєш, вона розбавкає? – запитав я, щоб заспокоїтись. – Але ж вона почасти твоя співниця? Певне, трохи подумає, перше ніж ляпати язиком.

– Подумає? – аж підскаочив Робінзон. – Видно, що ти її не знаєш. – Робінзон усміхнувся. – Вона й не вагатиметься! Ще б пак! Якби ти знав її, як я, ти б не сумнівався. Кажу тобі ще раз: вона закохана! Ти що, ніколи не бачив закоханих жінок? Усе дуже просто: закохавшись, вони стають божевільні! І це в мене вона закохана й через мене божевільна! Тепер збагнув? Розумієш, про що йдеться? І тоді її вабить найбезумніше! Це ж так просто! Вона не зупиниться, навпаки!

Я не міг признатися, що мені таки дивно, як Мадлон за кілька місяців докотилась до такого безумства, бо я й сам її трохи знав. Я мав про неї свої міркування, проте не міг їх висловити.

Узявши до уваги, як нескучно поводитись Мадлон у Тулузі й що саме говорила після обіду на барці, коли я заховався за тополлю, мені було важко уявити, що за такий короткий час могла так різко змінитися її вдача. Як на мене, вона радше розкута, ніж трагічна, не переобтяжена мораллю й задовольняється дрібними походеньками та своїм лицемірним маніженням усюди, де лиш трапляється нагода. Але тоді я більш нічого не міг казати, нехай буде, що буде.

– Чудово! Гаразд! – мовив я наостанок. – А її мати? Мабуть, теж репетувала, збагнувши, що ти вибираєшся назавжди?

– Аякже! Цілий день торочила, що в мене свинський характер, і завваж: саме тоді, коли я, навпаки, потребував люб'язного ставлення до себе. Який зчинився гвалт! Тож я й через матір не міг лишатися там і сказав Мадлон, щоб вони самі подбали про печеру, а я тим часом піду в подорож, самотою подамсь у мандри, побачу трохи світу...

– Ти підеш зі мною, – одразу заперечила Мадлон. – Хіба я не твоя наречена? Л еоне, або ти підеш зі мною, або не підеш узагалі! – А потім доводила, що я ще не одужав як слід.

– Що ж, одужаю й піду таки сам! – Але вона не відступалася.

– Жінка завжди йде за чоловіком! – докинула й мати. – Вам треба тільки одружитись! – Стара наполягала, аби лиш роздратувати мене.

Чуючи ті їхні балачки, я аж за серце хапався. Ти ж бо знаєш мене! Невже мені потрібна була жінка, щоб піти на війну? Або щоб утекти з фронту? А чи мав я жінок в Африці? Чи знав я бодай одну жінку в Америці? Чуючи, як вони годинами варнякають про те саме, мене аж млоїло! Кольки хапали! Хіба я не знаю, яка користь із тих жінок? Чи, може, ти не знаєш? Ніякої! Я ж подорожував, пройшов півсвіту! Якось

увечері вони довели мене до краю своїми теревенями й мене прорвало, я враз виклав матері все, що думав про неї! „Стара дурепо! – сказав я їй. – У тебе ще менше глузду, ніж у бабці Анруй! Якби ти бодай трохи знала людей і країни так, як я, ти б не спішила роздавати поради кожному! Ти тільки збираєш день у день свічкові недогарки в закутках своєї паскудної церкви і ніколи й не знатимеш життя! Вийди і ти трохи у світ, побачиш: буде тільки користь! Помийнице стара, хоч пройди по вулиці! Провітрись! Тоді менше матимеш часу на молитви, від тебе менше смердітиме мерзотою!“

Отаке я сказав тоді її матері! Признатись, мені давно кортіло вилаяти її, тим паче, що сама й напрошувалась. А мені після тієї сварки стало набагато легше. Я ніби визволився. Але та падлюка немов тільки й чекала миті, коли я розпережусь, щоб і мене обізвати найпаскуднішими словами! Ото вже язика розпустила, навіть більше, ніж треба! „Злодій! Ледацюго! – верещала вона. – Ти навіть фаху ніякого не маєш! Ось уже цілий рік, як ми з донькою годуємо тебе! Нікчемо! Паразит!“ Уявляєш, почути отаке? Справжня родинна сцена. Стара ніби замислилась на хвилинку, а потім спершу тихо, а далі на все горло як закричить: „Убивця! Убивця!..“ Саме так і сказала, і це трохи охолодило мене.

Мадлон, як почула ті слова, здається, злякалася, що я одразу приб'ю її матір. Кинулась поміж нас і власноруч заткнула матері рота. І добре зробила. Вони, падлюки, змовились між собою, казав я собі. Це ж очевидно. Зрештою, я показав їм... А вдаватись до сили не годилось. А втім, чхав я, що вони змовились! Ти, може, думаєш, вони, полегшивши душу, відтоді відчепилися від мене? Аякже, відчепляться! Сподіватись на таке це зовсім не знати їх! І знову все почала донька. В неї, бачте, серце палке, а на додачу ще й між ногами жар. Тепер вона заходилася ще ревніше:

– Леоне, я кохаю тебе, ти ж бачиш, як я тебе кохаю...

Крім оцього „кохаю“, вона нічого й не знала, наче в ньому відповідь на всі запитання.

– Ти його ще кохаєш? – знов уколола мати, почувши її белькіт. – Хіба не бачиш, що це послідуший волоцюга? Нікчема! Тепер, коли завдяки нашому піклуванню йому повернувся зір, він, доню, заподіє тобі ще не одне лихо! Присягаюсь, так воно й буде! Це я тобі кажу, твоя мати!

А наприкінці сцени всі розплакались, навіть я, бо не хотів до решти розсваритись із тими хвойдами.

Я викрутився, але ми вже забагато сказали одне одному, щоб і далі спокійно жити в одній хаті. Так тяглося ще кілька тижнів, уряди-годи виникали сварки, ми стали стежити одне за одним – удень, а надто вночі.

Ми не могли наважитись на розлуку, але наші серця вже охололи. Тільки страх тримав нас укупі.

– Чи ти не закохався в іншу, Леоне? – питала мене інколи Мадлон.

– Таке верзеш! – намагався я заспокоїти Мадлон, але бачив, що вона мені не вірить. На її думку, людина, поки живе, завжди в когось закохана, і відступити від цієї думки Мадлон не могла. – Нащо мені потрібна інша жінка? – відповідав я, але Мадлон просто марила коханням. Я не знав, як її вгамувати. А вона щоразу вигадувала таке, про що я й не чув ніколи. Раніше й гадки не мав, що в її голові можуть чаїтись такі речі.

Мадлон звинувачувала мене, і то цілком серйозно:

– Леоне, ти розбив мені серце! Ти хочеш покинути мене! Покидай, але знай, Леоне: я помру з розпуки! – погрожувала вона. – Це щоб я став причиною її смерти з розпуки? Чи ж є тут глузд? Га, питаю? – Я заспокоював її: – Та чого ж тобі помирати? І нічого я тобі не розбивав! Я тобі навіть дитини не зробив! Сама подумай! Чи я, може, заразив тебе чимсь?.. Га?.. Ну?.. Я тільки хочу піти, більш нічого! Піду яку відпустку. Це ж так просто! Не будь дурною!

Та що ревніше я намагався їй утовкмачити свої погляди на життя, то менше вони їй подобались. Власне, Мадлон нітрохи не розуміла їх. Вона аж скаженіла, коли я запевняв, що справді кажу те, що в мене на думці, а мої слова – правдиві, прості й щирі.

До того ж Мадлон гадала, ніби це ти намовив мене покинути її. Побачивши, що не втримає мене, дорікаючи за бездушність, вона спробувала прив'язати інакше, сказала тоді:

– Не думай, Леоне, ніби я тримаюся за тебе через печеру. Ти ж бо знаєш: до грошей я, власне, байдужа. Я, Леоне, хотіла б тільки жити з тобою... бути щасливою... Більш нічого. Це ж так природно. Я не хочу, щоб ти покидав мене. Розлука – надто тяжкий удар для тих, що кохаються так щиро, як ми. Леоне, принаймні пообіцяй мені швидко повернутись...

І отакий навіжений стан тривав у неї цілими тижнями. Мадлон наче й справді була закохана і страшенно набридлива. Її раз у раз переймав любовний шал. Зрештою навіть згоджувалась полишити печеру на матір з умовою, що ми разом поїдемо до Парижа шукати роботи... Завжди разом! Хіба не дивачка? Вона б зрозуміла що завгодно, тільки не те, що я маю піти у свій бік, а вона – у свій... Тут нічого не можна було вдіяти. Що більше Мадлон наполягала на цьому, то тяжче я занедужував, – чим тут зарадити?

Марно я намагався привести її до тями й був змушений визнати, що тільки марною час, від свого вона не відступалась, а мої зусилля доводили її до справжнього шаленства. Отже, треба було добрати способу спекатися цього кохання... Отак мені спало на гадку настрахати її, розповівши, що подеколи в мене трапляються напади божевілья. І то гострі... без будь-яких попередніх симптомів. Мадлон, не вірячи, скоса дивилася на мене. Мабуть, вагалася, чи це не ще одна вигадка. А проте, зваживши на пригоди, про які я розповідав їй давніше, на війну, що тяжко позначилась на мені, а надто на останню оборудку зі старою Анруй і раптову зміну моїх настроїв, замислилась...

Той тиждень, поки вона думала, я більш-менш тішився спокоєм. Про мої „напади“ Мадлон, певне, розповіла й матері. Хай там як, але тепер вони менше за мною наглядали. „Добре, – казав я собі, – все гаразд! Тепер я вільний!“ Уже бачив, як спокійно й тихо, без жодного клопоту перебираюсь до Парижа. Але... мені заманулося більшого... Довершености! Здалося, ніби я вигадав добру штуку, аби остаточно їм довести, що мої слова – правда... Що в мене таки негаразд із головою... „Помацай! – сказав я якось увечері Мадлон. – Помацай, яка в мене ґуля на потилиці! Бачиш там величезну ґулю й зверху на ній рубець?“

Коли Мадлон намацала ґулю, це її зворушило так, що й сказати годі! Вона зовсім не відчула огиди, навпаки, шаленіла ще дужче. „Це мене поранено у Фландрії, – переконував я. – А потім мені зробили трепанацію черепа...“

Вона аж підскочила:

– Ох, Леоне, прости мене, любий! Я не вірила тобі аж до сьогодні, а тепер від щирого серця благаю прощення! Тепер я все знаю! Як я ганебно поводитись! Так-так, Леоне, я була огидна! Більш ніколи не буду лиха з тобою! Присягаюся! Леоне, я

спокутую свій гріх! Негайнож! Ти дозволиш мені? Я дам тобі щастя! Я дбатиму про тебе! Віднині я завжди буду терпляча! Буду така лагідна! Ось побачиш, Леоне! Я розумітиму тебе так добре, що ти більше ніколи не зможеш обійтися без мене! Я віддаю тобі все своє серце, належу тобі без останку! Леоне, віддаю геть усе, моє життя належить тільки тобі! Лише скажи мені, Леоне, що ти принаймні прощаєш мене!

Я натомість нічого нате не відказував. Говорила тільки вона, отож сама собі й відповіла. Я просто не знав, на яку ступити, аби вона замовкла.

Помацавши мій рубець і ґулю, Мадлон немов сп'яніла від кохання! Їй знову закортіло взяти мою голову в руки, більше не випускати її і зробити мене щасливим на віки вічні, байдуже, хочу я цього чи ні! Від тієї хвилини її мати вже не мала права розтуляти на мене писок: Мадлон їй не дозволяла. Ти б тоді не впізнав її, вона прагнула захищати мене в усьому!

З тим треба було кінчати! Я, звичайно, волів би, щоб ми розстались як добрі друзі. Але про це не варто було й мріяти. Мадлон іще цупкіше вчепилася за кохання й на тому затялась. Одного ранку, коли обидві, Мадлон та її мати, пішли по крамницях, я, як колись і ти, склав торбинку й тихесенько вислизнув... Невже ти й тепер казатимеш, що мені забракло терпцю? Я тільки ще раз повторюю: нічого не можна було вдіяти. Тепер ти знаєш усе. Тож коли кажу, що та краля здатна на все і, можливо, ось-ось прибіжить за мною аж сюди, то не переконуй мене, ніби це – галюцинації! Я знаю, що кажу! Я її добре вивчив! Буде куди спокійніше, якщо вона виявить, що я тут ніби замкнений разом із божевільними. Бо так мені легше буде вдавати, ніби я нічого не розумію... З нею саме так слід поводитись...

Два чи три місяці тому Робінзоніві оповідки ще зацікавили б мене, але я мов постарів за однісіньку мить.

По суті, я дедалі більше ставав схожий на Баритона, проте мені було байдуже. Все, що розповів Робінзон про свої тулузькі пригоди, не становило для мене безпосередньої небезпеки, і я марно силкувався перейняти його почуттями, мене ніщо не зворушувало. Люди можуть казати що завгодно – світ покидає їх задовго до того, як вони назавжди покидають світ.

Про те, що вас найдужче займає, з якогось певного дня ви говорите дедалі менше, вам треба докладати зусиль, аби зосередитись на ньому. Вас уже нудить від власних нескінченних балачок. Ви скорочуєте... Зрікаєтесь... Бо вже тридцять років, як товчете своє... Вам уже не хочеться доводити власну слушність. Вас полишає навіть бажання зберегти те маленьке місце, що залишене балачкам серед утіх... Вам усе стає огидним... Надалі досить потроху набивати пельку, інколи зігрівати собі кров і спати – це найбільше, що можна робити на дорозі, яка не веде нікуди. Бо щоб знову відчутти людську цікавість, годилося б вигадати нові гримаси й показувати їх. Але вам не стає вже сили оновити власний репертуар. Лишилося саме бурчання. Звісно, ви ще добираєте засобів, аби зоставатися в колі друзів, але смерть теж уже поряд і поширює навкруги свій огидний сморід, у ній тепер менше загадок, ніж у грі в бел от. Зберігають вартість лише невеличкі прикросці, як-от досада, що ви не знайшли часу провідати старого дядька в Буа-Колоні, поки його супокійне існування урвалось назавжди лютневого вечора. Ото й усе, що ви зберегли від життя. Ця маленька досада таки дощуляє вам, а більше нічого немає, решту ви виблювали дорогою, зазнавши й неабияких мук. І тоді ви – не що інше, як старий ліхтар, що висвітлює спогади на розі вулиці, якою майже ніхто не ходить.

Якщо вам судилось нудитися, то, аби менше виснажувати себе, неухильно дотримуйте суворого розпорядку. Я наполягав на тому, щоб у клініці всі лягали спати о десятій вечора, особисто гасив світло. Справи посувалися самі собою.

А втім, ми не вигадували жодних додаткових витрат. Нам вистачало й Баритонової програми „Кретинів“ – у кінотеатри». Клініка майже не чіпала своїх заощаджень. Якби в нас, казали ми собі, розквітло марнотратство, директор, напевне, повернувся б, злякавшись за долю клініки.

Ми купили акордеон, щоб Робінзон грав, а наші хворі влітку могли потанцювати в садку. І вдень, і вночі хворих було дуже важко чимось зайняти. Не можна ж їх щодня посилати до церкви, – вони там страшенно нудились.

З Тулузи не було жодних вісток, абат Протіст більше ніколи не заходив. Клініка жила одноманітним, прихованим від чужого ока життям. Спокою на душі ми не мали: надто багато примар тулилось по кутках.

Збігло ще кілька місяців. Робінзон став такий, як завжди. На Великдень наших пацієнтів охопило збудження: жінки в яскравому вбранні без упину ходили повз наш сад. Рання весна. Довелось почастивати хворих бромом.

У «Тарапу» за цей час кілька разів оновилася трупа. Англійки, як сказали мені, подалися дуже далеко, до Австралії. Я їх уже ніколи не побачу...

На кін після моєї пригоди з Танею мене вже не пускали, та я й не наполягав.

Ми тепер посилали багато листів, передусім у консульства північних країн, прагнучи щось довідатися про Баритона. Але листування нічого не дало.

Парапен мовчки працював поруч зі мною, опікуючись клінічним устаткуванням. За два роки він навряд чи й вимовив двадцять речень. Я був змушений майже сам залагоджувати всі господарчі та адміністративні питання, які виникали щодня. Вряди-годи траплялися й промахи, та Парапен ніколи не дорікав мені. Головне в наших стосунках було не втрачати байдужосте. Ну, а великий вплив хворих цілком забезпечував клініку матеріально. Розраховувались із постачальниками і сплативши податок на землю, ми мали на щодень ще чимало грошей; щомісяця, звісно, ми надсилали Еме пенсію на адресу її тітки.

Робінзон тепер став набагато спокійніший, ніж досі. Став такий, як завжди, і поправивсь на три кілограми. Оскільки мало не в кожній родині є хтось несповна розуму, люди здавалися задоволені, що наша клініка так близько від столиці. Самий наш сад був вартий цілої екскурсії. Серед літа дехто зумисне приїздив з Парижа помилуватись нашими клумбами і трояндовими композиціями.

Тож однієї червневої неділі я серед гуляючого люду ніби впізнав Мадлон, яка на мить зупинилася перед нашою брамою.

Попервах, аби не лякати Робінзона, я нічого не хотів йому казати, але, поміркувавши кілька днів, порадив бодай на якийсь час припинити довгі прогулянки околицями. Моя порада стривожила його, проте він не наваживсь розпитувати. Наприкінці липня надійшло кілька поштівків від Баритона з Фінляндії. Ми зраділи, проте Баритон нічого не писав про своє повернення, тільки знову бажав нам «щастя» й по-дружньому здоровив.

Минуло два місяці, потім більше... Дороги припорошила літня курява. На свято Всіх Святих один наш пацієнт, доти поступливий і тихий, улаштував навпроти інституту невеличку сцену: ставши жертвою похоронного збудження, горлав у наші вікна, що більше не хоче помирати. Ми не спромоглися вчасно перешкодити йому, натомість перехожих це дуже тішило. Коли стався цей випадок, у мене знову виникло вкрай неприємне, і то набагато переконливіше, ніж першого разу, відчуття, ніби я впізнав Мадлон, що стояла на тому самому місці – в натовпі перед брамою.

Кілька наступних ночей я не раз прокидався від переляку й намагався забути бачене,

але всі мої зусилля були марні. Хоч зовсім не лягай спати.

Я дуже давно не навідувався у Рансі. Зацькований жахливими привидами, запитував себе, чи не краще податись туди, звідки зрештою з'являються всі нещастя... Там я теж залишив колись жахиття... Спробу рушити їм назустріч можна в крайньому разі вважати за намір запобігти ще більшому лихові... Аби дійти з Вінї до Рансі найкоротшим шляхом, спершу треба йти набережною до мосту Женвільє, що рівною смужкою простягся через Сену. Важкі річкові тумани рвуться над водою, тиснуться, пролітають, метаються, тремтять і падають по той бік парапету навколо ядучих ліхтарів. Величезний тракторний завод ліворуч загорнувся у широкий клопоть ночі. Заводські вікна відчинені, тьмяніють заграви пожеж ізсередини, безсилі спалити його дощенту. Завод позаду, на набережній я сам. Але заблукати тут годі... Тільки відчувши втому, потроху усвідомлюєш, що вже дійшов.

Тепер досить повернути ліворуч на вулицю Бурнер – і вже недалеко. Зорієнтуватись неважко, бо на перетині залізниці з вулицею завжди горять зелений і червоний ліхтарі.

Навіть глибокої ночі з заплющеними очима я вийшов би до будиночка Анруїв. Колись я частенько бував у ньому...

Але цього вечора, підступивши майже до дверей, я замість іти раптом зупинивсь і замислився...

Думав, тепер у будинку живе тільки невістка... Вони всі померли: усі... Вона, певне, знає або принаймні здогадується, як померла в Тулузі стара... Цікаво, яке враження справила на неї та смерть?

У світлі вуличного ліхтаря біліло невеличке засклене піддашся, тож ґанок здавався притрушений снігом. Я довго дивився на будинок. Звичайно, міг би подзвонити. Мені б відчинили. Зрештою, з невісткою Анруї ми не лаялись. Я змерз, стоячи на одному місці.

Вулиця, як і тоді, коли я жив у Рансі, закінчувалась калюжею. Дорогу колись обіцяли полагодити, але до роботи ніхто й не брався. Перехожих не видно.

Ні, невістки Анруї я не боявся, але нараз відчув, що більше не хочу її бачити. Я помилявся, йдучи сюди. Тут, біля будинку, раптом збагнув, що вже нічого від неї не навчуся... Тепер я просто змужусь, та й годі. Оце й усе, що зосталося від наших взаємин.

Тепер я зайшов у ніч набагато далі, ніж вона, навіть далі за стару Анруї, що померла... Тепер ми вже не разом... Ми розійшлись назавжди. Нас розлучила не тільки смерть, ай життя... Це наслідок тиску обставин. «Кожен за себе!» – проказав я нишком і повернув назад, у Вінї.

Пані Анруї тепер бракує освіти, щоб бути мені за супутницю... Характер, звичайно, в неї є... А освіти... Ось де суть! Немає освіти! Тепер вона вже не зрозуміє мене, не зрозуміє того, що діється навколо, дарма що їй не поменшало ні паскудства, ні впертости. Цього не досить. Щоб зайти далі, ніж решта, треба мати ще й серце, й знання. Повертаючись до Сени, я йшов вулицею Сансійон, а потім завулком Апсу. Що ж, кінець моєму клопоту! Я майже вдоволений! Навіть запишавсь, усвідомив, що більш не варто пориватися до пані Анруї: нарешті я загубив цю паскуду по дорозі! Яка краля! А колись ми відчували одне до одного майже симпатію... Чудово розуміли одне одного, і то досить довго... Тепер же вона для мене не досить низько і вже не гідна опуститись, приєднатися до мене. Їй не вистачає знань і сили. Бо в житті не йдуть угору, а опускаються. Анруї уже не могла. Вона не могла опуститися аж до мене... Як на неї, навколо мене забагато ночі.

Проминаючи будинок, де працювала консьєржкою Беберова тітка, я, звичайно, зайшов би й туди, і тільки аби глянути, хто тепер живе в квартирі, де я колись лікував Бебера і де він пішов з цього світу. Може, над ліжком там і досі висить його портрет у шкільному костюмчику... Та було надто пізно, щоб будити людей. Я тихо й непомітно проминув і цей будинок.

Трохи далі, в передмісті Свободи, побачив, що в крамниці лахмітника Безена ще світиться. Такого я навіть не сподівався. Проте блимав тільки невеличкий газовий ліхтар серед вітрини. А Безен же знав в окрузі всі чутки та новини, бо тинявся по шинках і його добре знали від самого товчка аж до Порт-Майо.

Якщо Безен не спить, він перекаже мені всі тутешні новини. Я пхнув двері. Дзвоник дзеленькнув, проте ніхто не озвався. Я знав – Безен спить десь там, певне, в ідальні. Безен і справді схилився в п'їтмї на стїл, умостивши руки й голову поруч із захололим обїдом – сочевицею. Він навіть почав був її їсти. Сон одразу здолав його. Безен гучно хропїв, – таки правда, він ще й випив. Я добре пам'ятаю той день – то був четвер, день ярмарку в Лілі... Траплялися випадки, коли в Везена ще й цілий «туалет» лежав під ногами.

Я завжди вважав, що Безен – непоганий хлопець, не гірший від решти. Тут і сперечатися годї. Досить люб'язний, не набридливий. Я не став будити його задля своїх дріб'язкових запитань. Просто, перекривши газ, вийшов з крамнички.

Безен, безперечно, тягся з останнього, аби сяк-так підтримувати власну торгівлю. Тим часом заснути йому було принаймні неважко.

А все ж я сумував, повертаючись у Вінїї, думаючи, що всі ті люди й будинки, їхній бруд та похмурість уже німі для мене й не промовляють, як давніше, прямо до мого серця і що я, хоч яким видаюся пронозою, тим паче не маю вже, певне, сили, – я відчував це вкрай гостро, – йти отак самотою ще далі.

За обїдом ми зберегли всі звички часів Баритона, тобто збиралися за столом усім гуртом, але тепер волїли обїдати в бїльярдній над квартирою консьєржки. Там здавалося затишніше, ніж у самїй ідальні, де ще витали невтішні спогади розмов англїйською мовою. Крім того, в ідальні було забагато гарних меблів – справжніх виробів 1900-х років з опаловими скельцями.

З бїльярдної було видно все, що діється на вулицї, а це могло придатись. Ми просиджували в тїй кімнатї майже кожную недїлю. Інколи запрошували на обїд навколишніх лікарїв, але найчастїшим нашим гостем, власне, завсїдником, був усе-таки Гюстав, поліцай-регулювальник. Ми познайомилися із ним з вікна, дивлячись, як він у недїлю стоїть на перехрестї нашої вулицї та шосе. Гюстав мав чимало клопоту з автомобїлістами. Спершу ми перегукнулися кількома словами, а згодом від недїлі до недїлі наше знайомство ставало все тїсніше. Менї випало лікувати ще в містї обох його синїв, – у першого був кір, а в другого – свинка. Він звався Гюстав Мандамур, був родом з Канталя і став нам за щирого приятеля. Розмовляти з ним, щоправда, було важко, бо слова не слухалися його. Дарма що якимось добирав слова, Гюстав не міг їх вимовити, вони застрягали в його пащі, перетворюючись на невиразне бурмотіння.

Одного вечора Робїнзон – напевне, жартома – запросив його на бїльярд. Але Гюстав мав чїпку вдачу й відтоді щодня приходив до нас на ту саму годину – восьму вечора. З нами Поставовї велося добре, краще, як казав він сам, ніж у кав'ярні, де йому були нестерпні політичні суперечки, що часто виникали між завсїдниками. А ми ніколи не говорили про політику. Як на Гюстава, політика – річ надто делїкатна. В кав'ярні він часом мав через це велику мороку. Йому взагалї не годилося говорити про політику, надто напїдпитку, а таке з ним траплялося. Він мав навіть догану за пияцтво, бо до чарки був ласий. А в нас він почувавсь абсолютно безпечно, сам признавався у цьому. Ми не пили. Гюстав міг скїльки завгодно ходити до клініки – лихих наслідків тут не було. Він приходив до нас і не боявся нічого.

Коли ми з Парапеном думали про своє попереднє життя й ситуацію, в якій опинились у Баритона, то й нітрохи не скаржились, нарікати було б просто нерозумно, бо, зрештою, нам дивовижно пощастило: ми мали все, чого потребували, – певне становище в суспільстві й матеріальний достаток.

А проте мене й далі точили сумніви, здавалося, що це диво триватиме недовго. Минувшина вперто чіплялася за мене й часом озивалась усередині, мов нудота долі. Ще на початку своєї роботи у Він'ї я отримав два анонімні листи – вони видались мені дуже двозначні й загрозливі. Відтак надходило багато таких листів, не менш отруйних. Щоправда, анонімні листи у Він'ї присилали й решті персоналу і звичайно ми не надавали їм уваги. Здебільшого писали наші колишні хворі, не даючи нам спокою, навіть опинившись удома.

Проте листи, що їх отримував я, слова, якими вони рясніли, вкрай непокоїли мене, вони не скидалися на решту листів, звинувачення були сформульовані конкретно і в них завжди йшлося тільки про мене й Робінзона. Аби не ховати правди, скажу: нам закидали гомосексуалізм. Таке звинувачення, звісно, – мерзота. Попервах я не зважувався розповісти про це Робінзону, а потім усе-таки сказав, бо листи такого самого змісту надходили й далі. Ми вдвох стали думати, хто може писати їх. Перебрали всі можливі варіанти серед наших спільних знайомих, та не знаходили нікого. А втім, таке звинувачення не трималося купи. Я не мав жодної схильності до збочень, а Робінзон був дуже глибоко байдужий до сексу – як з одного боку, так і з другого. Якщо він часом і мучився, причиною тих мук безперечно ніколи не ставав зад і все пов'язане з ним. Мабуть, тільки ревності могли спонукати до таких мерзенних вигадок.

Кінець кінцем ми не згадали нікого іншого, крім Мадлон, тільки вона могла звинувачувати нас у такому паскудстві й колоти ним очі у Він'ї. Мені було байдуже, що Мадлон і далі шкрябає ту гидоту, але я боявся, що, не діставши жодної відповіді, вона з розпачу прийде до нас сама і влаштує скандал у клініці. Доводилося сподіватись найгіршого.

Так ми прожили кілька тижнів, підскакуючи при кожному дзвоніку. Я чекав, що з'явиться Мадлон або, – а це ще гірше, – Паркет.

Щоразу, коли поліцей Мандамур приходив на більярд трохи раніше, ніж завжди, я запитував себе, чи в нього в кишені ще немає повістки, але тоді Мандамур ще був нам щирим приятелем. Міняться, і швидко став згодом. Тоді він іще спокійно програвав усі партії майже кожного вечора. Якщо в нього потім змінився характер, то здебільшого через нашу провину.

Одного вечора, аби докопатися до правди, я запитав у нього, чому він ніколи не може виграти в більярд або в карти, хоча, по суті, питаючи про це, вчинив нерозумно, скорившись своїй манії доскіпуватись чому та як. До того ж ми ніколи не грали на гроші! Розмовляючи про те, як йому неталанить, я присунувсь до нього й зблизька помітив, що в нього страшенна далекозорість. При тому світлі, що горіло в більярдній, він навряд чи відрізняв на картах дзвінку від жиру. З цим треба було покінчити.

Я дав раду Гюставовій хворобі, запропонувавши йому хороші окуляри. Він спробував ходити в окулярах і попервах був цілком задоволений, але радість тривала недовго. Завдяки окулярам він став краще грати і програвав не так часто, як досі, та тоді йому заманулося не програвати зовсім. То була неможлива річ, і Гюстав Мандамур почав махлювати. А коли, незважаючи на махлярство, таки програвав, то дувся на нас не одну годину. Одне слово, став нестерпний.

Я був пригнічений, а Гюстав тепер дратувався без усякого приводу, ба більше: дрович і нас, не давав нам спокою, навівав тривогу. Так він помщався, коли програвав... Кажу

знову: ми грали не на гроші, а задля розваги. Але Гюстав лютився.

Тож одного вечора, коли йому не повелось, він, ідучи, звернувся до нас з отакими словами:

– Панове, я прошу вас стерегтися! З людьми, з якими знаєтесь, я, будиши вами, поводи́вся б обережно! Тут, до речі, одна чорнявка цілими днями крутиться біля вашої клініки! І, як на мене, занадто часто! А підстави вона має! Якщо до когось із вас прийде з'ясовувати стосунки, я не здивуюсь анітрохи!

Ось як підступно поставив нас перед фактом Гюстав Мандамур, коли виходив з більярдної. І таки приголомшив нас! Проте я притямом отямився, відповів спокійно:

– Що ж, дякуємо, Гюставе. Тільки я от не знаю, про яку чорнявку ви говорите. Здається, ще жодна жінка з наших колишніх хворих ніколи не скаржилась на кепське лікування. Йдеться, мабуть, про якусь божевільну... Ми знайдемо її. А зрештою ви маєте слухність: про такі речі краще знати. Ще раз дякуємо, Гюставе, за попередження... На добраніч!

Робінзон з переляку не міг навіть підвестися. Поліцай пішов, а ми заходились обговорювати його повідомлення. Звичайно, всупереч усьому це могла бути й не Мадлон... Адже повз клініку ходить чимало жінок. А проте ми мали вагомі підстави вважати, що то саме вона, і цієї думки було досить, щоб набратися страху. Якщо це Мадлон, то які її наміри? А передусім: де бере гроші, аби стільки місяців жити в Парижі? Якщо кінець кінцем з'явиться сама, треба негайно підготуватись.

Я сказав:

– Послухай, Робінзоне, настала вирішальна мить, треба на щось наважитись і покінчити з цим клопотом... Чого ти хочеш? Може, повернешся разом з нею до Тулузи?

Він відповів досить твердо:

– Я ж казав, що ні! Нізащо!

– Гарзд! Але якщо ти справді не хочеш повертатися до неї, тобі найкраще бодай на якийсь час поїхати за кордон. Тільки там ти справді виплутаєшся з халепи... Не поїде ж вона за тобою аж туди? Ти ще молодий. Набрался б поважності... Відпочив... Я дам тобі трохи грошей і – щасливої дороги! Така моя думка. Невже не бачиш, що тут тобі зараз не місце? Хіба це може тягтися безкінечно?

Якби Робінзон мене послухав і відразу виїхав, це мене влаштувало б. Але він не поїхав. Натомість відповів:

– Фердіане, ти глузуєш із мене! В мої літа це жорстоко! Ти хоч поглянь на мене! – Робінзон нікуди не хотів їхати. Він, зрештою, втомився мандрувати й приказував: – Я не хочу їхати кудись далі, даремно ти вмовляєш мене... Даремно стараєшся... Я нікуди не поїду.

Ось так відповів Робінзон на мою дружбу. Але я наполягав.

– А якщо Мадлон, – припустив я, – донесе на тебе з приводу смерті старої Анруй? Ти ж сам казав, що на таке вона здатна.

– До лиха! – відповів Робінзон. – Нехай робить, що хоче.

То були нові слова з його вуст, бо раніше він ніколи не здавався на ласку долі.

– Принаймні пошукай собі роботи, може, десь на заводі, щоб ти не був змушений

сидіти ввесь час у клініці. Якщо Мадлон з'явиться знову, ми попередимо тебе.

Парапен був такої самої думки, як я, і навіть сказав з цієї нагоди кілька слів. Певне, моя дискусія з Робінзоном переконала його, що йдеться про поважні й невідкладні речі. Ми мусили зробити все, аби знайти Робінзонів безпечніше місце. Серед наших знайомих був один підприємець, виробник кузовів, що був удячний нам за невеличкі цілком делікатні послуги, які ми надавали йому в критичні хвилини. Він охоче погодився взяти Робінзона з випробувальним терміном. Це була неважка й пристойно оплачувана робота.

– Леоне, – сказав я вранці, коли Робінзон уперше мав іти до майстерні, – не роби дурниць на новому місці, інакше всі одразу дізнаються про твою вдачу... Приходь на роботу вчасно... Не йди раніше за всіх... Вітайся з колегами... Взагалі поведься добре. Ти на пристойному підприємстві, тебе відрекомендували...

А проте його одразу ж звільнили: поліційний викажчик із сусіднього підприємства побачив, як Робінзон заходив до приватних покоїв начальника. Цього вистачило. Рапорт. Баламуство. Звільнення.

Отож, утративши місце, Робінзон за кілька днів знову повернувся до нас. Доля!

Десь чи не того самого дня він почав кашляти. Ми обстежили його й виявили хрипи в усій верхівці правої легені. Тепер йому не зосталося нічого, як сидіти в кімнаті.

Невдовзі в суботу саме перед вечерею в приймальному покої з'явилась відвідувачка. Просилася особисто до мене.

То була Мадлон – у невеличкому крилатому капелюшку та рукавичках. Це я добре запам'ятав. Мадлон виявилася саме до речі, тож я відразу, не гайнучи час на вступі, все їй виклав, не давши розтулити рота:

– Якщо ви хочете побачитися з Леоном, я змушений вас застерегти, наполягати на зустрічі не варто, можете йти назад... Він тяжко хворий: уражені легені й негаразд із головою. Бачити його не можна. А втім, йому нема про що розмовляти з вами.

– Нема про що? – не вгавала Мадлон.

– Так, нема... – я додав: – Надто з вами.

Я гадав, Мадлон почне мені очі вибирати. Ні, зціпивши зуби, вона стояла й тільки хитала головою, намагалася відшукати те місце, де лишила мене в своїх спогадах. Мене там уже не було. Я теж змінив своє місце, навіть у спогадах. У такій ситуації якийсь чоловік, здоровань, нагнав би на мене страху, але її я нітрохи не боявся: вона, як кажуть, була слабша, ніж я. Мене здавна спокушало бажання надавати ляців голові, де клекоче лютя, аби побачити, як від єдиного удару враз обернуться в інший бік усі пристрасті, що виповнюють голову. Це гарно, мов чудовий маневр під вітрилами в розбурханому морі. Кожен гнеться, куди повіє вітер. Саме це я й прагнув побачити.

Принаймні вже років двадцять мені муляло це бажання: на вулиці, в кав'ярні, повсюди, де сперечаються більш-менш агресивні, язикаті й дріб'язкові люди. Та я ніколи не смів, просто боявся, що мене поб'ють, боявся сорому бути побитим. Але нині мені вперше трапилась чудова нагода.

– Ти заберешся звідси чи ні? – сказав я Мадлон тільки для того, аби ще дужче розсердити її, довести до нестями.

Мадлон не впізнала мене, коли я заговорив таким тоном. Вона якомога в'їдливіше посміхнулась, немов показуючи мені мою сміховинну нікчемність. І тут я двічі

навідліг затопив їй у пику.

Схопившись за голову, Мадлон упала на великий рожевий диван. Вона хапала ротом повітря й скімлила, мов побите цуценя. Потім немов одумалася, схопилась, легка й звинна, й переступила поріг, навіть не обернувшись. Я нічого не побачив. Отже, мусив братися спочатку.

Усі наші зусилля були марні, Мадлон обкрутила нас навколо пальцями. Ми переконались у цьому, коли вона знову побачила свого Робінзона й учепилась за нього, як давніше. Першим, хто побачив їх разом, був Парапен. Ті сиділи на терасі кав'ярні навпроти Східного вокзалу.

Я, правда, вже підозрював, що вони зустрічаються, проте не хотів показувати, наче мене взагалі цікавлять їхні взаємини. Це мене, зрештою, не обходило. До Робінзона ми тепер не мали претензій, він став працювати в клініці, і то досить сумлінно, виконував найневдячнішу роботу – доглядав паралітиків: мив їх, витирив, мінняв їм білизну, годував. Хіба можна вимагати більшого?

Якщо пополудні Робінзон користався з того, що я посилав його до Парижа по закупи, й він бачився з Мадлон, – то була його приватна справа. А саму Мадлон після тих ляпасів ми більше ніколи не бачили у Він'ї-сюр-Сені. Ох, думав я, скільки ж гидоти вона наплела йому про мене!

У розмовах із Робінзоном я більш ніколи навіть не згадував Тулузи, немов тих усіх подій не було взагалі.

Минуло півроку більш-менш спокійного життя, потім у нас з'явилася вакансія, знадобилася медсестра, яка знала б масаж, бо наша дотеперішня сестра, нікого не попередивши, вийшла заміж і зникла.

На звільнену посаду претендувало багато вродливих дівчат, і нам було важко вибрати з-поміж дужих створінь усіх національностей, що зібрались у Він'ї після публікації нашого оголошення. Кінець кінцем ми зупинилися на словачці Софі, чия міцна статура, проворні, а водночас і делікатні рухи, бездоганне здоров'я видалися нам, признаюся, божественними.

Софі знала лише кілька французьких слів, але я міг порядкувати своїм часом, як мені заманеться, а дати їй кілька уроків – ще не найтяжчий обов'язок. До того ж у товаристві такої юної, свіжої дівчини я знову відчув смак до викладання, дарма що Баритон зробив усе, аби навіки відохотити нас від цього. Отже, я не покаюся! Ах, яка молодість! Яке завзяття! Яке тіло! Яка спокуса! Які еластичні! рухливі! довершені м'язи! Ту красу дівчина не применшувала жодною вдаваною чи справжньою соромливістю, що стає на заваді в розмовах із представницями надто східних країн. Як на мене, скажу не криючись, я нею захопився... Просувавсь од м'яза до м'яза, від однієї анатомічної групи до іншої... Від м'язових опуклостей до западин... Мацаючи, не міг відірватися від зосередженої, а водночас розкутої міці, від пасом і волокон, що то розбігаються під пучками, то податливо обм'якають, ховаючись під напрочуд пружною, тугою, оксамитовою, дивовижною шкірою...

Доба живих радощів, незрівнянної і доведеної фізіологічної гармонії була ще попереду. Я м'яв божественне тіло своїми безсоромними руками... Руками чоловіка, безвісного порядного священика... Попередньо взявши дозвіл у смерті, визволившись од слів... Скільки гидкого кривляння! Розмальованого грубезним шаром символів, набитого вщерть художньо-поетичними екскрементами, яким послуговується освічена людина... Будь-що-буде! Чудово! А втім, яка економія – збуджуватися самими ремінісценціями! А ремінісценцій не бракує, їх можна накупити – і то гарних, чудових, – запастися ними до скону. Проте життя набагато складніше, надто – в людських створінь. Життя – це жорстоке випробування. Тільки юно доводить до найтяжчого розпачу. Поряд із цим довершеним нечестям кокаїн – безневинна розвага начальників вокзалів.

Але повернімось до Софі! Сама її присутність видавалася сміливістю в нашій клініці, сповненій невдоволення, страху та підозр.

Певний час проживши спільно, ми, звичайно, й далі були щасливі, що серед наших сестер є Софі, проте ніяк не могли позбутися страху, ніби колись вона зруйнує всю мережу наших безкінечних засторог або раптом усвідомить жалюгідність нашого буття.

Софі ще не збагнула всього безміру наших гнітючих зречень! Збіговисько невдах! Ми всі її любили, захоплювались тим, що вона живе поряд, просто підводиться, сідає з нами за стіл, виходить... Ми були в захваті.

Софі робила найпристойніші, найзвичайніші рухи, а ми щоразу нетямалися з несподіванки й радощів. Немов осягали поезію, просто милуючись такою вродливою і не такою обтяженою свідомістю істотою, як ми. Її життя бурхало з геть інших джерел... Ми назавжди zostалися заслиненими плазунами.

Виразна, жвава і водночас лагідна сила, якої повнилася Софі з голови до п'ят, непокоїла, чарувала й бентежила. Саме бентежила – ось найточніше слово.

Наше повне злоби знання навколишнього світу часом кривилось на ту радість, дарма що інстинкт її схвалював; це, по суті, боягузливе знання ніколи не покидало нас, ховалось у закутках життя і завдяки звичці та досвіду завжди корилося всілякому лихові.

Софі мала таку сягнисту, легку й зграбну ходу, яку дуже часто, мало не завжди можна спостерігати в американок, ходу величних істот, перед якими розкривається майбутнє, яких життя врочисто і плавно веде до нових, незнаних пригод... Трищогловий корабель ніжної зграбности по дорозі в безмежжя...

Навіть Парапен, чужий усякому ліризмові і байдужий до приваб цього світу, одного разу всміхнувся сам собі, коли Софі виходила з кімнати. Досить було тільки поглянути на неї – і на душі зразу ставало краще. Надто на моїй душі, бо, по правді, я більш нічого й не прагнув.

Аби заскочити дівчину зненацька, трохи позбавити її досконалої величі, ослабити її владу наді мною, зменшити авторитет, зрештою, присадити, олюднити, бодай трохи опустивши до нашого пересічного рівня, я зайшов до її кімнати, коли вона спала.

Тепер перед очима була зовсім інша Софі, знайома, а водночас несподівана, не така бентежна. Без прикрас, майже некрита, поперек ліжка, розметавши стегна й усю свою теплу, розслаблену плоть, дівчина билася з утомою.

Усім своїм єством Софі схопилася за сон і стиха хропіла. То була єдина мить, коли я відчув її досяжність. Не стало вже чарів. Не стало веселощів. Лишилася сама поважність. Опинившись немов на зворотному боці життя, Софі поглинала сон, набиралася нової снаги... В такі хвилини вона видавалася пожадлива, припадаючи, мов п'яниця, до глибинних джерел життя. Якби ви тільки бачили її після таких сеансів сну – припухлу, з тілом, що невпинно вигравало м'язами під рожевою шкірою. Тоді Софі була така сама кумедна, як і решта людей. Іще кілька хвилин заточувалась від щастя, а тоді день уливався в неї, наповнюючи світлом, і, немов переcheкавши важку хмару, вона, осяйна й визволена, знову починала свій лет.

Те все я міг цілувати. Яка втіха – торкатися миті, коли матерія обертається на життя. Тоді піднімаєшся на безмежну рівнину, що розкрилась перед тобою, й полегшено зітхаєш: «Ху!» Тішишся так, як можна тішитись тільки там, навколо – неначе величезна пустеля!

Серед усіх нас, радше приятелів, ніж начальників, я, як мені здається, був їй

найближчим другом. Софі, скажімо, не раз зраджувала мене з санітаром відділу для буйних, колишнім пожежником, але, як пояснювала вона, задля мого добра, щоб не виснажувати мене, адже я весь час мав виконувати розумову роботу, яка кепсько узгоджувалась із надміром властивого їй темпераменту. Тільки задля мого добра. Софі стрибала в гречку з гігієнічних міркувань. Ну що тут заперечиш?

Це все, звичайно, мене тільки тішило, але пригода з Мадлон і далі обтяжувала моє сумління. Кінець кінцем я розповів усе Софі, аби побачити, як вона зреагує. Виклавши свій клопіт, я відчув полегшу, бо таки справді втомився від нескінченних розмов і дедалі дужчого озлоблення з приводу нещасливого кохання Мадлон і Робінзона. Софі цілковито пристала на мою думку.

Оскільки я й Робінзон приятелі, Софі запропонувала, щоб ми всі примирилися – просто, мило і якнайшвидше. Це була порада, що їй підказало добре серце. Таких добрих сердець немало в Центральній Європі. Проте Софі поганенько знала характери й реакції тутешнього люду. Маючи якнайкращі у світі наміри, вона дала мені лиху пораду. Я зрозумів: Софі помилилась, але зрозумів запізно.

– Тобі треба побачитись із Мадлон, – радила мені Софі. – З твоїх слів я зрозуміла, що вона, по суті, добра дівчина... А от ти повівся з нею брутально. Щоб Мадлон усе забула, ти повинен вибачитись перед нею й навіть зробити їй гарненького подаруночка.

Саме так улаштовували сварки в її країні. Те, що Софі мені радила, відгонило ґречністю, але практичності не мало ні на гран.

Я пішов за її порадами – передусім через те, що в кінці всієї тяганини дипломатичних заходів і гримас бачив невеличку ясну галявину, де можна спочити й навіть оновитись. Із прикрістю відзначаю, що під тиском обставин та віку моя приязнь набула нещирого еротичного характеру. Зрада. В такі хвилини Софі, сама того не знавши, допомагала мені зраджувати. Софі була занадто цікава, щоб не любити небезпек. Чудова натура, що ніколи не сперечатиметься за дрібниці й не змарнує жодної нагоди, яка трапляється їй у житті, бо не поставиться до неї з упередженою недовірою. Стеменно така, яка мені потрібна. Але Софі зайшла ще далі. Вона розуміла доконечність перемін у сексуальних розвагах. Мала авантурницьку вдачу, що, признаюся, трапляється серед жінок дуже рідко. Взавши її на роботу, ми, безперечно, зробили добрий вибір.

Софі кортіло, і в цьому бажанні я не бачив нічого неприродного, щоб я розповів їй, на що спроможна Мадлон у ліжку. Поряд із французенкою вона трохи боялася видатись незграбою, зокрема тому, що за кордоном французенки тішаються великою славою майстринь у царині інтимних взаємин. А терпіти на додачу ще й Робінзона вона згоджувалась тільки на те, щоб не завдати мені прикрощів. Робінзон, як казала Софі, їй нітрохи не збуджує. Загалом ми жили з нею в цілковитій згоді, а це головне. Чудово.

Я трохи зачекав, поки трапилася сприятлива нагода коротко розповісти Робінзоні про мій план загального примирення. Вранці, коли Робінзон сидів у канцелярії й переписував дані медичних обстежень до великого журналу, мені здалося, ніби тепер найслухніша мить, і я відірвав його од роботи, прямо запитавши, що він сказав би про мою спробу порозумітись з Мадлон, аби загладити минулі негаразди... І чи не зміг би я відрекомендувати їй Софі, мою нову подругу? І, нарешті, чи не думає він, що настав час усім нам примиритись?

Спершу Робінзон завагався, а потім сказав мені, проте без великої охоти, що не бачить тут нічого поганого. Власне, я гадаю, Мадлон уже переказала йому, що я пробував зустрітись з нею, хапаючись за той або той привід. Про лящі, якими почастував Мадлон, коли вона з'явилась у Він'ї, я не сказав ні слова.

Я не міг піти на ризик сварки безпосередньо тут і дозволити, щоб Робінзон прилюдно назвав мене хамом, бо попри нашу давню дружбу він у клініці все-таки мій підлеглий. Авторитет – передусім.

Дуже добре, що нам випадало здійснити примирення в січні. Ми постановили, оскільки так було б зручніше, зустрітися в Парижі в неділю й піти всім гуртом у кіно, а перед тим, як не буде великого холоду, відвідати Батіньольський святковий ярмарок. Робінзон обіцяв Мадлон повести її на той ярмарок. Вона, як сказав Робінзон, страшенно любить ярмаркові свята. Отже, нам пощастило! Буде набагато краще, якщо перша зустріч станеться святкового дня.

Що ж, на святі й справді гуляли на всю губу! Й навіть на всю горлянку! Трах-тарарах! І знову тарарах! Чоловіки хапають жінок і закручують їх у вихорі танцю! От і ми тепер серед юрби, серед вогнів і гармидеру – яке збіговисько! Не відставай од наймоторніших, найвідважніших, найвеселіших! Бух! Кожен намагавсь якнайвигідніше показати себе в своєму пальті, вдавав невимушеність, а водночас трохи зверхньо поглядав довкола, мовляв, звичайно він відпочиває десь-інде й звик до дорожчих, або, як кажуть англійці, ехрешіґБ, розваг.

Нещирі, надміру галасливі веселощі, попри холодний північний вітер, не менш принизливі, ніж гнітючий страх бути занадто щедрим на розваги, а завтра пошкодувати про це, зіпсувавши собі настрій, можливо, на цілий тиждень.

З манежа спазмами долинає музика. Орган ніяк не виблює вальс із «Фауста», проте старається якомога. Вальс опускається й піднімається під круглу стелю, де вихором закручуються тисячі світляних зайчиків. Незатишно. Орган вимучує музику з власного черева. Кому солодощі? Кому мішені? Вибирайте!

З нашого гурту в тирі найуправніша – Мадлон, капелюшок зсунувся їй на потилицю. «Дивись! – кричить вона Робінзоніві. – Моя рука не тремтить! А ми ж таки випили!» Я передаю ці слова, щоб ви собі уявили тон розмови. Невдовзі перед цим ми посиділи в ресторані. «Ще один приз!» Мадлон виграла пляшку шампанського. «Бах! Бах! У самісіньке яблучко!» Тоді я уклав з Мадлон велике парі, що вона не здожене мене на автодромі. «Дурниці!» – запально відказала вона. «Побачимо, кожному своє!» Гоп! Я був радий, що Мадлон погодилась на парі, це був спосіб наблизитись до неї. Софі не ревнувала. І мала слушність.

Робінзон із Мадлон сіли у візок, а я й Софі – в інший візок попереду, почалася низка неперевершених зіткнень! «Лусь!» – аж тріщать візки. «Гир!» – затискають один одного. Але я одразу побачив, що Мадлон не до вподоби, коли її отак струшують. А втім, цього не любив і Робінзон. Він, безперечно, почувався з нами трохи скуто. Коли, вчепившись за бортики, ми поїхали далі, нам кинули виклик: морячки з дівчатами щосили загамселили по наших «бляшанках». Ми стали боронитись. Зареготали. А напасники наїздили з усіх боків – під музику, ритмічно й стрімко! В тих «бляшанках» на коліщатах нас так нещадно лупили, що по кожному зіткненні очі вилізли на лоба. Яка радість! Насильство й веселощі! Повний акорд утіх! Я прагнув якнайшвидше примиритися з Мадлон, але вона зовсім не відповідала на всі мої спроби. Так, справді. Навіть гнівалася на мене. Не давала приступитись. Я був вражений. Отже, на неї знову найшло. А я сподівався на краще. Вона, до речі, змінилась геть в усьому, навіть з лица стала не така.

Я бачив: поруч із Софі Мадлон блякне, програє. Грайливість пасувала б їй краще, але тепер вона була така, ніби пізнала найвищі істини. Це дратувало мене. Я б залюбки знову надавав їй лящів, аби побачити, чи зможе оговтатись, чи сповістить мені ті свої високі одкровення. Але всміхнімося! Ми на святі, тут негоже плакати! Нумо веселитись!

Дорогою назад Мадлон розповіла Софі, що працює в своєї тітки: вулиця Роше, тітка шие корсети. Мабуть, сказала правду.

Уже тієї миті було неважко зрозуміти, що наша спроба примирення – марний захід. Увесь мій план завалився: він був виявом слабкості.

Ми даремно прагнули побачитися. Софі ще й до ладу не розуміла ситуації. Не усвідомлювала, що, зустрівшись із Мадлон, ми створили собі зайві труднощі... Робінзон мав би розповісти мені, попередити, що вона аж так затялася... Шкода! Що ж! Бах! Бах! Завжди й неодмінно! Вперед до «тусіні», як названо ту карусель! Це я пропонував, це я платив, аби ще раз спробувати приступитися до Мадлон. Але вона ввесь час утікала, зрештою, скористалася юрмищем і вискочила на іншу, передню лаву, сівши поруч із Робінзон ом. Я піймав облизня. Нас підхопили хвилі і хитавиця темряви.

– Нічого не вдієш, – стиха промовив я. Софі нарешті погодилася зі мною. Зрозуміла, що в цій пригоді я став жертвою своєї дурної уяви. – Бачиш, яка вона люта! Гадаю, найкраще тепер – дати їй спокій. А ми, заки їхати, ще, може, зйдемо в «Шабане»?

Ця пропозиція вельми сподобалась Софі, бо про «Шабане» вона чула не раз, іще живши в Празі, й тепер їй нічого б так не хотілось, як піти в «Шабане» й на власні очі побачити, чи не перебільшені чутки. Проте, порахувавши, ми виявили, що нам не стане грошей на «Шабане». Тож треба лишатися, де є.

Поки ми сиділи в тій «гусіні», Робінзон, напевне, посварився з Мадлон. Вони зійшли з каруселі обоє люті, мов собаки. Мадлон сьогодні очевидно не можна чіпати навіть пінцетом. Аби її заспокоїти й уладнати сварку, я запропонував ще одну розвагу – половити корки. Мадлон невдоволено погодилась, але виграла в нас усе, що хотіла. Ставила своє кільце над самим корком і миттю висмикувала, тільки-но дзенькав дзвіночок. На тобі! Клац! Готово. Власник страшенно дивувався. Винагородив її пляшкою напівсухого шампанського «Великий герцог Мальвуазон». Дарма й казати, Мадлон була спритна, проте успіх її не втішив.

– Я не питиму, – оголосила вона зразу, – це погане вино.

Отож пляшку відкоркував Робінзон. Гоп! І то під фанфари! Було кумедно те бачити, бо Робінзон, власне, ніколи не пив.

Після цього ми прийшли перед весільною процесією з бляхи. Бах! Бах! Тут можна все з'ясувати з допомогою куль. Шкода, що я не так влучно стріляю. Я привітав Робінзона. Він завжди вигравав, хоч до якої гри ми бралися. Проте і його не розважила власна вправність. Здавалося, немов їх обох, Робінзона й Мадлон, силоміць притягай виконувати осоружну роботу. Не було жодного способу звеселити їх, розігнати смуток.

– Веселімося, ми ж на святі! – загорлав я ще раз, не знаючи, що вигадати далі.

Проте їм були байдужі мої заохочення, слова, якими я протуркав їм вуха. Ці люди не чули мене.

– Де ж ваша молодість? – запитував я їх. – Куди ви її поділи? Чи молодь тепер не розважається? Що ж тоді вже казати мені, адже я старший від вас на десяток років?

Тоді Мадлон і Робінзон дивились на мене так, немов перед ними п'яний, безтямний чоловік, який верзе казна-що і якому навіть не треба відповідати... Немов і не варто братися до розмови зі мною, бо я, безперечно, ніколи не зрозумію того, що вони

пояснюватимуть... Шкода й заходу... «А може, вони мають слухність?» – сказав я собі тоді, занепокоєно розглядаючись.

А люди довкола нас робили все необхідне для розваг і веселощів; на відміну від нас, не переймалися дрібними прикрятами. Не переймалися анітрохи! Люд упивався святом. Ось тут за франк! Тут за п'ятдесят сантиметрів! Скільки вогнів, закликів, музики й цукерок... Люди ворушились, мов мурахи, і теж носили в руках невеличкі личинки – недокрівних, немічних немовлят, що, збліднувши, наче танули в потоках яскравого світла. Трохи рожевої барви зоставалось у немовлят тільки навколо носа, там, де збиралися шмарклі й поцілунки.

Серед інших тирів я одразу впізнав «Тир народів», проте нічого не сказав своїм супутникам. «П'ятнадцять років, – сказав я собі, тільки собі самому. – Проминуло цілих п'ятнадцять років. Яка давнина!» Скільки друзів утрачено дорогою! А мені здавалось, ніби «Тир народів» ніколи не виборсається з того болота, що засмоктало його в Сен-Клу... Він таки оклигав і тепер мов новісінький, має музику й усе інше. Що ж, ясно. Там стріляють по мішенях, тир працює, як завжди. І яйце, як і я, повернулось, он воно посередині, здається, ні на чому й не тримається, от-от підскочить. Ціна два франки. Ми проминаємо: дуже холодно, аби спинятися, краще ходити. Але не тому, що бракує грошей, їх доволі в кишенях, досить, аби бряжчали, наг्राючи кишенькові мелодії.

У ті хвилини я, здається, був ладен учинити що завгодно, аби тільки поліпшити загальний настрій товариства, проте ніхто не сприяв моїм зусиллям. Якби з нами пішов Парапен, було б, безперечно, ще гірше, серед юрмищ він завжди хмарнів. На щастя, Парапен лишився чергувати в клініці. Я вже шкодував, що прийшов на це свято. Хоч Мадлон засміялася, але її сміх уже не тішив. Робінзон хихикав поряд із нею, аби не кортіло чого іншого. Софі раптом почала жартувати. Кінець.

Коли ми проходили повз фотопавільйон, майстер помітив наші вагання. Ніхто з нас, власне, не хотів зніматись, хіба що Софі. Та, завагавшись під дверима, ми опинилися перед апаратом. Корились неквапним командам фотографа, постававши на картонному трапі, що його склеїв він сам, уявного корабля «Мила Франція». Саме так було написано на нібито рятувальних поясах. З хвилину ми стояли й дивилися просто себе, кидаючи виклик майбутньому. Решта клієнтів нетерпляче дожидались, поки спустимося з трапу, гучнішали обурливі голоси, нас називали негарними, бридкими.

Вони користалися тим, що нам не можна ворушитись. Та Мадлон нічого не боялася, відгавкувалася, показавши всю силу свого південного акценту. Порозумілися. Відповідь, однак, була трохи загостра.

Спалах магнію. Всі невдоволено кривились. Кожному – фото. Ми виявилися ще бридкіші, ніж доти. Крізь брезент сіявся дрібний дощик. Ноги мліли, скуті втому та холодом. Поки ми позували, вітер усюди познаходив діри, здається, й плащі з нас познімав.

Знову мусили тинятись між ятками. Я не зважувався запропонувати повернутись у Він'ї. Надто рано. Орган почувань із манежу скористався з того, що ми хапаємо дрижаки від холоду, й вирішив перейняти нас іще й нервовим дрожем. Орган тішився слабкістю людини і безладно горлав поміж сріблястих трубок. Мелодія гинула в недалекій ночі, пролітаючи над засцяними вуличками, що спускалися від парку Бут.

Служниці з Бретані бухикали цієї зими набагато сильніше, ніж торік, коли вони тільки приїхали до Парижа. Це їхні синьо-зелені мармурові стегна оздоблювали, як могли, збрую дерев'яних карусельних коників. Відомо було, що овернські хлопці, які оплачували їхнє кружляння, розважливі поштовики, злягались із ними тільки в презервативах. Просто вони не бажали вхопити заразу вдруге. Служниці пиндючилися, чекаючи на кохання в нудно-мелодійному манежному гаморі. їм було холодно, але вони позували й при шести градусах морозу, бо це найслухніша мить, нагода випробувати свою молодість на остаточному коханцеві, який, може, є тут, уже завойований,

затертий поміж придурків у цьому збудженому стовпищі. Він іще не зважувався підступати до кохання... Нехай станеться, як у кіно, а водночас приходить щастя. Нехай він обожнює тебе цього єдиного вечора й ніколи не розлучається з тобою, – він, хазяйський син. Коли так – цього досить. Тоді той обранець – і добрий, і гарний, і багатий.

Продавниці в кіоску біля метро було начхати на майбутнє, вона розтирала пальцями свій давній кон'юктивіт і поволі загнювала його власними нігтями. Яка незбагненна втіха, і то задурно. Шість років як у неї захворіло це око, і тепер воно свербить дедалі дужче.

Гурти гулящого люду, збиті до купи холодно, тислися, мало не душачись, навколо лотереї. Проте без успіху. Перед ними мов вироста жаровня з сідниць. Тоді всі хутко йшли далі й наскакували, щоб зігрітись, на юрбу, яка зібралася навпроти перед ласкавим телятком – із двома головами.

У затінку вбиральні миршавий юнак, на якого чигало безробіття, називав свою ціну провінційній парі, що зашарілася від хвилювання. Поліцай збагнув, про що йдеться, але йому було байдуже, йому дали завдання – стирчати біля кав'ярні «Мізе». Вже тиждень він стояв тут на чатах. Те діялося, напевне, в тютюновій крамничці або он у тій бібліотеці непристойного читива. Хай там як, сигнали надходили вже давно. Один з них, казали, використовує підлітків, що вдають, ніби продають квіти. Це все з анонімних листів. Тож він прикидався на розі одуреним закоханим. Мусив, бідолаха. Все, що коїлося на тротуарах, належало поліції.

З того боку долинали немов скажені кулеметні черги, а то був лише мотоцикл, що виконував «кола смерти». Казали, його цурається смерть, але певности тут не було. Хай там як, він уже двічі проривав своє шатро прямо тут, а до цього два роки працював у Тулузі. Нехай він нарешті покінчить із своїм клятим мотором! Нехай коли-небудь скрутить собі в'язи і зламає хребет, щоб про нього більше не балакали! Коли чуєш, як він гуркоче, зразу стаєш лихий! Так само й тоді, коли чуєш, як дзвенить трамвай, бо й місяця не минуло, як отут, біля павільйонів, він переїхав двох старих із притулку Бісетр. Зате автобус був спокійний і тихий. Сигналячи, зводячи дух, він обережно, немов навпомацки, заїздив на майдан Піґаль із чотирма пасажирами всередині, що сходили розважливо й повільно, як півчі з хорів.

Переходячи від гурту до гурту, що купчились навколо лотерей та всіляких інших принад, ми вийшли до межі, де кінчалось свято, до неозорої чорної порожнечі, де ходили до вітру цілими родинами. Завертаймо! Йдучи назад, ми, щоб відчутти спрагу, скуштували каштанів. Спраги не відчули, зате стало гидко в роті. В одному каштані виявився хробачок. Наче зумисне, він дістався Мадлон. Саме з тієї хвилини все пішло шкереберть: доти Мадлон іще стримувалась, але хробак управив її в неказанну лють.

Коли Мадлон пішла аж до струмочка випльовувати хробака, Леон на додачу сказав їй щось, щоб вона нікуди не ходила; йому чомусь не сподобалося, що їй треба відпльовуватись. Цілком по-дурному він запитав Мадлон, чи їй, бува, не трапилась кісточка від ягоди кохання. Цього аж ніяк не можна було запитувати. Тут уже й Софі втрутилась до їхньої розмови, не дотямивши, про що йдеться. Просто хотіла знати.

Те, що в розмову втрутилась Софі, людина зовсім чужа, роздратовало всіх іще дужче. Цю хвилину нас розділила згряя галасунів. То була молодь, що приманювала клієнтів, але при цьому ще й кривлялася, вигравала на дудках, верещала і зойкала. Коли ми знову зійшлись, Робінзон і далі сперечався з Мадлон.

«Ось, – думав я, – слухна мить повернутися... Якщо їх обох лишити тут разом на кілька годин, вони зчинять бучу просто посеред свята. Як на сьогодні, то досить!»

– Може, поїдемо? – запропонував я Робінзону. Він вражено подивився на мене, а я й далі був переконаний у слушності своїх слів. – Ви й досі не насвяткувалися? – додав

я. Тоді Робінзон на мигах показав, що спершу годилося б послухати Мадлон. Я теж хотів би дізнатися її думку, хоч, власне, навіщо вона мені? Й нарешті оголосив:

– А ми й Мадлон заберемо з собою!

– Заберемо? А це ж куди? – здивувався Робінзон.

– Таж у Віньї!

То був промах, іще один. Але слово вже випурхнуло.

– Хіба в нас у Віньї не буде для неї вільної палати? – докинув я. – Вже чого-чого, а палат нам не бракує! Можна ще й повечеряти разом... Це буде набагато веселіше, бо тут ми просто мерзнемо вже дві години! Адже поїхати неважко.

Мадлон нічого не відповіла на мої пропозиції. Навіть не глянула на мене, поки я говорив, проте не пропустила жодного мого слова. Я, зрештою, не сказав нічого поганого.

Коли я ненароком трохи відбився від гурту, Мадлон підійшла до мене й тихо спитала, чи я не збираюся часом знову позбиткуватися з неї, запрошуючи до Віньї. Я змовчав. Адже не можна було спокійно розмовляти з такою ревнивою жінкою, як вона, це додало б нових приводів до всіляких притичин, що їм не буде кінця-краю. Крім того, я до пуття й не знав, кого й до чого вона ревнує. Досить часто почуття, породжені ревнющами, визначити вкрай важко. Але, зіпершись на власні спостереження, я гадав, що в неї звичайні людські ревнющі.

Софі вже й не знала, на яку ступати, але й далі намагалась бути люб'язною. Навіть узяла Мадлон під руку, проте Мадлон була надто люта, а до того ще й так запишалась цією люттю, що не звертала уваги на такі вияви приязні.

Ми насилу продиралися крізь юрбу, йдучи до трамвайної зупинки на майдані Кліші. Саме тоді, коли мали сідати на трамвай, над майданом репнули хмари, сипонув дощ, полило як із ринви. Густа водяна завіса поховала все.

Людська навала миттю заповонила всі авто.

– Невже ти хочеш при всіх образити мене, Леоне? – почув я поряд стишений голос Мадлон. Атож, там у них не клеїлося. – Невже я тобі остогидла? Скажи: остогидла? – не вгавала Мадлон. – Ну, кажи! Хіба ти так часто мене бачиш? Тобі що, краще самому з ними? Мабуть, коли мене не було, ви там і спали всі разом? Скажи, що зі мною тобі краще, ніж з ними! Скажи, щоб я почула...

Потім Мадлон стояла мовчки, її личко скривилося, зібгавшись навколо носа, а сам ніс наче ще виріс і навис над ротом. Ми чекали на тротуарі.

– Ти не бачиш, як мене зневажають твої друзки, Леоне? – знов учепилася Мадлон.

Проте Робінзон – тут його й похвалити можна – нічого не відказував, не провокував її, дивився кудись убік, на будинки, бульвар та автомобілі.

Але вдачі він був запальної. Побачивши, що всі її погрози не діють, Мадлон накинулася на Робінзона інакше; ми й далі чекали трамвая, й вона вдалась тепер до ніжності:

– Леоне, любий, я кохаю тебе! Скажи мені: ти знаєш, що я тебе кохаю? Ти хоч усвідомлюєш, що я зробила для тебе? Може, сьогодні мені не варто було приходити? Леоне, ти мене хоч трошечки любиш? Неможливо, щоб ти мене зовсім не любив... Леоне, ти маєш серце чи в тебе камінь у грудях?.. Чого ж ти тоді відкидаєш моє кохання?

Леоне, а які в нас були мрії! Який ти все-таки жорстокий! Леоне, ти розтоптав мою мрію! Ти загидив її! Тепер можеш хвалитися, що розбив мої ідеали... Невже ти хочеш, щоб я втратила віру в кохання?.. І хочеш, щоб тепер я пішла від тебе назавжди? Ти таки хочеш цього?

Отак вона допитувалася, поки за шторами кав'ярні падав дощ.

Ця розмова точилась у густому натовпі. Мадлон і справді була точнісінько така, як оповідав мені Робінзон. Він нічого не вигадував, тільки правдиво змалював її характер. Я й уявити не міг, що вони так швидко дійдуть до такої сили почуттів.

Навколо гули автомобілі, деренчали трамваї, галасувала юрба, і я скориставсь тим гармидером, аби шепнути на вухо Робінзону кілька слів з приводу нашої ситуації, спонукаючи тепер спекатися її і чимшвидше з усім покінчити. Нас спіткала невдача, треба було потихеньку втекти, заки вони остаточно розсваряться, ставши смертельними ворогами. Це б уже було небезпечним.

– Хочеш, я знайду якусь причину? – шепотів я йому. – Й ми підемо кожен у свій бік?

– Ні в якому разі! – відповів Робінзон. – Тільки не це! Вона здатна наскандалити прямо тут, і тоді її вже ніщо не спинить!

Я не наполягав.

Робінзона, зрештою, мабуть, тішила прилюдна сварка з Мадлон, до того ж він знав її краще, ніж я. Коли злива стала вщухати, ми піймали таксі, ринулись до машини й умістилися тісним гуртом. Попервах панувала мовчанка. Всі були пригнічені, а я й так наробив чимало промахів. Треба було почекати й бодай трохи оговтатись.

Ми з Леоном сіли на відкидних сидіннях спереду, а жінки вмостилися на задніх. У святковій вечорі Аржантейський шлях дуже забитий, надто до Порт-Кліші. А звідти до Він'ї треба їхати ще добру годину, бо машин на вулицях стає забагато. Не дуже затишно сидіти навпроти одне одного цілу годину і мовчки роздивлятися, надто коли надворі сутеніє, а ви боїтеся своїх супутників.

Та якби ми отак сиділи, – роздратовані, але кожен мовчки переживав би свої прикросі, – не сталося б нічого. Навіть сьогодні, згадуючи ті події, я думаю так само.

Одне слово, розмову спровокував знову я, й одразу ж спалахнула запекла суперечка. Людина ніколи достатньо не стережеться слів, їй здається, ніби вони нічого не варті, не криють у собі жодної небезпеки; здається, ніби слова – лише легенькі подихи, тихі звуки, ні холодні, ні теплі, а коли вони потрапляють до вух, їх миттю поглинає безмірна млява сіра нудьга, що панує в мозку. Отож люди не стережуться слів, і настає лихо.

Є слова, що ховаються поміж решти слів. їх зразу не розпізнаєш, та вони нараз струшують ваше єство, розхитують життєві підпори, – байдуже, слабкі ви чи сильні... Вас переймає панічний страх... Це лавина... Ви зависаєте над потопом емоцій. Прогриміла, пронеслась буря, надто сильна для вас: така несамовита, що раніше ви б ніколи не повірили, ніби до цього можуть призвести почуття. Отже, людина ніколи як слід не стережеться слів – такий мій висновок.

Але спершу я переповім події. Таксі неквапом їхало за трамваєм, бо дорогу ремонтували. Тихо хурчав мотор. Через кожні сто метрів – риштак... Але мені й трамвайного гуркоту було замало. Як завжди, балакучий, мов недоросток, я заквапився. Мені були нестерпні повільність, із якою ми їхали, мов на похорон, і нерішучість нашого товариства... Я квапився розірвати тишу, дізнатись, що діється на задньому сидінні. Дививсь на Мадлон, чи, радше, намагався її побачити в лівому

кутку, бо вже нічого не було видно. Обличчя вона відвернула надвір, до краєвидів, власне, до ночі. Я з досадою відзначив, що вона й досі така сама затята. Натомість я справжній зануда. Я заговорив до неї тільки на те, аби вона повернула до мене голову.

– Мадлон! – гукнув я. – Скажіть, може, ви хочете ще де-небудь розважитись, тільки не вмісте сказати? Може, заїдемо ще кудись, перше ніж вертатися? Мерщій скажіть нам!

– Розважитись! Розважитись! – відповіла вона так, неначе я образив її. – Та у вас таке з думки не сходить! Самі розваги! – І враз почала зітхати; я досі не чув, щоб хто зітхав так зворушливо.

– Що можу, те й чиню! – відповів я їй. – Таж сьогодні неділя!

– А ти, Леоне? – звернулась тоді Мадлон до Робінзона. – Скажи мені: і ти чиниш усе, що можеш? – Запитання було впрост.

– Аякже! – відповів Робінзон.

Ми саме проїздили під ліхтарем, і я побачив їх обох. Сама лють. Потім Мадлон нахилилась, немов для поцілунку. Таки правда, цього вечора я не проґавив жодної нагоди, роблю промах за промахом.

Таксі знову поїхало повільніше, бо попереду тяглась ціла валка ваговозів. Робінзона роздратувало, що його хочуть цілувати, й він відіпхнув Мадлон досить брутально. Жест вочевидь був нелюб'язний, надто як зважити, що діялось при свідках.

Коли ми проїхали всю вулицю Кліші й добулися до брами, на землю опустилася справжня ніч, засвітилися крамнички. Під залізничним мостом, що давав дуже гучне відлуння, я все-таки почув, як вона знову чіпляється до нього:

– Леоне, невже ти не хочеш мене поцілувати?

Мадлон нападала. Робінзон мовчав. Раптом вона обернулася в мій бік і звернулася безпосередньо до мене, їй було несила витерпіти образу:

– Що ви ще поробили Леонові, щоб він став отакий лихий? Не бійтеся, скажіть. Яких іще нісенітниць ви йому наторочили? – ось так провокувала мене Мадлон.

– Ніяких! Я взагалі йому нічого не розказував! Ваші суперечки мене не обходять! – відповів я.

Я сказав Мадлон правду, про неї я взагалі ніколи нічого не розповідав Леонові. Він був вільний, це його особиста справа – зостатися з Мадлон чи розпрощатись із нею. Це мене не обходило, але було б марно намагатися переконати Мадлон, розум відступився від неї. Сидячи віч-у-віч у таксі, ми знову помовкли, проте нас задушливим хмаровинням гнітила сварка, і довго той гніт годі було витримати. Звертаючись до мене, Мадлон говорила тонким безбарвним голосом людини, яка на щось зважилась, такого її голосу я ще не чув. Мадлон забила у найдавший куток таксі, я майже не бачив її рухів, і це вельми тривожило.

Софі тим часом тримала мене за руку. Бідолаха геть розгубилася.

Коли ми проминули Сент-Уан, озвалася вже Мадлон, голосно, несамовито і гостро дорікаючи Робінзону, ставлячи безкінечні запитання з приводу його почуттів і вірності. Ми з Софі остаточно зніяковіли. Але Мадлон так понесло, що їй було байдужісінько, що ми все чуємо, навпаки, це її, напевне, ще й тишило. Я скоїв очевидну дурницю, запакувавши Мадлон у цій коробці разом з нами, слова відлунювали,

а з такою вдачею, як у неї, те відлуння ще дужче спонукало до бучі. Знов-таки, це була ще одна моя чудова пропозиція – поїхати в таксі.

Леон не реагував. По-перше, він утомивсь, а по-друге, йому завжди хотілося спати – то була його хвороба.

– Та вгамуйтеся! – таки спромігсь я крикнути так, щоб чула й Мадлон. – Розберетесь, коли доїдемо! Часу вам вистачить.

– Доїдемо! Доїдемо! – відказала вона таким тоном, що його й уявити годі. – Куди доїдемо? Знайте, що ми ніколи не доїдемо! А втім, я вже сита вашими брудними манерами, – провадила вона далі, – я дівчина порядна! Я варта більшого, ніж усі ви вкупі. Згряя мерзотників! Ви марно силкуєтесь приперти мене до муру... Ви негідні навіть зрозуміти мене! Ви надто зіпсуті, щоб розуміти мене! Ви вже не годні розуміти ні порядности, ні краси!

Тепер Мадлон допікала нашому самолюбству, і я марно сидів якомога смиренніше на своєму відкидному сидінні, намагаючись, коли таксі гальмувало або сіпало, навіть не зітхнути, щоб не роздратувати її ще дужче, – Мадлон, розпалившись, уже не змовкала. В такі хвилини досить найменшої дрібниці, аби призвести до найтяжчого лиха. Мадлон немов гралася, заповзявшись дошкулити нам, і вже не могла не розкритися до кінця.

– Не думайте – це вам так просто не минеться! – погрожувала вона далі. – І вам пощастить без галасу спекатися мене? О ні! Я вам одразу заявляю! Ні, по-вашому не буде! Всі ви мерзотники! Ви призвідці мого нещастя! Та хоч які ви паскуди, я таки розворушу ваше кубло!

Мадлон ураз нахилилась до Робінзона, обіруч схопила його за петельки й почала торсати. Робінзон не випручувався. Я не втручався. Здавалося, ніби Робінзон навіть утішений тим, що довів Мадлон до нестями. Поки та його шпетила, він хихикав – річ явно неприродна – і, похнюпивши носа, нахиливши голову, похитувався на сидінні, мов лялька.

Коли я все-таки докірливо махнув рукою, аби зупинити цю брутальну сцену, Мадлон напалася на мене й цього разу вибовкала всю правду. Ту, що давно її розпирала.

Тепер дійшла черга й до мене, і то перед усім народом!

– А ти, сатире, не рипайся! – озвалась вона до мене. – Те, що межі мною й Леоном, хай тебе не обходить! Твою брутальність я далі не терпітиму! Ти зрозумів мене? Га? З мене досить! Якщо ти бодай раз піднімеш на мене руку, я навчу тебе, як подобає жити! Спершу наставляєш друзям роги, а потім іще й б'єш їхніх жінок! Ти негідник та ще й нахаба! И тобі не соромно?

Почувши ці одкровення, Робінзон мов обурився трохи. Він уже не хихикав. Якусь мить я навіть запитував себе, чи не доведеться нам битись, але враз збагнув, що в таксі, де нас аж четверо, місця для бійки немає. Я заспокоївся. Надто тісно. До того ж ми тепер швидко їхали бруківкою бульварів понад Сеною і в машині дуже трусило, було важко навіть поворухнутись.

– Ходи до мене, Леоне! – раптом знову почувся владний Мадлонин голос. – Ходи, я прошу тебе востаннє! Ходи, ти чуєш мене? Покинь їх! Ти що, не чуєш, що я тобі кажу?

Справжня комедія.

– Леоне, зупини таксі! Зупини, або я сама його зупиню!

Проте Леон навіть не ворухнувся. Він кріпився.

– То ти не хочеш? – знову завелася Мадлон. – Не хочеш іти зі мною?

Мадлон уже попередила мене, що мені краще не рипатись. Я своє дістав. «То ти не йдеш?» – приказувала вона. Таксі не збавляло швидкості, дорога попереду була тепер вільна, і нас підкидало ще дужче, немов колеса раз по раз наїжджали на розчавлені тіла.

– Гарзд! – виснувала Мадлон, бо Робінзон їй нічого не відказував. – Ну, чудово! Ти сам цього хотів! Завтра! Ти чуєш, не пізніш як узавтра, я піду в комісаріат і поясню їм, як упала зі сходів стара Анруй! Леоне, тепер ти чуєш мене? Ти вдоволений? Тобі вже повідкладало? Або ти миттю підеш зі мною, або завтра вранці я піду в комісаріат! Ну, ти хочеш туди потрапити чи ні? – Погроза була ясна й конкретна.

Цього разу Робінзон таки надумав відповісти.

– Ти ба, але ж і ти в оте вплутана! Краще б уже мовчала!.. Почувши таку відповідь, Мадлон не заспокоїлась, навпаки.

– Начхати мені на це! – відрубала вона. – Вплутана! То ти кажеш, ми сядемо до в'язниці вдвох? Я твоя спільниця? Ти це кажеш мені? Та мені кращого й не треба.

Мадлон істерично зареготала, немов їй ніколи не доводилось чути чогось веселішого.

– Кажу тобі, мені кращого й не треба! Знай: в'язниця мені до вподоби! Не думай, ніби я злякаюся в'язниці! Якщо твоя ласка, я піду й до в'язниці! Але ж, гадаю, і ти туди потрапиш? Тоді принаймні ти зі мною ще довго не розстанешся! Я твоя – гарзд! Але ж і ти тоді мій! Тобі нічого не залишиться, як сидіти зі мною у в'язниці! Я, добродію, знаю тільки одне кохання! Я не повія!

Цими словами Мадлон кидала виклик водночас іще й мені та Софі. Саме так вона обстоювала вірність та порядність.

А таксі, проте, бігло далі, Робінзон і досі не наважувався зупинити його.

– То ти не йдеш? Тобі краще на каторзі? Гарзд! Тобі начхати, що я тебе викажу?.. А що я кохаю тебе – на це тобі теж начхати? Тобі начхати й на майбутнє? Чи передусім тобі начхати на самого себе? Скажи мені!

– Атож, певною мірою – відповів Робінзон. – Маєш слухність. Але мені начхати не тому, що йдеться саме про тебе, а не про когось іншого. Ти тільки не думай, ніби я прагну образити тебе. По суті, ти дуже мила... Але я більше не хочу, щоб мене кохали. Це мені огидне!

Мадлон не сподівалася, що їй скажуть отаке просто у вічі, відповідь приголомшила її, і дівчина до пуття вже й не тямала, куди повернути почату сварку. Вона розгубилася, та за мить оговталась:

– Ах! Це тобі огидне! А що воно означає, чому це тобі огидне? Поясни мені, невдячна паскудо!

– Ні! Не ти – все мені огидне! – відповів Робінзон. – Я не хочу... Й не треба через це до мене сікатись...

– Що ти сказав? Ану повтори! Я – і все? – Мадлон намагалася збагнути. – Я – і все? Тож поясни мені, що це означає?.. Я – і все?.. Не говори мені китайською, скажи французькою, отут, при всіх: чого я тобі тепер огидна? То ж ти, паскудо, кохаючись, не відчуваєш насолоди? Ти це робиш без насолоди? Ну наберись духу відповісти! Скажи всім, що не відчуваєш насолоди!

Попри лют, що тіпала дівчиною, її манера захищатись із допомогою таких закидів мало не розсмішила мене. Та веселився я недовго, Мадлон знову накинулася на мене:

– А він, – мовила вона, – хіба не тішився щоразу, як ловив мене десь у закутку? Падлюка! Чи посміє цей бахур заперечити? Та скажіть мені, що вам усім закортіло новенького! Признавайтесь! Вам свіжини захотілось? Оргій? А чому вам не потрібна чиста дівчина?.. Згряя мерзотників! Гниди! Навіщо тут шукати причини? Ви переситились – оце й усе! Вам не стає вже духу навіть на власні нечестя! Ви вже боїтеся їх!

Відповідати їй узявся Робінзон. Він теж знетямився і тепер кричав так само голосно, як і Мадлон:

– Слухай, ти! Знай, що духу мені не бракує, в мене його ще більше, ніж у тебе! Тільки я, коли хочеш знати все... абсолютно все... Гарзд, тепер мені бридке і огидне геть усе! Не тільки ти! Все! А надто кохання! Як твоє, так і будь-чис! А та гра почуттями, яку ти хочеш провадити, знаєш, на що скидається? На злягання серед лайна! Тепер ти розумієш мене? Коли хочеш знати, почуття, які вишукуєш, аби прив'язати мене до себе, просто ображають... А ти й не здогадуєшся, бо саме ти – та падлюка, яка не бачить, що коїть! Ти й не здогадуєшся, якати огидна! Тобі досить повторювати все, про що розводиться решта... Гадаєш, ніби це правильно... Тобі цього досить, бо тобі брешуть, що над кохання нема нічого в світі і що коханню підвладні геть усі, і то завжди... Отож, мені остогидло кохання, з яким цяцькаються люди! Ти чуєш мене? Мене, дівчинко, вже не вхопить їхнє гидке кохання! Ти помиляєшся! Ти з'явилася запізно! Воно вже не бере мене! И ти шалієш через такі дурниці? Ти й далі хочеш кохатися серед усього, що бачиш? Чи ти, може, не бачиш нічого? Я гадаю, тобі просто байдуже! Вдаєш кохання, а сама така тварюка, якої годі шукати! То ти хочеш запихатися падлом? І на додачу патякати про ніжність? Це тобі до вподоби? Тільки не мені! Якщо ти нічого не відчуваєш, то тобі пощастило! Просто тобі заклало ніс! Треба бути таким тупим, як ви всі, щоб не відчувати огиди! Хочеш знати, що стоїть межі мною й тобою? Що ж, поміж нами життя... Може, цього разу тобі досить?

– Але ж у мене чисто! – боронилася Мадлон. – Хіба не можна бути і бідною, і чистою? Коли ти бачив, щоб у мене було що нечистого? Ти це мав на увазі, так люто ображаючи мене. Добродію, мій зад чистий! Своїм, напевне, ти так не похвалишся! А своїми ногами й поготів!

– Мадлон, я ж ніколи такого не казав! Я й не думав такого казати! Що в тобі нечистого? Хіба ти не второпала, що нічого не розумієш? – Це все, що Робінзон спромігся відповісти дівчині, аби її заспокоїти.

– Кажеш, нічого не казав? Нічого не казав? Послухайте, він утоптує мене в грязюку й заявляє, ніби нічого не казав! Та його треба вбити, щоб він більше ніколи не брехав! Такій гадині мало і в'язниці! Сутенер паскудний! Цього замало! Його треба на ешафот!

Мадлон і не думала вгамовуватись. Я й Софі вже не розуміли, про що вони сперечаються. Чулися тільки лайки, хурчання мотора і хлипання коліс під дощем та вітром, що поривами навалювавсь на дверцята. Одна за одною лунали погрози.

– Це ницо, – не раз проказувала Мадлон. Говорити щось інше вона не могла. – Це ницо! – Потім зробила вирішальну ставку, запитала: – Ти йдеш? Ти йдеш, Леоне?.. Ідеш чи ні? Два?.. – Мадлон чекала. – Три! То ти не йдеш?..

– Ні! – відказав Робінзон, не ворухнувши пальцем. І навіть додав: – Роби, що хочеш! – Така була його відповідь.

Мадлон, певне, відсунулась углиб, одхилилась на бильце. Револьвер вона, мабуть,

держала обіруч, бо стрельнуло, здається, просто з її живота, а потім майже одночасно бахнули ще два постріли... Салон огорнуло димом, засмерділо порохом.

Таксі тим часом їхало далі. Робінзон нахилився убік і, похитуючись та зойкаючи, впав на мене. «Ох! Ох!» – стогнав він без упину. Водій, певне, почув постріли, спершу загальмував, аби подивитися, що сталось, а потім і зовсім зупинився під газовим ліхтарем.

Тільки-но водій відчинив дверцята, Мадлон брутально відтрутила його і метнулась надвір. Стрімголов збігла схилом і пірнула в ніч, через поле та болото. Я марно гукав її, вона була вже далеко.

Я не дуже знав, що робити з пораненим. Доцільніше повернутися з ним до Парижа... А вже й до нашої клініки недалеко... Та й люди можуть здогадатись, якщо ми розвернемось. Отож ми з Софі прикрили Робінзона пальцями й поклали в той самий куток, де перед цим сиділа Мадлон. «Помалу!» – звелів я шоферові. Проте машина й далі їхала дуже швидко, водій квапився. Від струсів Робінзон страждав іще тяжче.

Коли ми доїхали до клініки, шофер не хотів навіть називати свого прізвища, боявся, що почнеться тяганина в поліції і йому доведеться давати свідчення.

Шофер навіть казав, буцімто ми забруднили йому сидіння кров'ю, і прагнув миттю від'їхати, нікого не чекаючи. Я, проте, записав номер його машини.

Кулі влучили Робінзонові в живіт – дві, а то й три, я до ладу ще не знав, скільки саме. Мадлон стріляла просто себе, це я добре бачив. Рани не кривавили. Дарма що я й Софі тримали Робінзона, його тіло підскакувало на вибоях, голова хиталася. Він щось говорив, але зрозуміти було важко. Починалася маячня. «Ох! Ох!» – без упину зойкав Робінзон. Він міг померти ще до того, як ми доїдемо.

Вулицю недавно заново вимостили. Скоро лиш ми доїхали до нашої брами, я звелів консьєржці покликати Парапена. Той негайно прийшов, і разом з ним та одним санітаром ми донесли Робінзона до ліжка. Коли роздягли його, стали обдивлятися і обмацувати черевну стінку. Стінка була дуже напружена, а подекуди вже синіла Я побачив дві дірки, одна поверх другої, третя куля, напевне, не влучила.

Бувши Леоном, я б волів, щоб у мене стався внутрішній крововилив, тоді кров дуже швидко витікає в очеревину, наповнює її, а далі вже нема про що балакати. Натомість перитоніт – інфекція, що тягнеться довго, часу піде багато.

Можна було б іще запитати себе, що діяти, коли настане кінець. Череву роздулось, Робінзон дивився на нас уже незмигними очима і стогнав, проте тихо. Він немов заспокоївся. Я й раніше не раз бачив Робінзона хворим, і то в різних ситуаціях, але цього разу все було інакше – зітхання, застигли очі... Сказати б, його вже ніщо не тримало, він мав от-от померти. Горохом котився піт, здавалось, плаче все його обличчя. В такі хвилини трохи прикро почуватися цілковито безпорадним і водночас суворим. Нам бракує майже всього, що треба людині, аби допомогти комусь умерти. Ти маєш у собі лише те, що придається в щоденному житті, допомагає зробити його затишним, тільки твоїм, щоб ти жив задля себе самого, – яке паскудство. Десь дорогою ти втратив довіру. Зацькував і прогнав рештки жалоців, що їх ретельно ховав у собі, наче гидку пігулку. Випхав жалоці через анус разом із калом. Вони, як кажуть, і досі там.

Я зостався біля Леона, аби співчувати, і ще ніколи не був такий збентежений... Співчуття я не мав... Робінзон не знаходив мене. Він, напевне, шукав іншого Фердінана і, звичайно, куди шляхетнішого, шукав, аби вмерти, чи, радше, аби той допоміг йому спокійно вмерти. Робінзон докладав зусиль, щоб побачити, чи не досяг іще світ бодай невеличкого поступу. Великий мученик, він у своїй свідомості оглядав увесь світ... Дивився, чи люди не змінилися бодай трохи на краще, поки він жив на цьому світі, чи

не був він часом, сам того не хотівши, несправедливий до них... Але біля Робінзона не було нікого, крім мене, крім справжнього Фердінана, якому завжди бракувало того, що робить людину величнішою за її пересічне життя – любові до життя інших людей. Цього я таки справді не мав або ж мав так мало, що не варто й показувати. Я не був такий величний, як смерть. Я був набагато мізерніший. Не жив шляхетними гуманними ідеями. Мені навіть здається, ніби я скорше поспівчував би собаці, який здихав би переді мною, ніж Робінзону: адже собака не лихий, тоді як Леон був усе-таки трохи лихий. Я теж був лихий, лихих не бракує... Все інше я розгубив дорогою, втратив навіть гримаси, які ще могли придатися біля вмирущого, я втратив їх і, напевне, втратив дорогою геть усе, не знаходив нічого, що знадобилося б для смерті, нічого, крім зла. Мої почуття – немов будинок, куди приїздять лише на вакації. В ньому навряд чи й можна жити. До того ж умирущі дуже вимогливі. Самої агонії їм не досить. Треба водночас і подихати, і радіти, коли затихає останнє хлипання, рвуться останні нитки, що єднали з життям, а в артеріях повно сечовини.

Умирущі плачуть, бо не спроможні нормально радіти... Вони нарікають... Протестують. Комедія нещастя прагне перейти з життя навіть у смерть.

Робінзон трохи опритомнів, коли Парапен упорснув йому морфію. Кількома словами навіть розповів нам про свій стан:

– Воно краще, що такий кінець... – А згодом: – Це не так тяжко, як мені здавалось...

Коли Парапен запитав, де саме йому болять, ми виразно побачили, що Робінзон потроху вже покидає цей світ, проте й далі силкується розповісти нам щось... Йому бракувало не тільки сили, а й слів. Він плакав і душився, тоді починав сміятись. У звичайних хворих усе було не так, я не знав, як мені поводитись.

Робінзон тепер немов намагався допомогти нам жити. Немов шукав радощів, щоб залишити їх нам. Тримав нас за руки, давши кожному по руці. Я поцілував його. В таких ситуаціях тільки це одне можна зробити, не помилившись. Поцілунку чекають. Робінзон уже не говорив. Трохи згодом, може, через годину, стало ясно, що в нього великий внутрішній крововилив. Від нього він і помер.

Робінзонове серце калатало дедалі швидше, а потім і зовсім несамовито. Серце гналося за кров'ю, її скупими, жалюгідними рештками, бігло вздовж артерій, тріпотіло в пучках. Від шиї піднімалася блідість, розлившись по всьому обличчю. Робінзон задихався. Він ураз мов полинув кудись у далеч, востаннє стиснувши нам руки.

І майже відразу повернувся, лежав, скоцюрблений перед нами, вже приймаючи тягар смерті.

Ми підвелись, вивільнилися. Схололі Робінзону руки застигли в повітрі, лампа кидала жовті полиски на посинілу шкіру.

Тепер у своїй кімнаті Робінзон лежав, мов чужинець, який прийшов із жорстокої країни і з яким уже ніхто не зважувався розмовляти.

Парапен не розгубився. Він навіть знайшов спосіб послати по поліцію. Прийшов саме Гюстав, наш Гюстав, що недавно скінчив чергувати.

– Ти ба, іще одне нещастя! – вигукнув він, коли побачив тіло.

Гюстав сів неподалік небіжчика, щоб звести дух і вихилити чарку за столом санітарів, який іще досі не прибрали.

– А позаяк це злочин, то краще повідомити поліцію, – просторікував він собі під ніс, а потім зауважив: – Хороший хлопець Робінзон, він, напевне, й трави не м'яв. Цікаво, за що вона його вбила?

Гюстав випив ще одну – Краще б уже не пив, дуже скоро йому ставало зле. Але Гюстав був ласий до чарки, то була його вада.

Разом з ним ми пішли нагору і взяли в коморі ноші. Надто пізно, щоб будити когось із персоналу, і ми постановили самі занести тіло до префектури. Поліційна префектура була далеченько, аж на іншому краї, за переїздом, останній будинок.

Отже, ми вирушили. Парапен тримав ноші спереду, Гюстав Мандамур – ззаду. Проте ні той, ні той не могли йти прямо. Софі довелося навіть трохи підтримати їх, поки вони спускалися східцями. Тієї хвилини я помітив, що вона не дуже й зворушена. А проте все відбувалося так близько від неї, що й вона могла стати мішенню для однієї з куль тієї божевільної. Просто Софі, як я помічав і за інших обставин, був потрібен час, аби в неї зродились почуття. Ні, вона не холодна, почуття ставали їй радше мукою, – просто потрібен був час.

Я лаштувався трохи провести їх, аби навіч переконатися, що все справді скінчилось. Але замість іти поряд із ношами і потім повернутися, я, заточуючись, пройшов усю вулицю, а за великою школою біля переїзду повернув на вузьку вуличку, що спершу між живоплотів, а далі крутосхилом спускалася до Сени.

Понад огорожами я ще бачив, як усе далі відходять із ношами Парапен і Гюстав, як вони немов душаться в пасмах туману, що поволі спліталися за ними. З берега я чув, як хлюпоче вода, з силою б'ючи в баржі, зв'язані докупі, щоб їх не знесло повінню. З рівнини Женвільє бурхав холодний вітер, здіймалися хвилі, полискуючи під аркадами мосту.

Он там, ген далеко – море. Але тієї миті уявити собі моря я не міг. Я мав інший клопіт. Марно пробував загубитись, аби більш ніколи не поставати перед власним життям, – усюди я натикався на нього. Я повертався сам до себе. Моя подорож назирці за собою скінчилась? А дзуськи! Світ замкнувся! Ми дійшли аж до краю! Як тоді на ярмарку... Страждання – то не все, потрібна ще й сила, щоб братися спочатку, вирушати за новими стражданнями. А дзуськи! Це отак вимагають молодости, вдаючи, ніби не минуло довгих років. Не бентежачись!.. А втім, я не готовий нести тягар нових випробувань! Я навіть не просунувсь у житті так далеко, як Робінзон! Вочевидь не досяг успіху. В житті я собі не виробив єдиної достатньо твердої думки, – такої, яку мав він, – доконечної, щоб розкріпачуватись. Думки, ще більшої за мою велику голову, більшої за весь той страх, що сидить у ній, чудової, блискучої думки, дуже зручної, аби вмерти... Скільки мені знадобилося б життів, щоб я нарешті виробив собі думку, сильнішу за все на світі? Неможливо відповісти! Марна справа! Натомість мої думки блукають у голові, розділені широкими просторами, і скидаються на невеличкі смиренні миготливі свічки, що все життя тремтять серед страшного, моторошного всесвіту.

Мабуть, усе йде трохи краще, коли тобі лише двадцять, бо ж не можна сказати, що я не мав доброго початку, хіба можна було передбачити, що я, на відміну від Робінзона, ніколи не спроможусь виповнити свою голову єдиною, бездоганною думкою, яка буде набагато сильнішою за смерть, і що я, озброївшись тільки цією думкою, не зможу сіяти навколо втіху, безтурботність і сміливість, не стану усміхненим героєм.

Тоді я б ущерть був налитий сміливістю, повсюди б її випромінював, і саме життя було б не чим іншим, як всеохопною ідеєю сміливості, що рухає геть усе, людей і світ від землі аж до неба. А на додачу любові тоді було б стільки, аж до неї разом з ніжністю ввійшла б і смерть, і там було б так добре та тепло, що нарешті звеселилася б і негідниця смерть, утішившись, як і все живе, любов'ю. Ото було б гарно! Ото був би успіх!

Самотній, я реготав на набережній, думаючи, скільки оборудокта викрутнів мені знадобилося б, щоб я став роздиматись від нескінченних постанов... Справжня жаба, напхана ідеалів! Зрештою, в мене знову починалась пропасниця.

А друзі вже шукали мене цілу годину! Надто тому, що добре бачили: відставши від них, я був у кепському стані... Першим мене побачив Гюстав Мандамур, я стояв під газовим ліхтарем.

– Гей, докторе! – гукнув він мене. Здавалося, Мандамурів голос гримить, мов грім. – Сюди! Вас просять до комісара поліції! Щоб ви дали свідчення! – А потім, нахилившись до самого вуха, додав: – Знаєте, докторе, у вас справді кепський вигляд!

Гюстав провів мене. Він навіть допомагав мені йти. Гюстав любив мене. Я ніколи не дорікав йому за пияцтво. Я все розумів. Натомість Парепен був із ним трохи суворий. Уряди-годи шпетив Постава за пиятику. Гюстав зробив би для мене дуже багато. Він навіть захоплювався мною, про це сказав мені сам. А чому – не знав. Я й поготів. Але він захоплювався. Гюстав – єдина людина, що була в захваті від мене.

Удвох ми пройшли дві або три вулички, аж поки заяснів ліхтар префектури. Тепер не заблукаємо. Постава не давала спокою думка, що треба писати рапорт. Проте признатися мені в цьому він не зважувався. Він уже примусив підписуватись під рапортами силу людей, але й досі не міг їх скласти до пуття.

Гюстав мав велику голову, майже таку, як у мене, я, щоб ви знали, міг навіть одягти його кашкета, проте Гюстав ніколи не пам'ятав подробиць. Думки зароджувались у нього з великими труднощами, він мучивсь, аби висловити їх, і ще тяжче мучився, коли їх записував. Парепен охоче допоміг би йому скласти рапорт, але ж він не бачив обставин драми. Тож Гюставу треба було вигадувати, а комісар не любив, коли в рапортах щось вигадують, він прагнув, як казав, самої правди.

Коли я піднімався вузькими східцями префектури, мене тіпало. Я теж не зміг ясно розповісти комісарові про ту трагічну пригоду, я справді почувався негаразд.

Робінзонове тіло лежало тут, біля численних ящиків поліційної картотеки. Навколо лав було страшенно натоптано, рясніли старі недопалки, виднів погано стертий напис «Смерть поліціям!».

– Докторе, ви так переживаєте? – запитав мене, і то досить люб'язно, секретар, коли я нарешті скінчив пояснювати. Ми всі були такі зморені, що кожен із нас по черзі трохи плувавсь у словах.

Нарешті ми дійшли згоди щодо часу скоєння злочину і траєкторії куль, одна з них застрягла в хребті. Ми не могли її дістати. Робінзона й поховують із нею. Шукали інші кулі. Ті кулі zostались у таксі, револьвер був потужний.

Згодом до нас прийшла Софі, вона шукала моє пальто. Софі поцілувала мене й пригорнула до себе, немов я теж мав умерти або щезнути.

– Та ні, я нікуди не дінуся! – намагавсь я пояснити їй. – Софі, отямся, я нікуди не дінусь! – Заспокоїти її я не міг.

Над ношами ми розговорились із секретарем комісаріату, що бачив, як казав він сам, багато інших злочинів, нещасних випадків, катастроф і намагався за один раз переповісти нам увесь свій досвід. Ми не сміли піти, щоб не образити його. Секретар був дуже люб'язний. Його тішило бодай раз поговорити з освіченими людьми, а не з волоцюгами. Отож, аби не скривдити його, ми й далі сиділи в префектурі.

Парапен був без плаща. Гюстава наша розмова заколисала. Йому відкрився рот, а широкий карк напружився так, ніби він тяг машину. Я не чув, щоб Парапен так довго розмовляв, уже багато років, власне відколи я скінчив навчання. Він був приголомшений подіями цього вечора. Згодом ми таки рушили до клініки.

З собою ми взяли Гюстава Мандамура. Дорогою Софі коли-не-коли знову пригорталася до мене, все її тіло було налите силою ніжності і турботи, ця сила виповнювала її серце, покріплювала дух, оберталася на красу. Я відчув, що і я набрався від неї сили, зніяковів: ота сила була не моя, а я потребував власної сили, щоб колись умерти так само чудово, як Леон. Я не мав часу, аби марнувати його на маніження. «До роботи!» – казав я собі. Але моя сила не з'являлась.

Софі навіть не хотіла, щоб я обернувся і востаннє подививсь на тіло. Отже, я вийшов, не озираючись. Побачив напис: «Зачиняйте двері». Парапеніві досі дошкуляла спрага. Певне, від розмов, – як на нього, він говорив забагато. Дійшовши до шинку біля каналу, ми довгенько грюкали у віконницю. Я зразу пригадав Нуарсьєрський шлях у воєнні роки. Таке саме тьмяне світло за дверима, ладне погаснути. Нарешті вийшов сам господар і відчинив нам двері. Він іще нічого не знав. Ми йому про все й розповіли – і про новину, і про пов'язану з нею драму. «Любовна драма», як назвав її Гюстав.

Шинок біля каналу відкривавсь удосвіта, бо на той час уже прокидались човнярі. Шлюз поволі починав відкриватись наприкінці ночі. Затим оживало і бралось до роботи все довкілля. Береги неквапом виступали з води, підносились і росли по обидва боки каналу. Робота починалась ще в темряві. Потім розвиднялося, гострішали і ясніли контури. Тут показувались лебідки, там – огорожі гамазеїв, а вгорі за ними – дорога, якою здалеку підходили люди. Невеличкими мерзлякуватими гуртами вони розчинялись у похмурому світанку. Люди встають удосвіта і йдуть аж до зорі. Далі їм дороги немає. Виразно видно лише їхні бліді простуваті обличчя, решту тіла ще поглинає ніч. Коли-небудь вони також помруть. Цікаво, як це в них буде?

Вони піднімалися на міст. Потім помалу зникали серед рівнини, проте весь час надходили інші люди, нові і дедалі блідіші, бо навколо ставало дедалі більше світла. Цікаво, про що вони думають?

Шинкар хотів знати про драму все, розпитував про обставини, просив, щоб ми нічого не оминали. Звався він Водескал, походив з Півночі і був досить охайний.

Гюстав узявся розповідати, мелючи все підряд. Він страшенно повторювався, переказуючи обставини, але не це було головне: потім він просто зашпортався в словах. А будши п'яний, заходивсь розповідати знову. Тепер він уже справді нічого не міг сказати, зовсім нічого. Я, звичайно, спокійно, немов дрімаючи, ще трохи б його послухав, він неначе переказував сон, проте мої супутники стали заперечувати, і Гюстав Мандамур страшенно розгнівався.

З люті Мандамур садонув кулаком по невеликій грубці. Все завалилося, перекинулось: труба, колосники, жарке вугілля. Мандамур був дужий, немов бугай.

А тепер йому закортіло показати нам справжній танець вогню! Зняти черевики і скочити просто на жар.

З шинкарем у Гюстава була колись причина через незареєстрований автомат... Водескал був нещирий і спритний, його належало стерегтися: з такими щораз чистими сорочками, як у нього, навряд чи можна бути порядною людиною. Він злюка і поліційний викажчик. Таких повно на набережній.

Парапен стривожився, чи часом не до нього чіпляється Гюстав Мандамур, аби помститися, скориставшись тим, що він випив.

А проте Парепен не дав Гюставу виконати танець вогню – взявся соромити. Ми відсунули Гюстава Мандамура на кінець столу. Там він, зрештою, вчинив наймудріше: впав, зітхаючи, мов ковальський міх, щирячи навкруг алкогольний сморід. Заснув.

Десь далеко загув буксир: гудок пролетів повз міст, повз одну арку, другу, минув шлюз, іще один міст, полинув у далеч... Він скликав до себе всі баржі на річці, все місто і небо, далекі околиці і нас, – закликав геть усіх, навіть Сену, щоб ми вже ні про що не розмовляли.